EDİTÖR Dejanirah Couto
ÇEVİRİ Şirin Tekeli

Harp ve Sulh

Avrupa ve Osmanlılar

HARP VE SULH - AVRUPA VE OSMANLILAR

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Institut Français d'Etudes Anatoliennes

Kitap YAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 234
TARİH VE COĞRAFYA – 68

HARP VE SULH; AVRUPA VE OSMANLILAR / OEJANIRAH COUTO (ED.)

ÖZGÜN ADI
L'EMPIRE OTTOMAN ET L'EUROPE:
INTERACTIONS POLITIQUES ET TRANSLATIONS CULTURELLES (XVIE-XIXE SIÈCLE)
KOLOKYUM, 24-25 KASIM 2009, PARIS

ÇEVİRİ
ŞİRİN TEKELİ

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
ARALIK 2010, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-061-4

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Harp ve Sulh

Avrupa ve Osmanlılar

DEJANIRAH COUTO (ED.)

ÇEVİRİ
ŞİRİN TEKELİ

KitapYAYINEVİ

İçindekiler

Sunuş

Avrupa devletlerinin modern ve çağdaş dönemdeki tarihleri Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerine hak ettiği önemli yer verilmeden incelenemez. İstanbul'un fethinden sonra, Rusya dünyası ve Orta Asya, Balkanlar, Akdeniz havzası ve Arap Ortadoğu'su gibi birkaç farklı medeniyetin buluştuğu stratejik bir konumda yer alan Osmanlı İmparatorluğu, topraklarını en uç noktasına kadar genişlettiği dönemde Batı Avrupa için hesaplaşılması hayati bir önem taşıyan bir hedef olmuştur. Batı Avrupa ile diğer coğrafi ve kültürel bölgelerin ortasında yer alan imparatorluk, özellikle Basra Körfezi ve İran'a komşu eyaletleri sayesinde Avrupa, Hint Okyanusu, Güney Asya ve Güneydoğu Asya tacirleriyle ilişkiye girmiş, ticaretini geliştirebilmiş ve zenginleşmiştir. 16. yüzyılda Avrupa kendine, siyasi ve askeri rekabet halinde olduğu ama bir yandan da savaş gücüne, idaresinin mükemmelliğine, maddi hayatının inceliğine, kendisininkinden değişik ve değerli bilgi birikimine hayranlık beslediği Osmanlı İmparatorluğu'nun aynasından bakmaktaydı.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuda ve Batıda taraf olduğu çatışmalar (Macaristan savaşları, 1683'te Viyana Kuşatmasının hezimetle sonuçlanması, ki bu başarısızlık 1699'un Ocak ayında Karlofça Anlaşması'nın imzalanmasına yol açacaktı, 1768-1774 yılları arasında yapılan Osmanlı-Rus savaşları, 1783'te Kırım'ın kaybedilmesi) ve Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap Yarımadası'nda meydana gelen huzursuzluklar Batılıların yararına oldu. Kapitülasyonlar sayesinde Osmanlıdan giderek daha fazla ayrıcalık elde ettiler ve Damat İbrahim Paşa'nın (1718-1730) sadrazamlığı sırasında yürütülen ekonomik, diplomatik ve kültürel yönden Batıya açılma politikasından yararlandılar. Batılıların bu, ticaret üsleri kurma, yeni pazarlar kazanma ve siyasi nüfuz elde etme süreci bir kez başladıktan sonra, uzun vadede sonu imparatorluğun dağılmasına varacaktı.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Aydınlanma Çağı"na Batıdan gecikmeli olarak girmesi, modernliğe ayak uydurma sürecini etkiledi ve onu siyasi, ekonomik ve ticari saldırılara daha dayanıksız hale getirdi.

Dolayısıyla, Batılı güçleri 19. yüzyılın sonunda harekete geçiren yayılmacılık hamlesinden Osmanlı İmparatorluğu da payını aldı. Kırım Savaşı (1856) ve Avusturya, Rusya ve Almanya arasında kurulan yeni ittifaklar uluslararası arenadaki siyasi dengeleri altüst etti ve Osmanlının toprak kaybetme sürecini hızlandırdı.

Geri dönüşü olmayan bir süreç olmakla birlikte, bu gelişmenin sadece olumsuz yanlarına bakmak yanlış olur. Zira Osmanlı İmparatorluğu bu süreçte ulusların 19. yüzyıl sonunda yaşadıkları tarihe entegre oldu; derinlemesine dönüşümler gerçekleştirdi ve uzun vadedeki yeni geleceğini şekillendirdi. İlişkileri geliştirmeye elverişli konumundan yararlanarak Batı dünyasına daha çok açıldı; diplomasisini geliştirdi; sosyal değişmenin itici gücü olan, ideolojik, kültürel ve sanatsal yenilenmelere yol gösteren kültürel aracıların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. İmparatorluğun kendi geleneklerinden beslenen kültürel, sosyal, siyasi ve kurumsal yapıların çok ötesine giden Tanzimat (1839) reformları, yalnız azınlıkların (millet) statüsünü ileriye götürmekle kalmadı; muazzam bir entelektüel gelişmeyi de tetikledi. Burada Avrupa modernliği ile kurulan derin etkileşim hareketinin, diyalogun ve hesaplaşmanın etkisi göz ardı edilemez. 19. yüzyıl sonunda Batılı güçler, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki rekabetler, çıkar çatışmaları ve ittifak sistemlerindeki değişkenlik, karşılıklı güvensizlikler ve yanlış anlamalar, Batılıların ekonomik ve kültürel yönden baskın konumları, bazı yazarların Tanzimat reformlarını tartışmaya açmalarında ve bu gelişmelerin imparatorluğun Müslüman kimliğine geri dönülmesine neden olduğunu ileri sürmelerinde mutlaka etkili olmuştur. Ancak, sosyal yapının pek çok kademesinde Avrupa'nın etkisi geri dönülmez izler bırakmıştır. İdeolojik ve siyasal hareketler de kendilerini, Batılı düşünce ve değerlerin aynasından bakarak kurmuşlardır.

Fundação Calouste Gulbenkian (Calouste Gulbenkian Vakfı, Lizbon) ve École Pratique des Hautes Études (Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu, Paris) işbirliğiyle 24-25 Kasım 2009'da, aynı yıl Fransa'da düzenlenen "Türkiye Mevsimi" (*Saison de la Turquie en France*) çerçevesinde gerçekleştirilen *L'Empire ottoman et l'Europe: interactions politiques et translations culturelles, XVIe-XIXe siècle* (Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa: Siya-

sal ve Kültürel Alışverişler, 16.-19. yüzyıl) adlı uluslararası kolokyuma sunulan bildirileri içeren bu kitap *Harp ve Sulh; Avrupa ve Osmanlılar* adıyla okurlarla buluşuyor. Kitabın amacı bir yandan eski bilgilerimizi yeni bir gözle okumak, bir yandan da, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupalı güçler arasında modern ve çağdaş dönemde kurulan çok özel ilişkilerin tarihine ışık tutan yeni araştırmaları bir araya getirmektir. Daha dar anlamda, farklı disiplinlerden uluslararası bir bilim topluluğunu bir araya getirerek, iki dünya arasındaki ilişkilerin kuruluş biçimlerini, araçlarını ve aktörlerini inceleyen araştırmalara ayrıcalıklı bir yer vermek istedik. Diplomatik inisiyatiflerin, entelektüel hayatın veçhelerinin, sanat biçimlerinin, yabancı toplulukların tarihinin, elçilerin, seyyahların, yazarların, koleksiyoncuların, sanatçıların ve askeri uzmanların rollerinin mercek altına alındığı bu çalışma, iki dünya arasındaki diyaloglara, nüanslara olabildiğince geniş biçimde yer vererek yaklaşmaktadır.

Calouste Gulbenkian, İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar'da doğmuştur ve Osmanlı İmparatorluğu'nun petrol kaynaklarının kullanılmasında hayati bir rol oynamıştır. Gulbenkian Vakfı 1956'daki kuruluşunun ardından, insani, bilimsel ve kültürel nitelikte pek çok önemli girişime maddi destek sağladı. Bu çabaların en sonuncusu da, İstanbul'un "Avrupa Kültür Başkenti" unvanını üstlendiği –ki bu sadece sembolik bir unvan değildir– 2010 yılında bu kitabın yayınlanmasına verdiği destektir.

Gulbenkian Vakfı, Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu'nun Tarih ve Filoloji Araştırmaları bölümünde araştırma yöneticisi ve öğretim üyesi olan Dejanirah Couto'ya, kolokyumun düzenlenmesi için olduğu kadar, bu kitabın yayına hazırlanmasında gösterdiği olağandışı çabalar nedeniyle şükran borçludur.

Son olarak, İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFIA) direktörü Nora Şeni'ye, kolokyuma gösterdiği ilgi ve bu kitabın hazırlanmasına ortak-yayıncı olarak katkıda bulunarak verdiği destek için teşekkür ediyorum. Sayesinde Kitap Yayınevi tarafından yayınlanan bu kitap, enstitünün yeni yayın dizisinde yer almakta ve okurların ilgisine sunulmaktadır.

EMILIO RUI VILAR
Calouste Gulbenkian Vakfı Başkanı

Sunuş

Kitap Yayınevi'yle birlikte Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA) olarak yayınladığımız bu üçüncü kitabın "Fransa'da Türkiye Mevsimi" çerçevesinde yer almış olan "Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa" sempozyumunun tebliğlerinden oluşması birden fazla bakımdan anlamlı: Gulbenkian Vakfı'nın ve École Pratique des Hautes Études (EPHE, Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu, Paris) ile birlikte organize etmiş olduğu bu bilimsel toplantı 2009'da hayli başarılı bir şekilde gelişen "Fransa'da Türkiye Mevsimi"nin izlerini taşıyor. Bu izler yalnızca tebliğlerin anlattığı Avrupa/Osmanlı, Avrupa/Türkiye ilişkilerinin köklülüğünü, kadimliğini, iç içe geçmişliğini ifade etmekle kalmıyor, bilim kurumlarının, bilimsel araştırmacıların, tarihçilerin müştereken çalıştığı, görüştüğü, fikir ve araştırmacı, tebliğ ve yayın teatisinde bulunduğu ağlara, arenalara dikkati çekiyor. Bu mevsimin sanatsal, kültürel, bilimsel programlarının yarattığı etki, Fransa-Türkiye arasındaki iletişim kanallarının tıkalı değil canlı olduğunu, iki toplumun birbirlerine duyduğu ilgiyi, merakı, hatta talebi gözler önüne serdi.

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü bu dinamiğe tüm enerjisiyle katıldı. *ARTE*'de "Kültür, Dünya Metropolü İstanbul'un Emrinde" sempozyumu, Fransa'nın en elit bilim adamlarını barındıran Académie des Inscriptions et Belles Lettres'de "Oryantalizm, Oryantalistler ve Osmanlı İmparatorluğu" kolokyumu bu mevsimde düzenlemiş olduğu etkinliklerden. Enstitünün araştırmacıları ise mevsim süresince Fransa'daki çeşitli toplantılara konuşmacı olarak, organizatör olarak iştirak ettiler, Türkiye'yi, arkeolojik çalışmalarını, tarihini, kentlerinin büyüme şekillerini ve sorunlarını anlattılar, sorunların Avrupa'dakilere ne kadar yakın ve benzer ve nerede, nasıl, ne derece farklı olduğunun ölçülebilmesine yardım ettiler.

Elinizdeki bu kitap var oluşunu büyük ölçüde Paris'te yaşayan, EPHE'nin parlak bir araştırmacısı Dejanirah Couto'nun tükenmez enerjisine ve derin bilgisine borçlu. Uzmanlık alanı 16. yüzyıl'da Portekiz'in Hint Okyanusu'na açılımını ve İslam dünyasıyla ilişkilerini (Osmanlı, İran, Hindistan) kapsayan Couto 2009'da, İstanbul'da, bir yandan misafir araştırmacı

olarak bulunduğu IFEA'daki çalışmalarını yürütürken bir yandan da Paris'te gerçekleşecek "Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa" toplantısını hazırlıyordu.

Toplantı tebliğlerini her zamanki itinası ve konuya hâkimiyetiyle çeviren Şirin Tekeli'nin ise bu kitabın başarısındaki rolü büyük.

Ancak bu buluşma, "Osmanlı imparatorluğu ve Avrupa" toplantısının gerçekleşebilmesi, Fransa'dan, Türkiye'den, Amerika'dan, Portekiz'den, İtalya'dan, Belçika'dan, Hollanda'dan ve Avusturya'dan araştırmacıların Paris'te bir araya gelebilmeleri, tebliğlerin son derece kısa bir zamanda baskıya hazırlanabilmesi ve tam da 2010'da –İstanbul'un Avrupa Kültür Başkenti olduğu yılda– yayınlanması, bütün bunlar Calouste Gulbenkian Vakfı'nın başkanı Emilio Rui Vilar sayesinde mümkün oldu. Kendisine şükran borcumuzu burada ifade etmek isterim.

Nora Şeni
Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü direktörü

Dejanirah Couto

Giriş

Harp ve Sulh; Avrupa ve Osmanlılar adıyla yayınlanan kolektif çalışma, Paris'teki Calouste Gulbenkian Kültür Merkezi'nde, Merkezi Lizbon'da bulunan Calouste Gulbenkian Vakfının Paris birimi ile Paris'teki Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu tarafından düzenlenen *L'Empire ottoman et l'Europe: interactions politiques et translations culturelles, XVIe-XIXe siècle* (Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa: Siyasal ve Kültürel Alışverişler, 16.-19. yüzyıl) adlı uluslararası kolokyuma sunulan bildirileri bir araya getirmektedir. Fransa'daki Türkiye Mevsimi çerçevesinde 24-25 Ekim 2009 tarihleri arasında yapılan kolokyum, Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı güçler arasında, imparatorluğun 16. yüzyılda gücünün zirvesinde olduğu dönem ile 20. yüzyılda cumhuriyetin kurulmasını hazırlayan reformlar döneminin sonuna kadar kurulan ilişkilerin çok yönlülüğünü gözler önüne sermeyi hedeflemekteydi.

Bu temayı ele alan uluslararası tarih çalışmalarının ulaştığı yoğunluk ve incelik düzeyi düşünülünce ilk bakışta bu temanın pek de yeni olmadığı izlenimi doğabilir. Zaten bu kitaba da katkıda bulunan Osmanlı araştırmaları uzmanlarından bazıları bu alandaki araştırmaları en ileri noktasına taşımış kişilerdir.[1] Bununla birlikte, siyaset ya da ekonomi, entelektüel hayat ve özel olarak sanat eserlerinin üretimi gibi konuların hangisine odaklanılırsa odaklanılsın, bu alanlarla ilgili ve birkaç yüzyıla yayılan ilişkiler kolayca sonuçlandırılamayacak zenginlikte bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bunun için eski bilgilerimizi yeniden okumak, arşivleri (özellikle yeni oluşturulanları) incelemeyi sürdürmek, daha önce hiç ele alınmamış ya da az incelenmiş mikro-temaları gündeme taşımak gibi farklı yaklaşımların izini sürmek yeterlidir. Bu nedenledir ki, bu kitapta İber Yarımadası'na, özellikle Portekiz ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere odaklanan birden fazla katkı yer almaktadır. Böylece, Türkçe okurlarına daha önce çalışmaları Türkçede hiç yayınlanmamış araştırmacıların eserlerini tanıtma fırsatını yakalamak istedik. Bu kitaba yapılan katkılar sayesinde genel bilgilerimize bir taş daha eklemenin yararsız olmayacağını düşündük.

Kolokyum çalışmalarının kitaplaştırılmasına genel olarak yöneltilen, bildirilerin bir bütün oluşturmayan, her biri kendi telinden çalan yazıları bir araya getirdikleri yollu eleştiriye karşı peşinen, tersine bu bildirilerin yayınlanmasının aralarındaki etkileşim mantığını yakalamak, benzerlikleri görmek ve genel yaklaşımları genişletmek açısından büyük bir avantaj sağladığını söylemek isterim. Osmanlı araştırmaları, kültürel alışverişler ve medeniyetler arası temaslar konularında uzmanlaşmış Fransız, Türk, Amerikalı, Hollandalı, Belçikalı, Avusturyalı, Portekizli, İspanyol ve İtalyanlardan oluşan geniş bir uluslararası kadronun elinden çıkan bu kitap bize, en son bilimsel kazanımlara dayalı, çok sesli bir okuma olanağı sağlamaktadır. Burada yer alan makaleler kaçınılmaz olarak, tarih bilimleri, dinler tarihi, sanat tarihi, şehircilik gibi çok farklı disiplinlerden beslenmekte ve Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki birkaç yüzyıla yayılmış temasları tüm çeşitliliği içinde sergilemek amacıyla, yazılı veya görsel, Osmanlı ya da Avrupa menşeli son derece zengin kaynakları karşılaştırmaktadır. Bu sayede kitaptaki farklı çalışmalar arasında bir diyalog kurulmakta ve benimsenen söylemlerin, uygulanan metotların çeşitliliğine rağmen, medeniyetlere ait olgulara olduğu kadar, dinamik gelişmeleri içinde ele alınması gereken kültürler arası etkileşimlere ve bunları taşıyan tarihi bağlamları çözümlemeye önem veren genel bir yaklaşımın ortak tınısı duyulmaktadır.

Demek ki, bu kitabın birinci amacı farklı kaynaklardan gelen bilgileri bir araya getirerek kültürler arası diyalogu vurgulamaktır. Unutulmamalıdır ki, çok geniş topraklara yayılmış ve birden fazla medeniyetin kesiştiği ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Osmanlı İmparatorluğu gerçek bir etnik ve siyasi mozaikti; Orta ve Doğu Avrupa'daki varlığı birkaç yüzyıl sürmüş ve burada güçlü bir dini ve kültürel iz bırakmıştı. Varlığıyla Avrupa'nın jeopolitik gerçekliğinde yer aldığından şüphe edilemez. Bir zamanlar Halil İnalcık'ın yazdığı gibi, *"İtalya ve Avrupa savaşları sırasında Osmanlılar bir denge unsuru gibi görülmeye başladı. Kanûnî'nin hükümdarlığı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Devletleri sisteminin aktif bir unsuru olarak kabul edilecekti..."*[2] Bu devletlerin hepsiyle daima ilişki içinde bulunduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca Avrupa hakkında deneyim edindiğini ve bu deneyimin sadece askeri seferlerde değil, diplo-

maside de somutlaştığını söylemek mümkündür. Osmanlının gözünde gerçek bir siyasi iktidar bilmecesi olan Batı Avrupa, 16. yüzyıldan itibaren Rusya İmparatorluğu'nun yanında yerini almakla kalmayacak, iki İber imparatorluğu aracılığıyla hâkimiyetini Merkezi ve Güney Amerika, Afrika ve Asya'ya kadar yayacaktı. Aslında söz konusu Avrupa, kimi zaman yerlilerle karışmış kolonilerdeki elitleri aracılığıyla metropol ülkelere siyasi muhayyeleler, sanat modelleri ya da dini bağdaşmacılıklar (senkretizm) aktaran çok sayıda kültürel aktarımla oluşmuş, karmaşık bir birimdi.

Dolayısıyla bu ilişkilerin zenginliğini görebilmek için temaslar, karşılıklı aktarım ve etkileşimler, bunların derininde yatan mantık, deneyimlerin entelektüel üretimle, aktörlerin, nesnelerin estetik ve artistik hareketlerin dolaşımıyla cisimleşmesi gibi konuları vurgulamak gerekir. Batılı ve Osmanlı okumuşlar, tacirler, yüksek kademeli memurlar, diplomatlar, seyyahlar, tercümanlar, sanatçılar ve koleksiyoncular gibi her statüden insan, esas olarak kültür taşıyıcısı, zaman zaman da kopuş ve kültürel değişimin itici gücü olmuştur. Aslında bu aracılar, Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı güçler arasındaki ilişkilerin dinamiğini gözler önüne seren "birbirine bağlı tarihler"in (*connected histories*)[3] ayrıcalıklı aktörleridir.

Bu bakış açısı, içine kapanma, siyasi ve dini muhafazakârlık ya da temaslara ve alışverişlere farklı biçimlerde direniş gösterme hallerini ihmal etmeyi gerektirmez. Değişik kültürel birikimlerin sadece dinamiğine odaklanılırsa, çatışmaları gözardı etme ve her şeyi "harekete," "alışverişe" ya da "ağlara/şebekelere" indirgeme yoluna gitme sakıncasıyla karşı karşıya kalırız. Aynı şekilde kültürel transfer ve ödünç almanın sınırlarını da görmek gerekir. Bunlar her zaman itirazsız benimsenmezler. Çoğu zaman ödünç alma kendine rağmen yapılır; hoşa giden tarafları bulunsa da bazı durumlarda kendinden ödün verme olarak görülür. Çeşitli hesaplara da konu edilir. Cizvitler, hesap ustalıklarıyla bu sorunu, uyum gösterme stratejisiyle çözmeyi başarmışlardı. Bu onlara, Batı kültürünün dışındaki kültürlerden ödünç alırken bile hiç tereddüt etmedikleri üstünlüklerini koruma olanağını veriyordu. Aziz İgnace de Loyola, "*Ötekinin kapısından girin ki, o sizin kapınızdan çıksın*" derdi. Hıristiyanlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı siyasi ve dini açıdan hiç değişmeyen tavırlar olmuştur; tabii bunun

tersi de geçerlidir. Her iki taraf da, en azından teori düzeyinde kendi ideolojik retoriklerine uygun şekilde, yani ötekini dışlayan ikili kalıplar çerçevesinde akıl yürütüyordu. Ancak önemli olan, bu resmi ideolojilerle fiili uygulama arasında var olan mesafeyi ya da uyumsuzluğu görebilmektir. Suraiya Faroqhi'nin *The Ottoman Empire and the World around it* kitabının kapak yazısında kullandığı ifadeyle söylersek, Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında "demir perde" hiç var olmamıştır; dolayısıyla *"kıta içinde ve kıtalar arasında var olan ve ulusal tarihçilerin uzun süre sınırları geçilmez ilan ederek koparmaya çalıştığı ya da en azından görmezden geldiği temasları yeniden kurmak gerekir."*[4]

İmparatorluğun Avrupa tarihinde uzun dönemde oynadığı anlamlı role koşut olarak, Batılı devletlerle birlikte yaşamanın yakın dönemde Osmanlı üzerinde de belirleyici bir rol oynadığı söylenmelidir. Batılıların fetih ihtirasları ve açgözlülükleri 17. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlasa da, Avrupa'yla temasın Osmanlıya yöneltti̇ği büyük meydan okuma asıl 19. yüzyılda ortaya çıktı ve reformcu Tanzimat hareketi ile 19. yüzyıl entelektüel seçkinlerinin oluşumunda çok önemli bir rol oynadı. Bu seçkinler, siyasi düşünce, eğitim, sanat ve bilim gibi alanlarda verimli alışverişlere öncülük ettiler. 19. yüzyıl aynı zamanda kitabımızın da "son istasyonunu" oluşturuyor. Bu dönemden sonra incelenmesi gereken malzemenin olağanüstü hızla artması (ki burada, tarafgir bilginin yeni bir eşiği aşması da etkili olmuştur), sosyal ve siyasal sorunsalların giderek karmaşıklaşması gibi nedenlerle daha fazla disiplinler arası karşılaştırmaya gitmek kaçınılmazlaşmaktadır.

Buraya kadar söylenenlerden anlaşılmış olmalıdır ki, seçtiğimiz *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa* başlığı sadece sağladığı kolaylık nedeniyle benimsenen bir formüldür ve ötekinin basitleştirilmiş vizyonu kadar, ikili ve indirgemeci, dolayısıyla kültürlere farklı pencerelerden bakmayı öngörerek temsil skalasında Batıdan farklı yerde duran kültürleri diskalifiye eden yaklaşımı reddeder. Tersine, bu başlık bize ihmal edilmesi mümkün olmayan bir soruyu sorma fırsatını verdi: Avrupa'nın nasıl algılandığından başlayarak, siyasal muhayyele kurguları nasıl evrilmiştir? Tabii bu soruyu cevaplamak için iki tarafın birbirleri hakkındaki imgelerini incelemek gerekir. Burada ilgilendiğimiz insanlar açısından "Avrupa" ve "Osmanlı İm-

paratorluğu" ne anlama geliyordu? En azından 16. yüzyılın başında –ki kitapta bu dönem birçok yazar tarafından ele alınıyor– kitabın ilk yazısında Gilles Veinstein'ın bize çok haklı olarak hatırlattığı gibi, Avrupa ne Osmanlılar ne de Avrupalılar tarafından çok sık kullanılan bir kavram değildi. Gilles Veinstein'ın yazdığı gibi, Avrupalılar için "Avrupa kavramı" en azından Reform hareketine kadar, "Hıristiyanlar" kavramı ile eşanlamlı idiyse de, Osmanlılar açısından böyle bir kavram mevcut değildi; Avrupa terimi Türkçede ancak 19. yüzyılda sık sık kullanılan bir terim oldu. Klasik Arap coğrafyasının mirasçısı olan –ki, o da Batlamyus sisteminden esinlenmişti– Osmanlı dünya görüşü, dünyanın iklimlere (Arapçada *iqlim*) göre bölünmesine, yani kutup ve ekvator arasında uzunlamasına dizilen dilimlere öncelik veriyor, böylece kıtaları gözardı ediyor ve tanım gereği (*a priori*) Avrupa'ya coğrafya ve topografya açısından bakışı yadsıyordu. Buradaki gönderme sistemi öncelikle hukuki idi ve model olarak dünyayı bir yanda *dâr-ül-İslam* (imparatorluğa biat eden topraklar) diğer yanda da *dâr-ül-harb* (düşmanların, *harbîlerin* yaşadıkları *ve* Batı Avrupa'nın da dahil olduğu bölge) olarak ikiye bölmekteydi. Bu sistem sonradan Batı Avrupa'yı temsil eden *dâr-ül-harb*'i meydana getiren farklı güçlerle kurulan siyasi pratikle değişik biçimlere büründü; Batı Avrupa imgesi çeşitlendi.

Kaldı ki, gene jeopolitik nitelikli başka kavramlar da kullanılmaktaydı. Örneğin Roma isminin Arapçası olan *Rûm* kavramı en geniş anlamında, hem Küçük Asya'yı hem de Rumeli'yi (Yeni Roma, Konstantinopolis de buna dahildi) içine alan ve bunun da ötesinde, Latium'daki Papalık Devleti'nin merkezi olan kadim Roma'ya kadar uzanan topraklar için kullanılmaktaydı. Bu sonuncu Roma, Gilles Veinstein'ın bize hatırlattığı üzere Hıristiyanlığın simgesi olduğu için daima önde gelen bir hedef olmayı sürdürmüştür; öyle ki, "Osmanlıların askeri hedefi uzun süre Roma'ya yürüyüş" şeklinde algılanmıştır. Ancak kullanılan başka işlevsel kavramlar da vardı: Örneğin, "Frankların ülkesi," *Frengistân,* ya da "Altın Elma," *Reichsapfel* kavramları gibi. Bu sonuncu kavram Maguşların "kutsal emanetlerinin" 1164'te Milano'dan Köln'e nakledilmesiyle ilişkiliydi ve ortaçağ Avrupası'nın öbür dünyaya gönderme yapan dini geleneklerinin izini taşımakta, fetih ideolojisine gönderme yapmaktaydı.

Giancarlo Casale'ın katkısı bu göndermeler yelpazesini daha da zenginleştirmekte ve kavramların nasıl melezleşip büyük bir karmaşıklık kazandığını gözler önüne sermektedir. Tunuslu Hacı Ahmed'in büyüleyici Dünya Harita'sında dile getirilen "Avrupalılık düşüncesi" bir bakıma, daha önce sözü edilen kategorileri altüst etmektedir. Burada gerçek anlamda melezleşmiş bir nesne ile karşı karşıyayız. Söz konusu harita, muhtemelen Venedik'te, esrarengiz bir yazar –Tunus kökenli Hacı Ahmed ya da bir Batılı, gene pek esrarengiz bir şahsiyet olan Michele Membré (ki, Giancarlo Casale'ın varsayımı bu yöndedir)– tarafından yapılmış, padişahın iktidarını simgelemeyi hedefleyen şatafatlı bir haritadır. Yazarının kökeni aslında çok da önemli değildir; asıl önemli olan, benimsediği yaklaşımın akılcılığını ve savunduğu kültürel değerleri ortaya çıkarmaktır. Bu yapıldığında, karşımıza Osmanlı İmparatorluğu'na çok bağlı, ama bir Batılının entelektüel birikimine sahip bir şahsiyetin dünya görüşü çıkıyor. Burada, Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasında kökleri eskiye giden kültürel aktarım geleneğine yaslanan, kültürel sınırları aşma, bilimsel ve teknik bilgiyi paylaşma eğilimini temsil eden bir nesneyle karşılaşmaktayız. Bu süreçte, Maria Pia Pedani'nin çalışmalarının ortaya koyduğu gibi, *balyoslar*, elçiler ve birçok başka insan, taşıyıcı rolü oynamıştır. Ancak harita çok özel bir tarihi anı da –Rönesans– yansıtmaktadır. Rönesans, bir geçiş dönemi olduğu kadar bir kuşku dönemidir de; zira keşiflerin etkisiyle eski dünyanın inandığı doğrular altüst olmuş, melezleşmeler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu ekümenik öncü nesne, kimilerince kışkırtma olarak algılandığı için Batıda da, "Avrupa rüyası"nın herkes için geçerli olmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda da pek çok kişiyi rahatsız etti.

Gerçekten de, bu Dünya Haritası'nın bir özelliği Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ilk metin olmasıydı ama, bunun ötesinde bir başka çok önemli özelliği daha vardı: Meraklı Osmanlı okurları için yazılmış görünen (en azından böyle olduğu varsayılabilir) metin özgün bir Avrupa düşüncesi (ve Avrupa kimliği) ortaya atıyordu. Bu düşünce, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa devletleri camiasından dışlamaya yarayan moda dini ve kültürel kıstaslardan çok uzaktı. Burada Avrupa, hukuki temellerine (Grek/Roma hukuku) bakılarak değil, fakat saygın bir tarihi/siyasi mirasa (Büyük İs-

kender'in mirası) ve keşiflerin dinamizminin ürünü olan bilim ve sanatlardaki üstünlüğüne bakılarak tanımlanmaktaydı. Demek ki, Avrupa'yı tanımlayan şey gene jeopolitik bir kavramdı, ama bu kez, imparatorluk kurma, yeni toprakları fethetme ve sömürgeleştirme yeteneği ön plana çıkarılmaktaydı. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu çok geniş toprakları fethettiği için, doğal olarak o da, Avrupa devletleri camiasının bir parçası sayılmalıydı. Hatta onu Avrupalı devletin paradigması olarak görmek ve İspanyol İmparatorluğu gibi başka dünya imparatorluklarını karşılaştırırken bir ölçüt olarak kullanmak da mümkündü. Büyük İskender'in saygın halefi Kanuni Sultan Süleyman hiç şüphesiz şahsında bir Avrupalı imparatoru cisimleştiren kişiydi, dolayısıyla evrensel hâkimiyete aday olabileceği gibi Kayser statüsüne de talip olabilir ve Habsburg imparatorunun kullandığı bu sıfatın asıl sahibi olduğunu iddia edebilirdi. Belli bir imparatorluk muhayyelesini tatmin etmek ve bunun siyasi sonuçlarını haklı kılmak üzere geliştirilen böyle bir ideolojik kurgu oluşturabilmek için ya yakın zamanda din değiştirmiş birine ya da Osmanlı toplumuna aşina ve kendi toplumundan kopmuş bir aracıya ihtiyaç vardı. Böyle bir şahsiyet, Osmanlı "kökenli" bir yazardan çok daha heyecanlı ve inandırıcı olabilirdi. Bundan böyle araştırmamız gereken şey, bu Dünya Haritası'nın nasıl kullanıldığını, hangi siyasi ya da entelektüel çevrelerde dolaştığını, diplomatik bağlamda kullanılıp kullanılmadığını ortaya çıkarmaktır.

Kavramsal araçları ve bir harita örneğini gördükten sonra gelen üçüncü katkıda, Batı Avrupa'nın pek az konuşulan bir bölgesi, Portekiz, onun hakkında Osmanlının görüşünü yansıtan bir "metin" üzerinden gündeme getirilmekte. Portekiz İspanya'nın gölgesinde kalmış bir ülke değildi; zira Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerinde, genel hatlarıyla, Hint Okyanusu'ndaki (bir yüzyıl boyunca Osmanlı da burada korsanları ve amiralleri eliyle yürütülen bir hegemonya politikası gütmüştü) çıkarlarını savunma adına bağımsız bir politika izlemişti.

Ünlü seyyah Evliyâ Çelebî (1611-1684) pek çok konuda, hatta Portekizliler üstüne de yazmıştır. Portekiz'le ilgili olarak şark vizyonunun karşısında yer alan "Batıcı," dolayısıyla aykırı bir görüş savunur. Jean-Louis Bacqué-Grammont makalesinde bize, Portekizlilerin Evliya'ya ne kadar egzotik

göründüklerini göstermektedir; onlara atfedilen insan eti yedikleri iddiasının burada mutlaka bir rolü olmuştur. Seyahat yazıları bilgilendirmekten ziyade "ilgiyi çekmek ve eğlendirmek"[5] amacını güttüğünden, Evliyâ Çelebî burada karşımıza belli bir geleneğin taşıyıcısı olarak çıkmaktadır: Portekizlilerin büyük keşiflerdeki rolü Osmanlı okumuşları (en azından harita ve denizcilikle ilgili olanlar) arasında biliniyordu. Bu bilgiye, uzak diyarlardaki olağanüstü dünyalar hakkında elde ettiği birinci elden bilgileri 1513'te yaptığı Amerika Haritası'nda ve *Kitab-ı Bahriye* adlı kitabının şiir formunda yazılmış ikinci versiyonunda (1526) kullanan Pîrî Reîs'ten beri sahip olunduğundan hiç kuşkumuz yok. Bundan emin olmak için, önsözde aktarılan Portekiz'in tarihi ve keşiflerle ilgili birkaç bölüme göz atarak bilgilerin ne kadar doğru olduğunu görmek yeterlidir. Onlara, Güney Amerika, Afrika ve Asya gibi uzak bölgeler hakkındaki bilgileri, bir dönem Memlûk Sultanı Kansu Gavri'ye danışmanlık yapan, ama aynı zamanda Osmanlılara da bilgi sağlayan Álvaro Vaz gibi eski Portekizli esirler vermiş olmalıdır. Tarihin belli bir döneminde kaptan ya da haritacı olan bu kişiler, ama aynı zamanda Portekiz aristokrasisine mensup olup Asya'da deneyim kazanmış başkaları, Bâb-ı Hümâyun'un hizmetindeki Osmanlı ya da Memlûk korsanlarıyla işbirliği yaparak –Selman Reîs (1526) ya da Hoca Safar Selman (1546) gibi– Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan atarak Hindistan'ın zenginliklerine el koyması için Osmanlıları teşvik etmişlerdi. Pîrî Reîs ile Seydî Alî Reîs'in eserlerinde (denizcilik girişimleri üzerinde de) iz bırakmış böyle bir proje daha da iddialı bir hedefe yönelikti: Hint Okyanusu'ndaki Safevi düşmanın saygınlığını zedelemeyi amaçlayan bu proje, İran'ın uzun zamandan beri dini, ekonomik ve kültürel bağlarla bağlı olduğu, aralarında güçlü Bicapur Prensliği de bulunan Dekkan'daki Şii sultanlıkları Safevilerden koparmak için geliştirilmişti.

İzleyen iki katkıda, Batılıların 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu hakkında sahip oldukları imge aydınlatılmaya çalışılıyor. Burada bize hemen, bunun daha önce defaatle ele alındığı eleştirisi getirilecektir ki bu doğrudur. Zira Fransız seyyahların anlatılarının (Pierre Belon, Jean Chesneau, Guillaume Postel, André Thévet, Nicolas de Nicolay, vb.) ya da İtalyan yazarların eserlerinin (Marc Antonio Sabellico, Paolo Giovio, Frances-

co Sansovino gibi) dahil olduğu bütün bir Avrupa edebiyatında bu mesele enine boyuna ele alınmıştır. Fakat, Avrupa'nın kıyısında, tam adını koyarsak Batı Avrupa'nın gerçek anlamda *Finisterra*'sı* olan Portekiz'de üretilen imgeler pek bilinmiyor. Neden Portekiz? Daha önce gördüğümüz gibi, bir yüzyıl boyunca Portekizliler Osmanlılarla askeri olarak karşı karşıya gelmiş, özellikle denizde –ama husumet sadece denizle sınırlı kalmamıştır– savaşmışlardır. Akdeniz (Cebelitarık Boğazı'nda, Mağrip kıyılarında ve Doğu Akdeniz'de) ve Hint Okyanusu'nda, yani Kızıldeniz, Umman ve Basra Körfezi ve Kuzey Hindistan'daki (Gucerat) savaşlarına ek olarak iki devlet, Maldiv Adaları'nda ve Güney Asya'da da (Bengal ve Açe'de) karşı karşıya gelmişlerdir. Doğal olarak, Portekiz metinlerinde "beyaz" düşman olarak anılan ve 16. yüzyılda çok korkulan Osmanlı, baş düşman ilan edilmiştir ama, tam da bu nedenle, ona özel bir dikkat de gösterilmiştir. Husumet söylemi, ona karşı saygı ve derin bir hayranlık duyulmasını engellememiş, bu da aristokrat çevrelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmezliği yolunda bir mit doğmasına yol açmıştır. Öte yandan Gilles Veinstein'ın belirttiği gibi, "ötekini methetmek aslında kendi cenahını az çok açık biçimde eleştirmeye, reform zorunluluğuna dikkat çekmeye yarar."[6] Sözünü ettiğimiz iki katkıda gönderme yapılan eserlerin Portekiz Hindistanı'nda askeri reform yapılmasını önermeleri de bir rastlantı olmasa gerek. Bu bağlamda, Türkler üzerine pek çok metin yazan Diogo do Couto'nun (1542-1616) *Soldado Prático* (Tecrübeli asker) adlı kitabı özellikle dikkat çekicidir. Osmanlı topçusunun mükemmelliği, özellikle tekniğe hâkimiyeti, askerlerinin savaşta gösterdikleri cesaret, dayanıklılık, disiplin o çağda yazmış pek çok Avrupalının eserinde de vurgulanır; örneğin, Ghiselin de Busbecq de benzer şeyler yazar. Portekiz'de bu konuda bazısı çok teknik (1546'da Hoca Safar Selman tarafından gerçekleştirilen İkinci Diu Kuşatması'nın ardından yazılan raporlara bakılabilir) görünen hayli geniş bir literatür oluşmuştur.

Bununla birlikte, Rui Loureiro'nun, Hint Okyanusu'ndaki çatışma sırasında Osmanlıların imgesi hakkında yazılan metinleri gözden geçiren katkısı, başka bir nedenden dolayı da çok özgündür: Yazı bizi kıta Porte-

* Dünyanın sonu, en uç noktası anlamına gelen bir coğrafya terimi –ç.n.

kiz'inin dışına götürerek Portekizlilerin Osmanlı imgesini tüm kıta Avrupasına yaydıklarını göstermektedir. Gerçekten de, Hindistan'dan getirilen baharatın Avrupa'ya dağıtılmasında kilit konumdaki Hollanda'nın Anvers şehrinde bulunan Portekiz ticaret acentesi, aynı zamanda 1538'de Louvain'de Portekizce yayınlanan "Türklerin Kökeni" konusunda yazılan gibi nadir kitapların yayınlanması ve dağıtılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bu, iki açıdan dikkat çeken bir eserdir. Her şeyden önce, Osmanlı imgesinin oluşturulmasında kullanılan dönemin okumuş Avrupalısının kültürel referans çerçevesinin, Lizbon yakınlarındaki Alcobaça Manastırı'nda yaşayan adı sanı bilinmeyen bir keşiş tarafından bile çok iyi bilindiğini ortaya koymaktadır: Metinde atıfta bulunduğu uzun kaynak listesinde Polybius ya da Strabon gibi klasik yazarların yanı sıra, Batlamyus, Skylitzes ya da Otto Von Freising'in adlarına ve *Commentaires sur les affaires turques* (1531, Türk meseleleri üzerine yorumlar) adlı eseriyle Avrupa'da büyük yankı uyandırmış Paulo Giovio gibi çağdaş yazarlara rastlanıyor. İkinci olarak eserin, Osmanlı Hanedanının tarihini anlatmanın yanı sıra, hayranlığını gizlemeden ve vaka incelemelerinden yararlanarak Osmanlı askeri bilgisini ayrıntılı olarak ele aldığı da vurgulanmalıdır. Eserin daha kısa bazı bölümlerinde ise, Osmanlı toplumundan kesitler verilmektedir. Demek ki, eserin Avrupa ve Asya'da görev yapan Portekiz aristokratlarını hedef alan, Osmanlı dünyası hakkında bir tür "tanıtım el kitabı" olduğu düşünülebilir. Ama eser aynı zamanda, Portekiz-Habsburg ilişkileriyle ilgili bir propaganda metnidir. Nitekim, kitabın Hollanda'da yayınlanması hiç de tesadüf değildir: Anvers'deki Portekiz acentası Portekiz Kralı'nı Osmanlıların Balkanlar'daki ve Akdeniz'deki askeri harekâtları konusunda bilgilendirmekte, ama aynı zamanda ona, Habsburgluların ve Venedik'in yürüttükleri politikaların incelikleri hakkında bilgi vermekteydi. Gerçekten de Portekiz Kralı III. Jean imparator V. Karl'ın (Şarlken) kız kardeşi Catarina ile evliydi ama, Hint Okyanusu'ndaki çıkarlarını korumak için (ki, Ümit Burnu'ndan dolanan deniz yolunu ve Güney Hindistan'dan getirilen baharat ticaretini denetim altında tutmak bu çıkarların başında geliyordu) Osmanlılar karşısında kayınbiraderinden bağımsız bir politika gütmüş ve bunu, Kral I. Emmanuel ile Katolik kralların kızı Aragonlu Donna Maria'nın oğlu Don Luís'in ba-

zı Portekizlilerin yanı sıra Tunus seferine katılmasına rağmen yapmıştır. Eser, Habsburglara, Hint Okyanusu'nda olağandışı bir rakibe karşı çıkan ve amansız bir mücadele vermekte olan Portekiz'in Hıristiyanlığa karşı vecibelerini yerine getirdiğini, onun için imparatora yardım edemeyeceğini göstermeyi hedefliyordu.

Bu metin Türklerin kökenini araştırmaktadır ancak, gücünün doruğuna çıkmış Osmanlı İmparatorluğu'nu inceleyen başka Portekiz metinleri de vardır. Daha önce değindiğimiz hasmını tanıma gerekliliğinin ötesinde Portekizlilerin merakına iç politika konuları da yön vermiştir. Zira gerek Portekiz sarayında gerek Hindistan'da (*Estado da India*) Osmanlıya karşı farklı staretejik seçenekleri savunan değişik siyasi fraksiyonları tatmin edecek somut gerekçeler sunulması gerekiyordu: İki güç arasındaki ilişkilerin hayati bir noktasında onlara toptan savaş açmalı mıydı? *Pareceres de Bassorah* (1547) adıyla bilinen raporlar, Babıâli'ye karşı yürütülmesi gereken politika konusunda aristokratik çevreler ile Portekiz'in Asya'daki üst kademe yöneticilerinin savundukları görüşleri dile getirmektedir. Tartışmanın vardığı boyutları görmek için bu eser eldeki en iyi kaynaktır.

Daha az bilinen Portekizli bilginlerin söyleminde yer alan Türk imgesi üzerinde duran Vasco Resende'nin katkısı, bir önceki yazının bıraktığı yerden devam ediyor. Bir önceki yazıda da incelenen keşiş Diogo de Castilho'nun yanı sıra Resende nadir bulunan birkaç metne daha dikkat çekmektedir; bunlardan biri yayınlanmamış, uzun bir el yazması olan ve V. Karl'ın sarayında elçi olarak bulunan Don Alvaro da Costa'nın *Tratado da viagem que fez...da India Oriental à Europa, 1610-1611*, (Fransızcası: *Traité du voyage que ... fit de l'Inde orientale en Europe*) başlıklı eseridir. Resende bu metni, resmi politikanın sözcüleri olan iki yazarın, João de Barros ve Diogo do Couto'nun görüşleriyle karşılaştırmaktadır.

İdeolojinin oldukça ağır basmasına rağmen metinlerinin nihai mesajı ilginçtir. Türklerin kökeni hakkındaki farklı tezleri anlattıktan sonra her iki yazar da okurlarına Osmanlı siyasi meşruluğunu çürütebilecek deliller sunmakta, dolayısıyla Osmanlıların fethettikleri topraklardaki hâkimiyetine karşı çıkmaktadır. Bunun altında yatan strateji, büyük ölçüde, Kayser olarak Habsburg imparatoruna üstünlük tanıyan bir tartışmadan beslen-

mektedir; bildiğimiz gibi Kanuni Sultan Süleyman da bu konuya kayıtsız değildi.

João de Barros sonuç olarak Osmanlıların kökeni hakkında pek fazla şey söylemez ama, kaynaklarını nesnel gözle değerlendirmesiyle bilinen meslektaşı Diogo do Couto, Türklerin etnik kökeni gibi çetin bir konuda oldukça zengin bir metin üretmiştir. Kuşkusuz metninde, sonuca biraz hızlı varmasından kaynaklanan kimi hatalar ve yanlış anlamalar bulunsa da, karşılaştırmalı metin incelemesi çok çeşitli Avrupa metinlerinden yararlanıldığını, farklı kaynakların ustaca harmanlandığını, bu arada Türk-İran tarihçiliği modelinden (ki, bu bilgilere Hindistan'daki tercümanları aracılığıyla ulaşmıştır) pek çok şey alındığını ve Türklerin kökeni konusunda İtalyan *Cinquecento* (1500'ler) hümanizmasına kıyasla çok özgün bir görüşe ulaşıldığını göstermektedir. Gerçekten de Couto, iki farklı geleneği izleyerek farklı varsayımları dikkate alan bir metin üretmeyi başarmıştır. Söz konusu iki gelenekten biri, Türklerin Anadolu'ya Ermenistan ve Kafkasya'dan geçerek geldiklerini öne süren Kafkas kökeni geleneği, diğeri de Türklerin köklerini Orta Asya'da (Türkistan) arayan gelenektir. Ancak çağının İtalyan bilginlerinden farklı olarak o, tektip ve türdeş etnik köken tezini kabul etmez; zira Portekizli seyyahların anlatılarından edindiği birinci el bilgilerden (özellikle António Tenreiro'nun İran ve Osmanlı İmparatorluğu hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren *Itinerario* [1523-1529] kitabı gibi) de yararlanır. Bu sayededir ki, Doğu Anadolu'da yaşayanların önemli bir bölümünün Türkçenin bir diyalektini konuşan Türkmenler olduğunu savunur.

Halkların kökenleri, kimlikleri, öbür ucu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan farklı topluluklarla ilgili araştırmalara bağlanan bir konudur. José Alberto Tavim'in makalesinde dini azınlıkların oynadıkları olumsuz rol üzerinde durulmaktadır. İlkece azınlıklar toplumları birbirine yakınlaştıran unsurlar olarak kabul edilseler de, ötekinin imgesi oluşturulurken ideolojik çatışmaları billurlaştırdıkları için olumsuz bir rol oynamaları da mümkündür. Burada bize sunulan örnek, Portekiz'den kovulan ve Türkiye'ye göç ederek yeniden Yahudiliğe dönen Yeni-Hıristiyanlardır (*conversos*). Bu göçle ilgili Avrupa tarihçiliğini çözümlerken Tavim önce, bu tarihi oluşturan mitleri deşiyor. Bunu yaparken aynı zamanda, İber Yarımada-

sı'ndan atılan diaspora tarihinin nasıl idealleştirildiğini, burada Yahudi-düşmanı (anti-semit) ve aşırı kavgacı Katolik edebiyatın (Gaspar de S. Bernardino ya da João Baptista d'Este gibi yazarlar ilk akla gelenler) Latin Batıda Osmanlı İmparatorluğu'na beslenen hoşgörüsüzlükte nasıl bir rol oynadığını ve bunun da dönüp dolaşıp aynı Batının Yahudi topluluklara karşı duyduğu nefreti nasıl beslediğini çok iyi ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, Batılılar İber Yarımadası kökenli Yeni-Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmelerini önce, Avrupa'da uğradıkları baskının öcünü alma gibi görmüşler; daha sonra baskı modelini Osmanlı İmparatorluğu imgesine yansıtmışlardır. Böylece Osmanlı, birçok yazarın katkısıyla Yahudilere asıl baskıyı uygulayan toplum haline dönüştürülmüştür. Gerçekte ise, Engizisyon'un ve Karşı-Reform'un kol gezdiği Avrupa'da yaşayamadıkları dini kimliklerini göçmenlerin ancak Osmanlı İmpartorluğu'nda yaşayabilmeleri ve sosyal ve ruhsal tatmini orada bulabilmiş olmaları Batı için bir skandaldı. Bunu daha da ağırlaştıran bir faktör, yeni gelenlere Osmanlı padişahlarının baskı uyguladığı söylemine rağmen, Padişah+İberli Yahudiler denkleminin son kertede Osmanlının yararına işlemesiydi; zira Yahudiler ekonomik dinamizmlerini, teknolojide (özellikle askeri teknolojide) sahip oldukları *know how*'ı ve tacir şebekelerinin kozmopolitliğini sarayın hizmetine sunmuşlardı. Sonuç olarak Yahudi göçü Osmanlı İmparatorluğu'nun imgesini daha da ürkütücü hale getirdi; çünkü artık iki "kötülük" kaynağı yan yana gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen İber Yahudilerinin konusu oldukları bu gerçek paranoya onlara Hıristiyanlığı zayıflatmak için sapkınlığı İspanya'ya ihraç ettikleri suçlamasının yöneltilmesine bile yol açmaktaydı ve Portekiz'de kalmış Yeni-Hıristiyanlarla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan dindaşları arasında süren temastan duyulan endişeden beslenmekteydi. Lizbon'da muhafaza edilen, yayınlanmamış ve bu sorunla ilgili olarak birinci elden bilgiler içeren Engizisyon mahkemelerinin kayıtlarına rağmen sorun gerektiği gibi incelenebilmiş değildir.[7] Alberto Tavim bize pek çok örnek veriyor. Bunlardan en ilginci João Bezerra, diğer adıyla Muce Barcelai'ye ait olan mahkeme kaydıdır. Kendisi, İstanbul'daki Don Garcia Nasi Sinagogu'nun *hazan*'ıdır ve Lizbon arşivlerinde yer alan uzun mahkeme (1574-1576) sürecinde, iki toplum arasında taşıyıcı rolü oynayan

ve "satın alınan Yahudiler" denen faaliyetleri yürüten sosyal grup hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu, Osmanlı şehirleriyle Portekiz arasında 16. yüzyılın ikinci yarısında düzenli olarak seyahat eden ve göç etmek isteyen aileler için para toplayan (onların özgürlüklerini "satın alan") Yahudilerin oluşturdukları bir gruptu.

Devlet siyasetinin kilit unsurlarından birini oluşturan temsil sistemleri, onlardan yararlanan ya da onları kendi kişisel veya ortak çıkarlarına göre biçimlendiren insanlar eliyle işletilir. Uluslararası ilişkiler, diplomasi ve özellikle müzakereler alanının da, somut dünyada ötekinin imgesi oluşturulurken başvurulan alışveriş süreçleri ve temsil mekanizmalarıyla birlikte çözümlenmesi gerekir. Diplomasinin "silahlı kolu" olan casusluk temsil sistemlerini *realpolitik* ile sınama imkânını verdiği için, onların boşluklarını ve kopuş noktalarını görmekte çok işe yarar. Halen sürdürülmekte olan modern çağdaki Batı gizli servisleriyle ilgili çalışmalar bu konuda bize pek çok ipucu verse de, aynı dönemdeki Osmanlı casusluğu ile ilgili elimizde çok fazla veri yoktur. Yapıları ve işleyişi daha az bilinmektedir. İşte Nicolas Vatin'in makalesi II. Bayezid döneminde gizli Osmanlı diplomasisinin bileşimini, işleyişini ve rolünü mercek altına alarak bu boşluğu doldurma hedefini gütmektedir. Bu dönemde Cem Sultan olayı nedeniyle Katolik Batı ile olan temaslar çok yoğundu. Bu inceleme, istihbaratın önemini ve padişahların emrindeki casusluk şebekelerinin ne kadar başarılı olduklarını ortaya koymaktadır. Aslında, Batılı güçlerin casusları Osmanlı İmparatorluğu topraklarında at oynattıklarından bu şebekelerin bunun dışında bir alternatifi de yoktu.[8] Bununla birlikte, Osmanlılar için istihbarat toplayanlar genellikle Batı kökenliydiler. II. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında dikkat çeken casuslar arasında Rodos Şövalyelerinin ve Dubrovnik şehrinin Büyük Ustası (*Archivo General de Simancas*'ta muhafaza edilen zengin kaynaklar, 15.-16. yüzyıllarda Akdeniz'deki casusluğun önde gelen merkezlerinden biri olan Avlonya'nın yanı sıra) çok önemli bir rol oynamıştır. Avlonya ise Napoli Krallığı'nın emrindeki Atripalda Markisi'nin başını çektiği şebekeyle yakın işbirliği içinde faaliyet göstermekteydi. Bayezid döneminde, Cenevizler Osmanlı casusluk şebekelerine büyük destek verdiler (örneğin, Pera'da ticaret yapan, İskender Bey ya da Gaspare Rinaldo'nun kardeşi Andreas Milas gibi). Aynı

şey Rumlar (Hüseyn Bey bir Paleologos idi) için de söylenebilir. Böylece casusluk şebekelerinin "ulus ötesi" ve kozmopolit niteliği bir kez daha doğrulanmış oluyor. Casusluk şebekeleri, siyasi ve dini sınırları rahatlıkla aşıyorlardı. Bu bakımdan din değiştirenlerin (özellikle bunu yakın dönemde yapanların) katkısı da göz ardı edilmemelidir. Durum Batı cenahında da farklı değildi. Öyle ki, "Doğu-Batı" eksenindeki casusluk şebekeleri içinde hepsi benzer marjinal özellikler taşıyan insanlarla karşılaşılmaktadır. Osmanlıların hizmetindeki bazı ajanların kendi köken toplumlarıyla ailevi ve sosyal bağlarını korudukları bilinmektedir. Kaldı ki, "hasım" kavramı bu çok özel bağlamda oldukça görelidir, hatta bir kelime oyunu olmanın ötesine gitmez: "Düşmanlar" zaman içinde konjonktüre ve gerektirdiği yeni hedeflere göre değişir; bugünün düşmanının yarının dostu olması hiç de zor değildir ve sınırlar oldukça kaygandır. Bu içli dışlılık dar anlamda casusluk alanını aşarak diplomasi alanına da bulaşır. II. Bayezid'in diplomatik müzakerelerde şahsen yararlandığı bir "dost" İtalyanlar çevresi vardı ve özel temsilcilerinin seyahatlarını onun himayesi altındaki bu çevre kolaylaştırmaktaydı. Zira, Osmanlılar 18. yüzyıla kadar Batı Avrupa'ya daimi temsilci gönderme düşüncesinden uzak dursalar da, İstanbul'da çok sayıda elçi ağırlamış ve zaman zaman 1490'da Roma'ya gönderilen Mustafa Bey gibi saygın elçiler ve temsilciler göndermekten geri kalmamışlardır. Normal şartlarda diplomasinin yürütülmesini paşalara bırakan padişah, dosya önemliyse müzakereleri bizzat kendisi yapardı. Öte yandan, daha o dönemde Batılılarla olan temaslarda uzmanlardan yararlanan Bâb-ı Hümâyûn, imparatorluğun sınırlarında yerel diplomasinin gelişmesini de (burada temsilcilerin manevra alanı daha geniş olabiliyordu) teşvik etmiştir. Bütün bunlar diplomasi alanında 16. yüzyılda hayli tecrübe kazanılmasını sağlamıştır.

Aynı yüzyılın son on yılında İnebahtı Savaşının ardından Akdeniz'deki siyasi konjontüre, Bâb'ı Hümâyûn ile Habsburglar arasındaki husumetin yeniden başlaması korkusuyla İstanbul'da yürütülen yoğun diplomatik faaliyet damgasını vurdu. Kitaptaki katkılarını 1591'de Osmanlı donanmasının *Kapudan-ı Derya*'sı olan Cigalazade Yusuf Sinan Paşa'ya ayıran Miguel Bunes Ibarra ve Evrim Türkçelik sosyal hareketlilik ve akışkanlık konusuna açıklık getirmekte ve "sınır-aşırı" akrabalıkların birinci

plandaki rolünü vurgulamaktadırlar. Zira, bu insanlar etrafında billurlaşan beklentiler onları adeta Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı güçler arasındaki ilişkilerde diplomatik bir araç haline getirmekteydi. Gerçekten de Cigalazade, sosyal basamakları tırmanmış ve evlilik yoluyla III. Murad'ın yakın çevresine girmeyi başarmış biriydi ve aile bağları kadar kendi toplumuyla sosyal bağlarını sürdürdükleri için Osmanlı siyasetinin yürütülüşünde kendine özgü bir iz bırakmış Batı kökenli Osmanlıların iyi bir örneğiydi. Cigalazade Messina kökenliydi ve soylu bir çevreden geliyordu; 1561'de Müslüman korsanlar tarafından esir edilmiş, İstanbul'da din değiştirmiş, enderunda okumuştu. Padişahın hizmetinde parlak bir kariyer yaptı. Bütün bunlar olurken annesi ve erkek kardeşi Sicilya'da yaşamayı sürdürmekteydiler.

Daha dar anlamda bu akrabalık bağlarının korunmasının ne gibi siyasi sonuçları olmuştur sorusuna gelince; makale çok açık olarak, diplomasi oyununda (ki, bu oyunda hesap diplomasisi ile rastlantı diplomasisi birbirleriyle yarış ederler) Katolik Krallığın, önce vezir sonra da amiral olan Cigalazade kartına oynadığını ve onun İspanyollardan ve müttefikleri Cenevizlerden yana tavır almasını umduğunu göstermektedir. Sicilya'da doğmakla birlikte Cigalazade'nin aile kökleri Cenova'ya dayanmaktaydı (babası Messina'ya V. Karl tarafından gönderilmişti) ve Venedik'le rekabet halindeki Cenova Habsburgların siyasetini gütmekteydi. Öte yandan, Venedikliler kız kardeşi Venedik'te yaşayan "Venedikli" Hasan kartına oynamaktaydılar, ama ölmesi üzerine bütün umutları yıkıldı. Farklı cenahların hepsi *Kapudan-ı Derya* konumuna gelen Cigalazade'den Akdeniz siyasi satrancının önemli bir taşı olarak yararlanma peşindeydi. Gerçekten de, Venedik aslında *statuo quo*'yu korumak isterken Habsburglarla çatışma halindeki İngiltere ve Fransa Osmanlıları, o sırada Hollanda cephesinde meşgul olan İspanya'ya karşı savaş açması için kışkırtmaktaydılar. Osmanlı donanmasının İspanyolların Akdeniz'deki mülklerinden birine saldırmasının Katolik Krallığa bir darbe vuracağı kesindi.

Başlangıçta *Kapudan-ı Derya* özel olarak Habsburg çıkarlarını savunur görünmedi. Tersine, 1594'te Calabria'ya saldırarak ki, bu saldırıda kişisel hesapları rol oynamıştı, İspanyolları tedirgin etti ve hatta belki de II. Fe-

lipe'nin Osmanlıların korktuğu üzere Habsburgların bir başka kanadına, o sırada Osmanlılarla savaş halinde olan Macaristan tahtında oturan II. Rudolf'a yardım göndermesini önlemeyi başardı. Sonunda bu sefer bir tür caydırma manevrasının ötesine gidemedi, çünkü III. Murad daha ziyade güçler dengesinin korunmasından yana idi ve Cigala'ya projesini sonuna kadar götürme (bu projenin bir parçası da Venedik'e Adriyatik'te saldırı düzenlemekti) izni vermedi. Gene de şu saptamayı yapalım: Cigalazade sonradan kendi köken topluluğunun çıkarlarını savundu ve son kertede tarafların diplomatik kazanç elde etmelerini sağladı. 1598'de Sicilya Kral-Naibi olan Maqueda dükünün onayı ile annesiyle buluştu; aynı yıl Venedikli Amiral Pasqualigo ile Kıbrıs'ın Venediklilere iadesinin pazarlıklarını yürüttü ve erkek kardeşi Carlos'a (ki Habsburgların aracısı idi) padişahı imparatorla bir barış antlaşması imzalaması için ikna etmek üzere destek verdi. Böylece Akdeniz'in iki büyük imparatorluğu arasındaki diplomatik dengeyi bir süreliğine de olsa korumaya yardımcı oldu.

Antlaşmalar, kuramsal olarak Latin Batı ile Osmanlı İmparatorluğu'nu bölen ve savaş ile barışın birbirini izlediği, ancak her iki tarafta geçerli olan ideolojik söylemin önerdiğinden çok daha iç içe geçmiş bir dünyanın diplomatik ilişkilerinde "direniş noktaları"ndan birini oluşturmaktadır. Unutulmaması gereken bir nokta da, bazı devletlerin savaşın barışı/barışın savaşı izlediği bu tempoda yaşamamaları ve Osmanlı İmparatorluğu ile kurdukları temasların çok daha medeni, uzlaşma ya da resmi olmayan ittifak gibi biçimler almasıdır. Gene de, antlaşmalar temasların ve alışverişlerin yürütülüş tarzlarını ve tutumları gün ışığına çıkarırlar; bu da kullandıkları özel dili ve dayandıkları hukuk normlarını incelemeyi haklı kılan ek bir gerekçedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan aracıların statüsü, Nicola Melis'e farklı grupların (tacirler, dragomanlar, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar) hukuki statüsünü, İslam hukuku ile Osmanlı hukuku arasında var olan sıkı ilişkilerin ışığında ayrıntılı olarak inceleme olanağını veriyor. Bu inceleme ona, Osmanlı hukuku uygulanırken başvurulan, aralarında diplomatik anlaşmaların da bulunduğu değişik referans çerçevelerini ele alma fırsatını da vermekte.

Resmi Osmanlı yönetim kuramına (*siyer*) yön veren, Hanefi yorumuyla uygulanan İslam hukukudur. Burada önemli bir saptama yapmak gerekiyor: 16. yüzyılda Osmanlı hukuku çok sıkı biçimde İslam hukuku ilkelerine bağlı kalmakla birlikte, kamu çıkarının (z'*arûra*), ya da ekonomik hayatın gerektirdiği bir dizi ilke uyarınca şaşırtıcı bir esneklik de gösterebilmektedir. Pragmatizm ve gerçekçilik hukukun kurucu metinlerine gösterilen saygıya baskın çıktığı için Osmanlı hukukunun önde gelen özelliklerinden biri, geleneklere dayalı hukuka (*kanun*) tanınan ayrıcalıklı yerdir.

Bu, hukuka *fıkıh*, yani imparatorluk tebaasının gündelik hayatını Şeriat'a uygun olarak düzenleyen ilkeler bütünü aracılığıyla girmiştir. Klasik Hanefi metinlerinde örneği bulunmayan vakalar ve hukuki durumlar Osmanlı hukukuna bu yoldan dahil edilmiş, özellikle ticaret ve diplomasi konularında Hanefi hukuk normuna dönüştürülmüştür. Örneğin, tacirlere tanınan, bazı yükümlülüklerden muaf tutulma hakkı aslında geleneğe dayalı hukuktan kaynaklanıyordu ama, klasik Hanefi hukuku terimleriyle haklı kılınıyordu. Demek ki, Osmanlı hukukçularına, onlara emanet edilmiş geleneği incelemek ve hukuku adetlere uygun hale getirmek için oldukça geniş, özerk bir yorum alanı tanınmıştı. Ne var ki, farklı ilkelerle pratikleri uyumlu hale getirmek her zaman pek kolay olmamıştır ve birçok kuralın nasıl uygulanacağı konusunda belirsizlikler oluşmuştur. Bunun örneklerini, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrımüslimlerin statüsü gibi bazı alanlarda görmek mümkündür. Ancak önemli olan, Ata'î'nin (991/1583) ifadesiyle söylersek, "*Kanun*'un devletin dini ve medeni işlerine düzen getiren saygın *Şeriat*'la uyumlu olmasıydı."

Peki, *dâr-ül-harb*'a dahil Avrupa ülkeleriyle imzalanan barış antlaşmaları bu pratikle nasıl bağdaşıyordu? *Fıkıh* retoriğiyle ilan edilen kuramsal üstünlük ilkesine rağmen, ki buna göre *dâr-ül-İslam*'ın *dâr-ül-harb* üzerinde nihai üstünlüğü sağlamasından başka bir seçenek söz konusu değildi, İslam hukuku pratikte Cihad'ın askıya alınmasına ve ateşkes (*muvâda'a*) ya da gerçek barış antlaşmaları yapılmasına (*musâleme*) pekala cevaz veriyordu. Bu katı kurallar pazarlık konusu edilebilir ve değiştirilebilirdi. Siyasi konjonktüre göre *ahdnameler* Nicola Melis'in altını çizdiği gibi, Hanefi normlarına göre yasadışı kabul edilse de, Gilles Veinstein'ın sınıflandırma-

sında "hayat boyu," anlaşma denilen bir antlaşmaya dönüşebilirdi. Başka durumlarda olduğu gibi burada da bağlama ve gerekliliklere göre ağır basan gerekçe, kamu yararı ve fayda *(maslaha)* idi. Ancak, müzakere edilip belli bir süre için geçerli olduğu kabul edilen antlaşmalar, eğer arada yeni anlaşmazlıklar çıkmışsa, padişaha bundan doğabilecek siyasi istikrarsızlıktan yararlanma ve Osmanlı diplomasisi için olumlu sonuçlar doğuran yeni bir diplomatik süreç başlatma imkânını tanırdı. Gene de, Gilles Veinstein'in altını çizdiği gibi, doğrudan sözünü ettiğimiz savaş/barış temposundan etkilenmeyen bazı devletlerle yapılan anlaşmalar hukuki açıdan aktedilmiş sayılmayabilirdi, zira barış anlaşmalarının aksine, *harbî* ile ittifak yapmak *fıkıh*'a göre mümkün değildi: İlişkiler hukuki açıdan simetrik olmadığı için gayrımüslimle gerçek bir eşitlik ya da karşılıklılık statüsü kazanamazdı. Geçerken belirtelim ki, Batıda da Müslüman ile ittifak yapmak Kilise'nin benimsediği hukuk kurallarına göre yasadışıydı (1471'de Venedik Serenisima'sının Kilise tarafından *rex a christiana professione alienu,* yani Hıristiyanlığa yabancı olarak kabul edilen Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478) ile ittifak yapabilmek için Papa üzerinde çeşitli baskılar uyguladığını hatırlatalım).

Diplomasi ötekine hayranlık duyma ve onu dışlama arasında bir denge kurarak temasları, kültürel alışverişleri desteklerken, silahlı çatışmalar ilişkilerde bundan farklı, ama başat bir rol oynarlar. Savaş meydanlarındaki can kayıpları ve savaşta nasıl davranılması gerektiğini belirleyen kurallar, düşmanla bunlara paralel başka ilişkiler kurulmasını önlememiştir ve bunlar, kendine özgü mekanizmaları sayesinde ötekinin imgesini oluşturmakta etkili olmuştur. İngiliz Protestan yazarı Richard Verstegan'ın kitabının başlığıyla söylenirse bir *Théâtre des cruautés* (Zulüm Tiyatrosu, 1588) olan savaş, herşeye rağmen, aynı zamanda sembolik sermaye üreten ayrıcalıklı bir temsil alanı –onu sarmalayan ritüellerin gösterdiği gibi– olmakta devam etmektedir. Askeri operasyonlar sırasında el konulan ya da çalınan düşmana ait belgeler, askeri dilde kuşkusuz bir savaş ganimetidir, ama aynı zamanda bu simgesel sermayenin bir işareti olarak da algılanabilir; zira savaşın galibi için mağlubun kimliğine ait bir şey ele geçirmek, saygınlığını artırmak anlamını taşır. Bu sürecin, üzerinde daha az düşünülen dolaylı bazı

etkileri de vardır: Galibin, şu ya da bu şekilde, mağlubun maddi kültürünün ögeleriyle tanışmasına olanak vermesi gibi. İşte bu bağlamda, Claudia Römer'in makalesinde sözünü ettiği özel bir ganimet türü olan, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlıların arşivinden çıkma elyazmaları ve belgeler (Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburglar arasında süren uzun savaş dönemlerinde ele geçirilmişlerdir) son derece ilginçtir. Osmanlılar sefere çıkarken devletin herhangi bir kopukluk olmadan iyi işlemesini sağlamak amacıyla arşivlerini yanlarında taşırlardı ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde Macar kalelerinde görev yapan askerlere verilen beratlar ya da aynı kalelerde göreve alınmak için verilen dilekçeler bize, Orta Avrupa'da bulunan birçok koleksiyon sayesinde ulaşmıştır. Bu "ganimet"e dönüşmüş belgeler arasında Kuranlara, Arapça ve Osmanlıca okunan dualara ya da başka dini formüllere yer veren elyazmalarına rastlanmaktadır. Askerlerin bunları savaşa gitmeden üniformalarına diktikleri anlaşıldığından, bu belgelerin ölmüş askerlerin üzerinden alınıp alınmadığı cevaplanması gereken bir sorudur.

Şiddet ortamında gerçekleştirilenlerin aksine, tamamen barışçıl biçimde gerçekleştirilen kültürel aktarımlar da vardır. Bu durumda kullanılan temas aracı bambaşka bir türe giren nesnelerdir: Farklı işlevlere hizmet ettiği için, ne anlama geldiği oldukça belirsiz olan, diplomatik armağanlardan söz ediyoruz. Gerçekten de, bunları gizli bir boyun eğmenin ifadesi olarak görmek mümkündür; silahlı bir çatışmaya son verdiklerinde tamir edici bir işlev görebilirler; ama aynı zamanda suistimal aracı olarak da kullanılabilmektedirler. Doğuda geçerli olan (ama sadece orada geçerli değildir[9]), armağan ve karşı-armağan sisteminin bir parçası olan diplomatik armağanlar sık sık kültürel yanlış anlamalara yol açmıştır. Asyalı krallar Avrupalıların verdikleri armağanları bir tür simgesel haraç, yani kendilerine saygı gösterilmesinin bir biçimi olarak algılamışlardır. Armağan ayrıca, "kendi" ile ilgili imgeyi kuran unsurlardan biri olarak görülmüştür; armağanı verenin eli açıklığını gösterdiği gibi, dolaylı yoldan armağanı alanın saygınlığının bir işareti olarak da kabul edilir. Safevi Hükümdarı Şah İsmail 1523'te Portekiz elçisi Baltasar Pessoa'nın verdiği armağanları bu çerçevede kabul etmiştir. Bu kitaba yaptığı katkıda Frédéric Hitzel'in belirttiği gibi, aynı anlayış Batılıların Osmanlı padişahlarına sundukları armağanlar için de ge-

çerli olmuş olmalıdır. Gene de, Hitzel'in altını çizdiği üzere armağanlar, "ilişkilerin uyumlu hale getirilmesi için atılan ilk adımlardır," ya da taraflar arasında kurulmuş olan ilişkiyi sağlamlaştırırlar. Ayrıca armağanları, müzakere sürecinde gerçekleşen temasların başarısından soyutlamak mümkün değildir; çünkü armağanlar, sözün kullanımıyla ilgili tedirginliği aşmaya, yetersizlikleri kapamaya ve tercümenin yol açabileceği manipülasyonlara karşı güvence sunmaya yarar. Armağan verme pratiği, "husumetten ittifaka, tedirginlikten güvene, korkudan dostluğa geçmeye" olanak verir.[10] Batılılar ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerde armağanlar, elçiliklerin ve elçilerin başarısını tayin eden unsurlar oldukları gibi, 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyılın ilk yarısında devlet bütçesi üzerinde ciddi bir maliyet baskısı da yaratmışlardır. Ancak armağanlar sayesinde, Frédéric Hitzel'in verdiği örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, sanat zevklerinde, modalarda, teknolojilerde önemli bir yenilik gerçekleşmiş ve bu süreçte, hayli sıradan denebilecek faydalı aletler, yavaş yavaş, Babıâli'ye armağan edilen olağanüstü parçaların yerini almaya başlamıştır. Böylece modernlik giderek görünürlük kazanmış, bu yeni nesneler ister istemez vitrinde yerlerini aldığından sanatçıların, zanaatkârların ve Avrupa sınai üretiminin (özellikle 18. yüzyılda) teşvik edilmesinde itici bir rol oynamıştır.

Ticari pragmatizm siyasi ve dini çatışmalara pek saygılı olmadığı içindir ki, elçilikler aynı zamanda ticari faaliyetlerde bulunmaktaydılar ve bu faaliyetlerin geç bir tarihte başladığı da söylenemezdi. Alain Servantie kitaba yaptığı katkıda bunun çarpıcı bir örneğini veriyor ve bizlere, 1533-1534'lerde Kanuni Sultan Süleyman'a Brüksel duvar halıları satmak için yapılan bir girişimin akibetini anlatıyor. Bu işin sorumlusu ressam ve desinatör Alostlu Peter Coecke idi ve V. Karl'ın İstanbul'a barış görüşmesi yapmak için gönderdiği elçi Corneille de Schepper'in heyetinde yer almıştı. Satış girişimleri başarısızlıkla sonuçlansa da, günümüzde lüks sanayi diyebileceğimiz bir alanda etkili olan Avrupalı ticaret şebekelerini gün ışığına çıkardığı gibi, o dönemde geniş bir olanak sunduğu varsayılan Osmanlı İmparatorluğu pazarına nasıl girdiklerini anlamaya da yardımcı olmaktadır. Bir saray sanatçısı olan Coecke, 1533'te kendini birden Augsburg ve Anvers'te faaliyet gösteren lüks mallarda uzmanlaşmış tacirlerin padişaha ha-

lı satmak için yaptıkları bir sözleşmenin tarafı olarak bulur. Bu misyon, az önce söylediğimiz gibi başarısızlıkla sonuçlansa da, sanatçımıza Osmanlının gündelik hayatından sahneler resmetme olanağını verir. Üslupları bakımından İtalyan etkisinde kalmış oldukları söylenebilecek bu sahneler, o sırada çok moda olan ve fazlasıyla idealize edilmiş bir resim yapma anlayışına (Hindistan üzerine benzer eserler yapan Jan Huyguen van Linschoten'in (1563-1611) *Itinerario* adlı illüstrasyonlarıyla karşılaştırılabilir) dahil edilebilir. Bu desenlar aynı zamanda, oraya buraya kişisel simgeler serpiştirmiş olan ressamın, kendi iç dünyasını da temsil etmektedir. Gene de, Osmanlı toplumuna bir etnolog gözüyle bakması çok ilginç ve etkileyicidir. Osmanlı müşterilerinin zevkine hitap ederek ve onları pohpohlayarak son kertede kazanç hırsına ödün verse de, Coecke desenlerinde büyük bir esnekliğe ulaşmış, dolayısıyla yüzlerce yıllık önyargılara ters düşen, oldukça Osmanlı yanlısı bir vizyon yaratmıştır. Gravürlerinde o sırada artık mevcut olmayan mimari eserlere yer vererek (örneğin II. Bayezid'in yerine bir hamam yaptırmak üzere yıktırdığı Teodosius Anıtı gibi) ona esin veren bilmediğimiz kaynakları kullanması da cabası... Bu görüntülerin kültürel aktarım işlevini mükemmelen yerine getirdikleri söylenebilir: Coecke'ün desenleri sonradan Türkler hakkında yapılan ve aralarında Nicolas de Nicolay'ın (1517-1538) çok büyük ün kazanan seyahatnamesindeki gibi pek çok desene örnek olmuştur.

Bu yazarın anlatısı Hıristiyan Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kültürel alışveriş çerçevesine verilebilecek çok iyi bir örnektir. Nicolay, II. Henri'nin coğrafyacısıdır ve kozmograf André Thévet gibi o da, Fransız-Osmanlı kültürel ilişkilerine damgasını vuran Gabriel d'Aramon'un (1546-1553) ünlü ve parlak elçilik döneminde İstanbul yolculuğunu yapmıştır. Dolayısıyla Faruk Bilici'nin bu kitaba yaptığı katkıda belirttiği gibi, "kültürel, sanatsal, tarihi ve bilimsel" bilgi peşinde Osmanlı topraklarında oradan oraya dolaşan ilk Fransız grubu içinde yer almaktadır. Bu hareket, kapitülasyonların onlara sağladığı özgürlük sayesinde 17.-18. yüzyıllarda daha da güçlenecekti. Bu seyyahlardan bazıları elçiliklerin kültürel etkinliklerine katılmışlardır ve sayıları XIV. Louis'nin hükümdarlığı sırasında Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kültürel ve diplomatik ilişki-

lerin asimetrik olması ölçüsünde artmıştır. Osmanlılar Avrupa'ya, kendilerine gönderilenlerden çok daha az diplomatik heyet göndermişlerdir, dolayısıyla bu misyonlarla ilgili kültürel etkinlikler de daha sınırlı olmuştur. Aslında, bu dönemde Fransa'yı ziyaret eden tek elçi Süleyman Ağa idi. Bu dengesizliği açıklayabilecek siyasi ve ekonomik nedenler her ne olursa olsun, imparatorluk sınırları içinde entelektüel merakın servete ya da etnik çeşitliliğe bakılmaksızın fazla yüksek olmaması, Osmanlıların o dönemde Avrupa'yı (ve Fransa'yı) fazla merak etmemelerine –Evliya Çelebi ve onun gibi birkaç istisna bir yana bırakılırsa– yol açmıştır.

XIV. Louis'nin hükümdarlığı sırasında bilimsel ve kültürel açılardan önemli bir gelişme yaşandığı biliniyor. Geniş ufukluluğun yanı sıra egzotizme duyulan merak hatta düşkünlük, döneme damgasını vuran özelliklerdir; klasik Şarkiyatçılığın 15. ve 16. yüzyıllarda hayli bilgili öncüleri ortaya çıksa da, 17. ve 18. yüzyıllarda bu alandaki özel duyarlılıkta bir yükseliş olmuş, "Şark" ile özellikle Müslüman dünyayı anlama amacıyla artan bir entelektüel üretim gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bakış açısı da değişmiştir: Saf öğrenme kavramının yanında bilginin rasyonelleştirilmesi de gündeme geldiği için bilginin kurumsallaşması yoluna gidilmiştir. Fransa'da, her ikisi de Şark jeopolitiği konusunda uzman kadrolar yetiştirmek amacıyla ünlü "gençler için dil" okulunun ya da Siyaset Akademisi'nin (1712) kurulması, Müslüman dünya hakkındaki bilgilerin siyasi iktidara hizmet etmesi hedeflendiğinden pratik yarar ilkesine uygundur. Aslında coğrafi yakınlığı ve her tür temas ve değiş tokuş geleneğinin çok eskiye gitmesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu bu ilginin "ilk sırasında" yer almaktaydı ve başka yerlere kıyasla daha fazla felsefi düşünce, bilim eseri ve kültürel girişimin konusu olmuştur. Bu son etkinlikler diplomatik misyonların ayrılmaz bir parçası idi. Misyonların çalışmaları –Bâb-ı Hümâyûn ile eski kapitülasyonların yenilenmesini müzakere etmek için görevlendirilen Nointel Markisi'ni (1673) hatırlamak yeterlidir– kendiliğinden, seyahat tutkusunu tetiklemiştir. Dönemin moda olan anlayışına göre seyahat, bireyin yetişmesine katkıda bulunan yararlı bir girişim olarak görülmekteydi (yetişkinliğe geçiş ve katarsis boyutları da bunda etkili olmuştur). Ancak, siyasi hesap gibi daha karışık beklentileri de ihmal etmemek gerekir. O sırada henüz Madam de Staël'den (1766-

1817) ve seyahatın melankolisi üzerine geliştirdiği olumsuz görüşlerden çok uzakta bulunuluyordu.[11] Tüm Avrupa'yı etkileyen bu seyahat furyası (Tavernier ve Pietro della Vale'nin seyahatleri de aynı kültürel eğilimin parçasıdır), muhakkak sosyalleşme ağlarının gelişmesi ve yeni entelektüel zevklerin ortaya çıkmasıyla yakından ilişkilidir ama, seyahat kitapları pazarının oluşması da etkili olmuş olmalıdır. Faruk Bilici, seyahatleri ve birbirini tamamlayan entelektüel deneyimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha iyi tanınmasına ve imgesinin daha nesnel bir gözle algılanmasına katkıda bulunan dört Fransız aktarıcı üzerinde durmaktadır. Bilimsel formasyonları ve mesleki güzergâhları gibi seyahat rotaları da çok farklı olduğu için bu seyyahların Osmanlı imparatorluğu hakkındaki vizyonları da ister istemez farklıydı. Geometri ve desen bilgilerine sahip Grelot ve haritacı Gravier d'Ortières açısından askeri ve açıkça sömürgeci kaygılar bakış açılarını belirlemiştir. Onlardan çok daha kültürlü olan Jean-François Pétis de la Croix, birçok kitap yazmış, tercümanlık yapmış, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kitabını tercüme etmiş, Colbert tarafından kütüphanesi için elyazmaları toplamakla görevlendirilmiş bir müzakereciydi. Antoine Galland (1646-1715) ise, Nointel'in elçiliği sırasında İstanbul'da bulunmuş, adı genellikle *Bin Bir Gece Masalları*'nın usta işi çevirisiyle anılan ve dört seyyah arasındaki gerçek kültür elçisi denebilecek kişidir. İslam dini, Osmanlı toplumu ve edebiyatı konusunda oldukça derine inen bir bilgi sahibiydi ve bunları (özellikle Kâtip Çelebi'nin eserini) Batıda tanıtmak için yaptığı çalışmalar daha sonraki kuşaklardan şarkiyatçıların yetişmesine önemli bir katkıda bulunmuştur.

Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik olarak ilan etmekten çekinmedikleri iştah ve üstünlük konumuna (ki bu, önce Büyük Britanya, ardından askeri alanda Almanya ve kültür alanında da Fransa tarafından sergilenmiştir) rağmen, ya da tam da bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Avrupa arasındaki kültürel aktarımlar 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başında daha da yoğunlaşmıştır. Bir paradoks gibi görünse de, arada geçen zaman içinde Afrika'da, Ortadoğu'da ve Asya'da sömürgeci bir güç olan Avrupa, yavaş yavaş Osmanlı seçkinlerinin bir bölümünün, özellikle hükümetlerin gözünde bir model haline gelecekti; Tanzimat adı verilen modernleşme dönemi bunu gözler önüne sermektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında modernlik ve Batı medeniyeti etrafında yapılan tartışmalar bu kitaptaki amacımızı aşıyor. Ancak şunu belirtmekle yetinelim ki, Batı Avrupa'ya göre nasıl konumlanıldığı, o sırada ve daha sonra pek çok sorgulamaya yol açmıştır. Kendi içine mi kapanmalıydı? Yoksa açılmalı mıydı? Sonunda, geçmişten kalan geriliklerle mücadele edebilmek için reform yapılması ağır bastı, reformlar kararlı biçimde sürdürüldü ve (aynı dönemde Rusya'da olup bitenlerden farklı olarak) çok da büyük bir dirençle karşılaşılmadı. Osmanlı seçkinlerinin manevra alanıyla Japonya'daki Meiji (1868-1912) dönemi seçkinlerinin olanakları arasındaki paralellikleri –bir noktaya kadar– karşılaştırma isteği o kadar caziptir ki, buna karşı koymak zordur. Japonya da 1854'ten sonra yaşanan Batıya açılma döneminde reformcu fikir hareketlerinin etkisine girdi: Taki Kakudai ya da Hoashi Banri gibi entelektüeller aynı dönemde, yani Bakufu hükümeti sırasında kendilerine benzer sorular sordular. Batı ile Doğu arasındaki ikilik aşılmalı mıydı? Yoksa Batıdan sadece teknolojilerle, mimari, tıp, astronomi, coğrafya gibi konulardaki bilimsel bilgilerin alınmasıyla mı yetinilmeliydi? Acaba bu yapılırken, 1876-1905 yılları arasında Japonya'da yaşayan tıp doktoru Erwin Baelz'in önerdiği gibi, bu bilgilerin Japon kültürüyle uyumlu hale getirilmesi gerekmez miydi? Osmanlı İmparatorluğu'nda da tartışma, 20. yüzyıl başında, Jön Türk devrimi sırasında tıpkı Japonya'da olduğu gibi aşırı batılılaşmanın tehlikeleri üzerinde yoğunlaşmaktaydı: Evet, batılılaşılmalıydı, ama bu, kendi kimliğini ve değerlerini kaybetmeden yapılmalıydı. Bunun için, Batı medeniyetinin teknik yeniliklerini alma görevi yönetici sınıflara, atalardan kalma kültür ise (ki, bu kültürün kendine özgü olduğu varsayılıyordu) halk kitlelerine bırakılmalıydı.

Batı modeliyle ilgili bu tartışma bağlamında 1840'larda İtalyan mimar Gaspare Fossati ve kardeşi Giuseppe'ye sipariş verilen İstanbul'daki bir dizi büyük mimari projeden söz etmek anlamlıdır. Kuşkusuz elverişli bir ekonomik ve kültürel konjonktürden yararlanan genç padişah I. Abdülmecid bu projelerin doğruluğuna inandığını ortaya koymuştur. Isabella Fossati-Casa'nın kaleme aldığı sanatçı biyografisi, Gaspare'ın sanatçı olarak sahip olduğu birikimin sağlamlığına ve oldukça eklektik bir Avrupa estetik mirasının taşıyıcısı olarak oynadığı role dikkat çekiyor. Burada bizi en çok

çarpan şey, Fossatilerin padişahın açık fikirliliğine duydukları saygıyı gösteren İstanbulla bütünleşme çabaları ve onlara karşı herhangi bir sosyal ayrımcılık yapılmayışıdır. Fossati, özellikle olgunluk dönemi projelerinde, Osmanlı sanat kodlarını içselleştirip bunları kendine göre, şarkiyatçı, hatta bu eğilimi daha da abartan bir bakış açısından yeniden yorumlamıştır. Entelektüel macerası bize, mimarideki "Japonculuk" akımını yaratan Josiah Conder'nin macerasını hatırlatıyor. Japonya'ya gelmeden önce, bu ülkedeki Batı mimarisi eğitiminin öncüsü olan ve Londra'da 1874-1876 arasında yeni-gotik hareketini başlatan ünlü mimar William Burges'in (1827-1881) bürosunda çalışmış olan Josiah Conder, deyim yerindeyse Japon mimari geleneğini kendi bakış açısından yeniden inşa etti.[12] Fossati de, İtalyan mimarisi referanslarından yararlanarak Osmanlı stilini yeniden yarattı. Onunla birlikte İstanbul'un şehircilik tarihinde anlamlı izler bırakan bir estetik macera yaşandı; Ayasofya'nın restorasyon çalışması bunun ilginç örneklerinden biridir. Ancak, benzer birçok macerada olduğu gibi, tam Kırım Savaşı'ndan önce gündeme gelen bu macera da, kısa süreli olmuştur.

Nitekim, 19. yüzyılın ilk yarısı, 18. yüzyılda başlayan Kırım'a, Balkanlar'a ve Boğazlar'a doğru Rus yayılmasının yükseliş dönemi olmuştur. Başlangıçta bu muğlak bir tehditti, zaman içinde giderek daha keskinleşti ve sonradan Avusturyalıların hedefleriyle eklemlenerek 1774 ile 1914 arasında birçok silahlı çatışmaya yol açtı. Öte yandan Batıda bağımsızlık hareketleri giderek yayıldı: Sırbistan 1829'da, Yunanistan 1830'da, Romanya eyaletleri 1859'da bağımsızlıklarını kazandılar. Reform sürecini başlatan Osmanlı İmparatorluğu ise giderek Batıyla yakınlaştı, ama Batılı güçlerin artan baskısına maruz kalmaktan kaçınamadı. Zira ekonomik liberalizmle (1838-1840) güçlerinin doruğuna ulaşan Batılılar kapitülasyonlar çerçevesinde daha çok ayrıcalık talep etmekten vazgeçmediler.

Yeri gelmişken, kapitülasyonlar hakkında söylenecek daha ne kaldı sorusunu sorabiliriz. Bu konuda çok mürekkep akıtıldığını bilsek de, konuya özgün bir yaklaşım getirmek hâlâ mümkün görünüyor. Maurits van den Boogert'in bu kitaptaki yazısında önerdiği tam da budur. Uluslararası hukukla ilgili bir diplomatik sorun, "1853'te meydana gelen İzmir olayı" ABD'nin dış müdahalelerinde hukuki bir içtihat oluşturmuştur ve 19. yüz-

yılın ilk yarısında kapitülasyonların, en azından bazı hükümlerinin (buradaki somut durumda vatandaşlık kavramı) ne kadar muğlak ve kriz durumunda işe yaramayacak bir çerçeve oluşturduğunu göstermektedir. Hatırlanacağı gibi, *ahdnâme* adı altında yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı güçlerin vatandaşlarının ilişkilerini düzenleyen kapitülasyonlar başlangıçta, *harbî* halklarla hukuken geçerli ittifaklar kurmanın imkânsız olduğu durumlara çözüm getiren, bağışıklıkları tanımlayan ve yabancılara tanınan özellikle ticaret alanındaki ayrıcalıkları garanti altına alan antlaşmalardı. Ancak bu ayrıcalıklar, daha önce siyasi bir anlaşmaya varılmış olmasını varsayıyordu; bu bağlamda hangi ayrıcalıklı ülkelere, hangi konularda ne tür ticari avantajlar sağlandığı az çok kesin bir dille ifade edilmekteydi. Bu tür anlaşmaların sayısı 17. yüzyıl sonundan itibaren arttı.

Yarbay Martin Koszta'nın, İzmir'de, 1853'te tutuklanması –ki, bu aynı zamanda, Çar I. Nikolay'ın kısa sürede dile düşen, "Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın hasta adamıdır" lafını ettiği yıldır– uluslararası bir krize yol açar. Koszta, kısa bir süre ABD'de yaşamış, dolayısıyla fiilen (*de facto*) onların koruması altında bulunan bir siyasi mültecidir. İzmir'deki Avusturya konsolosunun emrindeki bir komando birliğinin saldırısına uğramış, tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Olay sırasında henüz gerçek anlamda bir Amerikan vatandaşı olmasa da, tutuklanması İzmir'deki Amerikan konsolosunun büyük tepkisine yol açar ve o sırada limanda demirlemiş olan ABD bandıralı *St.Louis*'in kaptanı da bir ultimatom verir. Zaman kaybetmeden duruma el atan İngiliz-Amerikan basını sayesinde olay, uluslararası ilişkiler düzeyinde sonuçlar doğuracak bir nitelik kazanır. Öte yandan, Avrupalıların bağışıklıklarını düzenleyen kapitülasyonlar belli bir konuda, yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında bulunan vatandaşlarını tutuklama ve sınır dışına çıkarma yetkisi konusunda herhangi bir düzenleme yapmış değildi. Macar kimliğiyle Koszta eskiden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun uyruğunda idi. İmparatorluk sözcülerine göre, ABD'de yaşamış olmasına rağmen bu vatandaşlık bağı hâlâ sürüyordu, dolayısıyla Avusturya tarafından tutuklanması teorik olarak meşruydu. Ancak Koszta Amerikan vatandaşlığına geçme isteğini açıklamıştı; bu da hukuki açıdan oyunun kuralını tamamen değiştiriyordu. Van den Boogert dikkatimizi birkaç noktaya

daha çekmekte: Her şeyden önce bu olay, Amerika Birleşik Devletleri'nin müdahaleci bir güç olarak uluslararası arenaya çıktığını göstermekteydi ki, bu hiç de önemsiz değildir. Ayrıca bu olay, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil olduğu siyasi arenada, dolayısıyla Ortadoğu'da da sahne aldığının göstergesiydi. Üçüncü olarak bu olay, başka bir gelişmekte olan gücün, Rusya'nın da uluslararası sahnede daha fazla rol almakta olduğuna işaret ediyordu. Jeopolitik dengeler bu yeni aktörlerin oyuna katılmasıyla değişti; her ikisinin yan yana sahneye çıkmaları Akdeniz politikasının eski alışkanlıklarını derinden altüst etti. Son bir saptama da şudur: Bu olay sırasında –bilinmeyen yeni belgelerin ortaya çıkması olasılığını saklı tutarak– Avrupalı devletlerin aralarındaki çatışmaların bir alanına dönüşen Osmanlı İmparatorluğu oldukça sessiz kalmıştır. Muhtemelen Avusturya'nın müttefiki olan Rusya'yı kışkırtmaktan çekinmişti. Unutmayalım ki, Koszta olayı Kırım Savaşı'nın hemen arifesinde patlak vermişti.

Aynı dönemde savaş tehditlerine ve bazı Avrupa devletlerinde Tanzimat reformları (1839-1876) konusunda hüküm süren şüpheciliğe rağmen, Osmanlı ordusu da, reformların ruhuna uygun iddialı bir modernleşme ve çağdaşlaşma girişimi başlatmıştı. Bu girişime yol gösteren modeller, Odile Moreau'nun makalesinde bize hatırlattığı gibi, açıkça Batı Avrupa'dan alınmıştı. Aslında ordu bu süreçte, gerçek bir taşıyıcıya, kültürler arası yakınlaşmanın anlamlı bir aracısına dönüştü. Bir paradoks gibi görünse de bu durum, yüzyıllardır süren askeri çatışmaların, beklenmeyen nihai bir sonucu olarak da düşünülebilir. Pek çok Batılı, geçmişin en parlak günlerinde Osmanlı dünyasından ve ordusundan övgüyle söz etmişti; şimdi durum tersine dönmüştü. Daha somut olarak söylenirse, bu hareketin kökeni 18. yüzyıl sonundaki padişahlara dayanmaktadır; aralarında François Baron de Tott (1733-1793) gibi gerçek teknik bilgi taşıyıcıları da bulunan yabancı askeri uzmanları ve eğiticileri onlar davet etmiştir. Ancak, kara ve deniz orduları için mühendishanelerin açılması, donanma teknolojisinin yenilenmesi ve askeri okulların kurulması, ordunun yeniden şekillenmesi kadar (ki, buna 1826'da yeniçeri ocağının lağvedilmesi ve zorunlu askerlik hizmetinin kabulüyle başlanmıştı), yeni siyasetin şekillenmesinin de etkin araçları olmuşlardır. 1834-1838 arasında yirmi altı Osmanlı öğrencisinin

farklı Avrupa ülkelerine gönderilmesi, yabancı dilde yapılan eğitim (ki, Galatasaray Lisesinin öncü rolü sayesinde Fransızca bu diller arasında ayrıcalıklı bir yere sahipti), modern ders programlarının hazırlanması, devede kulak gibi görülebilir ama, dar anlamdaki işlevlerinin yanı sıra liberal Batı modelinin yaygınlaşmasına olanak vermiş ve subayların geniş anlamda kültür aracısı seçkinler arasına katılmalarını sağlamışlardır. Bunun en anlamlı göstergelerinden biri de "asker" ressamlar –Süleyman Seyyid ya da Şeker Ahmed Paşa gibi– denilen bütün bir kuşağın kendilerini dar anlamda bilimlerin dışındaki bilgi ve tekniklerin (resim, fotoğraf) yayılmasından sorumlu görmeleridir. Bu kültürel hareket aslında çok daha geniş bir bağlamda gelişmekteydi. Kısaca hatırlatırsak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici sınıfları ideolojik açıdan o sırada Avrupa'da zirve yapmış olan liberalizme açılmakta ve bu ideolojinin hızlı bir sosyal dönüşüm ortamında, özellikle taşrada, kendi çıkarlarına hizmet edeceğini düşünmekteydiler. Bu doğru olmakla birlikte, acaba Odile Moreau'nun ileri sürdüğü gibi Osmanlı askerleri yeni kimliklerin ortaya çıkmasına da destek olmuşlar mıydı? Yukarıda değindiğimiz ve Meiji Japonya'sıyla ilgili olarak ortaya attığımız gibi, her zaman ikircikli bir nitelik taşıyan başka kültürlerden ödünç alma, hiçbir zaman daha önceden var olan kimlik parametrelerinin terkedilmesi anlamına gelmez. Hatta zaman zaman onların yeniden kıymete binmesine de yol açabilir. Bu konuda II. Mahmud'un 1827'de Askeri Tıbbiye'nin açılış töreninde yaptığı konuşmayı hatırlamakta yarar vardır. Odile Moreau'nun aktardığı şekliyle bu demeç, sorunların ne kadar karmaşık olduğunu gözler önüne sermektedir. Batı kültüründen ödünç alınan ögeler ve yeni dünya görüşlerine yol açan bilgiler karşılaştırma ve eleştirel yargıları körüklemekte ama, kimliğe dair değerleri geçersizleştirememektedir. Verilen bu örnekte, ödünç alınan şeyin kerhen kabul edildiği, pragmatik yararın ön plana çıkarıldığı ama, art niyetlerin de korunduğu görülüyor.

Avrupa modeli karşısındaki bu ikilem, kuşkusuz kimi gerilimlere ve gerginliklere yol açmıştır ama, kültürel değişme yönünde güçlü bir ivme kazandırdığı da inkâr edilemez. Sonraki kuşakların elitleri arasındaki modernlik arayışı buraya bağlanabilir. 19. yüzyıldan bu yana çağdaş Türkiye'nin kültürel politikalarının yüreğinde yer alan ve farklı biçimlere bürü-

nen, farklı görünürlük düzeylerine erişen, farklı konumlarda öne çıkan modernlik özlemlerinin hepsinde bu arayışı görmek mümkündür.

Türkiye-Avrupa ilişkilerini kültür politikaları alanında ele alan Nora Şeni bu izi sürerek kitaba çok uygun bir bitiş yazısı yazmış bulunuyor. Gerçekten de bu yazıda, Türkiye'nin kültürel elitlerinin 19. yüzyılda evvelki nesillerin benimsemiş oldukları Batılı modernleşme modeline nasıl sadık kaldıklarını, İstanbul'da yarattıkları mekânların eski imparatorluk başkentinin Batılılaşma serüvenini anlattığını ve kozmopolitizmin sembolleri olduğunu ortaya koyuyor. Avrupa'dan esinlenen bir kültür coğrafyası yaratırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun "farklı halkların ve kültürlerin bir mozaiki" olduğunu da gündeme getiriyorlar. Zengin Osmanlı mirasını yeniden değerlendirmekteki kararlılıklarına (örneğin, 19. yüzyıl ressamlarının tablolarını sergiliyorlar ya da eski diplomatik kaynakları yayınlıyorlar) bu yaklaşımın dikkat çekici bir adımı olarak bakmak gerek.

Ancak, bu elitler en azından sanat ve eğitim alanlarında daha da öteye gidiyorlar. Ailelerindeki işadamı/koleksiyoncu/bağışçılarca (Koç/Kıraç çifti de dahil olmak üzere) temsil ediliyorlar, kültürel manzaraya damgalarını vuruyorlar ve girişimlerinin sayısı ve kalitesi sayesinde esas olarak Batılı sanat ve kültür anlayışını ve standartlarını (yer yer çelişkilerini de yansıtarak) yerleştiriyorlar. Kültür politikalarının oluşturulması ve bunların görünür izleri olan kurumların inşa edilmesini –müzelerin, festivallerin yaratılması, sergiler açılması, kültür alışverişlerine zemin hazırlanması, kültürel mirasa sahip çıkılması– gerçekleştiriyorlar. Bugün İstanbul entelejensiyasının parçası olan bir grup özel ve etkin aktör olarak karşımızdadırlar. Bu mesenlerin konumlandırılışı –ki yazarımız mesenlikle filantropiyi dikkatle ayırsa da bu elitleri filantropi geleneğinin bir uzantısı olarak görmektedir– ve kültürel rolleri birkaç farklı yoldan ortaya konulduğu için hayli ilginçtir: Onların bir yandan Osmanlı mirasını koruma altına almakta olduğu gösterilir, bir yandan da "çöküntü bölgesine dönüşmüş mahallelerin eski Avrupai kimliklerinin" ortaya çıkarılmasına katkıda bulundukları üzerinde durulur; başka bir deyişle şehirleşmeye yön veren aktörler olarak da öne çıktıklarının altı çizilir. Zira attıkları adımlarla, yavaş yavaş, oluşturdukları mekânların çevresinin de yeniden kazanılmasına ve modernleşmesine yol açarlar. Zaman zaman merkezin

uzağındaki bazı mahallelerin şehrin kültürel coğrafyasında yeni bir rol üstlenmesini sağlayarak (örneğin Sabancı Müzesi'nde açılan sergiler Emirgân semtini şehrin merkezine yaklaştırmıştır) kentin yeniden yapılanmasını etkileme kabiliyetleri vardır. Bu aktörler ayrıca, zaman zaman yeni kent dinamikleri de yaratabiliyorlar: Bilgi Üniversitesi'nin ya da "sanat alanı" olarak tanımlanabilecek Santralistanbul'un yer seçimleri çok iyi iki örnek sunmakta. Diğer yandan bu mesenler çağdaş sanat, sinema, müzik, dans gibi alanlara girdikleri gibi, eğitim ve araştırma alanında da özel üniversiteler ya da araştırma merkezleri oluşturarak girişimlerini çeşitlendiriyorlar.

Son tahlilde Nora Şeni'nin altını çizdiği gibi bu avangard girişimcilerin daha da önemli bir misyonu kendilerine vazife biçtikleri görülüyor: Bu girişimlerin amacı İstanbul'un Batılı "metropol" kimliğini vurgulamak, kenti uluslararası plandaki büyük metropoller arası rekabette yarışabilecek bir konuma yükseltmek. İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın (İKSV) kurulması, İstanbul Bienali'nin hayata geçmesi, "İstanbul, 2010 Avrupa Başkenti" girişimi gibi pek çok adım bu çerçevede değerlendirilmelidir. "Türkiye'nin Avrupa Birliği ile yakınlaşmasını" sağlamak ve "Batı blokuna ait bir ülke olduğunu" doğrulamak ise bu girişimlerin arka planında yatan bir hedeftir. Bu özel girişimcilerin ihtirası Avrupa Birliği üyeliği ile de sınırlı değildir.

Derinde yatan iddiaları dünya standartlarında bir uluslararasılaşma projesini sahiplenerek, yabancı ülkelerle prestijli projeler geliştirmek (Sabancı Müzesi'nin Louvre Müzesi ile imzaladığı protokol gibi), Asya piyasalarına doğru açılarak uluslararası sanat piyasasında daha ağırlıklı bir yere varmayı gerçekleştirmektir. İktidarda bulunan AKP'nin bir yandan kendine özgü politikaları uygulamaya koyarken özel mesenlerin projelerine destek vermesi de, iktidarın bu elitin sahiplendiği uluslararasılaşma projesinin getirilerini iyi anladığını ortaya koymaktadır. Demek ki, özel ve kamusal kültür politikaları arasında ille de bir itişme olması kaçınılmaz değildir; ancak, Nora Şeni'nin vurguladığı gibi, iki kültürel strateji paralel olarak gelişeceğe benziyor. Bir yanda özel mesenlerin uluslararası sahne için oluşturdukları Türkiye kültürünün son derece avangard bir görüntüsünü tedavüle sokan kurumlar, diğer yanda devletin kanatları altında gelişen, ulusal arenada tüketime yönelik bir strateji yan yana serpilecek.

Okurları kitapla baş başa bırakmadan önce, okuma sırasında onlara yardımcı olmak için son bir noktanın altını çizmek istiyorum: Bu kitapta göze çarpan kaçınılmaz eksiklikler (özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile Orta ve Doğu Avrupa güçleri arasındaki ilişkiler konusunda daha fazla katkının yer almaması) için okurlarımızın affına sığınıyoruz; bu, isteğimiz hilafına oluşan bir durum. Bir kolokyumun şekillenmesi ve burada yayınladığımız katkılar, kolokyuma davet ettiğimiz, araştırmalarının ürünlerinin gün ışığına çıkmasını ve yayınlanmasını arzu ederek bizi onurlandıran kişilerin ürünüdür. Bu araştırmacılar aynı zamanda yürütülmekte olan çalışmalara bir ayna tutmaktadırlar.

Giriş yazısının son satırlarında bu projenin bütününü destekleyen ve ortak bir yayın olarak okura sunulmasına olanak veren kişilere teşekkürlerimi sunmama izin vermenizi diliyorum: Calouste Gulbenkian Vakfının (Lizbon) Başkanı Emílio Rui Vilar, vakfın Paris'teki Kültür Merkezinin ve Uluslararası İlişkiler Bölümünün Müdürü João Pedro Garcia ve vakfın Ermeni Toplulukları Bölümünün Başkanı Zaven Yegavian, sağladıkları maddi destekle Paris kolokyumunun yapılmasını ve bildirilerin Türkiye'de, Türkçe olarak yayınlanmasını mümkün kıldılar. Bu kitap aynı zamanda bu saygın kurumla, seminerler, konferanslar, kolokyumlar ve yayınlar biçiminde sürdürdüğümüz işbirliğinin en son halkasıdır. Ayrıca, Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okuluna (Paris, EPHE) ve Başkanı Jean-Claude Waquet'ye; kurumun Bilimsel Araştırmaları Geliştirme ve Uluslararası İlişkiler Bölümüne ve yöneticisi Laurence Frabolot'ya; yardımcıları Stefan Poirot ile Christophe Valia-Kollery'ye ve Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezinin "İran ve Hindistan Dünyaları" birimine (UMR 5728, CNRS/EPHE, Paris) ve Portekiz Tarihi Fransız Derneğine (Sociéte Françaîse d'Histoire du Portugal) teşekkürü borç biliyoruz. Bize verme lütfunda bulundukları, EPHE'nin uluslararası boyutunu bir kez daha teyid eden "misyon" sayesinde İstanbul'a gelerek kollokyumu en iyi şartlarda düzenleyebildik.

İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsünün (IFEA) direktörü Nora Şeni'ye, kolokyum projesine baştan beri çok olumlu yaklaştığı, bu eserin yayınlanması sırasında IFEA'nın ortak-yayıncı olmasını önerdiği ve kitabın enstitü koleksiyonunun bir parçası olarak basılmasına verdiği

destek için en içten teşekkürlerimizi sunuyoruz. Kitabın bilimsel koordinatörü olarak, kitabın yazılarını Türkçeleştiren Şirin Tekeli'ye, düzgün çevirisi için olduğu kadar, her aşamada gösterdiği titiz, etkin, esere inancını belli eden katkısı için teşekkür ediyorum. Bu kitap, onun kitabı da sayılır. Teşekkür etmek istediğimiz kişilerin başında, kuşkusuz, bu kitabın yazarları geliyor: Bize yazılarını verme inceliğini göstermenin ötesinde, yoğun akademik faaliyetlerine ve yayın için çok kısa süremiz olmasına rağmen, hazırlık sürecinin farklı aşamalarında katkılarını esirgemediler. Şükran duygularımızı ifade etmek istediğimiz kişiler arasında, son metnin ortaya çıkması aşamasında esere gösterdikleri ilgi ve önerileriyle bize destek olan, Paris ve İstanbul'daki meslektaşlarımız, dostlarımız da bulunmaktadır: Jean-Louis Bacqué-Grammont (CNRS), Emmanuel Szurek (EHESS/ENS), Ümit Sevgi Topuz (IFEA) ve Güneş Işıksel (EHESS). Son olarak João Pedro Garcia'nın Paris'teki Calouste Gulbenkian Merkezindeki yardımcısı Fatima Gil'e, heyecanı, etkinliği, dostça yardımları için ve Kitap Yayınevi'nin yöneticisi Çağatay Anadol'a, bu kitabı, üstelik çok kısa sürede basmayı kabul ettiği için teşekkür ediyoruz. Böylece Türkçe okurlarının dikkatini Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki kültürel diyalogun önemine çekme fırsatını yakaladık ve eserin yayın tarihini sembolik olarak çok önemli bulduğumuz, "Avrupa Kültür Başkenti İstanbul" kutlamalarına denk düşürebildik.

Notlar

1 Bkz. Örneğin, Gilles Veinstein'ın, Henry Laurens, John Tolan, Gilles Veinstein (der.), *L'Europe et l'Islam, Quinze siècles d'Histoire,* Paris: Odile Jacob, 2009 eserindeki katkısı.

2 Halil İnalcık, "L'Empire Ottoman," *Actes du Ier Congrès international des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Cilt III: *Histoire.* Sofya: Académie Bulgare des Sciences / Association internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1969, s. 75-103 (yeni baskısı: *Studies in Ottoman Social and Economic History,* Londra: Variorum, 1985).

3 Bu tarihi analiz önermesini ortaya atan Victor B. Liberman'dır; sonradan, Sanjay Subrahmanyam (bkz. *Explorations in Connected History: Mughals and Franks,* Delhi: Oxford University Press, 2004) ve Serge Gruzinski, "Les mondes mêlés de la monarchie catholique et autres "connected histories," *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 56/1 (2001), s. 85-117 ve aynı yazarın, *Les Quatre parties du monde. Histoire d'une mondialisation,* Paris: La Martinière, 2004 adlı eserlerinde yeniden ele alınmıştır.

4 Ayrıca bkz. Serge Gruzinski, "Les mondes mêlés de la monarchie catholique..," s. 87.

5 Gilles Veinstein, *L'Europe et l'Islam*, s.256.

6 Gilles Veinstein, *L'Europe et l'Islam*, s.257.

7 Bkz. Dejanirah Couto "Les *Juifs et nouveaux-chrétiens portugais en Méditerranée: les négociateurs de rachat entre Lisbonne et Istanbul au XVIe siècle,*" Institut Français d'études anatoliennes d'Istanbul'da (IFEA, İstanbul Anadolu Araştırmaları Fransız Enstitüsü) 27 Mayıs 2010 tarihinde verilen konferans.

8 Venedik için bkz. Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia*, Milan: Il Saggiatore, 1994; İspanya için bkz. García Hernán, "The Price of Spying at the Battle of Lepanto," *Eurasian Studies, The Skilliter Centre-Istituto per l'Oriente Journal for Balkan, Eastern Mediterrenan, Anatolian, Middle Eastern, Iranian and Central Asian Studies*, II (2003), s. 227-249; Portekiz için bkz. Dejanirah Couto, "L'espionnage portugais dans l'empire ottoman au XVIe siècle," *La Découverte, le Portugal et l'Europe*, Paris: Fondation Calouste Gulbenkian, Centre Culturel Portugais, 1990, s .243-267; aynı yazarın "Spying in the Ottoman Empire: Sixteenth Century encrypted Correspondence" *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, Francisco Bethencourt ve Florike Egmond (der.), Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 274-312., *Cultural Exchange in Early Modern Europe dizisi*, Robert Muchembled ve William Monter (der.).

9 Bkz. Christian Geffray'ın, özellikle, *Trésors. Anthropologie analytique de la valeur*, Strasbourg: Arcanes, 2001 adlı çalışması.

10 İfade Lévi-Strauss'a aittir, zikr. Christian Geffray, *Trésors*, s. 77.

11 Madame de Staël, *Corinne ou l'Italie*, Paris: Gallimard, 1999, ayrım II, s. 5: *"Seyahat etmek, kim ne derse desin, hayatın en hüzünlü zevklerinden biridir. Yabancı bir şehirde kendinizi iyi hissediyorsanız, oraya alışmaya başlamışsınız demektir; fakat bilmediğiniz ülkelerden geçmek, hemen hemen hiç anlamadığınız bir dilin konuşulduğunu işitmek, ne geçmişinizle ne de geleceğinizle hiç ilişkisi olmayan insan yüzleri görmek, hiç dinlenmeden ve onursuz biçimde yalnız kalmak, tecrit olmaktır; zira kimsenin sizi beklemediği bir yere gelmek için koşturmak, tek nedeni merak olan bu telaş, bu debelenme, yeni nesneler biraz eskiyip sizi sarmalayan yumuşak duygular ve alışkanlık yaratana kadar, kendinize* pek az *değer vermenize neden olur."*

12 Suzuki Hiroyuki, "Josiah Conder: le japonisme en architecture," *Empires éloignés, L'Europe et le Japon, XVIe-XIXe siècles,*" Dejanirah Couto ve François Lachaud (der.), Paris: École Française d'Extrême-Orient, Centre Culturel Calouste Gulbenkian, 2010, s. 245-252.

Gilles Veinstein

OSMANLILAR VE AVRUPA KAVRAMI

Uzun zamandan beri, sıklıkla Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ilişkilerinden, hatta bir o kadar da, Osmanlının Avrupa'daki fetihlerinden söz ediyoruz; herkes gibi, ben de bunu yapıyorum. Osmanlıların hâkimiyetleri altına aldıkları geniş Avrupa topraklarından söz ederken, "Osmanlı Avrupası" deyimini kullandığım bile vâki.[1] Avrupa'ya yapılan bu gönderme, yaşadığımız koşullar içinde, her zaman olduğundan bile daha çok kendini dayatıyor ve kolokyumumuzun başlığı da bu şekilde belirlenmiş. Gerçekten de, bu kullanışlı formülün şaşırtıcı hiçbir yanı yoktur ve bu başlık altına koyabileceğimiz hiçbir görüşün yekten reddedilmesi gerekmez. Yine de, iyi tarihçiliğin gereği, en azından 19. yüzyıl öncesi, özellikle de Osmanlının Kanuni Sultan Süleyman zamanında eriştiği zirve dönemi söz konusu olduğunda, bu ifadenin kullanımının, anakronik olup olmadığı yanıt aranması gereken bir sorudur. Başka bir deyişle, o dönemin aktörleri olan Hıristiyanlar kadar Türkler için de, Avrupa kavramının işlerliğinin ne olduğunu sorgulamalıyız. Benim bildirimin konusunu da, tamı tamına bu soru oluşturuyor.

Hıristiyanlar kısmı üzerinde uzun boylu durmayacağım. O cenahta Avrupa nosyonunun belli bir gerçekliğe tekabül etmediğini ileri sürmem, yakışıksız olurdu. Şüphesiz bana hemen, sık sık atıfta bulunulan 754 yılında yazılmış olan Puvatya Muharebesine dair, bir İspanyol'un yazdığı Latince kroniğin bir parçası hatırlatılarak, ikazda bulunulacak.[2] Bu kronikte Arapların düşmanları yer yer "Kuzeyliler," yer yer "Batı Asyalılar," iki yerde de, ayan beyan "Avrupalı" olarak zikrediliyor. Bana karşı yine, Osmanlılar dönemine geçecek olursak, daha da kesin olmak gerekirse, Konstantinopolis'in fethini izleyen günlerde kaleme alınmış, bir sürü benzeri arasından, geleceğin Papa II. Pius'unun kardinalken yazdığı şu metin de ileri sürülebilirdi: "Geçmişte biz Asya'da ve Afrika'da, yani yabancı topraklarda yara aldık. Ama şimdi bizi Avrupa'da, anayurdumuzda, kendi topraklarımızda vuruyorlar."[3] Bununla birlikte Avrupa kavramının sık sık, daha tutarlı başka

bir kavramın, Hıristiyanlığın (*christianitas*) arkasında gizlendiği de dikkati çekiyor. İslamın denizin öte yakasında geri dönülmez biçimde yerleşmesiyle birlikte Avrupa, her şeyden önce, Hıristiyanlığın sığınağı olarak görülmeye başlandı. Burada söz konusu olan Avrupa, Kuzey ve özellikle Batı Avrupa idi. Zira kıtanın geri kalanı uzun süreden beri skizmacıların* pençesine düşmüştü. Ne ki, Batı Hıristiyanlığı kavramının kendisi de, 16. yüzyılda** sorgulanacaktı.

Batıda fazla oyalanmadan Osmanlı cenahına geçersek, burada Avrupa kavramının hiç var olmadığını görüyoruz –Hacı Ahmed'in haritasındaki Avrupa ibaresi de, aslında, bu haritanın hazırlayıcılarının kimler olabileceği düşünüldüğünde, iddiamıza halel gelmez, aksine onu destekler. Türkçede *Avrupa* teriminin yaygınlaşması, 19. yüzyılda, Batılılaşmayla birlikte olacaktır.[4] Ortaçağ Arapçasında *Urufa* teriminin varlığı biliniyor, ama bu nadiren kullanılmıştır. Ayrıca mutlaka bizim anladığımız anlamda Avrupa'ya tekabül etmez; tıpkı *İfrikiya* teriminin Afrika kıtasına değil, bunun sadece Mağrib'in doğusuna tekabül eden bir bölümüne gönderme yapması gibi.[5] Ben, *Urufa* teriminin Osmanlıca müellefâtta, özellikle tarihi ve siyasi nitelikteki eserlerde kullanıldığını hiç görmedim.

Bunu açıklamak için Osmanlı coğrafyacılığının klasik Arap coğrafyacılığının mirasına sahip çıktığını hatırlamak gerekir. Arapların klasik coğrafya anlayışı da Ptolemaios (Batlamyus) sisteminden esinlenmiştir. Buna göre dünya kıtalara değil, "iklimlere," yani kutup ile ekvator arasında uzunlamasına dizilmiş dilimlere bölünmüştür. Yedi iklim vardır. 1580'de yazılmış, Amerika'nın keşfini ve fethini anlatan, yazarı bilinmeyen bir eser yeni bir kıtadan değil, "yeni bir iklim"den söz eder. Genellikle *Tarih-i Hind-i Garbi* (Batı Hindistanı tarihi) diye anılan eserin, bir elyazmasında da başlığının *Kitâb-ı iklim-i cedid* (Yeni iklim kitabı) olarak adlandırıldığı görülür. Yazar bu eserde bilginleri İstanbul'un tam olarak hangi iklime ait olduğu konusunda karşı karşıya getiren anlaşmazlığa da değinir. Bilginlerin önemli bir bölümü İstanbul'u yedinci iklime yerleştirmekteyken, onu altıncı iklime konumlandı-

* Katolik olmayanların, Ortodoks kilisesinin –ç.n.

** Reform hareketinin ortaya çıkmasıyla –ç.n.

ran aykırı bir görüşün varlığına işaret edilir. Yazarın kendisi ise şehri beşinci iklimin ortasına yerleştirmektedir.[6] Bilginler arasındaki bu anlaşmazlıklar bizi Osmanlıların başkentlerinin konumuna atfedebilecekleri simgeler konusunda dikkatli olmaya davet ediyor: Şehir şüphesiz iki denizin arasında yer almaktadır, ama iki kıtanın arasında yer aldığı anlayışı onlara yabancıdır.[7] Osmanlı fatihlerinin, sonradan milliyetçi tarihyazımının onlara atfettiği, "üç kıta"ya yayılmış bir imparatorluk kurmak gibi bir hedefleri hiç olmamıştı. Tıpkı Romalıların da meseleyi bu terimlerle düşünmüş olmadıkları gibi. Romalılar Akdeniz dünyasının siyasi birliğini sağlamışlar ve Akdeniz'i "*mare nostrum*" (bizim denizimiz) yapmışlardı; bunu yaparken kıyıların hangi kıtalara ait olduğu pek de umurlarında değildi.

Peki, Osmanlılar Avrupa'yı Avrupa olarak görmüyor idiyseler, nasıl görüyorlardı? Eğer Avrupa onların gözünde ne bir fetih hedefi, ne de çeşitli türden ilişkiler kurulabilecek bir partner değil idiyse, ne idi? Bunların yerini ne alıyordu? İşte bu sorular bizi Osmanlılar için işlevsel olan jeopolitik kavramların neler olduğunu araştırmaya yöneltiyor. Ben doğası birbirinden farklı dört kavram öngörüyorum.

Önce, hepimizin çok iyi bildiği uluslararası İslam hukuku kategorilerini gündeme getireceğim. Buna göre, dünya ikiye ayrılmıştır: Bir yanda, *dâr-ül İslam* vardır ve İslam dininin hâkimiyetini kabul etmiş bütün toprakları kapsar. Şüphesiz bu tanım, bu topraklarda yaşayan gayrimüslimleri (*zimmî*) de içerir, ama onlar İslamın orduları tarafından dize getirilmişlerdir ve İslam, bu topraklarda egemen din olarak tanınmıştır. Yöneticileri Müslümandır ve bu topraklarda İslam yasası ile İslami kurumlar yürürlüktedir. Dünyanın geri kalanını *dâr ül-harb* oluşturur. Burada, bu ikinci "dâr"ın bütün parçaları birbiri ardına *dâr ül-islâm*'a dahil edilene kadar cihad yapılmalıdır. Zira İslamın nihai hedefi bütün dünyayı içine almaktır. Hıristiyan Avrupa *dâr-ül harb*'ın ya da başka bir ifadeyle *bilâd-ül küfriye*'nin parçalarından biridir. Burada yaşayanlar yalnız *kâfir* değil, aynı zamanda *harbî*, yani savaşılması gereken *kâfir*lerdir. Bu hukuki görüş teoriyle sınırlı kalmaz. Pratik hayattaki sonuçlarından biri örneğin, Osmanlı limanlarında uluslararası ticarete uygulanan gümrük tarifelerinde yol açtığı farklı oranlardır. Nitekim, Müslüman tacirlere ve padişahın tebaasından gayrimüs-

limlere uygulanan tarifelerin yanı sıra üçüncü bir tarife daha vardır. Daha yüksek olan bu gümrük vergisini yabancı gayrimüslimler öder ve bu vergiye verilen ad da *harbî*'dir. İşte bu *harbî* oranlarının düşürülmesi, padişahlar tarafından verilen ünlü kapitülasyonların belli başlı konularından birini oluşturacaktır.

Ne var ki, bazı hukukçular *dâr ül-İslam* ile *dâr ül-harb* arasında ara kategoriler oluşturarak günün gerçeklerine uyum gösterme gereğini duydular. Böylece, gayrimüslim olmakla birlikte Müslüman iktidarla vasallık anlaşması imzalayanların dahil olduğu *dâr ül-'ahd*, uzun vadede düşman kalmakla birlikte Müslüman iktidarın savaş durumunu geçici olarak askıya almasını sağlayan, bir mütareke yapılan *dâr ül-sulh* ülkeleri gibi alanlar yaratılarak ayrımlara gidildi. Hemen belirtelim ki, iki *dâr* arasındaki karşıtlığı yumuşatmayı hedefleyen bu kavramlar, Osmanlıların resmi hukuk okulu olan Hanefilikten kaynaklanmaz. Dolayısıyla resmi metinlerde bu kavramlara rastlamayız. Gene de, bu durum fiiliyatta, Osmanlı uygulamasının gayri resmi olarak bu gibi kavramlardan esinlenmesini engellememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok Avrupalı komşusuyla, geçici ya da daha sürekli olarak kurduğu ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Söz konusu terimler kullanılmamış olsa da, imparatorluk düzeninde özel bir statüden yararlanan Eflak, Boğdan ve Erdel gibi vasal voyvodalıklar fiilen bir tür *dâr ül-'ahd*'a dahildir. Fransız müttefik de bazı açılardan benzer bir statüdedir. Aynı şekilde sultanla zaman zaman savaş, zaman zaman barış halinde bulunan başka Avrupa devletleri de, dönem dönem, mütareke sürdüğü müddetçe *dâr ül-sulh* evreninin parçası olacaklardır. Örneğin Polonya, parçalanmadan önce Macaristan, Venedik ve Habsburg İmparatorluğu bunların belli başlılarıdır.

Ancak, coğrafi dayanaktan yoksun bu soyut, hukuki kavramlar, Hıristiyan Avrupa'yı belirlemek için yeterli değildir. Osmanlıların gözünde Avrupa'nın dışında da *harbî kâfir* vardır: örneğin Portekizlilerle karşı karşıya geldikleri Hint Okyanusu'ndaki durum böyledir.[8]

Buna karşılık, Osmanlı siyasi düşüncesinin bir başka anahtar kavramı, Avrupa bağlamıyla yakından ilişkilidir: Roma'nın Arapçadaki karşılığı olan *Rûm* kavramı. Osmanlıların hareket tarzı uzun süre, Roma'ya doğru bir yürüyüş olarak görülebilir; Roma düşüncesinin değişik kutsal anlamlar

yüklendiği bu yürüyüş Osmanlılardan önce başlamıştı ve tamamlamak onlara nasip olmadı. Arap coğrafyacıların başlangıçta Rûm adını Anadolu'nun Müslüman imparatorluğu ile bizim Bizans mülkü olarak adlandırdığımız toprakların sınırında yer alan bölge için kullandıkları biliniyor. Ancak bu bölge, o dönemde yaşayanların gözünde aslında Roma ya da Romalı mülkü idi, zira Bizans İmparatorluğu Roma İmparatorluğu'nun devamından başka bir şey değildi. Daha kesin olmak gerekirse bu bölge, Anadolu'nun, Torosların ve yukarı Fırat vadisinin ötesinde kalan merkez-doğusuna tekabül ediyordu.[9] Roma-Bizans'a ait olduktan sonra bu bölge 12. yüzyılda Danişmendiler tarafından İslamlaştırılacaktı. Nitekim Gazi Melik Danişmend'in "destan"ında şöyle denir: "[O], Rûm ülkesine dini yaymak için geldi." Yerel Hıristiyan senyörlere kahramanımız şunları yazmıştı: "Bilün ve âgâh olun ki, ben Rûm'a anın içün gelmedüm ki mâl ü hâzine cem' idem dahı geri dönem; anın içün geldüm ki bu elleri ve bu şehirleri feth edüb halkını imaman getürem."[10] Başlangıçtaki bu dar anlamın yanı sıra (Saidüddîn bu bölge için "Küçük Rûmiya" deyimini kullanacaktır) Rûm terimi sonradan Küçük Asya'nın bütününü kapsayacak şekilde genişlemiştir. Konya Selçuklularının Rûm Selçukîleri olarak adlandırılmaları da terimin bu geniş anlamına gönderme yapmaktadır.[11] Osmanlılar her iki anlamı da tevarüs edeceklerdir: Bir yandan Rûm Selçukîleri'nin mirasına sahip çıkarken, diğer yandan da merkez-doğu Anadolu eyaletini (Erzincan, Kemah, Divriği) daima *beylerbeyilik* ya da *Rûm eyaleti* olarak adlandırmayı sürdüreceklerdir. Ne var ki, söz konusu Rûm deyişinin, deyim yerindeyse, biraz havası kaçmıştır; zira bu bölgeler bir zamanlar Romalı idiler (yani Roma-Bizanslı) ama, uzun zamandır böyle olmaktan çıkmışlardı. Buna karşılık, boğazların ötesinde, başta Roma İmparatorluğu'nun başkenti, "yeni Roma" denilen Konstantinopolis olmak üzere hâlâ Romalı olmayı sürdüren bölgeler vardı. Genç Osmanlı emirliğinin batı sınırında görevlendirilmiş olan Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın Çanakkale Boğazı'nı geçmesine getirilebilecek yorum şu olmalıdır: Süleyman Paşa, her zaman söylenegeldiği gibi Asya'dan Avrupa'ya geçmiş değildir; eskiden Roma toprağı olan bir yerden, halen bir Roma toprağına, dahası, o Romalı toprağın kalbine girmiştir. Tarihçi Aşıkpaşazade'ye göre babasına şunları yazmıştır: "Devletlü! Himmetünde Rum Elini feth olmak-

lığa sebeb olındı."[12] Böylelikle, dildeki bir ayrıntı Romalılığın bu iki halini birbirinden ayıracaktır: Anadolu'daki eyaletlerden birine "Rûm eyaleti" denirken, boğazların öte yanında oluşmakta olan yeni eyalete "Rûm ili" ya da Rumeli denecek ve terim, imparatorluğun son günlerine dek Avrupa yakasındaki Osmanlı mülkleri için kullanılmakta devam edecekti.

Bir kez Rumeli ve başşehri ele geçirildikten sonra yeni hedef hep ve daima Roma'dan başka neresi olabilirdi ki? Ancak bu artık "yeni Roma" değil, eski, yani ilk Roma İmparatorluğu'nun başşehri olmuş olan Latium'daki Roma idi. Osmanlılar bunu diğerinden ayırmak için ona Rûm yerine eski bir Slavca kelime olan Rîm adını vermişlerdi. Şüphesiz o, bin yıldan uzun bir süreden beri imparatorluk başşehri olmaktan çıkmıştı, ama, Papalık devletinin (*Rîm papa*) merkeziydi; Papa Latin Hıristiyanlığına hükmetmekte ve Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun yöneticisini atamaktaydı. Bu yeni konumuyla eski Roma tekrar önde gelen bir hedef olmuştu. Gedik Ahmed Paşa'nın 1480'de Otranto'da karaya ayak basması, Fatih Sultan Mehmed'in Roma'ya karşı başlattığı hamlenin ilk adımı olarak yorumlandı. Bundan elli yıl kadar sonra Kanuni Sultan Süleyman ile V. Karl (Şarlken) arasında patlak veren anlaşmazlık, Osmanlılar ile Habsburglar arasında imparator lakabını kimin kullanacağı konusundaki rekabetin doruk noktasını oluşturdu. O devirde, I. François Venedik elçisine, Osmanlı müttefikinin sık sık tekrarladığı tek lafın "Roma'ya! Roma'ya" olduğunu söylemiştir: "Sultan Süleyman sadece 'Roma'ya! Roma'ya' deyip duruyor ve imparatordan ve onun elkâbı olan kayserden nefret ediyor, zira Türk de kendine kayser olarak hitap edilmesini istiyor (*facendosi lui Turco, appelar Caesare*)."[13]

Bazı muhatapları nezdinde Süleyman Roma referansını kullanabilirdi şüphesiz; ancak başkaları nezdinde masal ya da mitos türü referanslara başvurmak daha etkili olmalıydı. Örneğin, uzun süre düzenli olarak başlarında sefere çıktığı yeniçerilerini denetlerken "Altın Elma'da buluşacağız" demesi anlamlıydı.[14] "Kızıl Elma" ya da " Altın Elma" efsanesi İslamiyet dışıydı ve Stefanos Yerasimos'a göre, yeni doğmuş İsa'ya biat eden ***Magu*şla**rın* "kutsal emanetlerinin" Frederick Barbarossa'nın emriyle 1164'te Mila-

* Kuzey İran'da kurulmuş olan antik Media krallığının rahip sınıfı. Maguşlar sihir yapabilme, hadisleri ve rüyaları yorumlayabilme ve astrolojik öngörülerde bulunabilmeleriyle ünlüydüler –ç.n.

no'dan Köln'e nakledilmesiyle ilgili bir ortaçağ Hıristiyan efsanesine (*Reichsapfel*) dayanıyordu. Osmanlı bağlamında, bu simge Osmanlıların nihai fethini işaret ediyordu. Söz konusu elma bir şehrin katedralinin tepesinde parlar ve oraya aidiyeti tüm dünyaya egemen olunduğu, dolayısıyla fethin sona erdiği anlamına gelirdi.[15] Peki bu hangi şehirdi? 16. yüzyılda yaşamış Macar şairi Baranyai Decsi bu soruya, "Kimse bunu bilmiyor. Yalnız tanrı ve zaman bunu bize söyleyecektir" yanıtını verir.[16] Ne var ki, aynı soruya yanıt arayan farklı yazarlar, Köln'ün durumu bir yana bırakılırsa, Osmanlının Avrupa'daki fetih harekâtında daima hedef olmuş ve olmakta devam eden şehirlerden dem vururlar. Şüphesiz Roma bu şehirlerden biridir, ama 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış velut gezgin Evliya Çelebi'ye bakılırsa, bu şehirler arasında Viyana, Budapeşte ve değişen şartlara göre başka Macar şehirleri de vardır.[17] Peki, sultanın ordularına Avrupa neydi diye sorulsa? Cevap, "Altın elma"nın ülkesi olurdu.

İster Roma'ya doğru yürünmesi, ister "Altın elma"nın aranması şeklinde tanımlansın, Avrupa daima bir savaş cephesi olarak çıkmakta karşımıza. Bu, bazı Şafi hukukçuların hiç değilse dönem dönem daha barışçıl ***dâr ül-'ahd*** veya ***dâr ül-sulh*** olarak tanımladıkları şeye dönüşse bile, Avrupa'nın daima bir ***dâr ül-harb***, yani savaş cephesi olarak kalması demekti. Bununla birlikte Avrupa'nın çok daha nötr, askeri anlamından tamamen uzaklaşmış başka bir biçime bürünmesi de mümkündü. Bu durumda Avrupa, şüphesiz farklı ve birbirine yabancı, ama varlıkları inkâr edilemez bir objektif gerçeklik olarak kabul edilen, partnerler için her iki tarafa da çeşitli avantajlar sağlayabilecek bir çerçeve olarak görülmektedir. İşte bu Avrupa, ***Frengistân*** ya da "Frankların ülkesi"dir. Frenk ya da *Efrenc* terimi, özel olarak Venedikliler için kullanılırdı (örneğin Venedik dukasına *efrencî* denirdi), ama, yerine göre Avrupa'nın güney-batısında ya da batısında yer alan farklı Hıristiyan ülkelerin de içine dahil edilebileceği kadar muğlak, genel bir terimdi.[18] Frenkler, yalnız Müslümanlardan değil, bir kez daha Rum olarak adlandırılan –burada her yana çekilebilen bir kavram söz konusudur– Ortodoks Hıristiyanlardan ayrı ve kendi içinde bir bütün olarak görülen "Latin" Hıristiyanlarıydı. Gene de padişahın bu bütünsel görüşe aldandığı sanılmasın. Tek bir bütün olan kendi imparatorluğunun karşısında akıl al-

maz sayıda prensten, Hıristiyan beylerinden[19] oluşan "karmaşık bir Batı"nın varlığının farkındaydı ve onları özellikle Venediklilerin yardımıyla tanımaya çalışıyordu. Aralarındaki bölünmeler ona mutlaka belli bir manevra alanı tanımaktaydı.

Bu Frengistân ile bizim Avrupa dediğimiz şey arasında ortak noktalar bulunduğu aşikârdır. Bununla birlikte bu iki kavramın aynı içeriğe sahip oldukları, aynı şeylere işaret ettikleri ve aynı sonuçları doğurduklarını söylemek mümkün değildir. Onun için, Osmanlılar ile karşı yakadaki komşuları arasındaki ilişkiler üzerinde kafa yorarken hata yapmamaya dikkat edelim.

Notlar

1 Henry Laurens, John Tolan ve Gilles Veinstein, *L'Europe et l'islam. Quinze siècles d'histoire*, Paris, Odile Jacob, 2009, s. 161-174.

2 Jean-Baptiste Duroselle, *L'idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, PUF, 1965, s. 55.

3 Zikr. Jean Delumeau, *La peur en Occident*, Paris, Fayard,1978, s. 263.

4 Akla gelen bir istisna da II. Bayezid ve I. Selim devirlerinde divanda hazırlanan ve Leh kıralına Latince ve İtalyanca gönderilen ahdnamelerdeki "Europa" ifadesidir. Burada öncelikle düşünülmesi gereken, bu ifadenin daha geç dönem ahdnamelerinde ve diğer Osmanlıca resmi yazışmalarda da bir daha görünmemesi; ama daha önemlisi bu ifadenin muhtevası belli değil. Ancak Europa'nın yanında görülen Asya, kasdedilenlerin Rumeli ile Anadolu olduğunu gösteriyor; Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15-18th Century). An annotated edition of Ahdnames and other documents*, Leyde, Brill, 2008, s. 202, 210.

5 Bernard Lewis, *The Muslim discovery of Europe*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1982, s. 59-60.

6 Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World. A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth Century Ottoman America*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1990, s. 91-92.

7 Osmanlı belgelerinde yer alan ve Fatih Sultan Mehmed'in Topkapı Sarayı'nın girişinde *bâb-ı hümâyûn* üzerine yazdırdığı *Sultanü'l berreyn ve hakanü'l bahreyn* ibaresine gönderme yapıyorum.

8 Osmanlı arşivlerinin Bahreyn vakasına ilişkin *Mühimme Defteri*'nin III. cildinde yer alan emirler bunu açıkça gösterir.

9 Bkz. André Miquel, "Rome chez les géographes arabes," *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes reudus des séances*, XII, 151, Ocak-Mart 1975, s. 281-291.

10 Bkz. Irène Mélikoff, *La geste de Melik Dânişmend: étude critique du Danişmendnâme*, Paris, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Istanbul, 1960, c. I, s. 378; c. II, s. 195.

11 Paul Wittek, "Le Sultan de Rûm," *Annuaire de l'Institut d'Histoire et de Philologie orientale et slave*, VI, Brüksel, 1938.

12 Aşıkpaşazade, "Tevarih-i Âl-i Osman," Çiftçioğlu N.Atsız (der.), *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul, Türkiye Yayınevi,1947, s.124.

13 Bkz. Gülrü Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry," Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (der.), *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul, Isis, 1993, s. 163-194.

14 J. von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, III, Pest, 1828, s. 474-475.

15 Bkz. Stéphane Yerasimos, "De l'arbre à la pomme: généologie d'un thème apocalyptique," Benjamin Lellouch ve Stéphane Yerasimos (der.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Paris, L'Harmattan, 1999, s. 153-192.

16 Pal Fodor tarafından zikredilmiştir, "The view of the Turk in Hungary," B. Lellouch ve S. Yerasimos (der.), *Les traditions...,a.g.e.*, s.123.

17 Bkz. Robert Dankoff, *An Ottoman mentality. The world of Evliye Çelebi*, Leyde, Brill, 2004, s. 62, n. 45 ve s. 105, n. 63.

18 Frengistan'ın özel olarak İtalya için kullanıldığı iki örnek verelim: Venedik'e mal gönderen bir Mısır Yahudisi için, "malını Frengistân'a gönderdi" ifadesi kullanılmış; M.T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksionu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler," *Belgeler*, V-VIII, 9-12, 1968-1971, s. 32; Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden bir Yahudi için "Frengistân'dan geldi," denildiğinde bu, İtalya'dan, ama belki de İber Yarımadası'ndan gelmiş olabileceğine işaret ederdi. Bkz. İlhan Şahin, I. ve Feridun Emecen, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul, 1994, Dok. No: 362.

19 Bu ifade örneğin Muhteşem Süleyman'ın Polonya kralı Sigismund'a gönderdiği 1534 tarihli mektupta kullanılmıştır. Bkz. Gilles Veinstein, "La politique hongroise du sultan Süleyman et d'Ibrahim pasha à travers deux lettres de 1534 au roi Sigismond de Pologne," *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33, 2-4, Budapeşte, 1987, özel sayı 1686, s. 177-191. Genişletilmiş yeni baskısı için bkz. *Actes du VIIe symposium du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes*, Ankara Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 333-380.

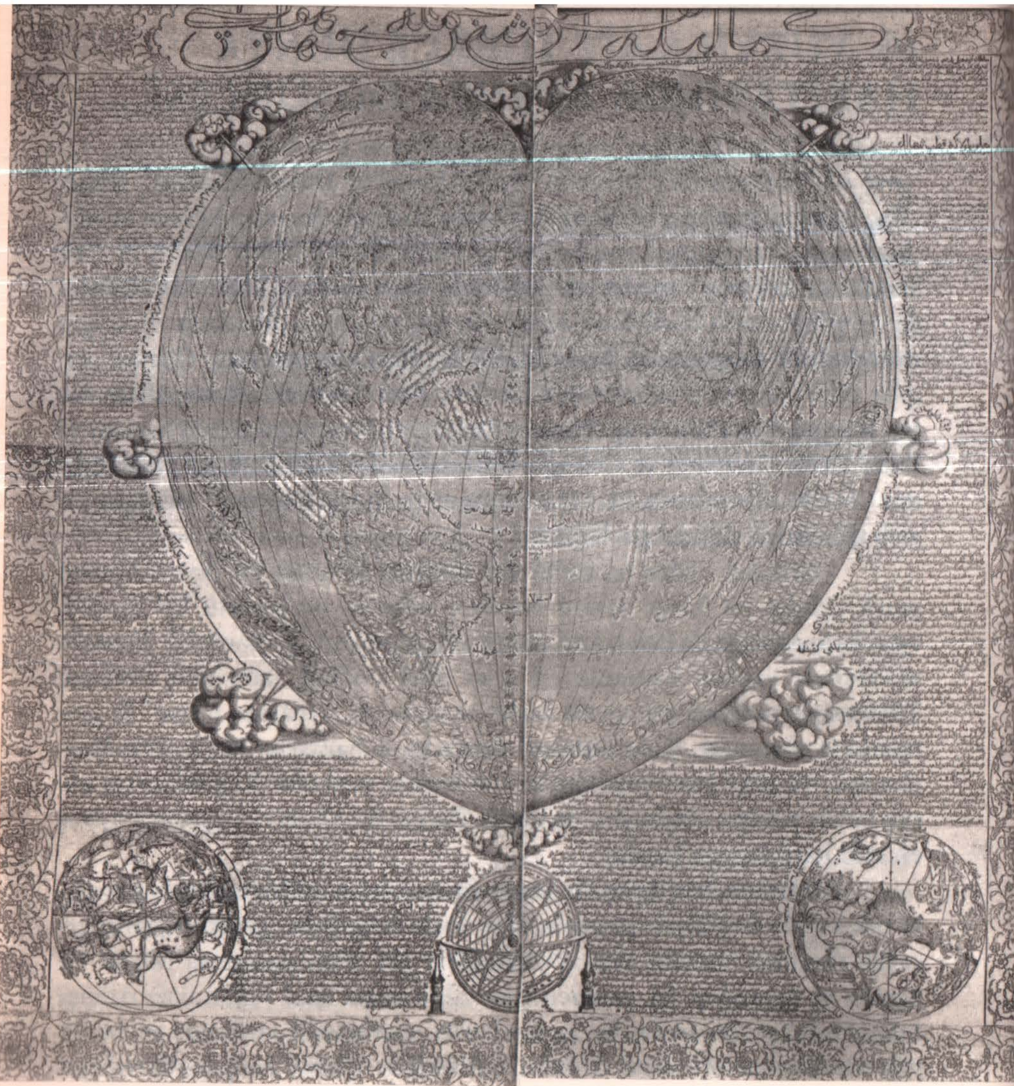
GIANCARLO CASALE

16. YÜZYILA AİT TÜRKÇE DÜNYA HARİTASINDA AVRUPA DÜŞÜNCESİ

Son zamanlarda "Tunuslu Hacı Ahmed'in Dünya Haritası" Rönesans'ta yapılmış herhangi bir başka haritayla kıyaslandığında uluslararası "süperstar" muamelesi görmeye başladı (bkz. Resim 1). Tek sergilenen kopyası Venedik'teki *Biblioteca Marciana*'nın kuytu bir köşesinde on yıllarca asılı durduktan sonra son beş yıl içinde dünyanın en saygın müzelerinde sergilenmek üzere büyük bir dünya turuna çıktı. Önemli sergiler düzenleyen bu müzelerden bazıları, New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi, Paris'teki Arap Dünyası Enstitüsü, Washington'daki Sackler ve Freer Sanat Galerileri ve Chicago Üniversitesine bağlı Şarkiyat Enstitüsüdür.[1] Harita siberalanda da, "Hacı Ahmed'in Kayıp Haritası"[2] adlı kısa bir web videosuyla dolaşmaya başladı.

Haritanın neden bu kadar ilgi çektiğini anlamak hiç de zor olmasa gerek, çünkü bu hangi açıdan bakılırsa bakılsın olağanüstü bir eserdir. 1550'lerin sonlarında halen tam olarak anlaşılamamış şartlarda bir Venedik atölyesinde yapılan haritanın en ayırt edici özelliği, tamamen Osmanlı Türkçesiyle yazılmış çok sayıda başlık ve uzun bir "yardımcı metin" ile çevrelenmiş olmasıdır. Ünlü Osmanlı denizcisi ve haritacısı Piri Reis'in bundan kısa bir süre önce yapılmış iki haritasının yanı sıra (ki günümüze ancak birkaç parçası ulaşmıştır) bu harita Türkçe üretilmiş ve bugüne ulaşmış en eski haritalardan biridir.[3]

Aynı derecede ilginç bir husus da, haritanın muhtemelen başlangıçta çok sayıda üretilmek amacıyla ağaç baskı tekniğiyle, gerek imgenin gerekse yardımcı metnin aynı büyüklükteki altı tahta parçasına büyük bir özenle ve tersinden (ki, muhtemelen tahta oyma işini yapan usta Arapça bilmiyordu) yazılmasıdır. Bu açıdan harita, matbaacılık tarihinde atılan büyük adımlardan biri olarak da kabul edilmelidir. Çünkü Arap harfleriyle yapılmış baskıların ilk örneklerinden biri olduğu gibi, Osmanlı Türkçesinde basılan ilk yazı örneğidir.[4]

Resim 1. Tunuslu Hacı Ahmed'in dünya haritası.

Öte yandan, haritanın tasarımı ve başka biçimsel özellikleri yönünden yapılan bir inceleme, yapılışı sırasında gerek Rönesans Avrupası gerekse Osmanlı İmparatorluğu'ndaki haritacılık geleneklerinin ikisinden de etkilenildiğini ortaya koymaktadır –ki bu, başlı başına ilginç ve heyecan verici bir durumdur. Kullanılan başlıca imge, dünyayı Greenwich meridyenine göre biraz batıya yerleştiren kalp biçiminde bir yansıtmadır ve 1536 tarihli, Fransız matematikçi ve coğrafyacı Oronce Finé'ye atfedilen dünya haritasının (bkz. Resim 2) güncelleştirilmiş bir versiyonu olarak görülebilecek tipik bir "Orontius projeksiyonu"dur. Ancak Finé'nin daha eski haritasından farklı olarak bu merkezi imgeyi çevreleyen metin toplam altı bin kelimeye ulaşan uzunluğuyla dikkat çekmektedir. İmgenin kenarına düşülen bu kadar uzun bir metin Rönesans Avrupası'ndaki haritalarda çok ender rastlanan bir durumdur. Fakat asıl şaşırtıcı olan, Piri Reis'in bilinen en eski Osmanlı haritası olarak kabul edilen 1513 tarihli haritasından elimize ulaşan parçalardan biriyle yapılan bir karşılaştırmanın, bu kadar uzun olmasa da, orada da bu haritadakine benzer kenar notları düşüldüğünü göstermesidir.[5] Bu da söz konusu haritanın melez bir karakter taşıdığını gösteriyor: Harita bir yandan bir Venedik atölyesinde üretilmiştir ve Batılı örneklere dayalıdır; bir yandan da Türk dilinde yazılmış, ama bundan daha önemli olarak, hedef kitle olarak seçilen Osmanlı okurlarının duyarlılıklarına ve harita geleneklerine saygı gösterilerek hazırlanmıştır.

Resim 2. Orance Finé'ye atfedilen dünya haritası.

Üstüne üstlük, bu melez karakter haritanın detaylarında görülmekle kalmıyor, "Tunuslu Hacı Ahmed" isimli yazarın kenar notlarının başına eklediği kısa ama oldukça renkli özgeçmiş de bunu destekliyor. Burada yazarımız, Tunus'ta doğduğunu, Fas'taki bir medresede eğitim gördüğünü, sonra kaderin kötü bir cilvesiyle korsanlar tarafından kaçırıldığını, köle olarak satıldığını ve Venedikli aydın bir soylu tarafından satın alındığını anla-

tıyor. Allahtan, adı verilmeyen ama aydın bir edebiyat adamı olan efendisi, kölesinin entelektüel yeteneklerini keşfetmiş ve onu haritanın hazırlanmasına yardımcı olması karşılığında azad etmiştir. Böylece, haritanın içeriği Türkçeye aşina bir okur kitlesi tarafından da anlaşılabilecekti.

Bu renkli, neredeyse Orhan Pamuk'un *Beyaz Kale* romanından alınmışa benzeyen satırlar, Hacı Ahmed'in ve haritasının son yıllarda Akdeniz tarihçiliğinde yükselen bir akım olan "kültürel karşılaşmalar" modelini benimseyen tarihçiler arasında bir tür ikona haline gelmesine katkıda bulunmuş olmalı. Ne de olsa geçmişe daha mutlu bir pencereden bakan bu yeni anlayışa göre modern çağın başındaki Akdeniz'de sınırların kapalı değil geçirgen, kimliklerin katı değil akışkan ve "Doğu" ile "Batı"nın arasındaki duvarın anlamsız hale gelecek kadar aşınmış olduğu ileri sürülmektedir. Bu nedenle Hacı Ahmed'in haritası daha eski çağlarda var olmuş bir kozmopolitliğin ve hoşgörünün en açık ve yüceltilen sembollerinden birine dönüştü.[6]

Ancak belirtmeliyiz ki Osmanlı tarihçileri, harita ve onu yapan kişinin etrafında oluşan bu dizginlenemez heyecan dalgasına çoğunlukla katılmadılar. Bunun pek çok nedeni bulunmakla birlikte, en önemlisi ünlü Osmanlı filoloğu V. L. Ménage'ın bundan elli yıl kadar önce yayınladığı belirleyici makaledir. Ménage burada Hacı Ahmed'in haritasının düpedüz sahte, kendisinin de bir düzenbaz olduğunu ileri sürmekteydi.[7] Ménage'ın metnin dikkatli bir filolojik analizine dayanan tezi sağlam ve inandırıcıydı: Hacı Ahmed'in dili, anadili Türkçe veya Arapça olan bir kimsenin yapmayacağı dilbilgisi ve yazım hatalarıyla doluydu; haritasındaki yer isimleri için, sözde doğduğu Kuzey Afrika şehirleri için bile, yerlilerin kullandıkları yer isimleri yerine Batılıların kullandıkları isimlerin çevrilmiş biçimleri kullanılmıştı. Son olarak, herhalde dönemin İtalyan kaynaklarına dayandığı için olsa gerek, İslam tarihiyle ilgili olarak vahim bilgi hataları yapmıştı. Ménage'ın vardığı sonuç şuydu: "Tunuslu okumuş Müslüman" *eğer böyle bir şahıs var olduysa*, ona atfedilen haritanın yapımına ancak cüzi düzeyde bir katkı sağlamış olabilirdi."[8]

Ménage'den sonraki Osmanlı tarihçileri için bu dilbilimsel "Suçluyorum!"* metninin pratik sonucu, Hacı Ahmed'in ve haritasının kesin olarak

* Emile Zola'nın Dreyfus olayı sırasında yazdığı ünlü metne gönderme –ç.n.

tarihin karanlıklarına gömülmesi oldu. Hafıza kitlenmesi o boyutlara vardı ki, Türk tarihçi Bedi Şehsuvaroğlu 1970'te Oxford Bodleian Kütüphanesinde haritanın kenar notlarına dair bir el yazması keşfettiği ve bu konuda birkaç yazı yazdığı zaman (ki, bunlardan birinde metnin Türkçe çevrimyazımı da yer alıyordu), bulduğu metin ile Venedik haritası arasında hiçbir ilişki kurmamıştı. Ya, ne kendisi ne de yayıncıları bu ilişkinin farkına varmış olmadıkları için, ya da keşfinin ünlü sahtecilik iddiasıyla ilişkilendirilmesi yüzünden önemini kaybedeceği endişesiyle böyle davranmış olabilir.[9] Hacı Ahmed'e yönelik ilgi ancak 1980'lerin sonundan bu yana artmaya başladı ve son yıllarda zirveye ulaştı. Gene de, haritanın sanat tarihçileri, haritacılar ve erken Avrupa kültürüyle ilgilenen tarihçiler arasında yarattığı heyecan dalgasına rağmen Osmanlıcıların mesafeli durmayı sürdürdükleri görüldü. Bunun tek istisnası İtalyan Türkolog Giampiero Bellingeri'nin yayınladığı önemli makaledir. Onun dışında, Tunuslu Hacı Ahmed'le ilgili yakın dönemli araştırmalar, Osmanlı Türkçesini bilmeyen, dolayısıyla ister istemez metnin *içeriğinden* çok, hangi *bağlamda* üretildiğine odaklanan bilim adamları tarafından yürütülmüştür.[10] Başka bir deyişle, Ménage sayesinde Hacı Ahmed'in metni, 16. yüzyılda Osmanlıların dünya görüşünü temsil eden gerçek bir kaynak olma özelliğini tamamen kaybetmiş görünmektedir.

Eğer haritaya tam olarak o sırada yaşanmakta olan "Keşifler Çağı"na yaptığı katkı açısından bakmış olsaydık ve özellikle batı yarıküredeki "dış dünya" hakkında bize ne gibi yeni bilgiler sağladığını araştırıp doğruluk derecelerini dönemin Rönesans bilginlerinin ürettikleriyle karşılaştırsaydık, bu durum çok da anlamsız olmayabilirdi. Bu görece eski moda ölçüte vurulduğunda harita da, yardımcı metin de yepyeni bir ufuk açmış gibi görünmez. Ancak bu yaklaşımın gözden kaçırdığı şey, haritanın içeriğinin önemli ölçüde "dış dünya" ile değil, Avrupa'nın kendisiyle ilgili olmasıdır. Gerçekten de Ménage'ın Hacı Ahmed'in metnini fazlasıyla yukardan bakarak "aşırı derecede barbarca" bulmasına, hatta işi "düşünce silsilesini izlemek bile zor"[11] demeye vardırmasına rağmen, dikkatli bir gözle okuduğumuzda Hacı Ahmed'in yalnız iç tutarlılığı sağlam bir metin üretmekle kalmayıp 16. yüzyılın ortalarının küresel siyaset ortamında "Avrupalı" olmanın ne anlama geldiğini tanımlamayı hedeflediğini de söylemek mümkündür.

Vurgulanmalıdır ki, Hacı Ahmed'in haritasının yapıldığı dönemde "Avrupa" kavramı "Hıristiyanlıktan" ayrı düşünülen somut bir siyasal ve kültürel kimlik olarak henüz emekleme aşamasındaydı. 16. yüzyılın ortasından önce Batı Hıristiyanlarının kendilerinden "Avrupalı" olarak söz etmeleri ender rastlanan bir durum olduğu gibi, Batılı entelektüellerin "Avrupalılık nedir" diye bir soruya cevap aramaları bile çok istisnai bir olgu idi.[12] O halde, Hacı Ahmed'in haritası, tam da bunu yapmaya çalışan ilk metinlerden biridir, denebilir. Başka bir deyişle, bugün fazla düşünmeden "Avrupa kimliği" diye adlandırdığımız olguyu sistemli biçimde ele alan ilk metin Osmanlı Türkçesinde yazılmıştır.

Bu anlamda Hacı Ahmed'in metni son derece yenilikçi ve türünde ilk olan bir belge olmakla kalmıyor; dahası, "Hacı Ahmed"in metnin gerçek yazarı olmaması ihtimali metni *daha da* ilginçleştiriyor. Zira, Ménage'ın "Tunuslu okumuş Müslüman"ın gerçekte Batılı bir "düzenbaz" olduğu iddiası kabul edilecek olsa, o zaman Avrupa ile ilgili uzun açıklamaları bir Avrupalının "kendini kendine" anlatması olarak görmemiz gerekirdi. Ancak, unutmayalım ki, buradaki "kendini anlatma" ediminin hedefi Avrupalı okur değil, bakış açısı tasavvur edilen bir Osmanlı okurudur ve metin onun dilinde kaleme alınmıştır. Kafamızdaki bu tür sorgulamalarla işe koyulmanın vakti geldi. Artık Hacı Ahmed'in metnine dönelim ve bize 16. yüzyıldaki "dış dünya" hakkında değil, Avrupa'nın kendisi hakkında neler söylediğine bakalım.

Metin

Hacı Ahmed'in yazdıkları birkaç bölümden oluşuyor ve yukarıda aktardığımız özgeçmişinin ardından yakın dönemde Avrupalıların gerçekleştirdikleri keşif yolculuklarına kısa bir değinme yapılıyor. Metnin ana gövdesini ise, kapsamlı bir dünya tahlili oluşturuyor. Bunları, "dört kıta"nın her birine (Afrika, Avrupa, Asya ve Yeni Dünya) ayrılmış bölümler ile bunları yöneten en güçlü yedi hükümdarı ve önde gelen on iki krallığı anlatan bölümler izliyor. Bu görece uzun genel bakış bölümü boyunca yazar, her hükümdarı bir gezegenle ve her krallığı yıldız falının bir burcuyla özdeşleştiren, astrolojiden esinlenmiş bir anlatım biçimi kullanıyor.

Bu astroloji şemasının ne anlama geldiği ilerleyen sayfalarda daha iyi ortaya çıkacak. Şimdilik bu kozmolojik göndermelerin, o dönemde gerek Hıristiyan Batıda, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda entelektüellerin aşina oldukları bir kelime hazinesinin parçası olduğunu belirtmekle yetinelim. Gene baştan belirtmekte yarar olan bir husus, Hacı Ahmed'in dünyayı yönetenleri ve krallıkları gökyüzünün koordinatlarıyla ele alırken çok dikkatli olmasına karşılık, kıtalara gelince böyle bir hassasiyet taşımamasıdır. Aslında dört kıtadan sadece biri gökyüzüyle ilişkilendirilmiştir: Avrupa. Hacı Ahmed'e göre bu kıta "gelmiş geçmiş bütün büyük yöneticiler tarafından güneşe benzetilmiştir." Ardından yazarınız Avrupa'yı ayrıntısıyla anlatmaya girişir. Kıtalar söz konusu olduğunda en uzun ve en iyi işlenmiş bölüm bu olduğundan alıntılamakta yarar vardır:

> Avrupa: Dünyanın bu bölümüne "Frengistan" da derler...Bu kıtanın özelliği diğerlerine göre daha küçük olmasına karşılık, nüfusun daha yoğun olması ve toprakların çok iyi işlenmesidir. Sanatlar ve bilimler bu kıtada gelişmiştir ve halkının mücadeleci ruhu sürekli bir aydınlanma kaynağı olmuştur. Öyle ki, bu kıta, adı sanı büyük öbür kıtalardan hem daha güzeldir, hem de daha emniyetlidir. Ayrıca, gelmiş geçmiş bütün büyük yöneticiler bu kıtayı güneşe benzetmişler ve pek çoğu dünyayı buradan yönetmişlerdir. Bunlardan biri de Peygamber Muhammed Mustafa'dan dokuz yüz on sekiz yıl önce hükümdar olan Sultan Büyük İskender'dir ve ondan 284 yıl sonra Romalıların imparatorluğu kurulur. Bugün, Müslüman takvimine göre 967. yılda Osman'ın hanedanından, sultanlar sultanı, dünya yöneticilerinin hamisi, insanlığı aydınlatan en büyük meşale olan Sultan Süleyman tarafından yönetilmektedir. Onun yanı sıra Fransa ve İspanya kralları da bu kıtada yer alırlar; onları Jüpiter ve Merkür ile kıyaslamak mümkündür. Kıtayı ışıklarıyla aydınlatan öbür hükümdarlar da (ilerde hepsini daha ayrıntılı olarak anlatacağımız) ünlü ve zengin İtalya, Portekiz, Almanya ve Sarmatya'dır [Rusya]. [13]

Bu alıntıdaki iki nokta özellikle vurgulanmalıdır. Birincisi, metnin Avrupa'yı sadece fiziki coğrafya anlamında tanımlamakla yetinmeyip tarihi

ve siyasi gelenekleri yönünden benzeri olmayan bir yer olarak tanımlamakta ısrar etmesidir. Başka hiçbir kıta için bu yapılmamış, öbür kıtalar için kısa bir coğrafi betimleme ve önde gelen yöneticilerinin listesinin verilmesiyle yetinilmiştir. Öte yandan, Hacı Ahmed'in tanımının o zamandan bu yana Avrupa kimliğinin asli unsurları olarak görülegelen din ve kültür ögelerine hiç değinmemesi dikkat çekicidir. Bu Avrupa tanımında ne Roma hukukundan, ne Greko-Romen edebiyatından, ne de en çarpıcısı, Hıristiyanlıktan söz edilmektedir. Buna karşılık Hacı Ahmed siyaseti vurgulamakta, Avrupa'nın büyüklüğünü bir yandan Büyük İskender'in ve Roma'nın imparatorluk miraslarına, bir yandan da dünyanın başka yerlerinde görülmeyen dinamizme ve yayılmacılık eğilimine bağlamaktadır. Ve en önemlisi, bu görüşü ortaya atarken Hacı Ahmed'in Osmanlı sultanını İspanya ve Fransa krallarıyla yan yana, yani *Avrupalı* bir yönetici olarak zikretmekte hiç tereddüt etmemesidir. Bunu yapabilmesi ise, *Avrupalılığı* tanımlarken sadece Osmanlıları dışlamak için kullanılan kültür ve din ölçütlerini gözardı etmesi sayesinde mümkün olmuştur.

Temel görüşünün esaslarını böylece belirledikten sonra Hacı Ahmed "Avrupa" tanımını desteklemek üzere günün maddi hayatına dair ek deliller öne sürmektedir. Bunu, daha sonra gelen, her bölgeyle yöneticisine ayrılmış, hepsi az çok aynı kalıba uyarak yazılmış bölümlerde sistemli biçimde ve ustaca yapmaktadır: Krallıkların sınırları enlem ve boylam olarak verilmekte, ekonomi ve günlük hayat şartları, kısaca da olsa belirtilmekte, halk ile ilgili kimi özellikler sıralanmakta, yerel yöneticinin serveti ve gücünün neye yettiği, genellikle kısa tarihi notlar yardımıyla anlatılmaktadır.

Dolayısıyla ilk bakışta, Avrupalı ve Avrupa dışı ülkelere ayrılmış bölümler arasında sanki hiç bir fark yokmuş gibi bir izlenim doğar. Zira, Hacı Ahmed'in şemasında Meksika (*Temestitân*) ve Monomotapa (*Ibn Metâsya*) gibi en egzotik ülkeler bile aynı şekilde tasvir edilmiştir. Avrupa ülkelerini diğerlerinden ayıran başlıca özellik ise, başka yerlerde görülmeyen ve ya fetihler ya fiili siyasi bütünleşmeler, ya da gelecekte olması olası herhangi bir genişleme yoluyla gündeme gelen yayılmacı dinamizmdir. Bu noktayı en iyi anlatan İspanya ile ilgili bölümde ise Hacı Ahmed, V. Karl'ın (Şarlken) kişisel fetihlerini yüceltmekle kalmaz, bunların yanı sıra İspanya'nın önce-

ki hâkimlerinin Kuzey Afrika'da uğradıkları yenilgiden de bahseder. Hacı Ahmed burada şunları yazmakta:

> İspanya hükümdarı Jüpiter ile karşılaştırıldı. Halen Portekiz'in hâkimiyeti altındaki bölgeler hariç İberya'nın hemen tümünün yöneticisidir; buna ilaveten Flander, Burgonya ile Almanya'ya doğru Brabant ve Hollanda'nın yönetimi de ona aittir. Ayrıca İtalya'da Napoli ve Milano krallıkları ile Sicilya ve Sardunya adalarının da yöneticisidir. Batıda sahil boyunca birçok kale ele geçirmiştir. Yeni keşfedilen Yeni Dünya'nın, Peru ve Temestitan krallıklarının toprakları da dahil olmak üzere, bütünü İspanya kralına aittir. Ve bu Yeni Dünya altın, gümüş, şeker, pamuk gibi ürünlerde sınırsız bir üretim kapasitesine sahiptir ve başka ürünler üreten kalabalık nüfuslu ve mamur bölgeleri vardır. Söylendiğine göre Hicret'in 125. yılında Mağripli Emir Alem adlı bir hükümdar İspanya'yı fethetmiş, o ve soyundan gelenler burayı uzun süre yönetmişler. Ama artık İspanya hükümdarı Müslümanları buradan kovdu ve Mağrip'e sürdü ve peşpeşe elde ettiği zaferlerle eskiden halifelere ait olan Avrupa topraklarını ele geçirdi. Hatta Yeni Dünya'yı bile fethetti. Bu onu gerçekten muazzam bir sultan yapmaktadır.[14]

Benzer bir heyecan gösterisi yeni fetihleri vesilesiyle Portekiz kralına da –her ne kadar ona İspanya kralı gibi bir gök cismiyle özdeşleşme ayrıcalığı tanınmasa da– yapılmıştır:

> Portekiz ülkesi balık burcuyla karşılaştırılmıştır...ve her ne kadar İspanya'nın ondan üç kat büyük olduğu söylenirse de, halkı zeki ve çalışkandır; anayurtlarıyla yetinmedikleri için Okyanus'un doğusundaki denizlere yelken açmış ve oraların yöneticilerinden pekçok toprak fethetmişlerdir. Portekiz halkı bütün dünyayı da yönetse gene de tatmin olmayacaktır... Güçleri günden güne artmaktadır ve güç toplamaktan ve yeni kaleler inşa etmekten vazgeçmemekte, bunun için çok büyük miktarlarda para harcamaktadırlar. İnsanlar yüce

tanrının Portekiz kralına bu kadar kısa sürede bahşettiklerine şaşırmaktadırlar. O gerçekten büyük bir sultan oldu.[15]

İberyalı güçlerin elde ettikleri emperyal başarının bu kadar göklere çıkarılması o dönemin Avrupalı coğrafyacıları için alışılmış bir tavırdır. Daha şaşırtıcı olan, Hacı Ahmed'in, Avrupa'nın en büyük güçlerinden biri olarak ilan ettiği ve "Macaristan, Polonya, Moskof Krallığı, Bulgaristan ve Eflak-Boğdan"dan oluşan bir krallık olarak tanımladığı "Sarmatya" ile ilgili tartışmasıdır.[16] Bunlardan özellikle son zamanlardaki fetihlerini şaşırtıcı biçimde İspanya ve Portekiz'inkilerle karşılaştırdığı Moskof Krallığı üzerinde durmaktadır:

> Yukarda sözünü ettiğim Moskof kralı bir zamanlar pek güçsüz bir beydi ve Tatarlara haraç öderdi, ama şimdi çok güçlenmiştir ve artık hiç haraç ödememektedir; Tatarlar onun üzerindeki denetimlerini kaybetmişlerdir, hatta Moskof kralı Tatarlara ait, Kazan ve Kaşkar diye bilinen kaleleri fethetmiştir. Tatar beylerinden biri ona itaat eder ve kral topraklarını Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. Moskof kralı bugünün en güçlü sultanlarından biridir, sayısız askeri vardır ve ülkesinin genişliği hayal bile edilemez. Hükmettiği topraklarda sayısız hayvan sürüleri vardır ve topraktan bol miktarda yiyecek elde edilir, ki bütün bunlar burayı zengin bir krallık yapmaktadır.[17]

Hacı Ahmed'in Rusya'nın "Avrupalılığını" bu kadar savunması ve bunu yaparken onu Latin Batıdan ayıran büyük kültür ve din farklarını göz ardı etmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Genellikle, Büyük Petro'nun çok bilinçli olarak gerçekleştirdiği Batılılaşma reformlarının bir sonucu olarak Batılı entelektüeller Rusya'nın "yeni Avrupalı" ya da "Avrupalılaşan" bir ülke olduğunu, Aydınlanma döneminde, yani 18. yüzyılın sonunda dillendirmeye başlamışlardır.[18] Buna karşılık daha önceki dönemlerde tarihçiler Rusya'nın Asya kıtasında doğuya doğru yayılmasını İber Yarımadası'ndaki güçlerin batıya doğru yayılmasıyla benzer bir olgu olarak görmekte çok zorlanmışlar ve bunu ancak son birkaç on yılda yapmaya başlamışlardır.[19] Ne var ki, Hacı Ahmed'e göre –gene Avrupa kimliğinin tanımlayıcı ögeleri olarak

din ve kültürü bir yana bıraktığı için– Rusya'nın İspanya ve Portekiz ile aynı kategoriye konması hem apaçık hem de kaçınılmaz bir durumdur.

Bu durumla karşılaştırıldığında Hacı Ahmed'in listesindeki geri kalan Avrupa ülkelerini, yani Fransa, Almanya ve İtalya'yı nereye yerleştireceği konusunda daha fazla bocaladığı görülmektedir. Zira bu üç ülke, Rusya'dan farklı olarak, yakın dönemde herhangi bir fetihte bulunmadıkları için emperyal bir vasıf taşıdıklarını savunmak zordur. (Geçerken, ister kendini beğenmişlik, ister hayal kırıklığı hissine kapılsınlar, okurların Hacı Ahmed'in metninde ne Britanya Adaları ne de İskandinav ülkelerine hiçbir gönderme yapmadığını farketmiş olacaklarına dikkat çekelim.) Fransa ile ilgili olarak "kalabalık ve mamur bir ülke, halkı onuruna düşkün ve bağımsızdır" deniyor.[20] Bu ülkeye yaklaşırkenki stratejisi yakın dönemde gerçekleştirilen bütünleşmeyi ön plana çıkarmaktır: "Fransa ülkesi birbirinden bağımsız prensliklerden oluşuyordu, ama şimdi artık bunların hepsi adı anılan Fransız kralının hâkimiyeti altında birleşti...ve halk hükümdara büyük bir sadakat ve itaat gösteriyor ve emeğiyle, malı mülküyle ona destek olmakla kalmayarak, gerekirse hayatlarını onun için feda etmeye hazırdır"[21] diyor. Daha sonra, bu çok da ahım şahım olmayan vasıfları güçlendirmek üzere Haçlı seferlerine atıfta bulunuyor: "Fransızlar ayrıca çok cesur bir halktır, eski zamanlarda Avrupa'nın birçok bölgesini fethetmişlerdir, hatta kutsal Kudüs yolunda Arabistan ve Mısır'ı da ele geçirmişler"[22] diye ekliyor.

Fransa'nın siyasi birliğine karşılık bunu bile yapamamış olan Almanya Hacı Ahmed için daha büyük bir sorun yaratmış görünüyor ve bu sorunu ülkenin henüz el değmemiş çok zengin kaynaklarını ve Kutsal Roma İmparatorluğu ile kurduğu kökü eskiye giden ama niteliği hayli belirsiz ilişkiyi vurgulayarak çözmeye çalışıyor:

> Almanya çok geniş bir ülkedir...Eğer halkı aralarında birleşebilseydi bütün dünyayı yönetebilirdi. Geçmişte de Roma İmparatorluğu'ndan ayrılmakla Romalıların gerilemesine ve çökmesine neden olmuşlardı. Roma'yı ele geçirip kendileri yönetmeye başladıkları zamandan bu yana yöneticilerine "İmparator" demektedirler.[23]

Gene de, Hacı Ahmed'i en fazla zorlayan konu, "anayurdu" olan İtalya'dır. 16. yüzyılda İtalya iç çatışmalar nedeniyle güçten düşmüştür ve Hacı Ahmed'in metnini kaleme aldığı sırada önemli bir bölümü yabancı işgali altındadır. Bu yüzden Hacı Ahmed'in bu ülkeyle ilgili betimlemesi, Avrupa'nın diğer bölgelerinden çok farklıdır. Daha çok ülkenin ekonomik dinamizmi ve entelektüel zenginliği üzerinde durmaktadır. Tabii, Roma İmparatorluğu'nun beşiği olduğu parlak geçmişinden de söz eder. Fakat bunu yaparken alışılagelmişin dışında bir yol izlemekte ve Roma'nın şanını İtalyan halkının olağanüstü yeteneklerine bağlamaktadır. Bu konuda şunları yazıyor:

> İtalya adı verilen ülke aslan burcuyla karşılaştırılmıştır...Fazla geniş değildir ama, halkı en yetenekli halklardan biridir; zanaatkârlıktaki ustalıklarıyla kimse boy ölçüşemez. Kalabalık şehirleri ve zengin kaynaklara sahip olan prenslikleri vardır. Eskiden Sezar ve Romalılar bütün dünyayı bu ülkenin gücüyle yönettiler ve bu sayede hükümranlıkları 500 yıl sürdü. Ancak bugün ülkenin büyük bölümünü İspanya kralı yönetiyor, geri kalanı da kısmen Roma papası ve Venedik başta olmak üzere başka şehirlerin beyleri tarafından yönetiliyor. Bu ülkenin halkı doğuştan savaşçıdır ve çok cesur insanlardır. Ayrıca kıvrak zekâlı ve izan sahibi ve çok başarılı tacirleri vardır. Her gün, hiç yılmadan her çeşit mal imal ederler; onun için bu topraklar her yönden müreffeh ve kendi kendine yeterlidir.[24]

Ancak toprak fethetmediği için, Hacı Ahmed bütün bunların okurlarını İtalya'nın büyüklüğü konusunda ikna etmeye yetmeyeceğini düşünmektedir. Dolayısıyla İtalya betimlemesini, son bir retorik oyunuyla tamamlama yoluna gider. Bunun için, kendisinin sonradan yerleştiği şehir olan Venedik'i İtalya'nın bütününü siyaseten temsil eden bir "vekil" konumuna yükseltir ve Venedik'in doğu Akdeniz'deki "imparatorluğunu" İspanya'nın, Portekiz'in ve Moskof Krallığının emperyal fetihleriyle aynı konuma yerleştirir:

> [İtalya'nın] en büyük şehri, soylu ve şanlı Venedik'tir. Beyleri anakıtada yönettikleri yerlere ilaveten Avusturya ile Dalmaçya'nın bazı bölgelerine ve aralarında büyük Kıbrıs ve Girit adaları da bulunan irili ufak-

lı pek çok Akdeniz adasına hâkimdir. Denizdeki güçlü donanmalarının yanı sıra çok sayıda kara birlikleri vardır. Bu sayede Frengistan'ın bütün yöneticileri ona çok büyük bir değer verir ve saygı gösterirler. [25]

Venedik'e çıkarılan –hayli önyargılı– bu şapkayla birlikte, Avrupa'nın belli başlı ülkeleri gözden geçirilmiş oluyor. Ortak özellikleri şöyle sıralanıyor: Her biri, farklı nedenlerle de olsa, ya gücünün zirvesindedir ya da buraya doğru tırmanıştadır, her yerde dinamizm ve yayılmacılık etkilidir. Ayrıca bu özelliklerin Avrupa dışında kalan yöneticilerde ve halklarda görülmediği vurgulanmaktadır. Bunun kanıtını, aşağıdaki alıntıda görüldüğü gibi, "Tunuslu Hacı Ahmed"in aynı dili konuştuğunu söylediği Araplar (Kuzey Afrika'daki kendi anayurduna metinde ayrı bir yerde değinecektir) hakkındaki acımasız yargısı vermektedir:

> Bu ülkedeki [Arabistan] pek çok yer bakımsız ve verimsizdir, burada yaşayan insanlar esas olarak, durmadan bir yerden başka yere gitme tutkusuna kapılmış inatçı bir halk olan göçerlerdir. Doğaları gereği yerinde duramayan ve şedid insanlardır. Bundan 800 yıl kadar önce yanlarına mallarını, kadınlarını, çocuklarını alarak Arabistan'dan ayrıldılar ve bir imparatorluk kurma hayaliyle muazzam bir ordu topladılar. Bunu başardılar da. Gittikleri her yerde insanlara inançlarını, imanlarını, kültürlerini aşıladılar...Ve eğer Arap halifeleri birbirlerine düşmüş olmasalardı kurdukları hâkimiyet sonsuza kadar devam edebilirdi. Ama bunun yerine birbirleriyle kavgaya tutuşunca Türkler bunu fırsat bildiler ve bütün güçleriyle halifelere saldırdılar. Yeterince güçlü olmayan halifeler yenildiler ve hâkimiyetlerine son verilerek toprakları ellerinden alındı.[26]

Görüldüğü gibi, Hacı Ahmed'e göre, İtalyanlardan farklı olarak Araplar büyük bir halk oldukları için fetih yapmış değildi, tersine fetih yaptıkları için büyük bir halk olmuşlardı. Sonuç olarak, artık imparatorluk kaybedilmiş olduğu için yeniden güçlenebilmesi ihtimaliyle ilgili herhangi bir görüş serdedilmemektedir.

Hacı Ahmed'in genel söylemi bakımından çok hayati bir önem taşıyan bu durağan hatta düşüş haliyle ilgili durum değerlendirmesinin, bölgeden bölgeye değişen vurgu ve detay farklarına rağmen geri kalan bütün Avrupa dışındaki imparatorluklar için tekrarlanması hiç de şaşırtıcı değildir.

Dünyanın, hakkında hayli muğlak ifadeler kullandığı bir bölgesi de, o sırada Avrupalıların en az aşina olduğu Çin'dir. Burada amacı "fevkalade becerikli ve zeki, çok kıymetli kıyafetler giyen, çok büyük ve güzel şehirler kurmuş bir halk" olarak nitelenen Çinlileri küçümsemek değildir. Tersine, onları Avrupalılarla karşılaştırır ve "ülke çok zengindir, çeşitli binalarla dopdoludur, bitki örtüsü ve hayvan çeşitleri neredeyse Frankların topraklarındakine benzer"[27] der. Bu son cümlede kullanılan "neredeyse" kelimesi gene de aradaki farklılıklara işaret etmek gibi bir işlevsellik taşır ve Çin toplumuyla ilgili genel olarak olumlu sayılabilecek bu portre, Hacı Ahmed'in Avrupa'yı nitelediğini düşündüğü en önde gelen vasıf olan genişleme ve kendini siyasi olarak dönüştürebilme yeteneğinin olmayışı nedeniyle, göründüğü kadar pozitif değildir. Bu yoldan, metin Çin'i, ekonomik refah, halkının zarafeti ya da maddi kültürün ileriliği gibi nedenlerle bütün öbür Avrupa dışı ulusların üstünde bir yere koysa da, bu övgüler sadece Hacı Ahmed'in gözünde Avrupa'yı bir istisna yapan özellikleri güçlendirmeye yarar.

Hacı Ahmed'in metninde ele alınan ve tartışmamız gereken bir dünya imparatorluğu daha vardır: Osmanlı İmparatorluğu. Hacı Ahmed'in çağdaşı Rönesans coğrafyacılarından tamamen farklı bir Avrupa kavramı geliştirdiğini görmek için, şimdi şu alıntıya bakalım:

> Soylu Osman hanedanının ahvadı, azametli ve muhteşem sultan, güneş ile karşılaştırılmıştır. O en başta ve öncelikle Avrupa'yı aydınlatır, ama ışınlarından yansıyan azamet öyle güçlüdür ki, Asya ve Afrika onun yörüngesindeki aylara, öbür yöneticiler de ışıkları ya da parlaklıkları açısından onun gölgesinde kalmaya mahkûm yıldızlara benzerler. Bu soylu hanedan kıymeti ve cesareti sayesinde daima zafere ulaşmıştır ve Anadolu, Karaman, Diyarbakır, Erzurum, Bağdat, Şam, Arabistan, Mısır'ın tamamı, Balkanlar ve Macaristan eyaletlerini ve başka toprakları yönetmektedir. Osmanlı hükümranlığının sınırları kuzeyde

> Almanya'dan doğuda Arabistan'a, Afrika'da Etiyopya'nın güneyine ve batı yönündeki fetihlerle Cezayir'e ve Fas'a kadar yayılmaktadır. Kısacası, Osman'ın hanedanının gücü, şan ve şöhreti başka hiçbir güç ile karşılaştırılamaz ve gerek Müslüman gerekse Hıristiyan pek çok bey ona haraç ödemektedir. Günümüzde bu büyük hanedandan gelen ve iyi yönetimin nasıl olması gerektiğini dünyaya gösteren sultanlar sultanı, çağının sahibkıranı, İskender'den beri gelmiş geçmiş en büyük yönetici olan Sultan Süleyman Şah, doğuda Arabistan'a uzanan toprakları, cesaret, güç ve ihtişam, bilgelik, adalet ve şefkatle yönetmektedir. İhtişamı ve yönetiminin uyandırdığı hayranlık öyle büyüktür ki, –hakkında çok şey yazılmış olsa da– bunları anlatacak ne bir söz, ne de yazıp aktaracak bir kalem bulmak mümkündür. [28]

Osmanlı gücüne ve yayılmacılığına düzülen bu zafer şarkısı bizi Hacı Ahmed'in son derece dikkatli biçimde kurgulanmış anlatısının doruk noktasına taşıyor. Böylece, metinde ele aldığı coğrafi bağlam ve astrolojiye yaptığı göndermeler bütün açıklığıyla görünür hale geliyor. Dünya halkları ve yöneticilerinin oluşturdukları yıldız takımında Osmanlı İmparatorluğu ve onun sultanı güneşin yerini tutmaktadır. Tıpkı daha önceki bir alıntıda Avrupa'nın da kıtalardan oluşan yıldız takımında güneşin yerini tutması gibi. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu en hakiki Avrupa gücü, Muhteşem Süleyman da Avrupa hükümdarının ta kendisi haline geliyor. Ona atfedilen hükümdarlık vasıfları, Avrupa'nın ötesinde fethettiği yerlerin genişliği sayesinde bir kez daha doğrulanıyor. Hacı Ahmed'in bu metni Arapça (görünüşte anadilidir) yerine Türkçe yazmış olmasının gerekçesi de budur: "efendimin arzusuna uyarak bu metni dilimin döndüğü kadarıyla Türkçe yazdım, çünkü dünyayı yöneten dil budur."[29]

Hacı Ahmed bu noktayı metnin başka yerlerinde, Osmanlıların başarılarını öbür Avrupa güçlerinin Avrupa dışı dünyada gerçekleştirdikleri fetihlerle karşılaştırırken daha da geliştirmektedir. Örneğin Peru'nun yerli halkından söz ederken şu saptamayı yapar: "bu halk bir zamanlar putperest idi ama şimdi İspanyolca öğrendi ve İspanyol adetlerini benimsedi... Tıpkı, Anadolu ve Karaman halkının da Türklerin dilini ve adetlerini öğrenmesi gibi."[30] Bu

şekilde Küçük Asya'nın "Türkleştirilmesi" ile ilgili yerleşik anlatıyı ters yüz ederek Anadolu'daki Ortodoks Helen kültürünün kaybolmasının Avrupa'nın Asya'ya doğru yayılışının bir belirtisi olduğunu ileri sürmektedir!

Bu kadar çarpıcı bir başka görüşü de –çok daha alt perdeden ifade edilmekle birlikte– Osmanlı Sultanı'nın Büyük İskender'in yolundan giden bir Avrupalı fatih olarak Osmanlıların doğudaki en çekindikleri rakipleri olan Safeviler ile aralarındaki çatışmayı kendi lehlerine çözebileceği yolundaki tahminidir. Safevilerin hükümdarı Şah Tahmasp'ı şöyle anlatır: "[bu şahın] çok sayıda atlı askeri var, kısacası akıllı ve kuvvetli padişahtır. Bir zamanlar Fars eyaleti doğunun tamamına hükmederdi, sınırları Arapların topraklarını aşarak Roma İmparatorluğu'na dayanırdı. Fakat güçleri Büyük İskender'e karşı koymaya yetmedi, dolayısıyla yenilerek ona biat ettiler."[31] Böylece "Merih'le karşılaştırılmış ve ışıklarıyla Asya'yı aydınlatan" Şah Tahmasp'ın kısa bir süre sonra Avrupa'nın yükselen güneşi Muhteşem Süleyman'ın gölgesinde kalacağını ima eder.[32]

Metni Bağlamına Yerleştirmek: Hacı Ahmed ve Osmanlı Dünya Görüşü

Tunuslu Hacı Ahmed kimdi ve metni kimin dünya görüşünü temsil etmekteydi? İlk tepki olarak Ménage'ın "Tunuslu okumuş Müslüman"ın aslında Venedikli bir düzenbaz olduğu fikri insana cazip gelebilir ve bu çerçevede Hacı Ahmed'in eserini Saidçi bir okumayla Avrupa Oryantalizminin ilk örneklerinden biri olarak yorumlamak mümkündür. Hiç şüphesiz, muhayyel bir "Doğulu gözlemci" nin dışardan bakan gözü (ki, sonradan Montesquieu'nün *Pers Mektupları* gibi eserlerde kullanılmıştır) Batının kendisiyle ilgili imajını yansıtmak için kullanılabileceği yollu edebi mecaz bu metin için de pekâlâ geçerli olabilirdi. Bunun içindir ki, Hacı Ahmed'in şahsında üstü kapalı aldatma fikri akla, sonradan geliştirilen bir Oriyantalist fanteziyi getiriyor. Örneğin, Richard Francis Burton'un ünlü *Mekke'ye Yolculuk* kitabında olduğu gibi, yazar "Doğulu"yu cisimleştirmekte o kadar başarılı olabilir ki, onun gerçekte bir Batılı olduğu yakınındakiler bile fark etmeyebilir.

Ama bütün bu varsayımlar bence "Hacı Ahmed"i ve metninin ardında yatan niyetleri yanlış okumaya yol açmaktadır. Zira Said'in "Şark'ı konuş-

tırnak" dediği kavramın ardındaki en merkezi düşünce, şarkiyatçılığın "dışardanlık üzerine kurulduğu" ve "Şark'ın gizemlerini Batı için açık ve anlaşılır kılma amacıyla betimlemek"[33] üzere geliştirildiğidir. Oysa burada yapılan kesinlikle bu değildir. Hacı Ahmed'in düşüncelerini yönelttiği okur kitlesi ve bu düşünceleri ifade ederken kullandığı dil Batılı değil, Osmanlılar ve Osmanlıcadır. Temsil etmeye çalıştığı ana nesne "Şark" değil, Avrupa'dır ve nihayet, söylemi "dışlama" üzerine değil, dahil etme üzerine kurulmuştur.

Şimdi bir kez daha Ménage'ın elli yıl önce yayınladığı ünlü makaleye dönelim. Bilindiği gibi Ménage burada Hacı Ahmed'in sahte bir isim olduğunu ileri sürmüş ve metnin "gerçek" yazarı olarak başka bir isim ortaya atmıştı: Venedikli dragoman Michele Membrè. Ménage'ın kanıtları yeterli değilse de pekâlâ akla yatkındır. Membrè'nin Türkçe bilgisi mükemmel olmasa da oldukça iyidir, Hacı Ahmed'in metninde sık sık karşımıza çıkan Osmanlı devlet dilinin üslubuna aşinadır. Ayrıca, her ikisi de coğrafyacı olan ve Hacı Ahmed'in muhtemel kaynakları olarak işaret edilen Ramusio ve Gastaldi ile Membrè'nin kişisel yakınlığı vardır. Adı, Venedik Onlar Konseyi'ne haritanın yayınlanması için yapılan izin başvurusunda geçtiğinden elimizde metnin hazırlanmasında şu ya da bu düzeyde bir rolü bulunduğuna dair belgesel bir kanıt da bulunuyor.[34]

Ancak, Ménage'ın Membrè ile ilgili hipotezini doğru kabul etmiş olsak bile, bu onun vardığı, metnin gerçek bir "Osmanlı" çalışması olmadığı yollu sonucu da kabul etmeyi gerektirir mi? Bu açıdan, 1950'lerde yazan Ménage gibi bir bilim adamının gözünde "Venedikli" ve "Osmanlı" kategorilerinin birbirlerini dışlayan nosyonlar olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Fakat bugün benimsenen bakış açısından baktığımızda, Membrè'nin biyografisindeki kimi detayların onun "gerçek kimliği"nden ziyade öznelliğine dair soruları harekete geçirdiğini görüyoruz.

Her şeyden önce, her ne kadar Membrè hayatının son günlerini bir Venedik vatandaşı ve *La Serenissima*'nın* resmi temsilcisi olarak bitirse de, aslen Venedikli değildir, Kıbrıs Adası doğumludur. Katolik olmasına ve ailesinin Venedik kökenli olduğunu iddia etmesine rağmen çalışma hayatına Venedik'te değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda başlamış, önce Osmanlı nez-

* Venedik Cumhuriyeti için kullanılan, "en bilge" anlamına gelen bir deyimdir –ç.n.

dinde görevlendirilmiş bir ticari temsilci, ardından da Venedik'in İstanbul'daki balyosluğunda (konsolosluk) görevli bir memur olarak çalışmıştır. Doğuda geçirdiği uzun yıllar boyunca kurduğu ilişkiler sayesinde, çok iyi bir kazanç sağlayan Baş Dragoman mertebesini elde ettikten sonra, Venedik'e daimi olarak, hayatının nispeten ileri bir aşamasında yerleşmiştir.[35]

Demek ki, Membrè hayatını dar anlamda bir Venedikli gibi değil, Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasında aracılık yapan biri olarak yaşamıştır. Kaldı ki, bu statü onun doğu Akdenizli başka Venediklilerle değil, onların yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten elitle de paylaştığı bir konumdur. Membrè'nin çağdaşları olup doğuda hizmet verirken şahsen tanımış olabileceği insanlar arasında, sonradan Müslüman olan ve padişaha denizcilik konularında danışmanlık yapan Venedikli Giovanni "Cacciadiavolo" Contarini,[36] Osmanlı sarayında hekimbaşı olan Venedikli bir Yahudi olan Solomon Aşkenazi, hatta veliaht Selim'in haremine giren, sonradan III. Murad'ın annesi olan ve daima soylu Venedikli Venier Baffo'nun kızıyla yakınlığını savunan Nurbanu Sultan gibi isimler sayılabilir.[37] Bu kişilerden hiçbirinin ne anadili Türkçeydi ve ne de dünyaya Müslüman olarak gelmişlerdi. Tıpkı Michele Membrè için de olduğu gibi, her biri hayatlarına Venedik Cumhuriyeti'nin yurttaşları olarak başlamışlardı. Ne var ki, hepsi hiç tartışmasız biçimde Osmanlı olmuşlar ve imparatorluğun yönetici sınıfının en üst mertebelerine yükselmişlerdir.

İkinci olarak vurgulanması gereken husus şudur: Osmanlı sultanlarını "Roma Sezarları" (*Kayser-i Rum*) olarak tanımlama ve imparatorluğu Avrupa güçleri arasındaki en üst statüye talip olması gereken devlet olarak görme konusunda en fazla heyecan duyan kişiler, bu saydıklarımıza benzer kişilerdi.[38] Bu durumda, eğer Michele Membrè'yi, bu potansiyel patronlar grubunun çıkarlarına çok yakın bir yerde duran bir müteşebbis olarak görür ve aynı zamanda onların Osmanlı Devleti'nin "Romalılık" vizyonunu, kendi "imparatorluklar-arası" statüsünün bir sonucu olarak paylaştığını düşünürsek, yazdığı metnin pekâlâ belirli bir Osmanlı dünya görüşünü meşru olarak temsil ettiğini kabul edebiliriz.

Şurası kesindir ki, onunki *yegane* Osmanlı dünya görüşü değildi, üstelik, bağdaştırmaya çalıştığı medeniyetler bölünmesinin her iki cenah ta-

rafından da reddedilmesine yol açabilecek bir tahrik unsuru taşıyordu. Batıda çağdaşı olan İtalyan hümanistlerinden pek azı Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalı bir devlet olarak görme eğilimine sempati duymaktaydı. Her ne kadar onların pek çoğu da o sırada, onun da yaptığı gibi klasik Grek-Roma geçmişine yaslanarak yeni bir Avrupa kavramı geliştirmekle meşgul olsalar da, bu yeni kavramsallaştırmada Osmanlıları Avrupa'ya dahil etme görüşüne sıcak bakmıyorlardı.[39] Aslında, Hacı Ahmed'in metninin Venedik'te Engizisyon Mahkemeleri başlatıldıktan sadece birkaç yıl sonra yazılmış olması hiç de anlamsız değildir; zira Engizisyon Latince olmayan metinlerin yayınlanması ile ilgili yeni ve daha önce benzeri görülmedik yasaklar getirdiği için metnin yayınlanması en az on yıl gecikmiştir.[40]

Öte yandan, o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nda da Osmanlı Devleti'ni "Hacı Ahmed"in benimsediği "evrenselci" görüşe hiç hoş bakmayan başka bir dille tanımlamak isteyenler ortaya çıkmıştı. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir önceki yüzyılda adeta birkaç kat büyümesine yol açan genişleme süreci, 1550 ve 1560 arasında sona ermişti, bu da pek çok Osmanlı'yı daha önce tutkuyla savunulan "evrensel" bir imparatorluk kurma yönünde Mesihçi hayallerden uzaklaştırmıştı. Bunun yerine Osmanlı entelektüelleri impratorluğu giderek, Batıdaki Hıristiyan rakipleriyle, Doğudaki Şii rakiplerine göre sürekli bir karşıtlık içinde bulunan Sünni Müslüman bir devlet olarak tanımlama çabasına yöneldiler.[41]

Medeniyetler arasında duvarların yükseltildiği bu arkaplan gözönünde bulundurunca, modern tarihçilerin Hacı Ahmed'in haritasını erken "kozmopolitliği" yücelten bir eser ya da "Oryantalizmin" erken bir örneği olarak alkışlamak yerine, karmaşık niteliğini görmeleri gerekir. Aslında harita, tam da, dünyayı daha önce var olmuş olandan da, sonradan yerleşecek olandan da köklü biçimde farklı bir dünya olarak tasavvur etmenin mümkün olduğu, kaygan bir tarihi zeminde yapılmıştı. Daha sonraki yüzyıllar boyunca bu alternatif düşünme tarzları öyle kesin biçimde bastırıldı ki, biz tarihçiler yakın bir döneme kadar bu tür metinleri ancak "sahteci" ve "hilebaz" olarak ele alabildik. Fakat, bugün yaşadığımız dönemin tarihsel duyarlılıklarını göz önüne alınca, belki de artık Hacı Ahmed'in sözlerini ciddiye almanın vakti geldi.

NOTLAR

1 Metropolitan Müzesinde ve Arap Dünyası Enstitüsünde açılan iki kardeş serginin katalogları için bkz. Stefano Carboni (der.), *Venice and the Islamic World, (1728 -1797)*, New Haven, Yale Univ. Press, 2007; Sackler ve Freer Galerilerindeki sergi için bkz. Jay A. Levenson (der.), *Encompassing the Globe: Portugal and the World in the 16 th and 17 th Centuries*, Washington, Smithsonian, 2007; Şarkiyat Enstitüsü'ndeki sergi için de bkz. Ian Manners (der.), *European Cartographers and the Ottoman World, 1500-1750: Maps from the Collection of O. J. Sopranos*, Chicago, Oriental Institute, 2007.

2 Web videosu için bkz. http:/www-news.unichicago.edu/releases/07/video/071105.mystery.mov.

3 Piri Reis'le ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Svat Soucek, *Piri Reis and Turkish Map Making after Columbus*, Oxford, Oxford Univ. Press, 1996.

4 Arapça baskının kökenleriyle ilgili yakın dönemde derlenmiş bir dizi makale için bkz. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass ve Geoffrey Roper (der.), *Middle East Languages and the Print Revolution: A Cross-Cultural Encounter*, Westhofen, WVA Verlag Skulima, 2002.

5 Piri Reis'in bu ünlü dünya haritasına düşülmüş kenar notlarının Türkçe yazımı için bkz. Yusuf Akçura (der.), *Piri Reis Haritası Hakkında İzahname*, İstanbul, 1935.

6 Erken modern dünyadaki kozmopolitizmle ilgilenen tarihçilerden kitapları son yıllarda yayınlanan birkaçı için bkz. Walter Andrews ve Mehmet Kalpaklı, *The Age of the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Durhman, Duke Univ. Press, 2005; Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, New York, Cambridge Univ. Press, 2002; Molly Green, *A Shared World: Muslims and Christians in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, Princeton Univ. Press, 2002; Jerry Brotton ve Lisa Jardine, *Global Interests: Renaissance Art between East and West*, Londra, Reaktion, 2000; Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, New York, Oxford Univ. Press, 2010.

7 V. L. Ménage, "The Map of Hajji Ahmed and its Makers," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 21, 1958, s. 291-314. Ménage'ın iddiaları tabii, daha önceki tarihçilere dayandırılmaktaydı. Harita ile ilgili ilk bilimsel yayın, Simone Assemani'nin kısa bir yazısıdır, *Dichiarazione di una mappa turchesa incisa in quattro tavole di pero, ritrovato nell'archivio dell'eccelso Consiglio de' Dieci*, Venedik, 1795; ayrıca Joseph von Hammer-Purgstall'ın yaptığı iki betimlemeye bkz. *Geschichte des osmanischen Reiches*, Peşte, 1827-33, 8, s. 594 ve *Biblotecha Italiana, o sia Giornale di letteratura, scienze ed arti, compilato da vari letterati*, Milano, 1831, 42, s. 308f. Hacı Ahmed'in metninin Avrupa kaynaklarını ortaya çıkarmaya çalışan ilk bilimsel çalışma için bkz. A. B. d'Avezac, "Note sur une mappemonde turke du XVIe siècle conservée à la bibliothèque de Saint-Marc à Venise," *Extrait du Bulletin de la Société de Géographie*, Aralık, 1865, s. 675-767. Ménage'ın makalesinin yayınlanması George Kish'in, *The Suppressed Turkish Map of* 1560, Ann Arbor, William Clements Library, 1957, adlı eseriyle az çok aynı tarihe rastlar.

8 Ménage, "Map of Hajji Ahmed," *a.g.e.*, s. 307.

9 Metin ilk olarak Bedi Şehsuvaroğlu'nun, "Türkçe Çok İlginç bir Coğrafya Yazması" başlıklı kısa değinmesinde gündeme geldi (*Belgelerle Türk Tarihi* 2, 1967, s. 63-72), sonradan aynı yazarın "Kanuni Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı" başlıklı yazısında tam metin olarak yayınlandı (*Kanuni Armağanı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1970, s. 207-225).

10 Ménage'ın metodolojisi ile ilgili önemli bir eleştirinin yanı sıra Hacı Ahmed'in metnini dilbilim açısından inceleyen Bellingeri'nin makalesi bir de çevrimyazım içermekte ve metnin önemli bazı bölümlerini İtalyancaya tercüme etmektedir. Bkz. Giampiero Bellingeri, "Fasce 'altaiche' del mappamondo turco-veneziano," *Turco-Veneta*, İstanbul, Isis, 2003, s. 61-81. Haritayla ilgili olarak Osmanlıcı olmayan tarihçiler tarafından yapılan yakın dönemli çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Pascale Barthe, "An Uncommon Map for Common World: Hajji Ahmed's Cordiform Map of 1559," *l'Esprit Créateur*, Cilt 48, No 1, 2008, s. 32-44; Benjamin Arbel, "Maps of the World for Ottoman Princes. Further Evidence and Questions concerning 'The Mappamondo' of Hajji Ahmed," *Imago Mundi*, 54, 2002, s. 19-29 ve Antonio Fabris, "The Ottoman Mappa Mundi of Hajji Ahmed of Tunis," *Arab Historical Review of Ottoman Studies*, 7-8, 1993, s. 31-37.

11 Ménage'dan alıntılar için bkz. "Map of Hajji Ahmed," *a.g.e.*, s. 299.

12 Bkz. Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburg, Edinburgh Univ. Press, 1968 ve Anthony Pagden'in daha yakın tarihli derlemesi: *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2002.

13 Okurlar, Ménage'ın da dikkat çektiği gibi Hacı Ahmed'in metninin kendine özgü ifadelerle, bariz gramer, ifade ve yazım hatalarıyla dolu olduğunu hatırda tutmalıdırlar. Bu da sistemli bir çevrimyazımı son derece zorlaştırmaktadır. İlerde metnin tam çevrimyazımını yayınlamayı ve bütünü hakkında eleştirel bir değerlendirme yapmayı umuyorum. Bu makaledeki çevrimyazım metinler bir müsvedde olarak kabul edilmelidir. Amacım, Osmanlı Türkçesine aşina olanlara Hacı Ahmed'in kullandığı özel dil hakkında bir fikir vermek ve çevirilerimi orijinaliyle karşılaştırma olanağını bulmaktır. Bildiğim kadarıyla, halen on ikisi farklı kütüphane ve elyazması koleksiyonlarında bulunan haritaların hepsi aynıdır ve tahta oymasıyla basılmışlardır. Benim kullandığım kopya, Chicago'daki Newberry Kütüphanesi'nde bulunandır (katolog No. Novacco 8F 11). Metinde alıntılanan bölümler orijinal metindeki sütun ve satır numaralarına gönderme yapmaktadır. Yukarıdaki alıntının çevrimyazımı şudur: *Avrūba: Ol 'ālemuñ ḥiṣṣesidür ki Frengistān derler... bu 'ālemüñ olan ḥiṣṣesi ḫuṣūṣā ki gayrlerine göre küçük olur li'enne ḥiṣṣe-yi mezbūre'de olan şehirleri gayrı ḥiṣṣelerden ziyāde sıḳ ve [???] ve ma'mūr olmagın ve anda dā'imā ṣan'atları ve 'ilimleri keṡret üzre ve 'avām gāzileri [?] tamam vāḳi' olduġi sebebden her zamān özgelerinden eż'āf mużā'af [?] tenvirlenüp ve benām ve meşhūr vilāyetlerden ziyāde güzel [ve] muḫtārdur ve bu illerden ma'lūm olunan budur ki dā'imā dünyāda ẓ[ā]hır ve vāḳi' olan mu'aẓẓam pādişāhları güneşe beñzetmişlerdür, ve taḫt-ı serīrlerinüñ ẕikr olunan ḥiṣṣede ekṡer-i zamānda anda olurlar idi, zirā zamān-ı evā'ilde Ḥażret-i Resūl Muḥammed el-Muṣṭāfā'dan aḳdem sene ṭoḳuz yüz on sekizinde al-Sulṭān Mu'aẓẓam Pādişāh [İ]skender begledi, ve ba'dehu iki yüz seksen dört yılından ṣoñra Rūm Melūkānı begledi, ve ḥāliyā tārīḫ-i Müslümānuñ sene ṭoḳuz yüz altmış yedi yılında Ḥażret-i Pādisāh-i Nesl-i 'Oṡmān Sulṭān al-Selāṭīn-i Cihān ve Melce'-i Ḫavāḳīn-i Devir an-Devir al-Sulṭān Süleymān ki gayrilerinden ziyāde nūr-i 'alemiyāndur begleyüp ve bundan gayrı mezbūr ḥiṣṣeye dāḫilinde İspānya Pādişāhı ve Françe Pādişāhı beglik iderler. Bunlar Müşteri'ye ve 'Uṭārid'e teşābuh iderler. Ve daḫi İṭālyā ve Bürṭūgāl ve Almān ve Sārmaçay nām mu'aẓẓam ve ma'mūr memleketlerinden tābān ve direhşān olunup nice ki mezbūrları içün aşagada beyān ve şerḥ olunur.* Sağ sütun, satır: 63-82.

14 *İspānya Pādişāhı Müsteri'ye beñzenildi. Ḥāliyā leyse el-beled ellezi fi ḥükümet al-Bürṭüġāl külliyā İspānya vilāyet[in]de vāḳi' olan memleketlerüñ sulṭānıdur. Ve Alāmān ṭarāfında Flāndra ve Bürġüniye ve Bārbāransiye ve Olānda nām memleketlerüñ begidür. Ve bundan ġayrı İṭālyā nām cānibde Nabūli'nüñ ve Mīlān'uñ olan begligi ve Çiçīlyā ve Sārdinye nām adalarınuñ pādişāhıdur. Ve maġrib ṭarāfında deñiz kenarlarında nice kal'eleri żabṭ ider. Ve yeñide[n] bulunan Yeñi Dünya cānibinde olan Perū ve Temestitān nām memleketleriden ġayrı Yeni Dūnyā'da olan yirlerün ekṡeri meẕkūr İspānya Pādişāhuñdur. Ve ẕikr olan Yeñi Dūnyā'dan bi-nihāyet altun ve gümüş ve şeker ve pamuḳ taḥṣīl ider. ve müsār(ün) ileyh olan memleketlerinden daḫī ziyāde ma'mūr ve ġayn yirleri olunmaġın metā'larından ve ẕaḫirelerinden [ve] envā'-ı esbāblarından ḫaylī māl taḥṣīl ider. Ve rivāyet iderler kim bundan aḳdem hicret tārīḫ[in]de sene yüz yigirmi beş yılında Maġrib'den Müslümān ṭā'ifesinden Emir 'Ālem nām bir beg ẕikr olunan İspānya vilāyetin alup fetḥ elylemiş idi ve anda ḫaylī zamān gendi ve gendinüñ neslinden żabṭ ü ḥirāset eylemişler imiş. Lākin el-hāletü hazihi ẕikr olan İspānya Pādişāhı İspānya vilāyetinden cümle Müslümān ṭā'ifelerin ḳovub Maġribe 'ubūr eyledüklerinden ġayrı kemāli ile nuṣret ve ḳuvvet bulunmaġın[?] Avrūba nām cānibine Ḫalifet-i Mu'aẓẓam memleketler[ini] fetḥeylemişdür. Ve geregi gibi Yeñi Dünyā[yı] żapṭeyledi. Bu ecilden tamām mu'aẓẓam sulṭāndur.* Sol sütun, satır: 90-103.

15 *Beled-i Bürtüġāl Ḥūt burcına beñzenildi...belḳi [İ]spānya memleketlerinde olan yirlerden üç ḥiṣṣeden bir ḥiṣṣesi olmak diyü demek isterler, lākin re'āyāları ġāyet ile zeyreklü ve fehimlü ṭā'ife olmaġın yalñız meskenlerine kanā'at itmemek içün gün ṭoġusı cānibine Ummān-ı Muḥīṭ'ün aḳıtārına degin uzatup nice yirler fetḥ idüp pādişāhlaruñ selāmeti [ve] izdiyādlarına sınur ḳodılar. Ẕikr olan ṭā'ife şöyle kimsenelerdür ki eger küllī cihānı ḥükm itseler rāżı degillerdür...Her gün ḳuvvet bulup ve ḥiṣār binā eylemekden ḫālī degillerdür. Bu sebebden ziyāde ve ḫaylī māl ḫarc ider. Amma Bürtüġāl begine bu ḳalīl zamānda Ḥaḳ Subḥane ve Ta'āla virdükleri devlet ve kemāl-i nuṣret her ṭā'ife esmāından hayrān olur. El-ḥāṣıl 'aẓametlü sulṭāndur.* Sol sütun, satır: 90-103.

16 *Avrūpa'da vāḳi' olan mu'aẓẓam memleketlerindendür... Ungūrüz ve Leh ve Masḳūv ve Ḳara Boġdān ve Eflāḳ nām memleketleri meẕkūr vilāyetine dāḫilindedür.* Sol sütun, satır: 114-6.

17 *Meẕkūr Masḳūv Pādişāhı muḳaddemā ḳalīl beg idi ve tātāra dāḫī ḫarāc virür imiş ammā el-hāletü hazihi ber-vechle ḳuvvetlendi ki ḫarācdan ḫal' olup ve aña ḳonşı olan tātār ṭā'ifesi elinden zebūn ve maġlūb olundılar ve gün ṭoġusı ṭarāfında vāḳi' olunan tātāruñ Ḳāzān ve Ḳaşḳār nām ḥiṣārların tevābi' ve livā ḥaḳḳı ile alup fetḥ eyledi ve tātār beglerinden birisi aña iṭā'at ve inḳıyād eylemişdür ve sınurları dāḫī Şirvān Deñiz[i] ile müntehi ve ḥādd bulup muḥaṣṣalen meẕkūr Masḳūv Pādişāh[ı] ḥāliyā kemālī ile mu'aẓẓam ve ḳudretlü sulṭāndür ve 'asākirleri ḥesābı yoḳdur ve ḥükm eyledükleri memleketler üzüluġa ve enlüsine ḳıyās olunmaz ve taḫt-ı ḥükminde vāḳi' olan yirlerine bi-ḥadd ve bi-ḳıyās ṭavārlar ḥaṣıl olunur ve azıḳ esbāblarında geregi gibi ġani ve müstaġni memleketlerdür.* Sol sütun, satır: 117-120.

18 Bkz. J. G. A. Pocock, "Some Europes in their History," Pagden (der.), *The Idea of Europe, a.g.e.*, s. 65-71.

19 Bkz. Örneğin, Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier, 1500-1800: The Making of a Colonial Empire*, Bloomington, Indiana Univ. Press, 2002.

20 *Bu vilāyet tamām ma'mūr ve ġanī yirlerdür, ve re'āyaları dāḫī varlu ve müstaġnīlerdür.* Sol sütun: satır. 36.

21 *Françe memleketlerinde vāḳi' olan vilāyetler ki muḳaddemā ḫaylī beglerbeglük yirler imiz. Ḥāliyā meẕkūr memleketler bi'l-külliye ẕikr olan Françe pādişahınuñ żapṭındadur...ve ẕikr olunan re'āyā berāyā pādişālarına ziyāde muḥabbet ve iṭā'at gösterirler. Fi'l-cümle vaḳt-i hacetde pādişāhlarına mu'āvenet u maṣlaḥat içün malların ve akçelerin virdüklerinden ġayrı uġrına yoldaşlıḳ idüp yolına canların ve başların fedā iderler.* Sol sütun, satır: 31-43.

22 *Ve geregi gibi bahādır tā'ifelerdür. Ḥattā evvel zamānda Avrūpa dimekle ma'rūf nām vilāyetlerden nice yirler fetḥ eylemişlerdi. Ve bundan ġayrı Kudüs-i Şerif'i ve 'Arabistān ve Mışır memleketlerine degin fetḥ eylemişler imiş.* Sol sütun, satır: 47.

23 *Almān nām [vilāyet] ḳaṭ'ī büyük vilāyetdür...eger ittifāḳla bir olsalar dükelli dünyāyı hükm eylemege ḳādir olurlardı zīrā bu vilāyet ibtidā-yı tārīḫde ya'nī ḳadīmde Rūm melūkātından ayırd ve inḳıṭā' olundıgı ecilden Rūm['uñ] żayıf ve ḳuvveti ḳalīl olunması bu sebeb[den] olmuştur ve ẕikr olunan benāmlarından ḥāliyā ḳırālıgiñu [im]peradur deyüp iḫtiyār ve ta'īn iderler ḳuvvetleri ile Rūm nām şehri fetḥ ve ḥükm eylemişler imiş.* Sol sütun, satır: 105-113.

24 *İṭālyā nām vilāyet arslān burcuna beñzenildi...Meẕkūr vilāyet mu'aẓẓam degildür, lākin ahālisi ve ḳabīle ḥalḳınüñ avadanlıgınuñ ḥaddı ḥesābı yoḳdur, ve tamām büyük şehirleri ile ma'mūrdur, ve nihāyet devlet ile baylıḳ ve tekāẟür māl ġanīmet yirlerdür. Bundan aḳdem mezbūr vilāyet'den Ḳāysār ve Rūm ṭā'ife[si] fetḥ ve ḥükm eylemek ile ẕikr olunan vilāyetde vāḳi' olan ḳuvvetler ile eger dünli dünyāyı żabṭ ve taṣarruf idüp beş yüz yıl[a] degin vech-i meşrūḥ üzre hükm-i salṭanat eylemişler ise ta'accüb olunmaz. Ḥāliyā ẕikr olan vilāyetüñ esker yirini İspānya Pādişāhındur, ve bāḳi olan yirler[üñ] bir miḳdārı Rīm Pāpā'nüñ ve ḳalanı Venedik begleri ve ba'żı mudebbirler żabṭ u ḥirāset iderler. Ve bu vilāyetde olan ḥalḳı gāyetle cenkci ve bahādur tā'ifelerdür, ve hem tamām fehimlu ve zeyreklü ve mu'aẓẓam bāzirgānlardur. Günden güne env[ā]'-ı ṣan'atlar ve müsannatlar vaż' iderler, ve kemālī ile her esbābda ma'mūr ve mustaġnī memleketlerdür.* Sol sütun, satır: 74-86.

25 *Ve Venedīk şehri her ḫuṣūṣda cem'īsiden ma'mūr ve ġarra ile müzeyyen ve mu'aẓẓam şehirdür Venedik begleri ḳarada ḥükm eyledüklerinden ġayrı beled-i İstriya ve beled-i Dalmacya ve dāḫī Aḳ Deñizde nice kebir ve sagir adalar żabṭ iderler ḫuṣuṣā Ḳıbrıs ve Girīt nām ve ġayrı mu'aẓẓam adaların begleri olup ve deñiz yüzinde muḥakkem donānma ve ḳarada ziyāde 'asker mübālaġa ḳuvvet ve ḳudrete ḳādirler olunmaları içün cem'-i Firengistānda vāḳi' olan padişāhlar meẕkūr Venedik beglerine tamām-ı faḫr ve 'izzetler iderler.* Sol sütun, satır: 86-91.

26 *Bu vilāyet[üñ] ziyāde 'ayem ve ḳafr ve 'akir yirleri olup li'enne ba'żı [???] yirlerde nihāyet ṣa'b [ve] ḳabile ḥalḳı ma'mūrdur. Ve ẕikr olan ṭā'ifetü'l-'arabī ḫaymeler ile [???] ve ṣaḥrāyī yirlerine göçüp gezerler ve ḫayl[ī] temerrüd ṭā'ifedür. Meyilleri ve 'ādetleri dā'imā yaġmalamak ve 'ad[üv] üzredür. Ve bundan evvel taḫminen sekiz yüz yıl miḳtārı olup ki ẕikr olan ḳabīle ḫalḳından, malları ve 'avret ve oġulları ile 'Arabistān'dan çıḳup ḫayl[ī] 'asker birle cem' olunup salṭanat ve taḫt-ı kesb eylemeġe ḳasd ve murād eylemişlerdi. By niyet üzre 'azm eylediler...ve cemi' re'āyālarına meẕheb ve dīn ve ma'rifet ve terbiyet ve şer' ve ḳā'ideler kemāl ile te'allüm eylemişler...Bu bābda eger 'Arab ḫalīfeleri ma beynlerinde ṭalġalıḳ ve 'adāvet vāḳi' olunmamış olaydı, salṭanatların nice müddet-i eyyām daḫī şürüp ḥükm ederlerdi. Lākin birbiri ile ziyāde 'adāvete düşmek ile Türk ṭā'ifesi fırṣāt bulup ḳuvvetleri ile ḫalīfelerüñ üstüne varup añlar daḫī muḳābelesine varmaġa ḳudretleri olunmamaġın maġlub olundular. Salṭanatların ve ekẟer yirlerin ellerinden aldılar.* Sağ sütun, satır: 132-40.

27 *ziyāde ehl-i ma'rifet ve zīreklü ṭā'ifelerdür ve libāsları dāḫī ḳiymetlü esbāb ile dūādūrlar şehirleri daḫī güzel ve ġāyet ile büyükdür ve geregi gibi ma'mūr ve ġani memleketlerdür ve envā'-ı dürlü binā ve taṣnīfler ile memlūlardur hemān Firengīstān vilāyetlerine beñzer diyü iḫbar iderler.* Sağ sütun, satır: 123-25.

28 *Nevāb-i celālet-me'āb-i 'aẓamet-nişāb ḥażret-i 'alī 'Osmān ki sulṭān-ı 'ażamdur güneşe beñzenildi ibtidā Avrūba ṭarafı münevver ider ḫuṣūṣā su'lelerinden olan ḳudret A'ziye ve A'friḳye nām ṭarāfları ya'nī aylar ve ġayrı pādişāhlara kevākibler beñzetilmez eger aydınluḳlarıdur ve eger 'aẓimetlük[leri]dür bi-l-külliyā seter ve ḳarañlıḳ ider ve bu nesli mükerrem secā'at ve merdānlıḳ ile dā'imā manṣūr olup bu bābda külliyā Ānāṭūlī ve Ḳaramān ve Diyārbekir ve Arż-ı Rūm ve Baġdāt ve Şām memleketleri ve 'Arabistān ve külliyā Mışır memleketleri ve Rūm īli ve Üngürus ve bundan ġayrı*

niçe vilāyetler feth ve żabt eylemişdür ve Alāmāna degin sınūr kodı ve 'Arabistan tarāfına nihāyet yirlerine degin sınur koyup ve A'frīkada ki kible tarāfinadur Habeş ile sınur kodı ve Magrib tarāfına şerīf begi żabt eyledigi yirlerine degin sınur konuldı muhaşşalā neslī hażret-i 'alī 'Osmānuñ olan saltanatı ve 'azīmeti ve kudreti ve ganīligi haddı [u] hesābı yokdur ve niçe müselmān ve naşrānī begleri kapusına harāc virürler hāliyā dahī 'alī neslinden sultān-ı selātin būrhān ul-havākīn şāhib-kıran ul-zamān ki İskender zū'l-karneyne misl olan Sultān Süleymān Şāh kendinün şecā'atı ve kudret 'azamet ve hikmet ve 'adālet ve şefakat birle şarkdan garba degin hükmi geçer el-haşıl el-kelām 'azametligin ve 'acā'ibligi ve saltanatı dīl ile vaşf idup ve kalem ile yazup beyan ve takrīr eylemesine kadīr ve kābil degildür bu huşūsı içün hadīşelerün muhtaşır üzre yazıldı. Sol sütun, safya: 16-34.

29 *Ve bu tercüme kadīr oldugım kadar agamuñ emr ile Türk diline yazdum zirā kim bu dil dünyāda gayetile hükm ider.* Sol sütun, satır: 150-1.

30 *Bundan evvel bu vilāyetüñ halkı cem'isi pütperestler idiler. Lākin hāliyā İspānyol tā'ifesi bu vilāyetleri feth eyledüklerinden soñra ehlisi ekşeri Frenk mezhebine dönmiş...İspānyol'dan dil ve kā'ide ve vegayrı tarikler ögrendiler...nice ki Anatolu'nuñ ve Karaman'uñ halkı dahi Türk tā'ifesinden hemçünān dil ve kā'ide ögrendiler.* Sağ sütun, satır: 114–6.

31 *Ve atlu 'askerden mübālaga 'askeri var el-haşıl fehimlü ve kuvvetlü pādişāhdur. Ve zikr olan Fars vilāyeti kadīm zamāndan dükelli maşrık halka bir müddet hükm eylemişler imiş sinurları dahi 'Arab tarāfına Rūm ili'ne degin ta'īn eylediler lākin ma'azzam İskender'uñ kuvetinden mukābelesine mecālleri ve kudretleri olunmadı ecilden maglūb olup ita'atlarına gelmişler idi.* Sol sütun, satır: 122-4.

32 *Merīh'e beñzenildi ki şu'lesile Adīyā'yı münevver ider.* Sol sütun, satır: 120.

33 Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage, 1978), s. 20-21 (*Şarkiyatçılık*, İstanbul, Metis 1999)

34 Ménage, "Hajji Ahmed," *a.g.e.*, s. 311-313.

35 Membrè'nin kısa özgeçmişi için bkz. Nathalie Rothman, "Between Venice and Istanbul: Trans-Imperial Subjects and Cultural Mediation in the Early Modern Mediterranean" (Michigan Üniversitesi'nde savunulan doktora tezi, 2005), s. 352-54.

36 Yakın dönemde bu tür "imparatorluklar-arası tebaa" üzerinde yürütülen bir çalışma için bkz. Nathalie Rothman, "Interpreting Dragomans: Boundries and Crossings in the Early Modern Mediterranean," *Comparative Studies in Society and History*, sayı 51, 2009, s. 771-800. Ayrıca bkz. Eric Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Idendity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, John Hopkins Univ. Press, 2006.

37 Giovanni Contarini için bkz. Casale, *Ottoman Age, a.g.e.*, s. 67-74; Solomon Aşkenazi için bkz. Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Mediterranean*, Brill, Leiden, 1995, s. 77-88 ve Nurbanu'nun Venedik kökenleri hakkında bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica*, no 32, 2000, s. 9-32; aynı konuda farklı bir görüş için bkz. Benjamin Arbel, "Nur Banu (1530-1580)- A Venetian Sultana?," *Turcica*, No 24, 1992, s. 241-59.

38 İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında "Romalılık" ideolojisinin nasıl kullanıldığına dair yeni bir araştırma için bkz. Ebru Turan, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman," (Chicago Üniversitesinde savunulmuş doktora tezi, 2007); daha genel bir yaklaşım için bkz. Cemal Kafadar, "A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Land of Rum," *Muqarnas*, No 24, 2007, s. 7-26.

39 Bkz örneğin, Giovanni Botero'nun, John Headley'in derlemesi içinde (*The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy*, Princeton, Princeton Univ. Press, 2008) yer alan, geç 16. yüzyılda "Relazioni Universali" tartışması.

40 Haritanın Engizisyonun sansürüne uğraması konusu Fabris tarafından uzun boylu incelenmiştir: "Ottoman Mappa Mundi," *a.g.e.*, s. 30-32.

41 Bu konuda bkz. Cornell Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Suleyman," Gilles Veinstein (der.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris, 1992, s. 163-179.

Jean-Louis Bacqué-Grammont

EVLİYA ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂMESİ'NDE PORTEKİZ VE PORTEKİZLİLER*

Evliya Çelebi (1611-1684?) Türk dünyası dışında hâlâ az tanınan bir Osmanlı yazarıdır. On ciltlik seyahatnamesinin yalnızca sınırlı sayıdaki bölümleri Batı Avrupa'nın bazı büyük dillerine çevrilmiştir. Osmanlıca metnin kendisi ise 19. yüzyılın sonuyla Kemalist dönem arasında basılmıştır ve özellikle ilk bölümleri Sultan Abdülhamid dönemi sansürlerinden kaynaklanan kesintilerin bolluğuyla dikkat çeker. Ne mutlu ki, bankacılığa paralel olarak yoğun kültürel etkinlikleri de sürdürmeye özen gösteren Türkiye'nin büyük bankalarından biri, Türkiye'nin ve Atlantik-ötesinin çok değerli filologlarının ellerine teslim ettiği ve 1995-2007 yıllarını kapsayan bir çalışmanın ürünü olan bu *Seyahatnâme*'nin yeniden basımını programına koydu. *Seyahatnâme*'nin onuncu ve son cildinin yayınlanmasıyla birlikte,[1] bütün disiplinlerdeki araştırmacıların önüne engin bir keşif alanı açıldı. Tabi ki bu alana girebilmek için Evliya Çelebi'nin kullandığı Osmanlı Türkçesini –ki her şartta bir özel kelimeler sözlüğüne başvurmayı gerektirir[2]– yeterince öğrenmiş olmaları ve onun zihinsel dünyasına girebilmiş olmaları[3] gerekmektedir.

Evliya Çelebi'nin 1640 ile Mısır'da emekli olduğu 1680 yılları arasında gezmiş olduğu yerler içinde Mağrib dışında bütün Osmanlı toprakları, Avusturya, Kafkasya ve Batı İran sayılabilir.[4] Çoğunlukla, görev başındaki paşanın *nedîm*'i (arkadaşı, güvenilir kişi) olarak seyahat etmiştir. Anlatısının sayfaları boyunca eğitimli ama bilgin olmayan bu İstanbullunun, kendi zamanının kozmopolit Osmanlı toplumunda saf Türk olan baba tarafının ata-

* Bu araştırma, Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezinin (CNRS) 7192 numaralı Araştırma Karma Ünitesi (Paris) ve İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsünün, metnin yazarının yönetiminde, ortaklaşa yürüttüğü "Histoire et sciences auxiliaires de l'histoire ottomane" (Osmanlı tarihiyle ilgili tarih ve bağlı bilimler) araştırma programı içinde yer almaktadır.

larıyla gurur duyduğu görülür. İmparatorluk sarayının kuyumcusunun oğlu olan ve oldukça ince bir yaşam tarzına alışmış yazarımız, insanları ve geleneklerini olduğu kadar harikaları –etimolojik anlamda– veya öyle olduğu sanılanları keşfetmenin verdiği sınırsız zevk sayesinde, seyahatlerin rahatsızlıklarına kolaylıkla uyum sağlıyordu. Diğer yandan anlatısı, yarı-resmi görevlerinin ona sağlamış olduğu olanaklarla ulaşabildiği çeşitli kesin verilerin[5] ve işverenlerinin şölenlerini süslediğini tahmin ettiğimiz olağanüstü olduğu kadar da inanılmaz olan boş lakırdıların yan yana gelmesinden oluşuyor gibi bir izlenim bırakmaktadır.[6] Bir iki tip anlatı, birinden diğerine ardı arkası kesilmeden devam eden bu geçişler, onun anlatısına Osmanlı yazınında bilinen hiçbir türe yerleştiremeyeceğimiz bir özellik verir.

Metnin içinde bol bol bulunan diğer karşıtlıkların içinde, biz burada daha çok kurgu-tarihe ve kurgu-coğrafyaya ait olanlarla ilgileneceğiz[7] *Seyahatnâme*'nin 10. cildinin bazı bölümleri, Portekizlilerin söz konusu edildiği ve burada takdim etmeyi düşündüğümüz yirmi kadar örneği içermektedir.

Öncelikle Evliya Çelebi'nin kaleminde, "Frenklerin" yani Avrupalı Hıristiyanların çelişkili görünümlerle belirdiklerinin altını çizmek lazım. Müslüman olmamaları yani hatalarında inatla israr etmeleri, onlara özellikle aldatma konusunda ve savaş oyunlarında sahip oldukları beceriye bağlanan, kötü sıfatlar yapıştırılmasına yol açmıştır.[8] Bununla birlikte, anlatının başka yerlerinde, niteliklerinin kötü yanlarının altının çizilmesiyle yetinilmeyerek, özellikle bilim ve teknik alanında sahip oldukları bilgilerin onlara sadece İslam birliklerine direnme ve onları geri püskürtme imkânını vermediği, aynı zamanda dünyanın o zamana kadar bilinmeyen çok büyük bölümlerini keşfetme ve güçlerini buralara kabul ettirme imkânını da verdiği belirtilmiştir. Yazarımız Frenkleri ve ülkelerini birbirlerinden ayırmaya girişmemiştir, halbuki başka yerlerde Tatarlara, Nogaylara, Kalmuklara, Çerkeslere ve diğerlerine has özelliklere uzun uzadıya yer vermiştir. Bu durum, bu alandaki deneyim ve belge eksikliğine veya sadece ilgisizliğe bağlanabilir mi? Zaten, *Seyahatnâme*'de Frenklerin içinde yer alan Portekizlileri belirginleştirmeye katkı sağlayacak hiçbir şey bulamıyoruz. Portekiz hakkında birşey dendiğinde ortaya çıkan belirsizlik durumu ise, kesinlikle apaçık hataların meydana gelmesine yol açıyor.[9]

krâllarına (—)[10] derler cemi'î zamânda kimse ile sulh kabûl etmemiş bir muta'azım kâfir dir ammâ yine İncîlî dir lâkin mezhebi ne Pâpiş-te-dir ne Lutıryânî-dir bir tahtı Sebte boğazı kurbinde (—)-dir ve Mısır cezîresinün Bahr-i Muhît sâhili cümle bunun hükminde-dir ve Hindistânda yedi yüz cezîreye mâlik olmış-dır Çîn ü Mâçîne Hıtâ vü Hotene[11] varup bu cihân cezîresinün niçe bin kerre devr eden bu Portakâl-dir cümle küffârdan ekser dir Hindi zabt etmiş-dir.

Portekiz, Prensi Gemici Henrique'in 1415'te fethetmiş olduğu Sebte'nin yani bugünkü Ceuta'nın pek uzağında değildi şüphesiz, ama bu ülkeye has Hıristiyanlık biçiminin nereden kaynaklanmış olduğunu bilmiyoruz. "Mısır [yarım]adası" ve onu çevreleyen Bahr-i Muhit ise beş yüzyıl öncesinde Claudius Ptolemaios (Batlamyus) tarafından oluşturulmuş ve Büyük Keşifler'den itibaren Evliya Çelebi'nin zamanında çürütülmüş olan bir dünya görüşüne geri dönmektedir: İskenderiyeli coğrafyacıya göre Afrika, Asya ve Avrupa Ekvatorun pek az güneyinde yer alıyordu, engin bir okyanusun ortasında bir tür Pangea[12] oluşturuyordu. Geri kalan kısımlardaysa gerçeğin birçok yansıması bulunabilir.

Bununla birlikte, Evliya Çelebi'nın Portekizlilere yamyamlık gibi kışkırtıcı, inanılmaz eylemleri atfetmesi ve bunlar hakkında hiçbir yorum yapmamış olması şaşırtıcıdır:[13]

Hindistân gemileri ile üç karındaş Hindden Habeşe giderken Pôrtakâl küffârları gemilerimüz alup üçümüzi dahi esîr eylediler ve gemi anbârı içre bizi habs eylediler hikmet-i Hudâ ile Hâlik-ı kevneyn bir karındaşımuz merhûm olup na'şın kebâb edüp bize yedirdiler kâmil bir ayda ol birâderimüzi iki kişi tenâvül etdük bir aydan soñra hikmet-i Hudâ bu bahr-i Ôkyûnûsda gezerken bir telattum-ı deryâ bizi bir kenâra atup keştimüz pâre pâre olup biz bir cebel-i 'âlîye firâr edüp bir âb-ı revânda gusl edüp ikişer rek'at salât-ı şükr kılup zî-rûh kısmı tenâvül etmege tevbe etdük sebeb ol-dur deyü agladılar.

Yine de, sıcağa ve orada hüküm süren yırtıcı hayvanlara rağmen, Portekizliler Afrika'nın uzun kıyıları boyunca yerleşmeyi başarmışlardır:[14]

bu cezîrenün hatt-ı istivâsından öte cenûb cânibine bir iklîm kadar arz-ı hâlîyye var idi şiddet-i hârdan ve mahûf zehirnâk haşerâtlardan Benî Âdem mutavattın olmaduğı ecilden ekâlîm 'add olunmamış-dır hâlâ anda yeni Portakâl sâkinler dir deyü Fûncistânda Hamed İdrîs nakl eyledi.

Oraya yerleşmekle yetinmeyen Portekizliler, verimli bir ticaret yapmışlardır:[15]

hâlâ Mısır cezîresinüñ cenûbî nihâyeti burnında Portakâl küffârı istîlâ edüp Bahr-i Muhît kenârında kal'eler yapup şehirler bünyâd edüp Nîl başındaki kavın ile bey' ü şirâ edüp Medâr-ı Cedîden ileri bir iklîm-i vasatî kadar vilâyet buldılar.

Daha üstün bir biçimde silahlanmış olan Portekizlilere askeri açıdan direnmekte yetersiz kalan Sahraaltı Afrika'nın yerel krallıkları, onlarla ticaret yapmakta tereddüt etmemişlerdir. Bunun için, iki topluluktan her biri, diğerinin dilini anlamaya gayret göstermiştir, *Habeş*'lilerin –yani bugünkü Eritre, Habeşistan değil– örneğinde olduğu gibi:[16]

ammâ taht-ı hükûmetinde cümle elsine-i muhtelife sâhibi Benî Âdemler dir kim biri de mezheb-i İslâmda degüller dür zîrâ dâ'imâ ihtilâtlari Pôrtakâl küffârı-ile olup anları dalâlete düşürmişler dir.

Portekizlilerin diller konusundaki bilgisi, bu ücra bölgelerde maceraya atılan bütün yabancılarınkinin çok üstündeydi, örneğin Evliya Çelebi'nın *Baganiskî* olarak adlandırdığı halkla olan savaşlar kâr getiren değiş tokuşu engellememekteydi besbelli:[17]

bu kavim Habeş ile Nîl-i mübârekür mâ-beyni olan mâ-beyne müstevlî olmış kavm-ı bî-pâyân-ı 'uryân-dır tâ Bahr-i Muhît kenârında Pôrtakâl ile muşâ' yerleri var dır silâhları ceyrân boynuzından hıştlar dır kim âdeme nîşter gibi güzer eder ekseriyyâ ihtilâtları Pôrta-

kâl ile olup bey' ü şirâ ederler bunlarda bin sene mu'ammer olmış pîl dişi ve gergedân boynuzı ve keler derisi ve zebâd ve tibir gâyet çok-dur ve bunlaruñ lisânın bir kavm añlamaz illâ Pôrtakâl veled-i zinâsı anlar îmâ ve işâretleri-ile kelâmların bir tertîbe koyup mu'âmelât-ı mehmelât ederler.

Ama başka durumlarda, örneğin bugün Puntland olarak adlandırılan *Zeyla'* limanında ticaretin sürekliliğinin çatışmaları bastırdığı şüphe götürmemektedir:[18]

hâlâ bu Zeyla' kal'esi ile Pôrtakâl küffârı muşâ'-dır bu kal'eden paşaya senevî kırk kese muhâsebe verür ammâ ba'zî sene tâli'ine beş on Hindistân gemisi ve beş on Pôrtakâl Frengi gemisi gelürse beş kese gümrük hâsıl olur ammâ gümrügi darbe ucı-ile verürler küffâr gâlibdir murâdı üzre gemilerin bal ü yag ve koyun ve sıgır pasdırmasın ve gayrı metâ'lar-la gemilerin doldurup avânta lenger edüp gider (...) bunlar 'ankâ bâzirgânlar dır bey' ü şirâları dâ'imâ Hind ü Yemen ve Pôrtakâl Frengleri-ile-dir iskele başında mahâzinlerinde niçe kerre yüz biñ gurûslık eşyâlar ile mâlâmâl-dir (...) şeb havfı olmadığından bu şehre 'azîm Hindistân karâkaları[19] ve Pôrtakâl karavânları[20] ve filipôta[21] gemileri ve İngiltere bârçaları gelüp bî-pâk ü bî pervâ yanaşırlar her biri biner âdem ve üçer yüz top çeker galyônlar dır.

Diğer yandan, yazarımıza göre Portekizlilerin beklenmedik bir ilgi gösterdikleri Afrika ürünlerinden biri de belirli bir havzanın sağaltıcı suyu olmuştur:[22]

ammâ bizüm-le giden âdemler şiddet-i hârda üşüp eyle nûş etdiler havzı boş etdiler sagîr dahi şifâ niyyetine bir fincân nûş etdüm hakkâ ki mâ'-ı zülâl-dir ekseriyyâ Nîlün cenûb tarafından yâ-hvud Habeş diyârınuñ Zeyla' şehri benderinden Pôrtakâl küffârları hedâyâ vererek bu âb-ı nâbdan kalay ve kurşumlı cerre makûlesi niçe biñ kumkumaları doldurup Hindistâna ve Frengistâna götürürler kim

cüẕâm zahmetine ve Freng zahmetine mübtelâ olanlara içirüp dürr-i beyzâ dönerlermiş gâyet nâfi'-dir.

Evliya Çelebi'ye göre, bu Portekiz yayılması efsanevi "Kemer Dağları" bölgesinde Nil kaynaklarına ulaşabilirdi.[23] Yine de, İber topraklarına karşı büyük çaplı İslami tepkilerden bahsetmektedir. Yazar, bu olayları kesin tarihlerle, zaman içine yerleştirmekte zorlanmaktadır şüphesiz: Örneğin, "Benî Harîn," "Fes ve Marakeş Sultanları," "İspanya ve Portekiz'i yağmaladılar ve onları vergiye tabi tuttular"[24] demektedir. Anlaşıldığı kadarıyla burada, 1244'ten itibaren bugünkü Fas'ta, Endülüs'te ve bazen Mağrip'in tamamında hüküm sürmüş olan Meriniler Hanedanlığı söz konusudur. Ama bu hanedanlık, Evliya Çelebi'nin döneminden iki yüzyıl önce 1465 yılında yitip gitmiştir. Diğerleri, "Fes Sultanları"dır[25] ve hatta Marakeş'inkilerdir.[26] Mağrip hükümdarlarının dışında, Sudan hükümdarlarını[27] ve gizemli Zilyezân hükümdarlarını de saymak lazım.[28]

Sonuç olarak, Evliya Çelebi kendi döneminin Afrika'sındaki Portekiz varlığı üzerine daha önce bildiklerimizin dışında neredeyse hiçbir şey öğretmez. Dahası, anlatısında yer vermiş olduğu doğru olmayan verilerle, belirsiz durumlara yenilerini ekler. Ama 17. yüzyılın ortasında Portekiz'den ve Portekizlilerden kısaca da olsa bahseden başka bir Osmanlı anlatı kaynağı bulmanın zor olacağını da unutmamak gerekir. Aynı şekilde Afrika kıtası, saraya bağlı Mağrip söz konusu olduğunda dahi, İstanbul'da kimseyi ilgilendirmiyordu. Bu durum, çok uzaklarda olduğu için gerçek ve gerçeküstünün sınırında bir yerdeymiş gibi duran Yeni Dünya'nın yaratmış olduğu merakla güçlü bir karşıtlık oluşturmaktadır.

Seçilmiş Antoloji

Cebel-i Tuyur'un Tasviri[29]

ve-l-hâsıl cemî'i tuyûrân kanât katup bu cebelden kalkup ber-havâ olup bir gûne gayga-ı hazîn koparup istimâ' eden cânların cânları ve cân-ı canânları bile râhat olup kâmil bir sâ'at-i nücûmî bu cebel üz-

re hᵛoş-havâ esvât-ı latîf ile yedi kerre gürûh gürûh deverân etdüklerinde evc-i âsumâna güneş gâ'ib olup perr ü bâl-i tuyûrdan zemîn şeb-i muzlim gibi olur yine bir sâ'atden sonra alay alay remmâ remmâ cemî'î murgân-ı Hudâ cümlesi turna katarı olup cenûb cânibine diyâr-ı Fûncistâna andan Nîlün başın 'ubûr edüp bu Mısır cezîresinden çıkup Bahr-i Muhît üzre yine cenûba togrı gitdüklerin Pôrtakâl ve Hind gemilerindeki âdemler görmişler dir ammâ andan öte ne cânibe gitdükleri ma'lûm degül-dür.

[Siniçtere][30]
garb cânibinde onar fersah nihâyeti Pôrtakâl Frengi kal'elerinden sâhil-i Bahr-i Muhîtde şehr-i Siniçtere-dir.

[Portekizliler ve Nil'in Kaynakları][31]
Nîl Cebelü-l-Kemerden çıkup bu mahalle geldügi gibi-dir tâ Bahr-i Ebyada mahlût olunca böyle nehr-i 'azîmler Nîle karışmaz ve gayrî sular dahi yok-dur cümle nehirler tur'a tur'a ayrılup vilâyet vilâyet cereyân edüp reyy eder ve Cebelü-l-Kamerden çıkınca şimâle bir gün atup andan bir deryâ-misâl buhayreye dökilür ol buhayreyi leb-ber-leb edüp ba'dehu taşup yine şimâle cereyân etdükde iki fırka olup bir fırkası 'âsî olan Sencere kavmı içre gider bir fırkası garb cânibinde Pôrtakâl hükm etdügi Laçna diyârları içinden cereyân eder işte biz Laçna kavmindenüz ol diyârda sâkinüz hâlâ yetmiş yıldır Pôrtakâl Frengi top-ile tüfeng-ile gelüp vilâyetlerimüz zabt edüp bizden harâc ve 'öşür alur deyü melik huzûrında nakl etdi ve ol diyârdan biz sabahdan binâ olunmış gemilere binüp sümûmlı canâvarlar havfından Nîl ile cereyân ederken bizüm Laçna şehrine uğrayan Nîlüñ bir kolı yine bir buhayre-i 'azîme ugrar bu daẖi Nîlden cem' olma bir âb-ı hayât buhayre dir kim cânib-i erbe'asında yedi gûne kavm sâkinler dir başka melikler dir Pôrtakâl bunlara mâlik olmadı dedi biz ol halîc ile cereyân ederek gelürüz ba'dehu yine Nîlün mezkûr iki fırkası yine bir yere mahlût olup bu diyâra gelürüz dedi hazîr eyitdüm sen Nîlün başına varup gördün mü de-

yü sû'âl etdüm belî üç kerre gördüm bizüm Laçna şehrine onar günlük yol-dur mezkûr buhayre içre gemiler-le Kamer şehrine varıruz geçen sene 'ammum oglı Pôrtakâl küffârına esîr olup onun ıhlâsı-içün fîl dişleri ve boya kökleri götürüp vardum Kamer şehri bir 'azîm şehir dir hazret-i Süleymân Cebelü-l-Kamer üzre Nîlüñ başında iki kubbe ve iki kasr-ı Süleymânî yapup zeyl-i cebelde Kamer şehrin yapmış hâlâ âsâr-ı binâları cümle devler binâsı-dır.

Yıkıntı Halindeki Şehir Behlûlle'nin Menzilinin Tasviri[32]

leb-i deryâda şehr-i 'azîm imiş Özdemir Paşa feth etdükde Pôrtakâl küffârı istîlâ edüp kal'esini ve şehrin harâb ü yebâb etmiş hâlâ âsâr-ı esâsları zâhir dir içinde Abîre kavmı derler bir kavm sâkinler dir cümle yüz elli biñ pâk ü pâkize misk ü 'amber-i hâm ile âlûde Abîre kavmı-dır ammâ mezâhib-i erba'adan ve gayrî dîn ü diyânetden ve haşır ü neşîrden ve âyet ü hadîsden ve merg-i mefâcân ve tâ'ûndan ve pîre ve kehleden ve gayrî menâhiyyâtdan bî-haber ü bî-hayr akvâm-ı garîbe dir cümlesi bu sahrâlarda haymeleri-ile meks edüp hadd ü hisâbların Cenâb-ı Bârî bilür ammâ halûk âdemler dir ve cümlesi yine 'uryânlar dır ancak 'avret yerleri birer deri ile mestûrlar dır.

Büyük Şehir ve Antik Başkent Mogadişu'nun Tasviri –Keşke İyi Korunabilmiş Olsaydı![33]

şecî'ler dir Pôrtakâl küffârı bunlarun şecâ'atinden vilâyetlerine istîla edemedi.

Notlar

1 Evliya Çelebi Seyahatnamesi X. Cilt [*EÇSX*], bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (...), yayınlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, 2007. Bu baskı büyük olasılıkla yazara ait olan ve bugün Topkapı Sarayı Müzesinin kütüphanesinde korunan el yazmalarına dayanmaktadır. X. Cilt, yazarın ziyaret etmiş olduğunu söylediği Mısır'a ve daha güneydeki bölgelere ayrılmıştır.

2 Robert Dankoff, *An Evliyâ Çelebî Glossary, Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1991; Robert Dankoff ve Semih Tezcan, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, İstanbul, 2008.

3 Ottoman Mentality [*OM*], bkz. Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliyâ Çelebî*, Brill, Leyde-Boston, 2004.

4 Bir bibliyografya ve dizinle birlikte, on ciltlik bir tür detaylandırılmış "içindekiler" kitabı olan eser Robert Dankoff'un ve Klaus Kreiser'in eseridir: *Materialen zu Evliya Çelebi. II. A Guide to the Seyâhat-nâme of Evliya Çelebi. Bibliographie raisonnée*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1992.

5 Bu bakış açısından, İskenderiye tanımlamaları gerçekten çarpıcıdır, onun zamanındaki hiçbir yabancı seyyah, onun yapmış olduğu gibi, yerel idari ve dini yönetimlere yaklaşamamıştır. Michel Tuchscherer ile birlikte, Centre d'Études Alexandrines (İskenderiye Araştırmaları Merkezi) ve Institut Français d'Archéologie Orientale'in (Kahire) ortak koleksiyonlarında yayınlanacak olan bu bölümün açıklamalı baskısı hazırlanmaktadır.

6 "Glissements progressifs du fantastique. Quelques exemples safavides et ottomans," *Eurasian Studies*, 2006, 1-2, *Mélanges offerts à Jean Calmard*, s. 31-53'de bazı örnekleri verdik. Bkz. Joséphine Lesur-Gebremariam ve Catherine Mayeur-Jaouen ile ortak bir çalışma olan, "Quelques aspects de la faune nilotique dans la relation d'Evliyâ Çelebî," *Journal Asiatique*, CCXCVIII-2, 2008, s. 331-374.

7 "Le Nouveau Monde dans l'esprit d'Evliyâ Çelebî"de Kristof Kolomb'un ilk seyahatinden bir buçuk yüzyıl sonra zamanının "iyi yetiştirilmiş" bir İstanbullusunun Amerika'dan ne almış olabileceği ortaya konuluyor (*Journal Asiatique*, CCXCIX-2, 2009'da baskıya hazırlanmaktadır). Hayali tarihe gelince, örneğin şu çalışmamıza bkz.: "Centre, périphéries et concaténations sur un thème du voyageur ottoman Evliyâ Çelebî," *Centre et périphérie. Approches nouvelles des orientalistes. Actes du colloque organisé par l'Institut du Proche-Orient Ancien du Collège de France, la Société Asiatique et le CNRS (UMR 7192) les 31 mai et 1er juin 2006, Paris, Collège de France*, Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient Jean Maisonneuve, 2009, s. 197-221.

8 *OM*, s. 64. Kafiye ihtiyacının burada rol oynadığı çok açıktır: *Fireng-i pür-reng*, "Frenklerin bol hileleri," *Fireng-i bed-reng*, "Frenklerin kötü hileleri."

9 *EÇSX*, s. 51.

10 Bir başlık olması gereken yerde boşluk var: *Fireng*'lerde, genel olarak *krâl* (Slav veya Macarlar aracılığıyla *Carolus*'dan) veya *kayser* (benzer yollardan *Cæsar*'dan).

11 Coğrafi doğruluktan çok seslere duyarlı olan Evliya Çelebi, zihninde belli belirsizce Çin topraklarını çağrıştıran *Çîn ve Mâçîn* ve *Hıtây ve Hotan*'ı kafiyeliyerek eğleniyor. *Hıtây* veya "Cathay" daha çok Kuzey Çin'de bulunmaktadır. *Hotan* ise bugünkü Qing-jiang'deki bir şehrin ismidir.

12 Bütün kıtaların bir ada gibi birbirine birleşik haline verilen ad.

13 *A.g.e.*, s. 457. Bu bölümde anlatılan sahne, bugünkü Sudan'da geçmektedir, yazar orada kendisine gezilerini anlatan Anadolu'dan gelen Karaman kökenli iki dervişle karşılaşmış olduğunu iddia eder. Bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Joséphine Lesur-Gebremariam ve Catherine Mayeur-Jaouen, "Le rhinocéros dans la relation de voyage d'Evliyâ Çelebî, voyageur ottoman" *Journal Asiatique*'de yayınlanacak. Orada bu bölümün alınmış olduğu metnin bütününü bulmaktayız. *Ôkyûnûs* kelimesinin biçiminden dolayı dikkatlerimiz buna çekildi. Halk etimolojilerine duyduğu ilgiyi bildiğimiz Evliya Çelebi'nin, bunu yan anlam olarak *yunus balığı*'na bağlayıp bağlamadığını kendi kendimize sormaktayız.

14 *A.g.e.*, s. 45.

15 *A.g.e.*, s. 463. Bkz. *a.g.e.*, s. 478: *hakîkatü-l-hâl bu Mısır cezîresinün garb cânibinde Sebte bogazından tâ Nîl başı ardından Habeş diyârında Zeyla' bogazına varınca Mısır cezîresinün ol sâhilleri cümle Pôrtakâl Frengi destinde olduğından gayrı Hindistân cezîrelerinden altı bin cezîreye istîlâ etmis Pôrtakâl-dır*; s. 489: *bundan şark cânibine bu Habeş cezîresin bu Zeyla' bogazından tâ Nîl başı dolaşup Magrib-zemînde Sebte bogazına gelince bu Mısır cezîresinün Bahr-i Muhît kenârları cümle Pôrtakâl küffârları hükminde dir ve hâlâ bu Zeyla' kal'esi ile Pôrtakâl küffârı muşâ' dır.*

16 *A.g.e.*, s. 48.

17 *A.g.e.*, s. 46. Portekizlilerin ticaret yaptığı başka bir yerel halk da *Fûnciler* idi. Bkz. *A.g.e.* s. 183: *Sultân Mü'eyyed zamân-ı hilâfetlerinde bir kaç kerre Nîlün başına âdemler gidüp sekiz ayda varup sekiz ayda metâ'ların alup gelmişler ve dâ'imâ Fûncistân âdemleri dörd beş ayda öte tarafda metâ'ların Pôrtakâl Frengine fürûht edüp yine beş ayda Fûncistâna gelürler.*

18 *A.g.e.*, s. 489-490.

19 Krş. Henry ve Renée Kahane, Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, yeni baskı. İstanbul, ABC Kitabevi, 1988, s. 147. Genel olarak, *karâka* daha çok Avrupa'ya aittir ve askeri kullanıma sahiptir.

20 Büyük bir olasılıkla "karavela" için yapılmış bir hata.

21 Krş. *a.g.e.*, s. 215-216, "fly-boat" Hollandaca *vlieboot*.

22 *EÇSX*, s. 452. Evliya Çelebi'nin suya karşı, onun tadına veya iyileştirici niteliklerine karşı olan bu ilgisi seyahatnamesi boyunca sık sık karşımıza çıkıyor. Aynı eserde, s. 505'te, *Talîmûn* şehri hakkında, bir öncekiyle bağlanan bu belirgin bölümü buluyoruz: *günâgûn suları var dır hem-ân bir âdem murâd edinse zemîni kazınca bir âb-ı hayât su çıkup suyınun agzından taşup önü sıra kazararak suyı her ne cânibe istersen bâg û bâgçelere götürürsün âb-ı hayât suları çok-dur ve ba'zî mâ'ları müshil-dir ve ba'zî âbları tabî'-dir ve ba'zîsı sirke gibi-dir çorbaya korlar gâyet ekşi-dir ve ba'zî âbları gâyet tuzlı-dır yine ta'âma idhâl ederler ve ba'zî suları kış güni turur temmûzda taşup kırmızı cereyân edüp içinde Nîl-i mübârek balıkları çıkar ve ba'zî suların yaralara ve berelere sürüp isti'mâl ederler hikmet-i Hudâ bu kim bu mezkûr suların cümlesi birbirlerine yakın-dır ve her birisi bir gûne hâssiyyetde-dir âyet yef'alullâhu mâ yeşâ'u bi-kudretihî ve yahkümü mâ yürîdü bi-izzetihi ve bu sulardan ekseriyyâ hukemâyı Freng mahsûs kalın şişeler ve kalın bakır kumkumalar ve kurşum kumkumalar yapdırup her suyın tabî'atına göre bir gûne cerre ve kumkumaya koyup vilâyet vilâyet bu sulardan götürürler.*

23 *A.g.e.*, s. 477-478: *hâlâ Nîlün başı Pôrtakâl hükminde dir ve Nîlün tulû' etdügi Cebelü-l-Kamerün cenûb tarafı eflâke ser çekmiş ulu mahûf daglar dır yedinci konakda ol daglarun ardı cenûba gidüp Bahr-i*

Muhît-dir deryâ yakın olmak ile Pôrtakâl yetmiş yıldan berü gemiler-le gelüp bizüm diyârlarımuza ve Nîl başında şehr-i Kamere istîlâ eyledi.

24 A.g.e., s. 45: *bin pâre gemi ile İspânya ve Pôrtakâl nehb ü gâret edüp harâc-güzâr olmışlardı.*

25 A.g.e., s. 46: *gâhîce kal'elerine Pôrtakâl keferesi istîlâ eder zîrâ bu Pôrtakâl Frengi-ile muşâ'-dırlar.*

26 A.g.e.: *bunlar dahi Pôrtakâl ile muşâ'-dır.*

27 A.g.e.: *harb ü kitâlleri dâ'imâ Pôrtakâl ile dir.*

28 A.g.e., s. 47: *Habeş diyârının ardın ihâta etmişiz eger biz olmasak Pôrtakâl Habeşi zabt ederdi.* Zilyezan'ın, Yemen'in Himyar Kralı *Zû Yazan*'ın isminin değişmiş hali olduğunu sanıyoruz.

29 A.g.e., s. 413.

30 A.g.e., s. 473.

31 A.g.e., s. 477-478. Bu metnin devamına bakınız, yukarıda not 24.

32 A.g.e., s. 489.

33 A.g.e., s. 492.

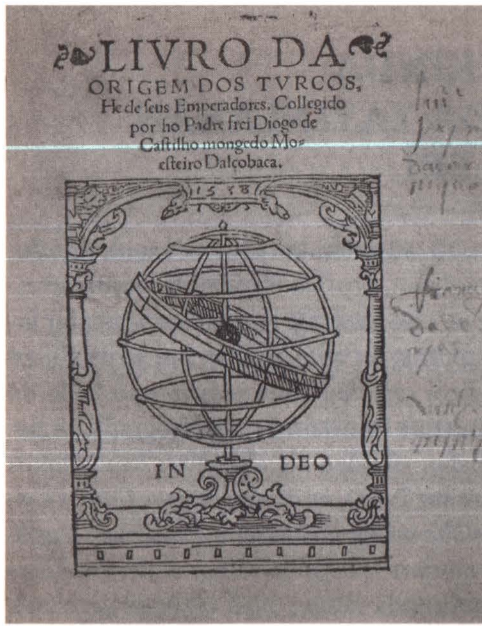
Rui Manuel Loureiro

OSMANLILAR HAKKINDA FLANDER'DE 1530'DA YAYINLANAN PORTEKİZ METİNLERİ

Bu yazının başlangıç noktası, 16. yüzyılda Portekiz Osmanlı ilişkileri üzerine yeni bir projeyi başlatan, 1530'da Flander'de yayınlanmış, ancak sonradan unutulmuş ve niye yazıldığı tam bilinemeyen bir kitaptır.* Bu ender bulunan kitaba yapılmış bir atıfa bundan beş ya da altı yıl önce, Portekizli erken dönem modern çağ hümanist yazarlarının belki de en önemlisi olan Damião de Góis üzerine hazırlanmış,[1] bibliyografik bir denemede rastladım. Bu yazarı birazdan yeniden ele alacağım. Rastladığım atıfın künyesi şudur: *Livro da origem dos Tvrcos, he de seus Emperadores. / Collegido por ho Padre frei Diogo de Castilho monge do Mosteiro Dalcobaça. / 1538.* Bunu, Türklerin Kökeni ve İmparatorları Hakkında Kitap, derleyen, Keşiş Diogo de Castilho, Alcobaça Manastırı'nda rahip / 1538 şeklinde çevirmek mümkündür. Castilho'nun kitabındaki *Livro da origem dos Turcos* şeklindeki hayli nötr gönderme son derece ilginçtir (bkz. Resim 1).

Kitap Güney Flander'deki Louvain şehrinde basılmıştı. Bu şehirde, Portekizli öğrencilerin de okuduğu ünlü bir üniversite vardı ve Louvain aynı zamanda pek çok Portekizli yazarın eserinin yayınlandığı çok canlı bir yayıncılık merkeziydi. Fakat *Livro da origem dos Turcos* o günlerde yaygın gelenek olan Latincede değil Portekizce yayınlanmıştı. O yörede 16. yüzyıl boyunca yayınlanan tek Portekizce kitap olması muhtemeldir. Öte yandan kitabın yazarı Portekiz'in coğrafi olarak ortasında bulunan ünlü Sistersiyen (*Ordo Cisterciensis*) manastırı Alcobaça'ya mensup, adı sanı bilinmeyen bir keşişti. Biraderlerin pek çoğu 15., 16. yüzyıllarda dini konularda pek çok kitap yazmışlardı, ama aralarında böyle "egzotik" bir konuda yazmaya cesaret eden kim-

* Metin boyunca, yazarın 'Low Countries' olarak belirttiği bölgeyi, Flander olarak çevirdik. Bu topraklar bugün büyük ölçüde Hollanda ve Belçika'nın parçalarıdır. Türkçede Felemenk ülkesi de denir –ç.n.

Resim 1

se olmamıştı. Aynı şekilde kitabın konusu da o çağın edebiyatında örneğine rastlanmayan bir konuydu. Osmanlıların kökeni konusunda ne başka bir Portekizce eser yayınlanmıştı ne de hiçbir başka modern çağın ilk dönemlerinden Portekizli yazar bu konuya ilgi göstermişti. Oysa, o sıradaki Avrupa siyasal olayları bağlamında bundan daha anlamlı bir başka konu daha olamazdı, diye düşünülebilir. Üstelik kitap, bir kral, bir prens, bir soylu ya da üst mertebeden bir din adamı gibi tanınmış bir kamu şahsiyeti yerine Manuel Cirne adında, o sırada Antwerp'te bir Portekiz ticari acentesinin yönetimini üzerine almış alelade bir tacire ithaf edilmişti. Son olarak, kitabın bilinen sadece dört kopyasının bulunduğunu belirtelim ki, bu onu 16. yüzyılda yayınlanmış Portekizce eserlerin en nadirlerinden biri haline getirmektedir.

Bütün bu özellikler dikkatimi çekti ve hemen eserin bir kopyasına sahip tek Portekiz kamu kuruluşu olan Universidade de Coimbra'dan kitabın dijital bir kopyasını istedim. Kitabın varlığı bilinen öbür kopyalarından biri, İs-

panya'da Universidad de Salamanca'da, bir başkası Brezilya Rio de Janeiro'daki Biblioteca Nacional'da, biri de İtalya'da Biblioteca Vaticana'da bulunmaktadır.[2] Portekiz'de özel bir koleksiyonda bir başka kopyasının daha mevcut olduğu söylenmektedir ki, böylece var olan kopyaların sayısı beşe ulaşmaktadır.[3] Burada yapmak istediğim şey, bu ender kaynağın dikkat çeken özelliklerini, onu yakın ve uzak bağlamına, başka bir deyişle, Portekiz-Osmanlı ilişkileri içine yerleştirmeye çalışarak sunmak olacak. Bu güne kadar çok genel bibliyografya çalışmaları bir yana bırakılırsa,[4] bir hazine sayılması gereken bu kaynağa hiç kimsenin hak ettiği ilgiyi göstermemesine çok şaşırdığımı söyleyerek başlayayım. Bunun tek istisnası, Diogo de Castilho'nun kitabını Portekizceye giren Slav kökenli kelimeleri incelemek üzere ele alan Brezilyalı tarihsel dilbilimcidir.[5] Öte yandan kitabın İspanyolcaya çevrildiği ya da bu dilde yayınlandığı yolunda en ufak bir bilgimizin olmadığını belirtelim. Oysa *Epitome de los Turcos y sus imperadores* başlığına bazı eski kaynakçalarda rastlanmaktaydı.[6]

İlkönce şu soruyu soralım: Diogo de Castilho kimdi ve Flander'de ne yapıyordu? 16. yüzyılın başlarında ünlü iki mimar –João de Castilho ve Diogo de Castilho– Portekiz'de çok faal idiler.[7] Onlardan biri, João de Castilho, 1519'dan itibaren Alcobaça Manastırı'nda bile çalışmıştı.[8] Öyle görünüyor ki, Rahip Diogo, Mimar João de Castilho'nun oğlu ve aynı zamanda António de Castilho'nun kardeşiydi. António de Castilho ise, 16. yüzyılın ortalarında faal olan Portekizli bir tarihçiydi.[9] Bunun dışında Diogo de Castilho hakkında fazla bir şey bilmiyoruz; bildiklerimiz sadece 1538'den itibaren hayatının önemli bölümünü Portekiz'in dışında geçirdiğidir. *Livro da origem dos Turcos*'da, tevazuyla ama muhtemelen retorik kaygısıyla Portekizce'yi çok iyi kullanamadığını zira "uzun yıllar anayurdundan uzakta yaşadığını ve sürekli başka dillerde konuştuğunu"[10] söylemektedir. Bu dillerden biri Arapça olmalıdır, çünkü 1532'de Diogo de Castilho Portekizlilerin elinde bulunan, kuzey Fas'taki Sebte şehrinde kâtiplik (*escrivão*) yapmıştı.[11] Altı yıl sonra onu, Antwerp'deki Portekizlilere ait bir ticari acentede (*feitoria*) kâtip olarak çalışırken görüyoruz. *Livro da origem dos Turcos* aynı acentede 1537 ve 1540 yılları arasında yönetici olan Manuel Cirne'ye adanmıştır.[12] Muhtemelen Portekiz'den 1537'de ikisi birlikte gelmişlerdir, çünkü Castilho Cirne'ye kendisine yaptığı pek çok iyilikten dolayı borçlu olduğunu söyler.

Manuel Cirne kuzey Portekiz'deki Porto şehrinde ticaret yapmaktaydı ve Flander'e gelmeden önce uzun yıllar Portekiz tahtına pek çok hizmet sunmuştu. Bunlardan biri de Andaluzya'daki kraliyet ticari acentesinde (*feitoria*) birkaç yıl süreyle yerine getirdiği yöneticilik göreviydi.[13] Portekiz, 15. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Fas'ın kıyı şeridindeki birkaç şehri işgal etmiş, etraflarına sağlam kaleler inşa etmiş ve buraları Fas'ın art bölgesiyle ticaret yapmak ve yağmacılık için kullanmıştı.[14] Aynı dönemde güney İspanya'ya ticari heyetler yerleştirilmiş ve Fas'taki yerleşimlere gerekli ikmal buralardan yapılmıştır. Aslında Manuel Cirne'nin meslek hayatı, Flander'de bulunan başka tacirlerden, örneğin ünlü öncüsü Rui Fernandes de Almada'dan pek de farklı değildir. O da önce Mağrib'de (Varran ve ardından Safi'de) faaliyet gösterdikten sonra 16. yüzyılın ilk yıllarında Antwerp'e yerleşmişti.[15] Ne var ki, Manuel Cirne, alelade bir tacir değildi, tersine son derece zengin bir adamdı. Hollanda'ya geldikten kısa bir süre sonra ağır bir hastalığa yakalandı, çok ateşlendi ve Amato Lusitano tarafından tedavi edilince, ünlü Portekizli hekime aklın almayacağı bir miktar para, 300 altın duka verdi.[16] Yahudi kökenli olan Amato Lusitano sonradan, Osmanlı idaresindeki Selanik'e yerleşecekti. Bu kararı almasında ona, her ikisi de Antwerp'te yaşarlarken tanıştığı ünlü João Micas ya da diğer adıyla Josef Nasi destek olmuştu.[17] Hollanda'da yaşadığı sırada tıp ve doğa tarihi konularında yazdığı pek çok eserden ilki olan *Index Dioscorides*'i yayınlamıştı.[18]

Manuel Cirne'ye dönersek, halk arasında dolaşan dedikodulara göre Portekiz Krallığı'nın ona lütufkâr olmasının asıl nedeni servetiydi.[19] Öte yandan Diogo de Castilho'nun Manuel Cirne ile daha Antwerp'e yerleşmeden, denizaşırı bir ülkede, daha önceki görev yerlerinden birinde, örneğin İspanya ya da Fas'ta tanışıp işbirliği yapmış olması da ihtimal dışı değildir. *Livro da origem dos Turcos*'un başında yer alan uzun ithaf metninden anlaşıldığı kadarıyla, Manuel Cirne ona 1538'den çok önce destek olmaya başlamıştı. Her halükârda ikisi de Akdeniz ve Fas meselelerini iyi bilmekteydiler ki, ikisinin de Türklere duydukları ilgi buradan kaynaklanmış olabilir. Yoksa Portekizli bir keşiş niye tacir-patronu için bu kadar uzmanlaşmış bir kitap yazmış olsun ki? 1530'larda Cebelitarık Boğazı'nın yakınlarında yaşayan ve çalışan biri için Osmanlıyla ilgili konular son derece büyük bir önem

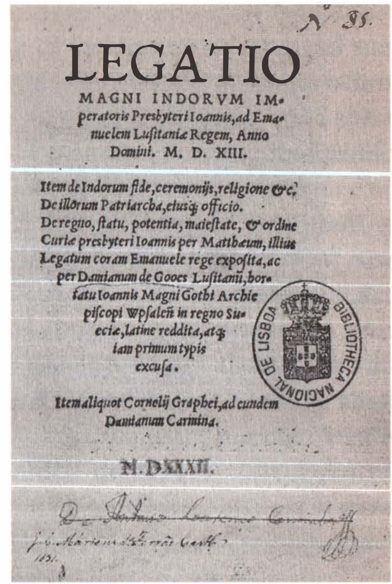
taşımaktaydı.[20] Bunun dışında Diogo de Castilho hakkında pek az şey biliyoruz: Alcobaça Sistersiyen Manastırı'ında eğitim görmüştü ve dini hayatına orada başladı. Portekiz'in en tanınmış manastırlarından birinde okuması ve bu manastırın çok zengin kütüphanesinden hareketle burada ciddi bir tarihçilik geleneğinin oluşmaya başlaması,[21] yalnız Castilho'nun *Livro da origem dos Turcos*'da kullandığı klasik ve modern kaynaklarla ilgili sağlam birikimini açıklamakla kalmaz, hayli usta yazım üslubunu da açıklar.

Keşişimiz kitabını yazdığı sırada Antwerp'deki Portekiz ticari acentesinde çalışıyordu. Peki ama, bu nasıl bir kurumdu? Portekiz'in, Hollanda ile uzun zamandan beri ekonomik ve siyasi ilişkileri vardı. İlişkiler, 15. yüzyılın başlarında Portekiz Krallığı Bruges'de[22] bir acente kurmaya karar verdiğinde başlamıştı. Bu karar kuşkusuz Portekizlilerin Atlantik'te ve Afrika'nın batı kıyılarında yürüttükleri keşif seyahatleriyle ilişkiliydi. Hollanda'daki Portekiz ticaret üssüne Madeira'dan, Azorlardan, Fas'tan ve Gine'den mallar getirilmekte, burada Portekizli aracılar tarafından satılmaktaydı. Lizbon-Bruges yolunun iki başını tutmakla bol para kazanılabileceği hesaplandığında bu doğru bir ekonomik karardı. Sözkonusu ticari acente de, Portekiz Krallığı, denizaşırı acentelere yatırım yapmayı sürdürdüğü sürece 15. yüzyıl boyunca zenginleşti. Ancak Hint Okyanusu ile doğrudan bir deniz bağlantısı kurulunca bu destek kesildi. Vasco da Gama'nın 1499'daki Hindistan seyahatından dönmesi Antwerp'teki acentenin lojistik nedenlerle değişmesiyle aynı zamana rastlamıştır. O tarihten sonra *Casa de Portugal* (Portekiz Evi) canlı ve hızla gelişen bir antrepo haline geldi; Doğudan Portekiz gemileriyle Hint Okyanusu'ndaki Portekiz üslerinden getirilen baharat ve şifalı bitkiler Avrupa pazarlarında satılmakta ve muazzam kazançlar sağlanmaktaydı. Aslına bakılırsa *feitoria* (yani ticari acente) denen şey, Flander'deki bir tür resmi olmayan Portekiz elçiliği gibi bir şeydi. Çünkü orada çalışan personel aynı zamanda diplomatik sorumlulukları yerine getirmek, Portekizlilere yabancı ülkelerde destek olmak, Avrupa'da olup bitenler hakkında istihbarat toplamak ve Portekiz'in denizaşırı faaliyetleri hakkında bilgi yaymak gibi başka işler de yapmaktaydı.

1530 dolaylarında Antwerp'deki acente çalışanlarının Portekiz Kralı'na gönderdikleri raporlarda sık sık Osmanlıların Balkanlar'daki ilerleyi-

şine değinilmektedir. Sultan Süleyman'ın orduları bir yıl önce Viyana önlerine gelmişti ve ortalıkta Konstantinopolis'te yeni bir seferin hazırlıklarının yapıldığına dair rivayetler dolaşıyordu.[23] Bilindiği gibi İmparator V. Carlos (V. Karl, Şarlken) o sırada Osmanlıların Doğu Avrupa ve Akdeniz'e doğru ilerlemesini önleyecek Hıristiyan lider rolünü üstlenmişti ve Avrupalı yöneticilerden insani, lojistik ve mali destek sağlamaya çalışıyordu.[24] Flander'deki Portekiz ajanları yalnız Osmanlılar hakkında değil, aynı zamanda Habsburgların onlara karşı yürüttükleri politika hakkında da bilgi toplamakla meşguldüler. Portekiz Krallığı, İspanya imparatorunun yakın bir müttefiki olarak görülmekteydi. Çünkü imparatorun kızkardeşi Catarina, Portekiz kralı ile evliydi. Portekiz sarayından V. Carlos'a gönderilen Kral III. João ve Kraliçe Catarina tarafından imzalanmış mektuplarda olsun, Portekiz'deki İspanyol elçisinin –Lopo Hurtado de Mendoza– mektupları olsun, söz konusu ittifakı güçlendirme talepleriyle doluydu. Ama bir yandan da, Portekizlilerin ittifaka direndiklerine dair pek çok serzeniş yer almaktaydı.[25]

Portekizlilerin başında yeterince dert vardı: Özellikle Hint Okyanusu'nda yavaş yavaş inşa etmekte oldukları kale ve ticari acenteler ağı ki, *Estado da Índia* (ya da Hindistan'daki Portekiz Devleti) olarak anılmaktadır, çok masraflıydı.[26] Portekiz'in Asya'ya yayılma politikasının nedenlerinden biri de –daha az önemli olsa da– Portekiz kraliyetinin niyetinin, geleneksel olarak Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden yapılan ve doğu mallarını Avrupa'ya taşıyan ticaret yolunu Ümit Burnu'na kaydırmak olmasıydı. Bu politikanın sonucu olarak Portekiz gemileri 16. yüzyılın ilk yıllarında Cambay Körfezi ve Umman Denizi üzerinden yapılan yolculuklar üzerinde baskı kurmuş; Hürmüz ve Sokotra (buradaki hâkimiyet, maalesef, kısa sürmüştür) kıyılarında kaleler inşa edilmiş ve Basra Körfezi ile Kızıldeniz'e askeri deniz seferleri düzenlemiştir. Sonunda denize dayalı olarak gelişmekte olan Hint Okyanusu'ndaki imparatorluklarının batı ucunda, Portekizlilerin Osmanlılarla şiddete başvurarak karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı.[27] Çünkü Osmanlılar Mısır'ı ve Arabistan'ın bazı bölgelerini 1517'de ele geçirdikten sonra, Hint Okyanusu'na erişme imkânını kazandılar ve Asya'daki denizcilik meselelerine de el attılar.[28]

LEGATIO

MAGNI INDORVM IMperatoris Presbyteri Ioannis, ad Emanuelem Lusitaniæ Regem, Anno Domini. M. D. XIII.

Item de Indorum fide, ceremonijs, religione &c.
De illorum Patriarcha, eiusq; officio.
De regno, statu, potentia, maiestate, & ordine Curiæ presbyteri Ioannis per Matthæum, illius Legatum coram Emanuele rege exposita, ac per Damianum de Gooes Lusitanu, hortatu Ioannis Magni Gothi Archiepiscopi Wpsalen in regno Sueciæ, latine reddita, atq; iam primum typis excusa.

Item aliquot Cornelij Graphei, ad eundem Damianum Carmina.

M.D.XXXII.

Resim 2

Tam da 1530 dolaylarında Portekiz gemileri Arabistan denizinde birçok ticaret gemisini ele geçirerek, Osmanlıların Kızıldeniz'in içlerinde Kamaran adasında yeni kurdukları üsse saldırarak ve hayli stratejik bir liman kenti olan Aden emiri ile ittifak yaparak önemli zaferler kazanmışlardı.[29] Flander'de yaşayan Portekiz hümanist André de Resende, Latince yazdığı bir raporda Portekiz'in Hint Okyanusu'ndaki bu askeri ve denizcilik başarılarını selamlıyordu. *Epitome rerum gestarum in India anno MDXXX* ya da "1530'da Hindistan'daki faaliyetler hakkında bir risale" (bkz. Resim 2) adlı *eseri*, 1531'de Louvain'de yayınlanmıştı. Metin aslında Nuno da Cunha'nın, yani *Estado da Índia*'da Kral III. João'nun temsilcisinin Kızıldeniz çevresinde elde edilen başarılarla ilgili olarak kaleme aldığı raporun tercümesiydi.[30] Kuşkusuz bu kitapçık, iki amaca hizmet eden açık bir Portekiz propaganda malzemesiydi. Resende, bir yandan Portekizlilerin Asya denizlerindeki yayılmasıyla ilgili bilgileri daha geniş bir okur kitlesine taşıyor ve bunu yaparken liman kentleri, ticaret yolları ve nadir mallar hakkında ay-

rıntılı bilgi veriyordu; diğer yandan da Avrupalılara, Portekiz'in uzak Okyanus kıyılarında Osmanlılara karşı başarılı askeri seferler için masraflı yatırımlar yaptığını gösteriyordu. Böylece, Portekizliler İmparator V. Carlos'un savaş bütçesine katkıda bulunmayışlarının en mantıklı gerekçesini sunmuş oluyorlardı.

Ertesi yıl André de Resende, İspanya Kralı nezdindeki Portekiz elçisi Dom Pedro de Mascarenhas'ın eşliğinde Viyana'daki Osmanlı kuşatmasına karşı işbirliği yapmak amacıyla imparatorun çevresinde görüldü. Ancak, bu yönde bir savaş hiç yapılmadı.[31] Hümanist meslektaşı Damião de Góis ise –ki o, Flander'deki Portekiz ticari acentesinde on yıldan beri faal idi– geri planda kaldı ve Latince olarak Portekizlilerin Habeşistan'la son yıllarda kurdukları ilişkiler hakkında bir rapor yazmayı tercih etti. *Legatio Magni Indorum Imperatoris Presbyteri Ioannis* (bkz. Resim 3) ya da "Hind ellerinin Büyük İmpatatoru Rahip Yohannes'in Elçiliği" adlı bu rapor Antwerp'te 1532'de yayınlandı; bu rapor da Avrupa kamuoyuna Osmanlı İmparatorluğu'nun eteklerinde Portekizlilerin gerçekleştirdikleri önemli denizaşırı faaliyetleri aktarıyordu.[32] Hint Okyanusu kıyılarında elde ettikleri yeni üslerden hareketle Portekizli yöneticiler efsanevi Hıristiyan Habeş Krallığı ile bir ittifak kurmaya çalışıyor ve bu müttefikin Kızıldeniz'deki deniz ticaretinin denetimine yardımcı olacağına inanıyorlardı. 1520'nin başından beri Etiyopya, Goa ve Lizbon arasında çok sayıda elçi ve diplomatik misyon değiştokuşu yapılmıştı. Gerçi sonradan Osmanlılarla aralarında çıkan çatışmada Etiyopyalı Negus'ün *Estado da Índia*'ya hiçbir yardımı olmamıştı; tersine, Portekizliler sivil çatışmalara karıştıkları Etiyopya'ya asker göndermek zorunda bile kalmışlardı. Fakat Rahip Yohannes teması Flander'deki ve Avrupa'nın başka yerlerindeki Portekiz propogandası için kullanılmaya devam etti; çünkü Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki yayılmasının sadece maddi çıkarlar adına değil, aynı zamanda dini nedenlerle yapıldığını ileri sürmeye imkân veriyordu.[33]

Bu önemli bir propaganda konusuydu; zira bazı Avrupa çevrelerinde Portekiz Krallığı baharat ticaretinde Ümit Burnu yoluyla kurduğu tekel nedeniyle saldırıya uğramaktaydı. Tek bir örnek vermekle yetinelim: Ünlü humanist Paolo Giovio, Papa'nın Roma'daki sarayında uzun yıllar tarihçi

EPITOME RERVM GESTARVM in India a Luſitanis, anno ſuperiori, iuxta exemplum epiſtolæ, quam Nonius Cugna, dux Indiæ max. deſignatus, ad regem miſit, ex vrbe Cananorio, IIII. Idus Octobris. Anno. M. D. XXX.

Auctore Angelo Andrea Reſendio Luſitano.

Louanii apud Seruatium Zaſſenum, Anno. M. D. XXXI. Menſe Iulio. Ad ſignũ Regni cœlorum.

Resim 3

olarak çalıştıktan sonra 1525'te, Roma'da Moskof Knezliğinin coğrafi bir tasvirini yayınlamıştı. *Libellus de legatione Basilli magni Principis Moschouiae ad Clementem VII* adlı bu eserde Giovio güçlü gemileri sayesinde Hindistan'ı büyük ölçüde dize getirdiklerini, amaçlarının da eskiden Akdeniz'e Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla gelen değerli malların ticaretini denetimleri altına almak olduğunu yazmaktaydı. Giovio'ya göre Portekizlilerin faaliyetlerinden dolayı Doğu malları Avrupa'ya hem çok daha pahalıya geliyordu hem de uzun deniz yolu nedeniyle kaliteleri bozuluyordu.[34] Birkaç yıl sonra Avrupa'da yaptığı seyahatlardan sonra Felemenk diyarına dönen Damião de Góis, Louvain'de, Paolo Giovio'nun düşüncelerine karşı çıkan Latince bir kitap yazdı. Burada baharat ticaretinden elde edilen kazancın Por-

tekizliler tarafından gemilerini ve kalelerini korumakta, Hıristiyanlığı denizaşırı ülkelerde yaymakta ve Osmanlılarla savaşmakta harcadıklarını ileri sürmekteydi.[35]

V. Carlos'un savaşlarına katılmamak için önemli bir direniş gösterdikten sonra Portekizliler imparatorun 1535'te Tunus'a yaptığı sefere katılmak zorunda kaldılar. Batı Akdeniz, Fas'ta sahip oldukları konumdan dolayı hassas bir bölgeydi ve Kral III. João, kayınbiraderinin Hayreddin Paşa'ya, yani ünlü Barbaros'a karşı planladığı sefere destek vermek zorunla kaldı. Barbaros, Osmanlılarla sıkı ilişkiler içinde bulunuyordu ve Fas'taki Portekiz üsleri için bir tehdit kaynağı idi.[36] 1535'in ortalarında, Hint Okyanusu deniz savaşlarında yıllarca savaşmış António de Saldanha'nın komutasındaki bir Portekiz donanması, Halkulvâd ve Tunus'un fethinde İspanyol imparatorunun topladığı güçlü donanmanın yanı sıra etkili oldu.[37] Portekiz kralının erkek kardeşi Prens Luís (ya da *Infante –veliaht–* Dom Luís), Kral III. João'nun açık onayını almaksızın sefere katılmıştı.[38] Göründüğü kadarıyla veliaht Portekiz'in Akdeniz'de Osmanlılara karşı askeri harekâtlara katılmasından yanaydı. Bir süre sonra Antwerp'e yerleşecek olan Manuel Cirne ve Diogo de Castilho, Tunus'un fethi sırasında güney İspanya'da veya Fas'ta yaşamaktaydılar. Dolayısıyla her ikisi de seferberliği ayrıcalıklı bir konumdan izleme şansına sahip oldular ki, bu her ikisinin de Osmanlılara karşı duydukları merakı açıklamaktadır.

Tunus seferinin hazırlık aşamasında ve seferin hemen ardından Avrupa'da Osmanlılar konusunda büyük bir ilgi uyanmıştı. Osmanlı dünyası hakkında İspanya imparatoruna hitaben çok sayıda bildiri, rapor ve değerlendirme yazısı kaleme alınmış ve Latince yazılan bu metinler yaygın biçimde dağıtılmıştı.[39] Bu eserler arasındaki en önemli çalışmalardan biri, *Commentario delle cose de' Turchi*, başlığını taşıyordu ve Roma'da Paolo Giovio tarafından 1531'de yayınlanmıştı. Burada Osmanlı imparatorlarının tarihiyle ilgili özet bilgilerin ardından askeri örgütlenme ve savaş taktikleri gibi çok ilgi çeken konular hakkında da bilgiler verilmekteydi.[40] Giovio'nun kitabı anında bir klasik haline dönüştü; zira her şeyden önce İtalyanca yazılmıştı, dolayısıyla daha geniş bir okur kitlesine ulaşabiliyordu; ikinci olarak çok geniş ve güvenilir kaynaklara dayanmaktaydı; son olarak da kitap Os-

manlılara karşı savaşın nasıl verileceği sorusunu cevaplayan bir elkitabı gibi okunabiliyordu. Roma'da papalık sarayında yaşayan yazar çok çeşitli kaynaklara ve birinci elden şifahi bilgi aktaran kişilere ulaşabilmekteydi ve böylece ortaya Osmanlı dünyası hakkında sağlam ve güncel bilgiye dayalı, İmparator V. Carlos'a ithaf edilmiş bir kaynak eser çıkmıştı. Giovio'nun kitabı kısa sürede tüm Avrupa'da dolaşmaya başladı ve Roma baskısının bir kopyası, kendisi daha Antwerp'e ayak basmadan Diogo de Castilho'nun kütüphanesine ulaştı. Flander'e 1537'in ortalarında geldiğine ve kendi kitabı *Livro da origem dos Turcos* ertesi yıl yayınlandığına göre, bu kadar kısa sürede edebi değeri de olan kitabını yazması mümkün olamazdı. Demek ki, bu kitap projesi üzerinde yıllardan beri çalışmaktaydı.

Livro da origem dos Turcos derinliğine incelenmeyi hak eden bir eserdir, ancak biz birkaç konu üzerinde durabileceğiz. Castilho'nun çalışması Manuel Cirne'ye ithaf mektubuyla başlamaktadır: Yazar burada ona benzer bir kitap yazma ve yayınlama tutkusunu aşılayan ve kitabını daha geniş bir çevrede okunabilmesi için Portekizce yazma fikrini veren Paolo Giovio'ya teşekkür etmektedir. Böylece kitabının Portekizli *gente de guerra* ya da savaşçı güçler tarafindan anlaşılabileceğini ummaktadır. Castilho, Giovio'nun *Commentario*'sunun yanı sıra çok geniş bir kaynakçadan yararlandığını belirtmeye özen göstermekte ve kitabın ilerleyen sayfalarında bunlara gönderme yapmaktadır. Bu kaynaklar arasında iyi bilinen klasik ve ortaçağ yazarlarının yanı sıra –Rodoslu Apollonios, Polybios, Varro Reatinus, Strabon, Pomponius Mela, Yaşlı Plinius, Diodoros Siculus, Valerius Maximus ve Ptoelemaios– ve İber yarımadasından bakıldığında daha az bilinen, Theophylactus Simocatta, Yohannes Skylitzes, Selanikli Eustathius ve Otto von Freising gibi yazarlar vardır.[41] Castilho ayrıca pek çok Rönesans yazarına da –Andrea Dandolo, Jean Froissart, Francesco Filelfo, Enea Silvio Piccolomini, Caterino Zeno, Marcantonio Sabbelico, Nicolo Sagundino, Raffaele Maffei (Volaterranus olarak da bilinir), Giambattista Egnazio ve Johann Carion gibi– gönderme yapmaktadır. Başka kaynakları arasında Türklerle ilgili yazmış olan kişiler de bulunmaktadır.[42] Atıfta bulunduğu bütün kitapların kendi kütüphanesinde yer aldığı düşünülmemelidir; zira kitapta Giovio'nun *Commentario*'sundan yaptığı dolaylı aktarmalar gibi birçok alıntı bulunmaktadır. Gene de Castil-

ho'nun kaynakçası çok etkileyicidir ve bu proje üzerinde Flander'e gelmeden çalışmaya başladığı yolundaki düşüncemizi doğrulamaktadır.

Livro da origem dos Turcos, iyi bildiğimiz gibi, Avrupalı hümanistler açısından çetrefil bir meseleydi.[43] Erken çağcıl dönem Avrupalı bilginleri 15. yüzyıl boyunca kadim Yunan ve Roma'nın kültürel mirasını keşfetmekle meşguldüler ve büyük Portekiz ve İspanyol deniz yolculuklarına tanık oldukları bir dönemde modern seyyahlar ile eski yazarların kayıtlarını karşılaştırmaktaydılar.[44] Yeni keşfedilen her halk ya da toprak mutlaka eski metinlerde de yer almalıymış gibi düşünüyorlardı. Fakat Türklerin durumu özeldi: Burada, Avrupa'nın doğu sınırlarına doğru hızla yayılan güçlü bir imparatorlukla karşı karşıya gelmişlerdi. Ne var ki, o kadar saygı duydukları klasik yazarlardan onlar hakkında tek bir kelime bile öğrenemiyorlardı. Dolayısıyla bol bol spekülasyon yapmaktaydılar. Örneğin Castilho, Osmanlıların bir biçimde İskitlerle ilişkili olabileceklerini savunuyordu. Türklerin kökeni konusunda 16. yüzyılın başlarında yazan ve hepsi Paolo Giovio tarafından zikredilen yazarlar, yani Theodore Spandounes, Giovanni Maria Angiolello, Donato da Lezze, Johannes Cuspinianus ya da Andrea Cambini de benzer spekülasyonlar yapmışlardır. Ancak Diogo de Castilho böyle bir entelektüel merakın peşine düşen ilk Portekizlidir. *Livro da origem dos turcos*'un önemi de buradan gelmektedir.

Çalışma 11 bölüme ayrılmıştır. Bölümler Osman ile başlamakta ve Süleyman ile bitmektedir (bkz. Ek). Ancak bölümler eşit uzunlukta değildir; *Livro da origem dos Turcos*'un üçte birinden fazlası (yaklaşık 60 sayfa) 16. yüzyılın ilk otuz yılına, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın dönemdeki ilerleyişini kavramak isteyen çağdaş okurların ilgisini en çok çeken döneme ayrılmıştır. 10. Bölüm (varak. 62a-78b) I. Selim'in hükümdarlığından dolayısıyla Suriye ve Mısır'ın fethedilişinden söz eder; 11. Bölüm ise, I. Süleyman'ın "nasıl Belgrad üzerine yürüyerek şehri ele geçirdiğini, daha sonra Rodos Adası'nın nasıl alındığını ve Macar Kralı Layoş ile yapılan savaşı, Buda'yı nasıl ele geçirdiğini ve 1532 yılına kadar olan gelişmeleri" anlatır. Castilho'nun çalışması Paolo Giovio'nun *Commentario*'nun çevirisi olmaktan çok uzaktır; değişik kaynaklardan derlenmiş çok zengin başka malzemeler içermektedir, ki bu kaynaklar çoğu zaman belirtilmiştir. Yer yer

Portekizli keşiş, aynı olay hakkında verilen farklı tanıklıkları karşılaştırmakta, kendi sonucuna böylece varmaktadır. Ve *Livro da origem dos Turcos* sadece siyasal olayların sıralanmasından ibaret bir eser de değildir; Osmanlı savaş yöntemleri hakkında birçok vaka tahlili yaptığı gibi, Osmanlı toplumunun belli başlı özellikleri hakkında ayrıntıya inen bilgiler de vermektedir. Kısacası, Diogo de Castilho'nun kitabı oldukça ilginç bir *Turcica* (Türklere övgü) örneğidir. Bunun nedeni de yalnız, Osmanlı askeri başarılarından tarafsız bir gözle söz etmesi değil, zaman zaman hayranlıkla da söz etmesidir. Yayınlanış tarihi, adına Kutsal İttifak denen ve Venedik, Papalık ve İmparator V. Carlos'u Osmanlı karşıtı bir siyasi oluşum içinde bir araya getiren ittifak ile aynı zamana denk düşmüştür.[45]

Livro da origem dos Turcos'un Louvain'de Portekizli okurlara Türklerin siyasal tarihi ve askeri özellikleri hakkında bilgi vermek amacıyla yayınlandığı sırada, uzak Asya'da Portekiz ve Osmanlı güçlerini karşı karşıya getiren önemli bir çatışma yaşanmaktaydı. 1538'de, 1535'ten beri Portekizlilerin elinde olan Diu Kalesi, Guceratlıların kuşatması altındaydı, onlara Osmanlıların Süveyş üzerinden gönderdikleri ünlü kumandan Hadım Süleyman Paşa'nın komutası altındaki birlik destek veriyordu.[46] Portekizliler son kertede, büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalan düşmanlarını püskürtmeyi başardılar ve bu askeri zafer derhal Lizbon'a gönderilen çok sayıda rapora konu oldu. Kıtalar arası haberleşmenin ne kadar hızlandığını göstermek üzere 1539'un Eylül ayında gene Louvain'de, Damião de Góis'ın Diu kuşatması hakkında Latince bir metin kaleme aldığını söylemekle yetinelim: *Commentarii rerum gestarum in India 1538 citra Gangem.*[47] Bir kez daha Portekizli bir yazarın Flander'de, yurttaşlarının Asya'da aralarında Osmanlıların da bulunduğu bir ittifaka karşı elde ettikleri başarıları duyurmak üzere derhal kaleme sarıldığını görmek ilginçtir. Türklerle kıtalar-aşırı biçimde karşı karşıya gelindiğinde, Portekiz'in Avrupa'nın öncüsü olduğu yolunda kazandığı ün kuşkusuz, Diu olayıyla ilgili bilgilerin bunu desteklemesiyle açıklanabilir. Ayrıca, bu zafer sayesinde baharat ticaretindeki Portekiz tekeli ve Ümit Burnu'nun Portekiz tarafından denetlenmesi yeniden meşruiyet kazanmış oldu.

Bu kısa incelemeyi sonuçlandırırken birkaç noktanın altını çizmek istiyorum. 1530'larda Flander'de genellikle Portekiz Krallığı'nın temsilcileri

olarak hareket eden birkaç Portekizli yazar Portekiz'in denizaşırı faaliyetleri, özellikle Osmanlılarla çeşitli karşılaşmaların gerçekleştiği Hint Okyanus'u kıyılarında olup bitenler hakkında raporlar yazmış ve yayınlamışlardır.[48] André de Resende, Damião de Góis gibi bilginler Antwerp'te ve Louvain'de mevcut olan ileri baskı tekniklerinden yararlanıyorlardı kuşkusuz, ama aynı zamanda Portekiz'in propagandasanı yapan ve bu ülke hakkında bilgi yayan aracılar olarak da görülmelidirler. Bu yayınlarda Latincenin kullanılması, yazarların daha çok kültürlü Avrupa çevrelerine, kuşkusuz hümanist bilginlere, ama aynı zamanda Avrupa'daki belli başlı ekonomik ve ticari merkezlerde çalışan devlet görevlilerine ulaşma hedefine işaret etmektedir. Modern bir tarihçinin kullandığı deyimle söylersek onlar, etkili okurlarını Portekiz kralının taşıdığı iddialı sıfat –*Portekiz ve Algarve Kralı, Guine'nin Efendisi, Etiyopya, Arabistan, İran ve Hindistan'ın Fatihi, Denizlerin ve Ticaretin Hâkimi*– konusunda ikna etmeye çalışan "imparatorluk habercileri" idiler ve bu sadece propagandadan ibaret değildi.[49] 1530 dolaylarında Portekiz Krallığı için gündemde önemli meseleler vardı: Ümit Burnu yolunun denetimi, baharat ticaretinde tekel kurmak, *Estado da Índia*'nın kuruluşu ve Hint Okyanusu'nun batısında deniz hâkimiyetini sağlamak bunların başlıcalarıydı. Avrupa'nın ekonomik ve mali merkezlerinde bu meselelerle ilgili olarak Portekiz'in konumunu savunabilmek önemliydi. Bu meselelerden pek çoğu Osmanlılar ile ilişkiliydi; fakat Portekiz Kralı İspanya İmparatoru V. Carlos'un, Osmanlılar ile Akdeniz'de yürüttüğü çeşitli husumetlere Portekiz Krallığı'nı da taraf olarak katmayı tasarladığını bildiğinden, Osmanlılara karşı yeni bir cephe açmaya pek de hevesli değildi.

Diogo de Castilho'nun çalışması daha farklıydı, çünkü bambaşka bir yöne işaret etmekteydi. *Livro da origem dos Turcos* Portekizce yazılmıştı, çünkü Portekizli okur kitlesini hedeflemekteydi: Osmanlılara karşı Akdeniz cephesinde girişilecek yeni seferlere katılma durumunda olan savaşçılar. Castilho, bu durumda yurttaşlarını Osmanlılara Avrupa bağlamında savaş açmayı önermekteydi. Bu da, Portekiz siyasi karar alıcıları arasında Osmanlılar konusunda herkesin aynı fikirde olmadığını göstermektedir. Daha önce Portekiz kraliyet ailesi içinde bile Kral III. João'nun kardeşi Prens Luís'nin Konstantinopolis'in üstüne yürünmesinden yana olduğunu gör-

dük. Belki de Diogo de Castilho ve Manuel Cirne, bir biçimde bu Portekiz siyasi hizbiyle ilişkili idiler.[50]

Belirtmek istediğimiz son bir nokta daha var: 1540 Aralık ayında o sırada *Estado da İndia* valisi olan Dom Estevão da Gama, muazzam bir deniz seferi düzenledi, sefere 80'den fazla gemi ve binlerce denizci katıldı; bunlardan önemli bir bölümü Goa'dan Süveyş'e, Osmanlılara arka bahçelerinde kuvvetli bir darbe vurmak için gelmişlerdi. Sefere çıkılmasından haftalar önce Tunus fethinin saygın emektarlarından biri olan Dom João de Castro, dostu Prens Luís'e şöyle yazmıştı: "Vali Süveyş'e saldırıp Türk gemilerini yakmak üzere yola çıktı (...). Bu sefer bana en acil olarak yapılması gereken şey gibi görünüyor ve Hindistan'da, o gemiler Süveyş'te demirliyken nasıl yaşayabileceğimizi kestiremiyorum."[51] Kızıldeniz seferi o vakte kadar *Estado da Índia*'nın Osmanlı toprakları ve çıkarlarına karşı düzenlediği en kapsamlı seferdi, çünkü Süvyeş'e kadar yara almadan gidebildikleri gibi, Massava'ya, seferin başkomutanının kardeşi olan Dom Cristóvão da Gama, 500 adamlık bir güç çıkarmıştı. Buradaki amaç, başka şeylerin yanı sıra Etiyopya'daki Osmanlı karşıtı direnişi örgütlemekti.[52] Belki de Kızıldeniz yolculuğuna çıkan askerlerin bir bölümünün yanında Osmanlı savaşlarıyla ilgili elkitabı olan *Livro da origem dos Turcos* da bulunmaktaydı. Ne var ki, Dom Vasco da Gama'nın oğlu olan Dom Estevão da Gama'nın seferi, yakınında bulunan pek çok Portekizli *fidalgo (asilzâde)* tarafından çok sert biçimde eleştirildi.[53] Bundan kısa bir süre sonra Portekiz'e döndüğünde Kral III. João'nun gözünden düşmüştü, İmparator V. Carlos'un topraklarına sürgüne gitti, Flander'de yaşadı ve Portekiz'e yıllar sonra döndü.[54] 1540-1541'de Portekiz krallığının bir temsilcisi, kötü şöhretli Duarte Catanho, Konstantinopolis'e Babıâli ile bir barış ve ticaret anlaşması imzalamak üzere gelmişti.[55] Açıkça görüldüğü gibi, Portekiz yönetici seçkinleri arasında Osmanlılarla ilişki kurma meselesiyle ilgili olarak en az iki siyasi hizip vardı. Diego de Castilho'nun *Livro da origem dos Turcos*'u Osmanlılara kendi topraklarında açıktan savaş ilan etmekten yana olan ve başını *veliaht* Dom Luis'in çektiği köktenci hizbin görüşlerini yansıtmaktaydı. Ancak bu konuda daha fazla araştırma yapılmasına gerek olduğu da aşikârdır.

Ek

Livro da origem dos Turcos
Alcobaça Manastırında keşiş rahip Diogo de Castilho tarafından derlenmiştir.

Antwerp: Rutgerus Rescius, 1538, 90 varak.

İthafnâme (varak. 1-5b)

Bölüm 1, Türklerin ve ilk kralları *Otoman*'a kadarki dönemdeki komutanları ve İskitler ülkesinden ayrılmalarından sonra meydana gelen önemli olaylar (varak. 6-17).

Bölüm 2, *Orcanes*, Türklerin ikinci imparatoru. Konstantinopolis imparatoru *Migel Paleologo* ile yaptığı savaş ve görevden düşmesi (varak. 17b-18).

Bölüm 3, *Amurathes*, Türklerin üçüncü imparatoru, Avrupa'ya nasıl girdi ve Yunanistan prenslerine ve onlara yakın olan halklara ne yaptı? (varak. 18v-21).

Bölüm 4, *Paiazetes*, Türklerin dördüncü imparatoru babasının ölümünün öcünü nasıl aldı ve Konstantinopolis'e nasıl sefer düzenledi *ve* Niğbolu şehri yakınlarında Hıristiyanlarla nasıl savaştı? Ve erken ölümü (varak. 21-25v).

Bölüm 5, *Cyriscelebes*, Türklerin beşinci imparatoru, Macaristan kralı Sigismund'u nasıl yendi ve nasıl öldü? (varak. 26-27).

Bölüm 6, *Mahometes*, Türklerin altıncı imparatoru amcasını nasıl öldürdü, büyükbabasının Asya'da kaybettiği toprakları nasıl geri aldı ve birçok Türk soyundan prensi nasıl yok etti ve nasıl öldü? (varak. 27-27b).

Bölüm 7, *Amurates II.*, Türklerin yedinci imparatoru Hıristiyanlarla ve kendi halkıyla yaptığı savaşlar ve ölümü (varak. 28-33b).

Bölüm 8, *Mohometes*, Türklerin sekizinci imparatoru, Konstantinopolis ve Trabzon imparatorluklarını nasıl ele geçirdi, başka birçok Hıristiyan krallığını ve beylikleri nasıl aldı, Belgrad yakınlarında nasıl yenildi ve nasıl öldü? (varak. 33v-48).

Bölüm 9, *Baiazetes*, aynı addaki ikinci ve Türklerin dokuzuncu imparatoru, kardeşi *Zizimo*'yu nasıl yendi; Kahire Sultanı ile ve başka güçlü

prenslerle –Hıristiyan ve Müslüman– nasıl savaştı ve nasıl öldü? (varak. 48-62).

Bölüm 10, *Selimo*, Türklerin onuncu imparatoru, kardeşi *Achomates*'i ve o kuşağın en iyilerini nasıl yok etti, Sûfi'ye [Şah İsmail] karşı nasıl savaştı ve *Aladulo*'yu nasıl yendi ve Suriye ve Mısır'ı, *Sultan*'ını hunharca katlederek nasıl ele geçirdi, nasıl öldü? (varak. 62-78v).

Bölüm 11, *Solimano*, Türklerin on birinci imparatoru, tahta çıkışından sonra isyan edenleri nasıl dize getirdi, Belgrad'ı nasıl kuşattı ve ele geçirdi, sonra Rodos'u nasıl aldı ve Macaristan Kralı Layoş'u nasıl yendi, Budin'i nasıl ele geçirdi ve 1532 yılına kadar hükümdarlığı altında başka neler oldu? (varak. 78v-90v).

NOTLAR

1 Francisco Leite de Faria, *Estudos bibliográficos sobre Damião de Góis e a sua Época* (Lizbon: Secretaria de Estado da Cultura, 1977), s. 431-432; Diogo de Castilho, *Livro da origem dos Tvrcos he de seus Emperadores* (Louvain: Rutgerus Rescius, 1538). Louvain'de ünlü bir matbaaya sahip olan ve aynı zamanda Collegium Trilingue'de Yunanca dersleri veren Rescius hakkında bkz. Peter G. Bietenholz ve Thomas B. Deutscher (der.), *Contemporaries of Erasmus – A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, 3 cilt. (Toronto: University of Toronto Press, 2003), cilt. 3, s. 142-144.

2 Kesin göndermeler için bkz. Francisco Leite de Faria, *Estudos bibliográficos sobre Damião de Góis*, (Lizbon : Secretaria de Estado da Cultura, 1977), s. 431-432

3 Luís de Matos, "Obras raras do século XVI," *Boletim Internacional de Bibliografia Luso-Brasileira* (Lizbon), cilt. 3, 1962, s. 74-83 (bkz. s. 76-77); Luís de Matos, "Bibliofilia," *Boletim Internacional de Bibliografia Luso-Brasileira* (Lizbon), cilt 3, 1962, s. 473.

4 *Dicionário Bibliográfico Português*, Inocêncio Francisco da Silva vd., *Diccionario Bibliographico Portuguez*, 23 cilt. (Lizbon: Imprensa Nacional, 1858-1958), cilt 2, s. 151-152, burada Castilho'nun kitabının ilk doğru betimlemesinin yer aldığı da söylenmektedir.

5 Bkz António Geraldo da Cunha, "Os eslavismos do 'Liuro da origem dos Turcos' (Estudo histórico-etimológico)," *Revista de Portugal* (Lizbon), cilt 22, 1957, s. 277-283 ve António Geraldo da Cunha, "Alguns etnônimos eslávicos (Estudo histórico-etimológico)," *Filologia e Linguística Portuguesa* (São Paulo), n. 2, 1998, s. 143-157.

6 Diogo Barbosa Machado, *Bibliotheca Lusitana* [1741-1759], 4 cilt (Coimbra: Atlântida Editora, 1965-1967), cilt 1, s. 643-644.

7 Bkz. António Feliciano de Castilho, *Camões: Estudo Histórico-Político*, 3 cilt (Lizbon: Tipografia da Sociedade Tipográfica Franco-Portuguesa, 1863), cilt 3, s. 8-28; ve F.M. de Sousa Viterbo, *Dicioná-*

rio Histórico e Documental dos Arquitectos, Engenheiros e Construtores Portugueses, (der.) Pedro Dias, 3 cilt (Lizbon: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 1988), cilt 1, s. 183-204 ve cilt 3, s. 263-270.

8 Saul A. Gomes, *Documentos para a História de Santa Maria de Alcobaça nos Séculos XVI a XVIII* (Lizbon: Ministério da Cultura, 1994), s. 19.

9 Joaquim Veríssimo Serrão'ya göre, Diogo de Castilho 1561'de, kraliyetten asalet unvanı aldığında hayattaydı. (*Figuras e Caminhos do Renascimento em Portugal* [Lizbon: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 1994], s. 173-174).

10 Diogo de Castilho, *Livro da origem dos Turcos,* s. 9.

11 Pierre de Cenival vd. (der.), *Les Sources Inédites de l'Histoire du Maroc – Archives et Bibliothèques de Portugal,* 5 cilt (Paris: Ernest Leroux ve Paul Geuthner, 1934-1953), cilt 2, s. 577.

12 Anselmo Braamcamp Freire, "Maria Brandoa a do Crisfal," *Archivo Histórico Portuguez* (Lizbon), cilt 6, 1908, s. 293-442; cilt 7, 1909, s. 53-79, 123-133 196-208 ve 320-326; cilt 8, 1910, s.21-33 (bkz. Cilt 6, s. 406).

13 Manuel Cirne'nin kariyeri hakkında bkz. Maria Adelaide Pereira de Moraes, "Velhas Casas: X – Paço e Honra de Gominhães," *Boletim de Trabalhos Históricos* (Guimarães), cilt 39, 1988, s. 255-336 (bkz. s. 287-296) ve Robert Ricard, *Études sur l'histoire des portugais au Maroc* (Coimbra: Imprensa da Universidade, 1955), s. 183-184.

14 Yakın zamanda yapılmış bir sentez için bkz. Vitorino Magalhães Godinho, *A Expansão Quatrocentista Portuguesa* (Lizbon: Publicações Dom Quixote, 2007).

15 Bkz. Maria do Rosário de Sampaio Themudo Barata, *Rui Fernandes de Almada, Diplomata Português do Século XVI,* 2 cilt.(Lizbon: Instituto de Alta Cultura, 1971-1973), c. 1, muhtelif yerler.

16 Amato Lusitano ondan, "Portekiz Kralı III. Joao'nun Antwerp'teki soylu ve geniş yürekli ticari temsilcisi" (João Rodrigues de Castelo Branco, *Centúrias de Curas Medicinais,* (der.), Firmino Crespo, 4 cilt [Lizbon: Universidade Nova de Lisboa, 1983], cilt 1, s. 63) şeklinde söz eder. Bkz. Maximiano Lemos, *Amato Lusitano: A sua vida e a sua obra* (Porto: Eduardo Tavares Martins, 1907), s. 70 ve gene Maximiano Lemos, *Amato Lusitano: Correcções e aditamentos* (Coimbra: Imprensa da Universidade, 1922), m. y..

17 Josef Nasi hakkında bkz. Cecil Roth'un klasik yapıtı: *The Duke of Naxos of the House of Nasi* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1948), *a.y.* ve ayrıca geniş bir bibliyografyada yer alan yakın tarihli makale: Herman Prins Salomon ve Aron di Leone Leoni, "Mendes, Benveniste, de Luna, Micas, Nasci: The State of the Art (1532-1558)," *The Jewish Quarterly Review* (Philadelphia), cilt 88, 1998, s. 135-211 ve Nicole Abravanel, "João Micas, duc de Naxos," Alain Servantie ve Rámon Puig de la Bellacasa (der.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance / El Imperio Otomano en la Europa renacentista* (Louvain: Leuven University Press, 2005), s. 327-338.

18 Bkz José Lopes Dias, *Comentários aos "Index Dioscoridis" de Amato Lusitano* (Castelo Branco: Gráfica de S. José, 1968).

19 José Hermano Saraiva (der.), *Ditos Portugueses Dignos de Memória – História Íntima do Século XVI* (Mem Martins: Publicações Europa-América, 1997), s. 462.

20 Alain Servantie ve Rámon Puig de la Bellacasa (der.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance, a.g.e.,* içindeki makaleler. Gerekli bibliyografyaya buradan ulaşılabilir.

21 Alcobaça'nın aktif bir kültür merkezi olarak anlatıldığı bir çalışma için bkz. José Mattoso, "Alcoba-

cense, Historiografia," Giulia Lanciani ve Giuseppe Tavani (der.), *Dicionário da Literatura Medieval Galega e Portuguesa* (Lizbon: Editorial Caminho, 1993), s. 35-36 ve Joaquim Veríssimo Serrão, *Figuras e Caminhos do Renascimento*, s. 285-299.

22 J.A. Goris'in klasik incelemesine bkz. *Études sur les Colonies Marchandes Méridionales à Anvers de 1488 à 1567: Portugais, Espagnols, Italiens* (Louvain: Librairie Universitaire, 1925), *a.g.e.* ve ayrıca Alberto Veiga Simões, *Estudos de História*, (der.), A.A. Marques de Almeida (Lizbon: Centro de História da Universidade de Lisboa, 2004), s. 31-66 ve A.H. de Oliveira Marques, *Ensaios de História Medieval* (Lizbon: Portugália Editora, t.y.), s. 217-267.

23 Bkz. A.A. Marques de Almeida, *Capitais e Capitalistas no Commercio da Especiaria: O Eixo Lisboa-Abtuerpia (1501-1549)- Aproximação a um Estudo de Geofinança* (Lizbon: Edições Cosmos, 1993), *m. y.*.

24 Bkz. Anselmo Braamcamp Freire, "Maria Brandoa a do Crisfal," cilt 8, s. 22, 24, 27, 28, v.s. Avrupa'daki Osmanlı etkileşimleri için bkz. Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700* (Liverpool: University Press, 1954), *m. y.*

25 Şarlken'in Avusturya ve Akdeniz'deki savaşları için bkz. James D. Tracy, *Emperor Charles V, Impresario of War: Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2002), s.133-157.

26 Bkz. Aude Viaud (der.), *Lettres des Souverains Portugais à Charles Quint et à l'Impératrice* (Lizbon ve Paris: Centre Culturel Calouste Gulbenkian ve Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 1994) ve Aude Viaud (der.), *Correspondance d'un Ambassadeur Castillan au Portugal dans les années 1530: Lopo Hurtado de Mendoza* (Lizbon ve Paris: Centre Culturel Calouste Gulbenkian ve Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 2001).

27 *Estado da Índia*'nın 16. yüzyılın ilk yarısında kuruluşuyla ilgili olarak bkz.Sanjay Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Ásia 1500-1700: A Political and Economic History* (Londra, Longmann, 1993), s. 55-79.

28 Osmanlıların Hint Okyanusu'yla olan etkileşimini yakın dönemde Giancarlo L. Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (New York: Oxford University Press, 2010) adlı eserinde ele almıştır.

29 Bkz. Diogo do Couto, *Da Ásia – Décados*, (der.), Nicolau Pagliarini, 15 cilt (Lizbon: Livraria San Carlos, 1973-1975), dec. 4, bk. 6, b. 10. Ayrıca bkz. R.B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles* (Beyrut: Librairie du Liban, 1974), s. 56; ve Giancarlo L. Casale, *The Ottoman Age of Exploration, m.y.*

30 Latince metin Servatius Sassenus tarafından yayınlandı. Latince metin ve modern bir tercümesi için bkz. yayınlanmamış bir M.A. tezi: António Jorge da Silva, *Epitome rerum gestarum in India anno MDXX: Uma intervenção na Europa* (Coimbra: Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra, 1991). Resende üzerine bir değerlendirme için bkz. Luís de Matos, *L'Expansion portugaise*, s. 427-436.

31 André de Resende'nin sonraki kariyeri için bkz. Odette Sauvage, *L'itinéraire érasmien d'André de Resende*, 1500-1573 (Paris: Fundação Calouste Gulbenkian, 1971).

32 Latince metin Cornelius Grapheus tarafından yayınlanmıştı. Onunla ilgili olarak bkz. Peter G. Bietenholz ve Thomas B. Deutscher (der.), *Contemporaries of Erasmus*, cilt 2, s.123. Portekizce çeviriyi de içeren modern bir basımı için bkz. Manuel Cadafaz de Matos ve Miguel Pinto de Meneses

(der.), *Obras de Damião de Góis*, 2 cilt (Lizbon: Edições Távola Redonda, 2002-2006), cilt 1, *a.g.e.*. Damião de Góis ve yayınlanmış eserleri için bkz. Luís de Matos, *L'Expansion Portugaise dans la Littérature Latine de la Renaissance* (Lizbon: Fundação Calouste Gulbenkian, 1991), s. 446-457 ve ayrıca Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, 2 cilt (Chicago: University of Chicago Press, 1965-1977), cilt. 2, b. 2, s. 15-26 ile Luís Filipe Barreto, *Damião de Goes:Os Caminhos de um Humanista* (Lizbon: CTT – Correios, 2002), *m.y.*.

33 Bkz.António Alberto Banha de Andrade, *Francisco Álvares e o êxito europeu da "Verdadeira Informação" sobre a Etiópia* (Lizbon: Junta de Investigações do Ultramar, 1982), *m.y.*.

34 Giovanni Battista Ramusio, *Navigazioni e viaggi*, (der.), Marica Milanesi, 6 cilt (Torino: Einaudi, 1978-1988), cilt 3, s. 673-674. Giovio hakkında bkz. T. C. Price Zimmermann, *Paolo Giovio: The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy* (New Jersey: Princeton University Press, 1995). Ayrıca bkz. George B. Parks, "The Contents and Sources of Ramusio's Navigationi," *Giovanni Battista Ramusio, Navigationi ve Viaggi – Venice 1563-1606*, (der.), R.A. Skelton ve George B. Parks, 3 cilt (Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum, 1967-1970), cilt. 3, s 1-39 (bkz., s. 22); Francisco Leite de Faria, *Estudos bibliográficos sobre Damião de Góis*, s. 233-234; Luciana Stegagno Picchio, "Portugal e os Portugueses no Livro das *Navigationi* de G.B. Ramusio," *Revista da Universidade de Coimbra* (Coimbra), cilt 32, 1985, s. 9-25 (bkz., s. 22).

35 *De rebus et Imperio Lusitanorum ad Paulum Jovium disceptatiuncula*'nın (Louvain, 1539), modern Latince bir tenkidli basımı ve Portekizce çevirisi için bkz., Manuel Cadafaz de Matos ve Miguel Pinto de Meneses (der.), *Obras de Damião de Góis*, cilt 2, s. 122-131.

36 Hayreddin üzerine bkz. Miguel Ángel de Bunes Ibarra, *Los Barbarroja, Corsarios del Mediterráneo* (Madrid: Alderabán, 2004).

37 Tunus'un fethiyle ilgili olarak bkz. Sylvie Deswarte-Rosa, "L'expédition de Tunis (1535): images, interprétations, répercussions culturelles," Bartolomé Benassar ve Robert Sauzet (der.), *Chrétiens et musulmans à la Renaissance* (Paris: Honoré Champion, 1998), s. 75-132, eserin geniş bir kaynakçası da vardır. Saldanha'nın kariyeri hakkında bkz. Alexandre Lobato, *António de Saldanha: his times and his achievements* (Lizbon: Centro de Estudos Históricos Ultramarinos, 1962).

38 Prens Luís'nin biyografisi ve Tunus seferine katılması konusunda bkz. Sylvie Deswarte-Rosa, "L'expédition de Tunis (1535)," s. 75-132 ve a.y., "Espoirs et désespoir de l'Infant Dom Luís," *Mare Liberum* (Lizbon), n. 3, 1991, s. 243-298 adlı makaleler.

39 Bkz. Alain Servantie, "L'information de Charles Quint," Alain Servantie ve Rámon Puig de la Bellacasa (der.), *L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance*, s. 249-295.

40 Modern bir baskı için bkz. Paolo Giovio, *Commentario de le cose de' Turch* (der.), Lara Michelacci (Bologna: CLUEB, 2005). Ayrıca bkz. V.J. Parry, " Renaissance historical literature in relation to the Near and the Middle East (with special reference to Paolo Giovio)," Bernard Lewis ve P.M. Holt (der.), *Historians of the Middle East* (London: Oxford University Press, 1962), s. 277-289.

41 Türklerle ilgili Rönesans dönemi değerlendirmeleri için bkz. Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004) ve Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Thought* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008). Diogo de Castilho'nun kitabına bu eserlerde değinilmemektedir.

42 Bu yazarlarla ilgili kaynaklar için bkz. Peter G. Bietenholz ve Thomas B. Deutscher (der.), *Contemporaries of Erasmus, m.y.*; Nancy Bisaha, *Creating East and West, a.g.e.* ve Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Thought, m.y.*.

43 Nancy Bisaha, *Creating East and West, m.y.* ; ve Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Thought, m.y.* 'in yanı sıra bkz. Agostino Pertusi, "Premières etudes en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs;" Agostino Pertusi, *Bisanzio e i Turchi nella cultura del Rinascimento e del Barroco*, (der.), Carlo Maria Mazzucchi (Milan: Vita e Pensiero, 2004), s.113-170 ve Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)* (New York: St. Martin's Press, 1969) adlı klasik çalışma.

44 Bu konuya kışkırtıcı bir yaklaşım için bkz. Anthony Grafton, April Shelford ve Nancy Siraisi, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1995). Türkçe çevirisi: *Yeni Dünyalar Eski Metinler*, İstanbul, Kitap Yay., 2004.

45 Bkz.Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 cilt (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1976-1984), cilt 3, s. 394-449 ve Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk, m.y.*

46 Süleyman Paşa'nın seferi hakkında yeni bir çalışma için bkz. Dejanirah Couto, "No rasto de Hadim Suleimão Pacha: alguns aspectos do comércio do Mar Vermelho nos anos de 1538-1540," Artur Teodoro de Matos ve Luís Filipe F. Reis Thomaz (der.), *A Carreira dç Índia e as Rotas dos Estreitos – Actas do VIII Seminário Internacional de História Indo-Portuguesa* (Angra do Heroísmo: Barbosa ve Xavier, 1998), s. 483-508.

47 Çalışma Rutgerus Rescius tarafından da yayınlanmıştı. Góis'nın raporunun yeni bir baskısı ve Portekizce çevirisi için bkz. Manuel Cadafaz de Matos ve Miguel Pinto de Meneses (der.), *Obras de Damião de Góis*, cilt 2, s. 15-144.

48 1500 ve 1550 arasında Portekizli yazarlar tarafından yayınlanmış eserlerin listesi için bkz. Francisco Leite de Faria, *Estudos Bibliográficos sobre Damião de Góis*, s. 237-498.

49 Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, cilt 2, b. 2, s. 5-38. Portekiz krallarının kullandıkları sıfatlar konusunda bkz. António Vasconcelos de Saldanha, "Conceitos de Espaço e Poder e seus reflexos na titulação régia portuguesa," Jean Aubin (der.), *La Découverte, le Portugal et l'Europe* (Paris: Fondation Calouste Gulbenkian, 1990), s. 105-129.

50 Başka bir bağlamda, özellikle Portekiz *Estado da India*'sı ile ilgili olarak bkz. Luís Filipe Thomaz. "Factions, interests and messianism: The politics of Portuguese expansion in the east, 1520-1521," *The Economic and Social History Review* (New Delhi), cilt 28, 1991, s. 97-109.

51 Armando Cortesão ve Luís de Albuquerque (der.), *Obras Completas de D. João de Catro*, 4 cilt (Lizbon: Academia Internacional de Cultural Portuguesa, 1968-1981), cilt 3, s. 30.

52 Bu sefer için bkz. Luís Costa e Sousa, *Campanha da Etiópia 1541-1543: 400 Portugueses em socorro do Preste João* (Lizbon: Tribuna da História, 2009).

53 Bkz. Timothy J. Coates, "D. João de Castro's 1541 Red Sea Voyage in the Greater Context of Sixteenth-Century Portuguese-Ottoman Red Sea Rivalry," Caesar E. Farah (der.), *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (Kirksville, Missouri: The Thomas Jefferson University Press, 1993), s. 263-285.

54 Dom Estevão'ın kariyeri hakkında bkz. Diogo do Couto, *Tratado dos feitos de Vasco da Gama e seus filhos na Índia* (der.), José Manuel Azevedo e Filho ve João Marinho dos Santos (Lizbon: Edições Cosmos, 1998), s. 107-176.

55 Kötü şöhretli Catanho hakkında bkz. Dejanirah Couto, "L'espionnage portugais dans l'empire ottoman au XVIe siècle," Jean Aubin (der.), *La Découverte, le Portugal et l'Europe*, s. 243-267.

Vasco Resende

TÜRKLERİN KÖKENİ İLE İLGİLİ RÖNESANS METİNLERİ: 16. ve 17. YÜZYILLARIN PORTEKİZ KRONİKLERİNDE ETNİK KÖKEN VE SOYAĞACI TARTIŞMALARI[1]

Ortaçağın coğrafi yaklaşımının saygın takipçisi olan Rönesans devrinin entelektüel dünyası, halkların çeşitliliği temasını, yerleşim yerlerini (ekumen) etnolojik olarak sınıflandırırken hem önemli bir faktör olan mitlere hem de Eski ve Yeni Ahit'e gönderme yapan bir çerçevede akıl yürütmüştür. Buna göre farklı halklar, coğrafi kökenin, fiziki özelliklerin ve tarihi koşulların belirleyici bir rol oynadığı bir şemaya uygun olarak ele alınmış ve sınıflandırılmıştır. Kaldı ki, geçmişe dair bu merak kökenbilime duyulan büyük ilgide de karşımıza çıkmaktadır.[2] Bu ilgi başlangıçta bir toprak parçasının ve ona bağlı bir unvanın siyasi bakımdan meşrulaştırılma çabasıyla olduğu kadar, Avrupa hanedanları ölçeğinde de, uluslararası planda saygınlık gereksinimiyle yakından ilişkiliydi. Çoğu zaman bir etnik grubun en uzak geçmişte aranan tarihi kökeni, ya tufandan sonra oluşturulan Halklar Tablosuna ya da daha basit olarak klasik eserlerden edinilmiş coğrafya bilgilerine dayandırılırdı ve tabii, ortaçağ boyunca biriktirilmiş bilgiler de bunlara eklenmekteydi. Bu çerçevede 16. yüzyıla gelindiğinde hâlâ Portekiz topraklarına başlangıçta Nuh'un torunu ve Yafes'in oğlu Tubal'ın soyundan gelenlerin yerleştiklerine inanılmaktaydı; burada Flavius Joseph ve Sevillalı Isidore gibi yazarların yorumundan geçmiş ve Berose Annius Viterbe'nin gözden geçirdiği[3] Eski ve Yeni Ahit geleneğinin izlendiği görülmektedir. İkinci kritere, meşrulaştırmaya, bir örnek verecek olursak, bazı hümanistlerin Fransız ulusunun soyunu Truva halkına kadar götürmekte olduklarını söyleyebiliriz; tıpkı Brötonların eski ve saygın kökenlerini tufan sonrası yaşadığı iddia edilen bir söylence kahramanına, Brutus

adlı birine dayandırmaları gibi. Brutus'un hem Truvalı Eneas'ın hem de Yafes'in soyundan geldiğine inanmaktaydılar.[4]

Avrupa'nın ve Akdeniz havzasının sınırları dışına çıkılıp Asya'ya doğru yapılan seyahatlar ve Yeni Kıtanın keşfi, hümanistlerin halkların kökenine besledikleri merakı büsbütün artırdı. Eldeki bilgilerin tarihleri ve etnik kökenleri hakkında bilgi vermediği yeni tanıştıkları halklar hakkındaki bilgi eksikliğini gidermek için başka yollar aradılar. Ortaçağ ve Rönesans yazarlarının en ilginç özelliklerinden birisi kaynak okumalarından elde ettikleri bilgileri ele alış ve metinlerinde bu bilgileri yeniden değerlendirme tarzlarıdır. Robert Schwoebel, Agostino Pertusi, Michael J. Heath ve daha yakın dönemde Margaret Meserve ve Nancy Bisaha[5] gibi yazarların izinden giderek bu bildiride 16.-17. yüzyıllarda yaşamış Portekizli birkaç yazarı ele almak ve Türk halkların kökeni ve Batıda görülmeleri konusunu nasıl anlattıklarına bakmak istiyoruz. Bu yazarları, bakış açıları ve metodolojik yaklaşımları bakımından farklılaşan iki grupta toplayacağız. Bunlardan biri esas olarak kitaplara yaslanan geç-ortaçağ bilgisinin sürdüğünü kanıtlamakta, diğeri ise, Portekiz'in Asya'daki yayılması ve Müslüman Asya'nın kültürel merkezleriyle kurulan temasların sonuçlarını yansıtmaktadır. Ancak, Türk halklarının soyağacının incelenmesinden öte bizi ilgilendiren mesele, doğrudan bu metinlerin soyağacını çıkarmak ve kronikçilerin anlatılarında bunları nasıl kullandıklarını daha iyi anlayabilmektir.

***

Türklerin kökeni, ortaçağ yazarlarından bazılarının en sevdikleri konudur ve 15. yüzyılda hümanist seçkinler arasında gerçek anlamda bir tartışma başlatır. Muğlak bir Truvalı kökenden[6] –burada muhtemelen isim benzerliği ve Anadoluda yaşamaları etkili olmuştu– geldikleri varsayılmıştı. Türklerin Avrasya düzlüğünde yaşayan göçebe bir etnik grup olarak geçmişteki husumetlerin öcünü almak, inançsız halkları cezalandırmak için Kafkasya'dan güneye inen İskitlerin ya da Hunların ahvadı oldukları düşünülmüştü. Bu yazarlara göre, barbar ve sefil bir hayat sürdürdükleri kuzey steplerinden Küçük Asya'ya inen Türklerin varlığına demografik açıdan yavaş ama düzenli bir artış ve çevrede gerçekleştirdikleri eşkıyalık faaliyetleri damgasını vuracaktı. Sonunda Yakındoğunun geniş topraklarını içine alan

bir imparatorluk kurmayı başaracaklar ve Doğu Roma'yı, Konstantinopolis'i ele geçireceklerdi. Kuşkusuz, 15. yüzyılda konuya eğilen hümanistlerin hepsi Türklerin kahramanlık efsanesine (*geste*) aynı gözle bakmamıştı; kabaca az önce belirttiğimiz Türklerin Akdeniz'e inişiyle ilgili kök-örnek (*archétype*) anlatının, Doğu Akdeniz ve İran ile olan jeopolitik çatışmaları sahneye koyan tarihsel anlatı değişkelerini yok saydığı da söylenebilir. İlerde göreceğimiz gibi, 1400'lerde (*Quattrocento*) yaşamış hümanistlerin bir bölümü Batıya yönelen Türk göçlerinin birkaç safhada gerçekleştiğini görmezden gelmiş ve Kafkasya'ya gelen "Oğuzlar" (Selçuklular) gibi ilk Orta Asyalı savaşçılar ile birkaç yüzyıl sonra gelerek sonradan Osmanlılara dönüşecek olan göçmenleri aynı doğrusal gelişme çizgisine yerleştirmişlerdir. Ancak, eski kitaplara güvenmek yerine başka bilgi kaynaklarına ulaşabilen ve sonuçta bir azınlık olarak kalan bazı yazarlar da Türklerin kökeninin Türkistanda[7] aramışlardı. Bu adla anılan coğrafi bölge, Altay'daki ilk yurtlarından çıkarak birkaç dalga halinde Sincan'ın güneyine ve Maveraünnehir'e dağılan, ardından da Akdeniz'in yolunu tutan bu göçmen halkların köklerinin bulunduğu yerdi.[8]

Üzerinde duracağımız ilk Portekizli yazarlar Rönesansın hümanist geleneği ile uyumlu bir tarihi yaklaşımı temsil etmekteler. Birkaç yüzyıl boyunca Batıda billurlaşan eski bilgilere yaslanan bu yazarlar, esas olarak 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başında yazmış İtalyan tarihçilerin aktardıkları bilgilerle beslenmekteydiler. Bu eserler Batı Avrupa'daki büyük entelektüel merkezlerde toplanmış olan hümanist çevrelerde dolaştığı ve kullanıldığı için, onları kullananlara belli bir saygınlık ve otorite kazandırmaktaydı. İlginç olan, Türklerin kökeni ile Uluslar Tablosuna göre Nuh'un torunu Togarman'ın soyundan geldikleri görüşü arasında bir ilişki kurulduktan sonra bile, 15. yüzyıl yazarlarının kimliğe dair bilgileri antik coğrafyacılarda ve büyük ortaçağ tarihlerinde aramakta devam etmeleridir.[9] Bu tip kaynakların Portekizli yazarlar tarafından kullanılması, büyük ölçüde "masa başı çalışması"olmalarına yol açmış, eserlerini incelediğimizde göreceğimiz üzere, bunlara esin kaynağı olan kaynaklarda da olduğu gibi, incelenen nesne hakkında tecrübeyle edinilen doğrudan bilgiye tamamen sırt çevrilmiştir.[10]

Keşiş Diogo de Castilho ile başlayalım. Kendisi, *Livro da origem dos Turcos*, adlı tümüyle Türklerin tarihine ayrılmış bir kitap yazan tek Portekizli yazardır. Kitap, Anvers'te 1538'de basılmıştır. Nadir bulunan bir kitaptır, fakat dönemin Portekizli birkaç yazarı tarafından bilindiği anlaşılmaktadır. Yazar, bu kitabında Türklerin Batıya doğru göçüyle ilgili pek çok otoritenin verdiği bilgileri bir araya getirmeyi başarmıştır. Castilho, *Quattrocento* yazarlarının çoğu gibi Türklerin kökenini antik dönem yazarlarının sözünü ettikleri İskitlere kadar götürürken bu göçmen kabilelerin 7. yüzyılda İran'a girişlerini anlatmak üzere peş peşe iki etnonim* kullanır. Anlatısının genel olarak, klasik yazarlardan esinlenmiş coğrafi bir betimleme temelinde, bir yüzyıl önce yaşamış Latince yazan bilginlerin Türklerin kökeni hakkında ileri sürdükleri iddiaları izlediğini, özellikle onların İskitler ve Hunlarla akraba oldukları ve Güney Kafkasya'ya Kafkas Sıradağları'ndan geçerek geldikleri görüşünü benimsediğini söyleyebiliriz.[11] Nitekim, kitabın ilk bölümünde Castilho, Raffaele Maffei'nin (nam-ı diğer Volaterranus) ve Giovanni Battista Cipelli'nin (nam-ı diğer Egnatius) metinlerinden bölümleri olduğu gibi kopyalamıştır. Bir yazardan diğerine geçiş, İran'a yönelik göçün önderlerinden birinin adında yapılan değişiklikten anlaşılır; Volaterranus bu kahramana *Strangolipix* adını verirken Egnatius ondan *Trangolix* adıyla söz eder.[12]

Değinmemiz gereken ikinci eser, Perdo de Mariz'in *Dialogos de varia historia* adlı kitabıdır. Bu, ilk kez 1594'te yayınlanan, Portekiz tarihi ile ilgili ilk incelemedir. Muhammed'e ve İslam dininin başlangıcına değinen bölümde yazar, Türklerin kökenini 15. ve 16. yüzyıl İtalyan hümanizmasına oldukça yakın terimlerle anlatmaktadır. Ayrıca, eserin bu bölümünün esas olarak Andrea Cambini'nin *Della Origine de' Turchi*, adlı eserinden alındığını ve buna Paolo Giovio'dan yapılan bazı alıntıların eklendiğini vurgulamamız gerekiyor.[13]

> İşte bu, acımasız Osmanlı Türklerinin imparatorluğu idi. Kimileri onların Trakyalıların soyundan, kimileri de İskitler ve Trakonya ya da Türkmenya gibi yerlerin halklarının soyundan geldiklerini ileri

* etnonim: kabile adı –ç.n.

sürmektedir; başkaları da Avrupa'yı Asya'dan ayıran Tanais (bugünkü adıyla Don) nehrinin kıyısında yaşayan Sarmatlardan olduklarını, hatta bazıları onların Teukri adıyla anılan eski Truvalıların soyundan geldiklerini savunuyor. Muhteşem Süleyman bu soyla çok iftihar ederdi. Ancak çok dikkatli Paolo Giovio'nin söylediklerine bakılırsa bizim bugün Tataristan olarak adlandırdığımız yerde yaşayan Avrupa İskitlerinin soyundan gelmeleri muhtemeldir. Burası, Hazar Denizi'nin öte yanında eskiden yaşadıkları dağlık bölgedir. En sık yaşadıkları yer ise (filozof Ethikos'un söylediğine göre)[14] Tarakonid denilen bir adaydı, ki bazı yazarlara göre adlarını da buradan almışlardı. Bu barbarlar Rifes ya da Hiperboren denilen ve Büyük İskender tarafından ardına kapatıldıkları dağları aştılar,[15] ve Alanların –ki bugün onlara Macar diyoruz– topraklarını hışımla geçtiler ve iki tarafın kayıplarının çok olduğu savaşlara tutuştular. Sonra yolları üzerindeki Pontus ve Kapadokya eyaletlerini ve birçok başka yeri yakıp yıktılar; sonunda bunca vahşetten yorgun düşüp erişilmesi zor dağlara ve vadilere çekildiler ve hayatlarını çok yatkın oldukları eşkıyalık ile sürdürmeye başladılar. Daha sonra sayıları arttı ve askeri açıdan birkaç kola ayrılarak bu eyaletlerde oturan halkları taciz etmeye başladılar. Böylece kısa sürede yalnız Pontus'un ve Kapadokya'nın efendisi olmakla kalmayarak Natolya (Anadolu) denilen Küçük Asya topraklarına yıkıcı seferler düzenlediler. İşte bu topraklara bugün onların adından dolayı Türkiye denilmektedir.[16]

Pedro de Mariz'in çalışmasının ilginç yanı, gerçekten inandığı için ya da metni bazı kökleşmiş kavramlara aşina olan yarımada okurları için anlaşılır olacak şekilde uyarlarken yaptığı kaynak değiştirme tarzıdır. Öyle ki, Cambini'nin *Monti Piritei*[17] (Piritea Dağları) dediği şey Pedro de Mariz'in çalışmasında Rifeos Dağları (*Montes Ripheos*) olarak geçmekte; öte yandan Cambini'nin Avarlar dediği insanlar *Dialogos*'ta Alanlar olarak adlandırılmaktadır. Metinde yapılan bu iki değişiklik doğrudan Cambini'nin kitapçığından alınarak yapılmıştır; Mariz bu bilgiye Gonzalo de Illescas'ın *Historia Pontifical y Catholica* adlı eserinde rastlamıştır. Bu kaynağın Portekizli yazar tarafından

kullanıldığını, Büyük İskender'e yapılan atfın da buradan alındığını biliyoruz.[18] Zaten metnin kenarında belirtilen kaynak göndermeleri de –Theodore Gaza ve Sabellico gibi yazarlar tarafından belirtilen– hayli geniş bir kaynakçadan yararlanıldığını göstermektedir, ama hepsinin Mariz tarafından incelendiğini (en azından bu bölümle ilgili olarak) söylemek mümkün değildir. Nitekim, Portekizli yazar metninde asıl kaynağı yerine Illescas'tan bir alıntı yapmayı tercih etmiştir; bu tercih Rifes Dağları'nın oldukça yaygın olarak kullanılan bir coğrafi adlandırma olmasıyla açıklanabilir. Bu ada yer veren en eski kaynak, Kastilya kralı X. Alfonso tarafından yazılan *Cronica General de España*'dır ve bu eser yarımadada Rönesans döneminde ulusal tarih yazan herkesin temel başvuru kaynağı olmuştur.[19] Avarlar yerine Alanların kullanılması ise muhtemelen Avarların İberyalı entelektüel çevrelerinin bilmediği bir etnik ada gönderme yapmasıyla açıklanabilir; buna karşılık, Avarların Hazar bölgesinde komşusu olan Alanlar, Batı Avrupa'ya yönelik Germen istilalarıyla ilişkili tarihi nedenlerden dolayı bilinmekteydi.[20]

Farklı bir metodolojik yaklaşım benimseyen ikinci grup yazarlara geçersek, Türklerin kökeni temasını derinliğine ele almış olmasa da, yaptığı kısa göndermelerle daha sonraki gelişmeleri etkilemiş bir yazardan söz ederek işe başlayacağız. Kendilerini Portekizlilerin Asya'daki var oluşunun tarihini anlatmaya adamış yazarlardan *opus magnum* ile başköşeye yerleşen kişi João de Barros'dur. *Décadas da Ásia* adlı eseri, tarih konusunda benimsediği ve eserine yansıtma iddiasında olduğu (António José de Saraiva'nın ünlü deyişiyle) "yerküresel bakış açısı"ndan dolayı üzerinde durulmayı hak eden bir çalışmadır. Böylece yazar, Portekiz'in Asya serüvenini daha geniş bir Doğu tarihine yedirerek anlatmaya çalışacaktır. Dördüncü ciltte Moğol halklarından söz ederken Barros, Türkistan'ı dar anlamda Türklerin ülkesi olarak ("gerçek Türklerin doğal anası"[21]) belirtir, bu da en azından onun Türk halklarının Orta Asya kökenli oldukları konusunda bilinçli olduğunu gösterir.

Fakat, João de Barros Türklerin kökeni hakkında oldukça iddiasız olsa da, onun izinden giden başka bir tarihçi bu soruya daha büyük bir önem atfedecektir. Diogo do Couto, Portekizlilerin Asya serüveninin ikinci büyük şahsiyeti ve Barros'un tarihçiliğinin halefidir; zira selefi gibi o da,

Moğolların tarihinden ve Kuzey Hindistan'da ortaya çıkmalarından söz ederken, Türklerin kökeni temasına değinir. Couto'nun Moğollarla Türkler arasında tematik bir bağ kurmasının nedeni, her iki halkın da kökeninde yer alan mitik efsaneyle ilgili anlatıdır; bu efsane, kendi deyişiyle İran "tarihleri"nin yorumuna dayanmaktadır ve o bunları, İmparator Ekber'in gönderdiği elçilerin Goa'da bulundukları sırada öğrenmiştir. Couto Farsçaya hâkim olmadığı için bu anlatılar ona sözlü aktarılmış ya da Portekiz hizmetindeki bir tercüman tarafından tercüme edilmiş olmalıdır. Demek ki, burada büyük Avrupa anlatılarına benzeyen gelenekle karşılaşıyoruz: Bu gelenek insanlık tarihinin başlangıcını Nuh'un oğullarının dünyanın dört bir yanına dağılmasına götürür ve halkların soyağacını tufan sonrasına ait Uluslar Tablosuna dayandırır.

> Tatar ve Acem tarihlerinde bu halkların Nuh'un (onlar Noa derler) bir torunu ve Yafes'in Türk adlı bir oğlunun soyundan geldiklerini bilmek gerekiyor. Dünyanın bölüşümü sırasında Asya topraklarının ona düştüğü söylenir. Bu Türkten hiçbir metinde söz edilmemektedir; zira Kutsal metinlerde olsun, Josef'in *Antiquitatibus* adlı çalışmasında olsun, Bérose'de[22] ya da tufandan sonraki halklarla ilgili yazmış başka yazarlarda olsun, Yafes'in yalnız yedi oğlundan söz edilmektedir. Bunlar, Gomer, Magog [Mecüc], Madaî [*Medir*], Javan, Tubal, Mosoş ve Tiras'tır; Amano ile Tauro (Toros) dağı ve Tanais (Don) arasındaki topraklara onların soyundan gelenler yerleşmiştir. Bunlardan ikinci oğul olan Mecüc'ün –ki onun Tur olduğunu varsayalım– soyundan gelenler Mecücîlerdir [*Magogalar*] ve Yunanlılar onlara İskit adını vermişlerdir. Tatar metinleri Türkler'in Yafes'in soyundan geldiklerini söylediklerine göre, bu soy, Türk'ün onun oğlu olduğu varsayımıyla Mecüc'e tekabül etmelidir ki, bu da büyük bir (fark) yaratmaz.[23]

Tatarların ve Moğolların mitsel soyağaçları, bu iki halk arasında, ortak kökenlerine rağmen, kaçınılmaz olarak bir farklılık bulunduğunu göstermekte, dolayısıyla bunların iki farklı halk oldukları kabul edilmektedir.

Kaldı ki, Couto Türkleri, Moğollardan ziyade Tatarlarla özdeşleştirme eğilimindedir; bu anlayış da açıkça Türk/İran tarihçilik modeline yaslanmaktadır. Bu yaklaşımın en iyi örneği, Reşidüddin Tabib'in *Cami-üt-Tevarih* adlı eseridir; sonradan bu gelenek, 17. yüzyılda hükümdarları ve tarihçileri olan Özbek Ebu'l Gazi Bahadır Han tarafından yazılmış *Şecere-i Türk* adlı eserle sürdürülmüştür.[24] Couto'ya göre, Yasef'in Türk adı verilen çocuğu, doğal olarak göçmen halkların benimsedikleri bu adla anılmıştır. Birkaç kuşak sonra aynı adlı bir başka şahsiyet çıkmış ve coğrafi Türkistan adının kökeninde yer almıştır, ancak bütün bunlar Diogo do Couto'nun anlatısında farklı kökenlerden gelen soyağacı geleneklerinin örtüştüklerini gösterir.[25] Doğulu kaynaklardan edinilen bu bilgiler ona, Pordenoneli Odoric ve Normandiyalı Anselme gibi söz konusu iki etnik grubun –Moğolllar ve Tatarlar– farklı kimliklerini göremeyen ve sonradan onları aynı grup içinde ele alan ortaçağ Avrupa seyyahlarını eleştirme fırsatını vermektedir.

Diogo do Couto'dan bahsederken, farklı kaynakçalardan derlenmiş referansların, kişisel yorum kriterlerine uygun şekilde değiştirilmiş terimlerin ya da özel bazı ögelerin üst üste yığılması olgusunu kabullenmeye hazır olmalıyız. Ancak, yazarın farklı tezleri karşılaştırarak verileri daha iyi yorumlama ve akla yakın sonuçlara varma amacıyla çok daha gelişmiş bir eleştiri anlayışına sahip olduğu da teslim edilmelidir. Gerçekten de, Yukarı Asya halklarının soyağacına ayırdığı bölümlerde Couto'nun farklı köklerden gelen ve kronolojik olarak birbirlerinden hayli uzak dönemlerle ilgili çok çeşitli kaynakları bir arada kullanarak farklı metinlerle ilgili okumalarını tamamen teorik bir açıklamaya varmak üzere değerlendirdiği söylenebilmektedir.

Fakat Portekizli tarihçinin eseri sadece Moğollar ile Türklerin mitik soyağaçlarını betimlemekle sınırlı değildir; bu tespitten sonra Türklerin kökenini ve Doğu Akdeniz'de nasıl ortaya çıktıklarını anlatmaya girişmektedir. Couto *Década da Ásia*'nın dördüncü kitabında Türklerin iki farklı aşamada gelişlerinden söz etmekte, daha sonra da üç farklı hikâye anlatmaktadır. Bunlardan ilkinde tarihçimiz, Türklerin Kafkas Sıradağlarından Anadolu'yu, Yunanistan'ı ve sonunda Konstantinopolis'i fethetmek üzere güneye indikleri yollu anlatıyı tekrarlar.[26] Başka bir bölümde Türk kabilelerinin göçünü

ortaçağda mitik bir kişi olan Rahip Yohannes adlı Hıristiyan kralın onları anayurtları Türkistan'dan sürmesiyle açıklar. Kutsal topraklara düzenlenen Haçlı Seferleri sırasında üretilen bu ortaçağ efsanesi, gerçek olaylarla –örneğin Karahitay hükümdarının Selçukluları yenmeyi başardığı Katvan Savaşı[27]– çoğu zaman Moğol İmparatorluğu ile karıştırılan ve Latin devletlerine Filistin'i işgal etmiş Müslümanlara karşı destek verebileceği varsayılan Asyalı bir Hıristiyan güçle ilgili rivayetleri birbirine karıştırır.[28] Couto ayrıca Rahip Yohannes mitinin yayılmasının önde gelen sorumlularından Otton de Freising'i de (yanlış olarak Floransa kardinali olduğunu söyler) Türklerin Küçük Asya'da görülüş tarihi olarak saptadığı 800 yılı için kaynak olarak gösterir.[29] Aynı bölümde bunun hemen ardından Portekizli tarihçi, açıkça Tyr'li Guillaume'a atfedilen bazı olgulardan sözeder; buna göre Türkler kuzey topraklarında yaşamaktayken, ilkönce Türkistan'a yerleşmişler, ardından İran'a ve en sonunda Suriye'ye gelmişlerdir. Bu aşiretlerden bazıları sonradan İran'a dönecek –Türkmenler– geri kalanlar ise zamanla Küçük Asya'da büyük bir güç haline geleceklerdir.[30]

İşte Couto bize, Türklerin etnik kökenini farklı anlatılara dayalı üç bölümlü bir metinde böyle açıklıyor. Bu anlatılardan en eski olanı, kökenlerini Kafkasya'ya dayandırmakta ve burayı terkettikten sonra ya Gürcistan ya da Ermenistan üzerinden Anadolu'ya doğru göç ettiklerini ileri sürmektedir; bir başka anlatıya göre kökleri Orta Asya'daki genellikle Türkistan denilen bölgeye uzanan Türkler buradan göç etmişlerdir ve İran'a varışlarının öyküsü metinden metine hayli değişmektedir. Dolayısıyla genellikle kaynaklarıyla ilgili olarak dikkatli ve eleştirel olan Couto'nun, kesin bir versiyonda karar kılmamasına şaşırmamak gerekir. Sonuç olarak bütün bu farklı yorumların ortak noktaları vardır ve birbirleriyle pekâlâ örtüşmektedirler: Avrasya kökeni, kitlesel göç, kendi adlarını verdikleri Anadolu'yu fethetmeleri ve Türklerin Truva kökeninden geldiklerinin reddedilmesi bu ortak noktaların başlıcalarıdır.

Bu Portekizli tarihçinin bu kadar eski bir kaynağa başvurması şaşırtıcı görünebilir –Tyr'li Guillaume'dan söz ediyoruz– halbuki daha yakın tarihli başka bazı yazarlar –ki bunlar hiç de yabancısı olmadığı isimlerdi– onu döneminin hümanist yazınına daha uygun bir sentez yapmaya götüre-

bilirlerdi. Bu görünüşte çelişkili tercihi açıklamak çok da zor değildir. Sonuç olarak Couto'nun Haçlı Seferlerinin tarihçisinde aradığı şey, muhtemelen ona en doğru ve akla uygun görünen versiyondur. 15. yüzyılın hümanist yazarlarının çoğunun aksine Portekizli yazarın verdiği Türk halklarıyla ilgili vizyon tek parçalı (monolitik) ve türdeş bir etnik grup hakkında edinilmiş durağan bir vizyon değildir. İran'a yapılan seyahat anlatılarından (örneğin António Tenreiro'nun metninden), Doğu Anadolu'da ve İran yaylasında yaşayan insanların önemli bir yüzdesinin Türkçe bir diyalekt konuşan Türkmenler olduğunu bilmektedir.[31] Elinin altında bu izlenimi destekleyen başka yazarların metinleri de vardır. Bunlardan bazıları, Giovanni Battista Ramusio'nun *De Navigationi et Viaggi* adlı derlemesinde yer alan İtalyanların metinleridir. Dolayısıyla Türklerin etnik kökenleriyle ilgili anlatısında, daha önce ele aldığımız Osmanlı İmparatorluğu'na odaklanan yazarlardan farklı olarak etnik çeşitliliği gözetmek zorundadır.

Şimdi ele alacağımız yazar, Pedro Teixeira, Mirhand'ın Ravzatü's-sefâ adlı tarihini İspanyolcaya tercüme etmiştir. Aslında kendi sözlerine göre bundan önce bunun ilk versiyonunu ana dilinde yani Portekizce olarak yayınlamıştı.[32] Bizi özel olarak ilgilendiren bölüm, mazdekçi yazınla ilgili olarak İran geleneğinde efsanevi hükumdar Faridûn'un oğulları –Tur, Salın ve İrac– hakkında söylenenlerdir. Muazzam İran İmparatorluğu bu üç oğul arasında paylaştırılmıştır: Doğu, Batı ve İran.[33] Bu durumda Turan, yani "Tur'un toprağı," Orta Asya'ya tekabül etmektedir. Gene Teixeira'ya göre, Türkler ve Türkistan kelimelerinin kökeninde Tur ve Turan kelimeleri vardır.

> Bu Tur, babasının ona verdiği dünyaya gelir gelmez, en uygun ve elverişli görünen yerde bir şehir kurdu ve şehre Tûrân adını verdi; bugün Turkistan diye anılan bölge ve krallık adını buradan alır. Burası Hazar Denizi'nin yakınında, yukarısında ve doğusunda yer alan Maveraünnehir (*Maure nahar*) denilen yerdir.[34] Türklerin başlangıcı, kökeni ve doğdukları yer burası olup, buradan çıkmışlar ve buradan hareketle bugün sahip oldukları bütün toprakları işgal etmişlerdir. Demek ki, ataları Faridûn'un oğlu Tur olup, Teucri ya

> da Trak değildir; şehirleri ve krallıklarının adı da Turan ve Türkistan olup, Tur'ların yaşadığı yer anlamına gelir, adını buradan alır. [...] Turan ya da Türkistan'da yaşayanlar İranlılara ve Araplara Türk ya da Türkmen derler. Böylece, Türklere atfedilecek başka herhangi bir kökenin ne kadar dayanaksız ve gülünç olduğunu anlayabiliyoruz.[35]

Belirtelim ki, Tur'u Türklerin atası olarak adlandıran kalem Teixeira'dır ve bu, Mirhand'ın metninde hiç de açık değildir. Kuşkusuz bu iki terim arasındaki yakınlığı anlamak mümkündür; ama Asya'nın bu yöresinde yaşayan insanlar uzun süre Aryen kökten geldikleri ve Altay ve Moğol bölgelerinden çıkan Türk halklarının buraya gelmeleri daha geç bir tarihte gerçekleştiği için burada bir mantıksızlık vardır.[36] Teixeira'nın *Relaciones*'in bu bölümünde sözü edilen mitik anlatı –ki izlerine daha önce Diogo do Couto'nun anlatısında da rastlamıştık– 10. yüzyıldan itibaren Firdevsî'nin epik *Şahnâme*'sinde ortaya çıkan, daha sonra Mirhand'ın devraldığı sözlü gelenekten hareket eden şairler tarafından geliştirilmiştir.[37] Burada Tur'un mirasından kastedilen Turan ve Türklere ait, Çin'e kadar yayılan topraklardır.[38] Dick Davis'in hatırlattığı gibi, eğer Firdevsî Turanlıları Türklerle özdeşleştirmek için bu kadar uğraşıyorsa, burada epik şiirin ilk bölümünde sözü edilen tarih-öncesi çağlarda Sasani kültürünün etkisini vurgulama çabası etkili olmuş olmalıdır.[39] Aslında Türkistan, hangi toprağa karşılık geldiği zaman içinde ve Orta Asya'daki göçebe aşiretlerin gelişme düzeyine göre değişen bir toponimidir, ama daima Türklerle ilgili olmuştur.[40] Turan, İran'ın aksine Türklerin Sincan'a ve Maveraünnehir'e doğru göç etmelerinden eskiye giden bir coğrafi tanımlama olduğundan, Türk kelimesinin etimolojik kökeni, mantıken, *Tur* eponimiyle özdeş olmamalıdır.

Kısa sunuşumuzda değineceğimiz son kişi, Türklerin kökeni meselesine daha önce ele alınan incelemelerden farklı bir "portre" öneren ve bu nedenle üzerinde durulmayı hak eden bir yazardır. Hiçbir zaman yayınlanmamış olan *Tratado da viagem que fez... da India Oriental à Europa, nos annos do Senhor de 1610 e 1611*, adlı eserin yazarı D. Álvaro da Costa, Türklerin etnik kökenini kabaca, kitabının "Türk ve Osmanlı gücü hakkında"başlıklı

XII. bölümünde ele almaktadır. Burada Türklerin yükselişini peygamber Muhammed'in askeri yayılmacılığına bağlar.

> Sahte peygamber Mohamet, İsa efendimizden sonra 630 yılında, kâfir mezhebinde güçlenip ve kökeninin bulunduğu Arabistan'dan silah yoluyla çıkıp, Mısır'ın eskiden Memfis diye adlandırılan büyük metropoliten merkezi Kahire şehrine yerleşti. Sonra da Asya'nın büyük bir bölümünün efendisi olduğu sırada Asya'nın kuzey bölgelerinden barbar bir halkın ordularının aşağı indiği görüldü [...] Mohamet'e savaş açtılar ve onu tehlikeye attılar, öyle ki Mohamet onlara oturmaları için Karadeniz kıyısında Teucrie denilen bir toprak parçası önerdi, onlar sonradan sahtekârlık yoluyla Türk adını buradan aldılar ve teşekkür babında Mohamet'in mezhebine katıldılar ve daima ona bağlı kaldılar. Bu eyalette yerleşmelerinden bir süre sonra çoğaldılar ve komşularıyla savaşmaya başladılar ve yayıldılar; çok daha sonra 1300 yılları sırasında aralarından Osman adlı biri çıktı, kökeni mütevazı idi ama yiğit bir kumandandı; Türklerin kralı oldu ve onun soyundan gelen bütün krallar ona saygı gereği Osmanlı adını aldılar. Bu kralın ve kumandanın bayrağı altında büyük fetihler gerçekleştirdiler ve topraklarını güneye, doğuya, batıya ve kuzeye doğru genişlettiler; fethettikleri bütün bu topraklara Büyük Türkiye adı verildi.[41]

Osmanlı hanedanının ilk dönemleri hariç –ki, bu bölüm büyük ölçüde Pedro Mexía'nın metnine benzemektedir–[42] Costa'nın Türklerin kökeniyle ilgili bu anlatısının kaynaklarını bulmak zor oldu. Biz, Yukarı Asya kökenli göçmenlerin İran'da görülmeleriyle ilgili bu özgün yorumun muhtemelen daha önce sözünü ettiğimiz kaynakların yanlış okunmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Biraz daha ayrıntıya inelim: Köklerinin kuzey bölgelerinde olması, Arap İmparatorluğu'nu tehdit etmeleri, Karadeniz bölgesine yerleşmeleri, hızla çoğalmaları ve komşu bölgelerde eşkıyalık yapmaları, bütün bunlar Türklerin Yakındoğudaki tarihinin ortak temalarıdır. Ama hemen bunlara ters düşen birkaç nokta dikkatimizi çekiyor: Türklere etinomi yoluyla, yaşadıkları yerden, Teucrie'den yola çı-

karak ad verilmesi (ki, daha önce gördüğümüz gibi bu tür bir etimolojik yakıştırma uzunca bir zamandır yapılmıyordu), yanlış olarak Muhammed'e atfedilen fetihlerin abartılması ve kimi kronolojik hatalar. İslamın peygamberinden söz ederken D. Álvaro de Castro daha önce değindiğimiz Egnatius'un 1516'da yayınlanmış *De Caesaribus* adlı eserine bakmış olmalıdır; oysa orada bir derkenarda (*excursus*), "Mohamet, Sarrasinlerin prensi,"[43] adlı birinden söz edilmektedir (gerçi anlatılan olaylar daha yeni tarihlidir ve 10. yüzyıla gitmektedir[44]). Bu metni çok hızlı okuması halinde Costa'nın hataya düşmesi pek mümkündür ve Türklerin Müslüman topraklarına gelişini pekala, kronolojiyi peygamber Muhammed ile uyumlu hale getirmek için iki yüzyıl geriye atmış olabilir. Ayrıca, seyyah D. Álvaro da Costa'nın *Livro da origem dos Turcos* adlı kitabı yanından ayırmadığı ve Castilho'nun bu kitapta İslamın Muhammed zamanındaki yayılışı ile "İskit" akıncılarının gelişi ve Müslümanlığı kabul etmeleri,[45] arasında bağ kurmasının hiç de şaşırtıcı olmadığı düşünülebilir. Costa bu olayları aynı zaman diliminde olmuş olaylar gibi görmüş olabilirdi. Her halükârda, bu tasvir, Türklerin kökeni ve tarihi konusundaki Rönesans metinleri arasında, başka hiçbir metine benzemeyen tek örnektir.

***

Sonuç olarak, antik bilgiler ve ortaçağ kroniklerinin sentezinden beslenen Batı tarihçilik geleneği ile tarihçilerin Portekizlilerin Doğudaki serüvenlerinden elde ettikleri bilgiler arasında bir gerilim bulunduğunu söyleyebiliriz. Couto ve Teixeira gibi tarihçilerin Türklerin kökeni hakkında bağımsız görüşlere sahip olmalarının esas olarak iki nedeni vardır: 1) Asya halklarıyla sürekli temas halinde olmaları; ki burada Hindistan-İran üzerinden gelen bilgi kanalları özellikle önemlidir. 2) Batının klasik ve ortaçağ bilgi kaynaklarının belirli bir ağırlık taşımasına rağmen, farklı Avrupa metinlerinin ötesine gitme ve bunları İran kaynaklarıyla karşılaştırma arzusu. Bu son faktör, her iki arayışın sonucunda elde ettikleri bilgilerin Batı kaynaklarından edinilen malzemeye kıyasla daha güvenilir olması nedeniyle büyük önem taşımaktadır.[46] Rönesans'ta yazılmış batılı metinlerin çoğunun aksine, Türk halklarının etnik kökeniyle ilgili çalışmalar bu yazarlar tarafından, doğrudan Osmanlılarla ilgili olaylar yerine, Moğol ve Safevi imparator-

luklarının etnik-tarihi özelliklerine dayandırılmıştır. Barros'un izinden giden Diogo do Couto, Türk tarihiyle ilgili olarak Moğol hanedanının kuruluşundan hareketle bir tablo oluşturmuş, bunu yaparken de "Tatarlar"ile Moğolları birbirinden ayırmaya özen göstermiştir. Nuh'un oğullarıyla ilgili anlatının farklı versiyonlarını (biri Hıristiyan, diğeri Müslüman) karşılaştıran eleştirel bir metod kullanarak Avrupa ve Doğu anlatılarını, 15. yüzyıl hümanistlerinin yazılarını, "Asyalı"Rahip Yohannes anlatısını ve Tyr'li Guillaume'un, *Haçlı Seferlerinin Tarihi* kitabını ustaca harmanlamıştır. Zaten bu gruptaki yazarlar, onlara Asya Müslüman dünyasıyla ilgili çok daha somut ve dinamik bir vizyon sağlayan seyahat anlatıları ve Avrupalıların Doğu deneyimleri hakkındaki coğrafi betimlemeler (özellikle Portekizli ve İtalyanların yazdıkları metinler) gibi malzemeden yararlanmışlardır.

Buna karşılık Diogo de Castilho ve Pedro de Mariz gibi yazarlar sadece batılı kaynakları kullanmışlar ve bakış açıları esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenlere odaklanmıştır. Bununla birlikte, bu iki tarihçinin anlatıları İtalyan *Cinquecento* (1500'ler) hümanist yazınının basit bir kopyası olarak görülemez. Çalışması esas olarak Egnatius ve Volaterranus'tan alınan bilgileri birbirine eklemek olan Castilho bile, metnine Portekiz okuruna yönelik birtakım ayrıntılar katarak[47] eserine özgün bir karakter vermeyi başarmıştır. Pedro de Mariz ise, İtalyan Rönesansının Türklerin kökeniyle ilgili olağan bilgilerini, 16. yüzyılda İber Yarımadası'ndaki kültür dünyasının ürettiği büyük tarihi sentezlerle, özellikle Gonzalo de Illescas'ın kaleme aldığı *Historia Pontifical y Catholica* (Papalık ve Katoliklik Tarihi) ile birleştirmiştir. Bu iki yazarın, daha önce zikrettiğimiz başka yazarlar gibi, aynı dönemdeki Fransız kültür çevrelerinde üretilen metinlere tamamen kayıtsız kaldıklarını da belirtelim. Oysa Théodore Spandounes'un *La genealogie du grant Turc* (Büyük Türk'ün Soyağacı) ya da Christophe Richer'in *De Rebus Turcarum* adlı çalışmaları daha sık kullanılan İtalyan metinlerine kıyasla çok anlamlı katkılar sağlamışlardı.[48]

NOTLAR

1 M. Rui Manuel Loureiro'ya Diogo de Castilho ve D. Álvaro da Costa'nın metinlerine ulaşmamızı sağladığı için teşekkür ediyoruz.

2 Halkların kökeni teması ve Rönesansta ele alınış biçimiyle ilgili olarak bkz. Roberto Bizzocchi, *Genealogie incredibili: Scritti di storia nell'Europa moderna*. Bologne: Il Mulino, 1995; Walter Stephens, *Giants in Those Days: Folklore, Ancient History and Nationalism*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1989; Peter Burke, "Foundation Myths and Collective Identities in Early Modern Europe," Bo Stråth (der.), *Europe and the Other, and Europe as the Other*. Bruxelles: PIE-Peter Lang, 2001, s. 113-122.

Rönesans yazarlarının soyağacı ve kökenlerin tarihine olan merakları bilinmekle birlikte, Portekiz yayılmacılığı sırasında bu tema dönemin yazarları tarafından ele alınmış değildir. Bunun birçok açıklaması olabilir: 16. yüzyıldaki kronikler daha çok anlatı biçimindedir ve Portekiz'in Doğudaki askeri çabalarıyla ilgili olaylara ağırlık verilmiştir. Aslında kronikçiler Asya'da karşılaştıkları halkların antropolojik özelliklerine eğildikleri zamanlarda da daha çok Portekiz otoriteleriyle yakın bir ilişki içinde bulunanlara öncelik vermekteydiler ve bu halklar genellikle Batıda bilinmeyen ve incelenmeyen halklardı. Dolayısıyla Rönesans Portekiz yazınında Türklerin etnik kökeniyle ilgili ayrıntılı bilgi aramak boşunadır. Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkiler Hindistan ve Basra Körfezi'nde Portekiz yayılmacılığı sonucu meydana gelen deniz çatışmalarıyla sınırlı olduğundan bu fazla ilgi çeken bir konu değildi. Öte yandan Türklerin kökeni 15. yüzyılda hümanistler tarafından enine boyuna incelenmiş hatta bu eserlerden bazıları Portekiz'de de yayılmıştı. Örneğin Marco Antonio Sabellico'nun eserinin bir bölümü 16. yüzyılın ortalarında Portekizceye çevrildi (ama Türklerin etnik kökeni bu bölümler arasında yer almıyordu).

3 Bkz. Fernando Oliveira, "História de Portugal," José Eduardo Franco, *O mito de Portugal: A primeira história de Portugal e a sua função política*. Lizbon: Roma Editora / Fundação Maria Manuela e Vasco de Albuquerque d'Orey, 2000, s. 351 ve d.. Bu ilerde inceleyeceğimiz yazarlardan Pedro de Mariz'in de görüşüdür.

4 Bkz. Paulin Paris (der.), *Les Grandes Chroniques de France, selon que elles sont conservées en l'église de Saint-Denis en France*. 6 cilt, Paris: Techener, 1836-38, s. 5 ve d. Bu konuda özellikle bkz. Colette Beaune, *Naissance de la nation France*. Paris: Gallimard, 1985. Brötanya halkının mitik soyağacı konusunda bkz. Joseph Rio, *Mythes fondateurs de la Bretagne: Aux origines de la celtomanie*. Rennes: Ouest-France, 2000, s. 32 ve d.

5 Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*. Nieuwkoop: B. de Graaf, 1967; Agostino Pertusi, "Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs," *Bisanzio e i Turchi nella cultura del Rinascimento e del Barroco*, (der.) Carlo Maria Mazzucchi. Milano: Vita e Pensiero, 2004, s. 113-70 daha önceki yayınlanış yeri: *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*, 10 (1972), s. 49-94]; Michael J. Heath, "Renaissance Scholars and the Origins of the Turks," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 41/3 (1979), s. 453-471; Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004; Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 2008. Ayrıca bkz. Agos-

tino Pertusi, "Giovanni Battista Egnazio (Cipelli) a Ludovico Tuberone (Crijeva) tra i primi storici occidentali del popolo turco," Vittore Branca (der.), *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Floransa: Leo S. Olschki, 1973, s. 479-87; Lucia Gualdo Rosa, "Il Filelfo e i Turchi: Un inedito storico dell' Archivio Vaticano," *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia*, II (1964-68), s. 109-165.

6 Türk halklarının kökeninin Truvalılara dayandığı görüşü ortaçağ tarihçiliğinde uzun süre genel-geçer bilgi sayılmış, ilk kez Poggio Bracciolini (1447) ve kısa süre sonra da Papa Pie II [Aeneas Sylvius Piccolomini] tarafından eleştirilmiştir. (Pertusi, "Premières études en Occident," s. 128-30). Bkz. Alexandre Eckhardt, "La légende de l'origine troyenne des Turcs," *Kōrōsi Csoma-Archivum*, 2 (1967), s. 422-34; Terence Spencer, "Turks and Trojans in the Renaissance," *Modern Language Review*, 47/3 (1952), s. 330-33. Türklerle Truvalılar arasındaki yakınlığın ikonografiye nasıl yansıdığı konusunda bkz. James G. Harper, "Turks as Trojans; Trojans as Turks: Visual imagery of the Trojan war and the politics of cultural identity in fifteenth-century Europe," Ananya Jahanara Kabir ve Deanne Williams (der.), *Postcolonial Approaches to the European Middle Ages: Translating Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 151-79.

7 Bkz. Pertusi, "Premières études en Occident," s. 134.

8 Avrasya'daki Türk halklarının tarihi ve birbiri ardından yapılan göçler hakkında bkz. *Cambridge History of Early Inner Asia*. (yay.) Denis Sinor. Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Denis Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia*. Aldershot: Ashgate, 1997; Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992; Aynı yazar, *Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs*. Aldershot: Ashgate, 2003; Jean-Paul Roux, *Histoire des Turcs: Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée*. Paris: Fayard, 1984; Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

9 Heath, "Renaissance Scholars and the Origins of the Turks," s. 453-54.

10 Bkz. Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, s. 15. Bu saptama bazı soruları gündeme getiriyor: Bunlardan birisi, metinlerde dünyanın Asya'ya yolculuk yapanların gözlemlediklerine kıyasla "eskide kalmış" biçimde tasvir edilmesidir. Bu olay kuşkusuz dönemin bilim çevrelerinin coğrafi ve kültürel nitelikteki yeni bilgileri yavaş hazmetmeleriyle ilişkilidir. Bu da, bu çevrelerin klasik yazarlara bağlı kalmalarıyla açıklanabilir. Oysa, Avrupa okurlarının coğrafi yenilikleri öğrenmeye açık olmaları tartışmaya açık bir konu olsa da, yayıncıların bu konudaki görünüşteki ilgisizliğinin çok ötesinde idi. Bunu, yenilikçi bir çalışmanın ya da bir esere yapılan göndermenin uyandırdığı ilgiden anlamak mümkündür. Bkz. örneğin, Joan-Pau Rubiés, "Travel Writing and Humanistic Culture: A Blunted Impact ?," *Journal of Early Modern History*, 10/1-2 (2006), s. 131-168. Bununla birlikte hümanistlerin dünyası ile yayılmacılıkla ilişkili insanlar arasındaki bu görünüşteki kopuş hümanistlerin gemicilerin getirdikleri yeni bilgilere kapalı oldukları anlamına gelmiyordu. Sık sık verilen bir örnek, Ioannes Boemus'dur; *Omnium gentium mores* adlı eseri Rönesans'ta büyük bir yayıncılık olayı olmuştur. Ama bu eser de büyük ölçüde klasiklere yaslanmaktaydı. Klaus Vogel, Boemus'a atfedilen 15. ve 16. yüzyıllarda gerçekleştirilmiş Okyanus keşiflerine kayıtsız kaldığı yollu eleştiriyi kabul etmemektedir. Zira, Alman hümanistinin kitabını yazdığı sırada İber Yarımadası menşeyli deniz seferleri hakkında henüz klasik bilim eserlerindekine benzer bir teorik sistemleştirme yapılmış değildi. (Klaus A. Vogel, "Cultural Variety and Renaissance Pers-

pective: Johannes Boemus on *The Manners, Laws and Customs of all People* (1520)," Henriette Bugge ve Joan Pau Rubiés (der.), *Shifting Cultures: Interaction and Discourse in the Expansion of Europe.* Münster: Lit, 1995, s. 17-34).

11 Türk halklarının Doğu Anadolu'ya ve Yukarı Mezopotamya'ya Kafkasya üzerinden geldikleri yollu geleneksel tez kuşkusuz Hunlara yapılan bir göndermeyle açıklanabilir. Hunlar, Orta Asya steplerinden yola çıkıp Sasani ve Roma topraklarını 4. yüzyılın sonundan itibaren birkaç kez tehdit eden bir kabileler konfederasyonu idi. Yaptıkları saldırılar sonucunda Fırat Vadisi'ne ve Suriye'ye girmeyi başarmışlardı. İzleyen birkaç on yılda bu saldırgan eylemlerin hedefi Kafkasya olmuş, bu sırada Hunlar Gürcülerin ve Ermenilerin desteğinden yararlanmışlardır. Çünkü İran yöneticilerinin Hıristiyan karşıtı baskılarından zarar gören bu kavimler, güçlü komşularına karşı güvenliklerini başkalarıyla ittifak yaparak sağlamaya çalışıyorlardı. Buna koşut olarak Türk aşiretleri de Kafkas /Pontus yaylalarına girmeye başladılar ve sık sık, Sasanilere karşı verdikleri mücadelede Bizanslıların yanında yer aldılar. Bu eğilim Hazarların bölgede yerleşmeleri ve 7. yüzyıldaki Arap istilalarının onları durdurmayı başaramaması sonucu güçlendi. Bkz. Peter B. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia," *Nomads and Their Neighbours*, iv, s. 45-67. Bkz. C.A. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11/2 (1944), s. 266-75.

Kafkasya üzerinden yapılan bu yolculuk aslında Batı Avrasya'ya bağlanan ve Hunlar, Avarlar,gibi Türk/Moğul kökenden halkların Rusya steplerini Karadeniz'in kuzeyinden aşarak Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara girmelerini sağlayan yoldan gerçekleştirilmiştir. Bu yola Denis Sinor "Kıpçak" ya da kuzey yolu demekte ve bunu Selçukların 11. yüzyılda izledikleri "Oğuz" ya da güney yolundan ayırmaktadır. Bkz. Denis Sinor, "Réfléxions sur la présence turco-mongole dans le monde méditerranéen et pontique à l'époque pré-ottomane," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36 (1982), s. 485-501, özellikle s. 496.

12 Bu tuhaf adın gerisinde –ki dönemin Avrupalı yazarlarının metinlerinde farklı biçimlere de bürünmüştü– İran ve İrak'ı 11. yüzyıl ortalarında istila eden Selçuk aşiretinin başı olan "Tuğrul Bey" vardı. Castilho'ya göre, bu ad değişikliği "okurun kafasında tereddüt uyandırmamalıdır, çünkü bu prensler barbar idi ve onlarla ilgili olayları anlatan her bilim adamı ona kendisine en anlamlı gelen adı vermekteydi" (Diogo de Castilho, *Livro da origem dos Turcos.* Louvain: Rutgerus Rescius, 1538, bölüm. i, pag. *manu* 10). Bkz. Raffaele Maffei (Volaterranus), *Commentariorum Urbanorum [...] octo et triginta libri.* Bâle: Hyeronimus Frobenius, 1544, fol. 85r-85v [1. baskı. Roma, 1506]; Giovanni Battista Cipelli (Egnatius), *De Caesaribus libri III.* Venedik: Aldus Manutius, 1516, kitap ii, sayfalandırılmamış. Bu temaya ayrılmış bir bölüm için bkz. Johan Spiesshaymer (ya da Ioannes Cuspinianus), *De Caesaribus atque Imperatoribus Romanis opus insigne* 1521'de yazılmış, yazarın ölümünden sonra 1540'ta basılmıştır; eser bu iki yazarın tezlerini birleştirmekte, bu arada Bizanslı yazarlardan da alıntı yapmaktadır; örneğin, Egnatius, Ioannes Zonaras'ın, Volaterranus ise Jean Skylitzes'in eserinden alıntılanmıştır. Geçerken, Skylitzes'un Theodore Gaza'nın kaleminden çıkma başka bir Türklerin kökeni kitabına daha esin kaynağı olduğunu belirtelim. Yunanca orijinaline daha saygılı olan bu versiyon Volaterranus'un versiyonundan hayli farklıdır. (Bkz."Theodori Gazae De origine Turcarum," *Patrologiae Graecae*, 161, (1866), fol. 998-1006). Pertusi, Cuspinianus'un anlatısında Yunanca kaynağa göre bazı tutarsızlıklar olduğuna dikkat çekmektedir; fakat Skylitzès ile Alman derleyici arası-

na giren aracı metni saptama imkânını bulamamıştır (Pertusi, "Premières études en Occident," s. 161). İki anlatıyı mukayese ederek okuduğumuzda biz, Volaterranus'un eserinin Cuspinianus için esin kaynağı olduğunu söyleyebiliyoruz; Bunu Yunanlı kronikçinin katkısı ile ilgili paragraftan anlamak mümkündür. Cuspinianus'un *De Caesaribus* adlı eserinin *De Turcarum Origine*, adı altında yapılmış ayrı bir basımını inceleme fırsatımız oldu, Leyden: Officina Ioannis Maire, 1654, s. 5-7.

13 Cambini'nin, ilk baskısı 1529'de Floransa'da yapılan, sonradan değişik bir biçimi şu eserde yayınlanan kopyasını inceledik: Francesco Sansovino, *Historia Universale dell' Origine et Imperio de' Turchi*. Venedik, Alessandro de Vecchi, 1600, fol. 110r.

14 *Philosopho Ethico (Filozof Etikos)*. Bu kişi Aethicus Philosophus ya da Aethicus Ister denilen, yazıları *Cosmographia*'da Aziz Jérôme olduğunu iddia eden biri tarafından derlendiği ileri sürülen sahte bir kişiliktir. Bu eserin sahte olduğu sonradan kabul edilmiş ve asıl kimliğini bilemediğimiz yazarına Sahte-Jérôme denilmiştir. Bkz. Michael W. Herren, "The *Cosmography* of Aethicus Ister: Speculations about its date, provenance, and audience," Andreas Bihrer ve Elisabeth Stein (der.), *Nova de Veteribus: Mittel- und Neulateinische Studien für Paul Gerhard Schmidt*. Munich: K.G. Saur Verlag, 2004, s. 79-102.

15 "Hazar Kapıları" Büyük İskender'in, Yecüc ve Mecüc'ü, yani kimliği zaman içerisinde yazarına göre değişen efsanevi halkları ardına kilitlediği kapıdır. Bkz. Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, s. 249-56; Andrew Runni Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*. Cambridge, MA: Mediaeval Academy of America, 1932.

16 Pedro de Mariz, *Dialogos de varia historia*. Coïmbre: Officina de Antonio de Mariz, 1597, s. 104.

17 Bu, muhtemelen *Pyrinaeos* (Pertusi, "Premières études en Occident," s 124 n. 29) adlı eserde yapılan bir çarpıtmadır.

18 Gonzalo de Illescas, *Historia Pontifical y Catholica*. Saragosse: Domingo de Portonarijs Ursino, 1583, fol. 157r.

19 Bkz. *Primera Crónica General: Estoria de España que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*. (der.), Ramón Menéndez Pidal. 2 cilt, Madrid: Bailly-Bailliere é Hijos, 1906, s. 5.
Rifes ve Hiperboren dağlarının tespiti eski coğrafi yazının temel meselelerinden biridir ve bu iki adlandırma genellikle kuzey topraklarının toponimik betimlemesinde yan yana kullanılır. Oysa nerede yer aldıkları hatta var olup olmadıkları konusunda hiçbir zaman görüş birliği olmamıştır. (Bkz. Örneğin, Eusèbe Salverte, *Essai historique et philosophique sur les noms d'hommes, de peuples et de lieux*. 2 cilt Paris: Bossange Père ve Frères, 1824, II, s. 156 ve d.; J. Oliver Thomson, *History of Ancient Geography*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948, s. 252). Öte yandan Türklerin kökeni ile ilgili çalışmasında, Aziz Antonin *Turco* ve Truvalıların hiperboren bölgelere (*hyperboreas regiones*) doğru göçünden söz eder. Aziz Antonin, *Chronicorum: Secunda pars*. Lyon: Officina Juntarum, 1586, tit. xvi, böl. iv, § v, s. 620. Bu bölüm Juan de Pineda tarafından alıntılanmış ve eleştirilmiştir: Juan de Pineda, *Tercera Parte de la Monarchia Ecclesiastica, o, Historia Universal del Mundo*. Barselona: Jaime Cendat, 1594, k. xix, böl. xxiii, § i, s. 159. Mariz bu iki esere bölümün kaynakçasında yer verir ve muhtemelen eski coğrafya ile aşina olduğundan iki toponimin birlikte kullanılmasından yanadır.

20 Flavio Biondo ve ardından Platina, her ikisi de Alanlardan, Türklerin Küçük Asya'ya girmelerinden önceki ilk kurbanları olarak söz ederler. Bkz. Flavio Biondo, *Historiarum ab inclinatione Roma-*

norum libri xxxi. Bâle: Officina Frobeniana, 1531, Dec. ii, liv. i, s. 151; Bartolomeo Sacchi (Il Platina), *Historia Platinae de Vitis Pontificum Romanorum* (yay.), Onofrio Panvinio. Köln: Officina Cholini, 1600, s. 115. Bu eserler ilk kez Venedik'te sırasıyla 1483'te (metin 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde yazılmış olsa da) ve 1479'da yayınlanmıştır. Her iki yazar da Büyük İskender'den söz ederler.

21 João de Barros, *Da Asia*. Lizbon: Regia Officina Typografica, 1777, dec. IV-2, k. vi, böl. i, s. 2. Geçerken belirtelim ki, Türkistan'ın Türklerin ilk yurdu olduğu görüşü Diogo do Couto'nun Asya eserinde ve Pedro Teixeira'nın *Relaciones* adlı eserinde de savunulmaktadır; bu son yazar Türkmenlerin Türkistan'dan çıkan ilk halk olduğunu ileri sürer.

22 Burada Sözde-Bérose'dan, Giovanni Nanni'nin yarattığı ve Annius de Viterbe de denilen şahsiyetten söz edildiği açıktır.

23 Diogo do Couto, *Da Asia*. Lizbon: Regia Officina Typografica, 1777 Aralk, IV-2, k. x, böl. i, s. 383-84.

24 Bkz. Örneğin E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*. Leyde / Londra: Brill / Luzac ve Co., 1910, s. 203; Bernard Lewis, "The Mongols, the Turks and the Muslim Polity," *Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East*. Yeni, genişletilmiş baskı, Chicago: Open Court, 2001, s. 190-207, özellikle s. 195-97; John Andrew Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian," *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 9 (1971), s. 18-29.

25 Burada *Turk* adlı, Faridun'un oğlu Tur'a tekabül eden , üç büyük şehrin fatihi ve kurucusu olarak görülen kişiden söz edilmektedir. Maveraünnehr'daki bu şehirler: *Mavarena* (muhtemelen Buhara), Semerkand ve Belh olmalıdır. Couto'nun Moğol elçilerinden Firdevsî'nin epik şiiri *Şahnâme*'de sözü edilen Pişdadiyân hanedanı hakkında pek çok şey dinlemiş olması muhtemeldir (ilerde tekrar sözü edilecek) ve sonradan bu bilgileri Nuh'un ve Yafes'in soyundan gelenlerin tarihiyle birleştirmiştir.

26 Couto, *Da Asia*, dec. IV-2, k. viii, böl. ix, s. 264-65.

27 Bkz. örneğin, Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai: Between China and the Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 45.

28 Rahip Yohannes ile ilgili çok sayıda inceleme vardır. Şu kaynağı zikretmekle yetinelim: C.F. Beckingham, "The Achievements of Prester John," *Between Islam and Christendom: Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance*. Londra: Variorum, 1983, i, s. 3-24; Jean Richard, "L'Extrême-Orient légendaire au Moyen Age: Roi David et Prêtre Jean," *Annales d'Ethiopie*, 2 (1957), s. 225-44.

29 Otton'un hilafına ve kendisinin daha önce söyledikleriyle ters düşen biçimde Couto Kafkasya'yı Türklerin Küçük Asya'ya giriş kapısı olarak kabul etmiyor ve Batıya doğrudan Türkistan'dan geldiklerini varsayıyor; ancak bu bölüm belirsizdir: "Ve onlardan biri (Rahip Yohannes'in soyundan gelen Hıristiyan krallardan biri) Türkistan bölgesine girdiğinde herkese boyun eğdirdi, halkına o kadar vahşet yaptı ki, bu felaketten kurtulmak için karılarını ve çocuklarını yanlarına alan büyük kalabalıklar yeni bir yerleşme yeri aramak için batıya doğru yola çıktılar. Ve Küçük Asya denilen toprağa ulaştılar, burayı beğendiler ve İsa'nın gelişinden 800 yıl sonra burayı fethettiler. Floransalı kardinal Otto bunları söylüyor." (Couto, *Da Asia*, dec. IV-2, k. x,böl. ii, s. 395).
Otton de Freising'in *Chronicon* adlı eserinde önerdiği tarih, metinlerin yüzyıllar boyunca elden ele aktarılması sorunuyla ilgili olarak hafızalara kesin olarak çakılmıştır. Bununla birlikte, aynı geleneğe bağlı kalan farklı yazarlar olayların kesin kronolojisi hususunda anlaşmazlığa düşüyor-

lar. Bkz. Heath, "Renaissance Scholars and the Origins of the Turks," s 464. Türklerin 800 yılında geldiklerini yazan tek tarihçi bir İspanyoldur: Pedro Mexía, *Silva de varia lección*. Ed. Isaías Lerner. Madrid: Castalia, 2003, s. 117. Bu eserin ilk baskısı Sevilla'da Dominico de Robertis tarafından 1540'ta yapılmış ve birçok dile, özellikle Fransızcaya çevrilmiştir (*Diverses leçons de Pierre Messie*).

30 Couto, *Da Asia*, dec. IV, k. x, böl. ii, s. 395. Bu anlatı en genel hatlarıyla Tyr'li Guillaume'un tarihini izlemektedir. Bununla birlikte, Anadolu'da kalan ve İran'a dönen aşiretler ayrımıyla ilgili bölümde ilginç bir ayrıntı göze çarpmaktadır. Guillaume'un metninde Türkler olarak adlandırılan aşiretlerin bir kral seçerek "muazzam bir şan kazananlar" oldukları, buna karşılık Türkmen denilenlerin hayat tarzlarını değiştirmeyip "ilkel kabalıklarını sürdürdükleri" söylenir. (Guillaume de Tyr, *Histoire des Croisades*. 3 cilt. Paris: J.-L.-J. Brière, 1824, cilt I, k. i, s. 19-20). Couto'ya gelince, o bu bölümün anlamını tam olarak çözemediği için, iki grup arasında coğrafi bir ayrıma gider; *Türkmen* adı Suriye'nin fethinden sonra İran'a dönenler için kullanılır. Latincedeki orijinal baskısı ve Fransızca tercümesinden sonra Tyr'li Guillaume'un eseri 16. yüzyılda başka dillere de çevrilmiştir. İlk versiyonu Kastilyalı X. Alfonso'ya kadar giden Kastilya dilindeki baskısı *La Gran Conquista de Ultramar* başlığını taşıyordu ve Salamank'ta 1503'te yayınlanmıştı.

31 António Tenreiro, *Itinerario [...] que da India veyo per terra a este Reyno de Portugal*. 2. baskı. Coimbre: João de Barreyra, 1565, böl. iv, fol. 12v.

32 Pedro Teixeira, "Al lector," *Relaciones*. Anvers: Hyeronimo Verdussen, 1610.

33 Mirkhond, *History of the Early Kings of Persia, from Kaiomars, the First of the Peshdadian Dynasty, to the Conquest of Iran by Alexander the Great*. (çev.), David Shea. Londra: Oriental Translation Fund, 1832, s. 142. Bkz. A. I. Silvestre de Sacy, *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse, et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides; suivis de l'Histoire de cette Dynastie, traduite du Persan de Mirkhond*. Paris: Imprimerie Nationale, 1793, s. 52.

34 Arapçada "Gihûn [Ceyhun] ya da Amu Derya nehrinin ötesinde," anlamına gelir; yani Maveraünnehir'e işaret eder.

35 Teixeira, *Relaciones*, s. 33-34.

36 "Turan böylece hem etnik hem coğrafi bir terim oldu. Ama, İslami dönem boyunca Amu Derya'nın hemen ötesindeki topraklar ve nehrin güneyinde kalan yerler Türklerin değil İran halklarının (Soğudlar ve Harzemşahlar gibi) olduğundan, daima belirsizlik ve çelişkilerle karşılaşmıştır" (C.E. Bosworth, "Central Asia, iv. In the Islamic period up to the Mongols," *Encyclopaedia Iranica*, cilt V, 1992 [http://www.iranica.com]).

37 Bkz. Dick Davis, "The problem of Ferdowsî's sources," *Journal of the American Oriental Society*, 116/1 (1996), s. 48-57.

38 Abû'l-Qâsim Firdawsı [Abou'lkasim Firdousi], *Le Livre des Rois*. (çev. ve yorum), Jules Mohl. 7 cilt, Paris: Imprimerie Nationale, 1876-1878, cilt I, s. 105 .

39 Dick Davis, "Tûrân," *Encyclopédie de l'Islam*. 2. Baskı . Cilt X, s. 672. Türk aşiretlerinin Soğud ülkesine ilk girişleri 6. yüzyıldadır. O sırada henüz İslam dini ortaya çıkmamıştı ve İran'da Sasaniler hâkimdi. İran yöneticileriyle Göktürkler arasında Heftalitlere karşı ittifak o zaman kurulacaktı ve Turan zaferden sonra bu iki güç arasında paylaşılacaktı. Bkz. Denis Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire," *Cambridge History of Early Inner Asia*, s. 285-316, özellikle s. 301;

Roux, *Histoire des Turcs*, s. 68-69; Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton, NJ: Markus Wiener, 1996, s. 179.

40 Bkz. W. Barthold, *Turskestan Down to the Mongol Invasion*. T. Minorski (der.), C. E. Bosworth. Londra: Luzac ve Co., 1968, s. 64; aynı yazar, "Turkistân," *Encyclopédie de l'Islam*. 2. Baskı, Cilt X, s. 679-80.

41 Biblioteca Pública e Municipal de Évora, Cod. CXV-1-5: D. Alvaro da Costa, *Tratado da viagem que fez... da India Oriental à Europa, nos annos do Senhor de 1610 e 1611*, s. 63.

42 Mexía, *Silva de varia lección*, s. 118.

43 Cipelli (Egnatius), *De Caesaribus*, k. ii.

44 Aslında bu bölüm daha çok 11. yüzyılda Gaznavi İmparatorluğu'nun çökmesi ile ilgilidir ve metinde değinilen Mahomet , Sultan Gazneli Mahmud'a gönderme yapmaktadır.

45 Castilho, *Livro da origem dos Turcos*, böl. i, *manu* 11.

46 Pedro Teixeira *Relaciones* adlı eserinin girişinde az çok bunları söyler ve okurlarına onu İranlı tarihçileri okuyarak Pers tarihi hakkında bilgi edinmeye iten nedenleri açıklar.

47 *Livro da origem dos Turcos* adlı kitabın, incelediğimiz bölümünde Portekizli okurlara "göz kırpılan" iki yer vardır... İlk olarak, Türklerin atası Hunların İskit halkları ailesine ait olduklarını söylerken, bu durumu İber Yarımadası'ndaki durumla karşılaştırır: "Bizim İspanyamızda da Portekizliler, Kastilyalılar, Valensiyalılar gibi birkaç halk vardır, ama sonuç olarak hepimiz İspanyoluz" der. (Castilho, *Livro da origem dos Turcos*, böl. i, pag. *manu* 8). Başka bir yerde de Otton de Freising'e atıfla Türklerin "kendi topraklarından" çıkış tarihini belirlerken bildik kronoloji bilgilerini sıralar (Fransa'da Şarlman'ın babası Kısa Pépin'in hükümdarlığı gibi) ve şu notu düşer: "Aynı tarihte Araplar (*Maures*) da İspanya'ya girerek Got'lara son vermişlerdir," (*a.y.*, *manu* 11.

48 Bkz. Heath, "Renaissance Scholars and the Origins of the Turks," s. 465 ve d.

José Alberto Rodrigues da Silva Tavim

BATIDA ORYANTAL ZAMANLAR: PADİŞAHLARIN VE YAHUDİLERİN GÜCÜ (16. VE 17. YÜZYILLAR)

1 – Yahudiler ve İmparatorluk: Birkaç perdeli bir dramdan sahneler

Bir tema etrafında serbest bir gezinti sayılabilecek olan bu yazıda gözlemlerimiz İber Yarımadası'ndan 15. yüzyılın sonunda iki kez kovulan ve Osmanlı İmparatorluğu'na gelen yarımada Yahudileriyle sınırlı olacak. Konuyu örnekler üzerinden incelemeyi öneriyoruz. Olayın kapsamı düşünüldüğünde, bu meseleyle ilgili olarak daha genel bir yaklaşım önermenin doğru olmadığı kanısındayız.

1.1. – Yahudilerin İberya'dan gelişleri: Sayılarla ilgili sorun

"Sefarad"ı terkederek Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Yahudilerin sayısı meselesi, Portekiz'den kovularak 1492'de İspanya'ya gelen Yahudilerle ilgili olarak da gündeme gelmektedir.[1] Bu konuyla ilgili bilimsel görüş, genellikle yanlı değildir, fakat tarihçiler araştırmalarını, sürgünlerin sayısındaki değişikliklerin sosyal sonuçlarını ortaya çıkarmak için derinleştirmektedirler. Sosyal ve siyasal "hafıza" ile ilgili konularda geçmişi değerlendirmek için başka parametreler de hesaba katılmalıdır; zira parametreler kovulmuş grupları kabul eden hükümdarların stratejik seçeneklerine bakılarak ve niteliksel ağırlıkları gözetilerek değerlendirilmelidir. Bu konudaki tarih yazını makalemizde ele alınamayacak kadar geniştir. Bu yazın, sorunla ilgili olarak belirli bir "hafızanın," özellikle Osmanlı topraklarına göç eden Yahudilerle ilgili "hafızanın" kristalleşmesine yol açmış ve yeni bir "eldorado"nun peşine düşen geniş bir İberli Yahudi grubu bulunduğu kanaatının yerleşmesi sonucunu vermiştir. Bunun, 19. ve 20. yüzyıllarda baskı gören Yahudilerin kitle halinde göç etmeleri olgusunun uzak bir geçmi-

şe yansıtılması olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle bu, 20. yüzyıla özgü bir kavram olan *galut*'un*[2] eski zamanlara tercümesidir.

Bunu örneklemek üzere çağdaş okurların kafasına nakşedilmiş olan üç "klasik tarihçilik" çalışmasına değinmekle yetineceğiz.

1867'de Haham Meyer Kayserling, Portekizli Yahudilerle ilgili ilk kapsamlı tarih çalışmasını yayınladı.[3] Eserin olgusallığı örnek olarak gösterilmiştir. "Portekizli Yahudilerin Hac Yolculuğu" adını taşıyan altıncı bölüm, "Yeni-Hıristiyanlar" denilen insanların büyük bölümünün İstanbul'a Selanik'e ve başka Osmanlı şehirlerine anayurtlarından kaçarak gelen ve bu şehirlerde Aragon ve Kastilya'dan gelmiş Yahudi topluluklarının yanına yerleşen kripto-Yahudiler olduklarını ileri süren kesin önermeyle başlar. Kayserling'in Yeni-Hıristiyanları kripto-Yahudilere indirgemesinin ötesinde kitabını iki ilginç önerme daha yapılandırmaktadır. Bunlardan birisi, geçmişi anlatmak için kullanılan terimlerde görülen asimetridir: Stratejik nedenlerle "tirani" terimi, Hıristiyan bir ülkeyi, Portekiz'i anlatmak için kullanılır ama, Osmanlılar için kullanılmaz. İkincisi ise, günümüzün Türkiyesi ve Suriye'sinin Yahudilerin eski yurtları olduğunu ileri sürmektedir ki, bunun anlamı kitlesel göçe ilave bir gerekçe sunmaktır.[4]

Bundan yarım yüzyıl sonra, 1921'de Portekizli tarihçi João Lúcio de Azevedo, *História dos Cristãos-Novos Portugueses* adlı kitabı yazar ve kitapta Yahudileri parya ve ulusa yabancı konumuna sokan milliyetçi teorileri gündeme getirirken[5] Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmiş Yahudilerin sayısı meselesini ortaya atar. Ona göre sadece İstanbul'da 40 sinagog ve Adonai'ye tapan 30.000 kişi yaşamaktaydı; Selanik'te ise 5.000 Yahudi teoloji öğrencisi bulunuyordu. Bu istatistikler kısmen, 29 Haziran 1914 tarihli *Times*'ta yayınlanan "Türkiye'deki İspanyol Yahudileri" başlıklı makaleden alınmıştı; makaleye göre Selanik'te yaşayan Yahudilerin sayısı 90.000, şehrin toplam nüfusu ise 200.000 idi.[6]

Geçmişin bugünü istila etmesinin bir başka örneğini Türkiye'de yaşayan Yahudilerin "Türk" kimliğini savunan önde gelen düşünürlerden biri olan Abraham Galanté'de buluyoruz. Bu teori, Haskala hareketi için-

* Yahudi diasporasına verilen ad –ç.n.

de geliştirilmişti.[7] Yahudilerin Portekiz'den atılmaları ve "Marrano"ların uğradığı baskı gibi farklı dönemleri gözden geçiren Galanté, daha önce Kayserling'in de yaptığı gibi, Yahudilerin padişah tarafından himaye edilmesi olgusuna olumlu bir anlam yüklemekte ve sonradan Konstantinopolis, Selanik, Edirne ve başka Osmanlı şehirlerinde oluşturdukları "büyük Portekiz cemaatlerini" (*grandes communautés portugaises*) bununla açıklamaktadır.[8]

Bu farklı dönemlerde yaşamış, farklı ve karşıt dünya görüşlerine sahip yazarlar, Sefarad Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, özellikle 17. yüzyıldan sonra görünür hale gelen ekonomik, kültürel ve sosyal önemi hakkında hayli muğlak bilgilere sahiptiler, dolayısıyla Sefaradların öneminin ardında demografik verilerin yatıp yatmadığını sorgulamaktaydılar. Örneğin Don Miguel (ya da Daniel Levi) de Barrios 1684'te yazmış olduğu *Historia Universal Judayca* (Evrensel Yahudi Tarihi) adlı kitapta sadece Konstantinopolis ve "Salamina"da 80.000'den fazla Yahudi yaşadığını, "Büyük Türkiye"nin İsrail dininden olanları kendi içinde konuk ettiğini, onların da padişaha her yıl "birkaç milyon vergi" ödediklerini yazmıştır.[9] João Lúcio de Azevedo'nun Selanik'te 5.000 Yahudi öğrenci bulunduğu iddiasının izini sürmek de ilginç olur. Bu veri, Immanuel Aboab'ın *Nomologia o discurso legales* adlı, 1629'da yayınlanmış eserindeki bilgileri doğruluyor.[10] Kendisi aslında 17. yüzyılda Amsterdam'da yaşayan İspanyol kökenli Yahudi cemaati üzerinde çalışmıştı ve bu eserinde "etnik soyluluğun" ekonomik ve sosyal önemini ortaya koyabilmesinde sayısal faktörün önemli bir rol oynadığını (bu eserlerin ikisi de Amsterdam'da basılmıştır) söylemişti. Sayısal faktör 19. ve 20. yüzyıllarda bir kez daha, *galut* olayının sonuçlarını, belirli bir sosyal grubun evrimini ve Yahudilerin belli bir milletin unsuru olarak oluşturdukları kimliği inceleyen "sosyal bilimciler" tarafından gündeme getirildi. Kamusal alanda yapılan tartışmalar sırasında arşiv bilgilerinin "soğukluğu"na karşı "isyanların" başgöstermesinin nedeni de bu olsa gerek. Günümüzde yapılan arşiv çalışmaları, özellikle Bernard Lewis ve Ammon Cohen'in çalışmaları, 20. yüzyılda Naziler tarafından baskı altına alınan büyük Yahudi kesiminin 16. yüzyılda var olan Yahudilerle aynı olmadığını göstermiştir.[11] İstanbul ve daha da önemli olan Selanik[12] bir yana

bırakılırsa İberli Yahudiler farklı Osmanlı şehir merkezlerine dağılmışlardı ve bu şehirlerdeki sosyo-ekonomik faaliyetlere katılmaktaydılar.[13]

1.2. – Kovulmuş Yahudilerin İberya'dan gelişleri: Bir dayanışma öyküsü mü? Çatışmayı besleyen polemik konusu bir vizyon mu?

Çok sayıda Yahudinin Osmanlı Türkiye'sine gelişi, göçmelerine yol açan nedenlerin gerçekten de vahim olduğunu düşündürüyor. Fakat Yahudilerin kitle halinde Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeleri, orada onlara kucak açılmasından da kaynaklanıyordu. Ancak Hıristiyanlar, Yahudilerin İberya'dan kovulmalarının öcünü almak için Osmanlı'ya sığındıkları yorumunu benimsediler. Bu paranoyakça yorum uzun bir tarihi süreçte kurgulanan "Carta de los Iudios d'Espagna a los de Constantinopla" (İspanya Yahudilerinin Konstantinopolis Yahudilerine mektubu [*carta*]) ve buna yanıt veren "Respuesta de los Iudios de Constantinopla a los Iudios d'Espagna" (Konstantinopolis Yahudilerinin İspanya Yahudilerine cevabı) üzerine temellendirilmekteydi. Buradaki sahtekârlığın ortaya çıkarılması hayli eskiye gider. 1887'de, Isidore Loeb, ilk kez Paris'te 1583'te yayınlanan Julian Medrano'nun *Silva curiosa* adlı eserini yeniden yayınladı. Buradaki mektupların başında, sözde "kökenlerini" aydınlatan bir önsöz yer almaktaydı. Önsözde, Salamankalı bir keşişin Toledo'daki arşivde kadim İspanya ile ilgili belgeler ararken mektupları tesadüfen bulduğu ileri sürülüyordu.

İspanya Yahudilerinin prensi Chamorra tarafından yazılan ilk mektup, Konstantinopolis'teki biraderlerini bir kraliyet kararnamesinin onları Hıristiyan olmak zorunda bıraktığı, hayatlarının ve mallarının tehlikede olduğu, sinagoglarının yıkıldığı ve başka incitici muamelelere maruz kaldıkları konusunda bilgilendiriyordu. Mektup Musa Yasası hatırlatılarak, Konstantinopolis Yahudilerinden yardım istenerek ve acilen cevap verilmesi için yalvarılarak bitiyordu. Cevap mektubu, Konstantinopolis Yahudilerinin prensi Ususff'un imzasını taşıyor ve "Musa'ya inanan sevgili biraderlerimiz" şeklinde bir hitap tarzı benimseniyordu. Ususff, "büyük Satrap"ların ve hahambaşının İspanyol cemaatine İspanyol kralına itaat etme tavsiyesinde bulunduklarını, zira başka bir seçenek bulunmadığını yazmaktaydı. Ancak onlara yapılan her hakarete aynen karşılık vermeliydiler. Hıristiyanlar

onların mallarına el koyduysa, onları geri almak için oğullarını tacir yapmalıydılar. Eğer canlarına kastedildiyse, oğullarını hekim ve eczacı olmak üzere yetiştirmeliydiler ki, Hıristiyanlar borçlarını onlara ödesinler. Eğer sinagogları yıkıldıysa oğulları din adamı ve din bilgini olmalıydılar. Oğullarını avukat, savcı, noter ve danışman yaparak onları incitenler üzerinde hâkimiyet kurmalıydılar.[14]

İsidore Loeb bu iki mektubun içerden bir bakışla eleştirisini yapmıştır. Vardığı sonuç bu mektupların özgün olamayacakları yolundadır. Sonucunu mektubun niteliğine dayandırmaktadır: Üzüntü, duruma çok daha uygun olacakken mektupta, soğuk, olgusal bir dil kullanılmıştır; ayrıca içeriğinde de sorunlar vardır. O dönemde Yahudiler arası yazışmalarda bol bol Tevrat'tan alıntılar yapılırken burada bunlara hiç rastlanmamaktadır. Ayrıca, İber Yahudilerinin geldikleri sırada İstanbul'daki cemaatin prestiji fazla yüksek değildi ve hahamlarının da fazla bir otoritesi ya da önemi yoktu. Nihayet, İstanbullu Yahudilerin İspanyol biraderlerine Hıristiyanlığa boyun eğmelerini söylemeleri düşünülemezdi. Kaldı ki, İstanbul Yahudi cemaatinin İspanya'da olup bitenler hakkında bu kadar bilgili olmaları da şaşırtıcıdır. Loeb'in dikkat çektiği başka tutarsızlıklar da vardır: İspanyol Yahudilerinin prensi diye bir şey mevcut değildi ve Chamorra bir Yahudi ismi değildi. İstanbul'daki Yahudi cemaatinin başı da o sırada, Ususff değil, ünlü Moses Capsali idi. Loeb'e göre mektupların bir Yahudi değil, bir Hıristiyan tarafından yazıldığı açıktı ve muhtemelen Yahudilerin İspanya'dan kovulmalarından yirmi ya da otuz yıl *sonra* yazılmışlardı. İstanbul'da çok sayıda İspanyol Yahudisinin yerleşmiş bulunduğu 1512-22 yıllarına tarihlenmeleri daha akla yakındı; Loeb'e göre 1490'larda İstanbul'daki küçücük ve üstelik çoğunluğu İspanyolca bilmeyen, Rumca konuşan Yahudi topluluğunun Kastilya dilinde yazışma yapması olanaksızdı.[15]

Mektupların özgün olup olmadıklarından bağımsız olarak başka anlamlı işaretler de vardır. Bunlardan birisi, Loeb'in de belirtmiş olduğu gibi, mektupların inanılmaz sayıda çok kopyasının günümüze erişmiş olmasıdır. Bu kopyalardan birini José Amador de los Rios, *Estúdios Históricos, Políticos y Literários sobre los Judíos de España* (İspanya Yahudileri Üzerine Tarihi, Siyasi ve Edebi İncelemeler)[16] adlı eserinde yayınlamıştır. Başka kopya-

ları da Fransa Bibliothèque Nationale'inde,[17] Madrid Biblioteca Nacional'inde[18] ve Porto'daki Biblioteca Pública Municipal'de[19] bulunmaktadır. Portekiz Yeni-Hıristiyanları konulu kitabında mektupları yayınlayan João Lúcio de Azevedo'ya göre, Loeb'in çalışması anlamsızdır, zira metinlerin sahte oldukları ve Yeni-Hıristiyanlara çağdaşları tarafından yöneltilen temelsiz suçlama ve şüphelerin bir derlemesi olduğu açıktır.[20]

Azevedo'nun görüşü Yeni-Hıristiyanlara yöneltilen suçlamalara yer veren benzer metinleri çok iyi bilmesine dayanmaktadır. Fakat, Lúcio de Azevedo'nun kullandığı ifadeyle söylersek bu "sapık sentez," hayal safhasının ötesine nasıl geçebildi? Asıl sorulması gereken soru budur. Yahudi karşıtı büyük polemikçiler nasıl olup da bu yalanı doğruymuş gibi dayatabildiler? Örneğin, Vicente da Costa Matos, Madrid'deki Portekiz çevrelerinde etkindi; *Breve Discurso contra a herética perfidia do Judaísmo* (Judaizmin Heretik Kötücülüğüne Karşı Kısa Söylev, 1622) adlı bir kitap yazmıştı ve bu kitapta sadece, İstanbul Yahudilerinin cevabını, Yeni-Hıristiyanların şeytani amaçlarını sürdürdüklerinin bir kanıtı olarak çevirmişti. "Ulusun hekimlerini ve eczacılarını örnek göstererek onları mektupta belirtilen suçlarla itham etmekteydi.[21] Mektup bir kez daha, *Honras Christãs nas afrontas de Jesu Christo, e Segunda Parte do primeiro discurso contra a herética perfidia do Judaísmo*, adıyla 1625'te yayınlanan Yahudi karşıtı kitabının kuramsal temelini oluşturmak üzere kullanıldı.[22]

Matos'dan esinlenerek, Fransisken rahip Francisco de Torrejonsillo, *Centinella contra Judeos*[23] kitabını yazdı; kitap 1684'te Pedro Lobo Correia tarafından Portekizceye çevrildi. İstanbul mektubuna, anlamlı şekilde, "Yahudilere neden güvenilmemeli ve çalışmalarına neden itibar edilmemeli" başlığını taşıyan altıncı bölümde değinmektedir. Torrejonsillo mektubun kaynağı olarak, Ignacio Maldonado de Villar'ın, kötücül Yeni-Hıristiyan hekimlerin Eski-Hıristiyan hastalarını İstanbul'dan aldıkları tavsiyeye uygun olarak öldürmeye çalıştıklarını öne süren metnini gösterir.[24] Bu metinleri anlamak için daha geniş bağlama bakmak gerekir. O bağlamda da, Yeni-Hıristiyanların Kutsal Kiliseye sistemli biçimde saldırdıkları yollu suçlamalardan korunmak için sürekli büyük af talebinde bulunmaları vardır. Çok ayrıntılı olarak anlatılan bu sözde sapıklıklar, Yeni-Hıristiyanların Por-

tekiz'den de, Tomar cuntası tarafından 1629'da alınan karar gereğince atılmalarını sağlama amacına yöneliktir.[25]

Bize kalırsa, İstanbul'daki –İspanya kökenli– Yahudilere atfedilen Katolik İspanya'da Yahudi sapkınlığını "başlatanlar" olarak atfedilen öncü rolü vurgulamak çok daha ilginçtir. Bu grup, korkulması ve mücadele edilmesi gereken bir güç merkezi oluşturmaktaydı. Örneğin, Ferraralı bir Yahudi olan João Baptista d'Este, Hıristiyanlığa dönmüş ve Evora'da 1600 yılında vaftiz edilmişti. İflah olmaz bir polemikçiydi ve Yahudi karşıtı bildiriler kaleme almaktaydı.[26] 21 Ağustos 1619'da, Yeni-Hıristiyanların neden Portekiz'de yasaklanmaları gerektiğini savunan bir metin (*papel*) yazdı. Burada İstanbul mektuplarındaki temalar az çok aynen tekrarlanmaktaydı: Yeni-Hıristiyanlar, Hıristiyanları tefecilik yoluyla servetlerinden ediyor, onlara, Yeni-Hıristiyan hekimlerin, eczacıların ve "berber-cerrahların," "çağdaş sağlık" adı altında uyguladıkları tedavi suçlarıyla zarar veriyorlardı.[27] 1622'de, d'Este, Kral IV. Felipe'ye ithaf edilen bir rapor yazdı; burada "Yahudi kötücülüğü"ne yönelik olağan suçlamaları daha da ileri götürüyor ve Yeni-Hıristiyan din bilginlerini, rahipleri, hekimleri ve avukatları suçlamaktan geri durmuyordu.[28]

Elimizde dönmeliğiyle ilgili bir rapor bulunduğu için João Baptista d'Este hakkında epeyce bilgimiz var. Yahudi iken Abraham Bendanan Serfatim olarak bilinmekteydi; değerli taşlar ve ıvır zıvır ticaretiyle meşgul, İtalya, Almanya ve Fransa'da olduğu gibi, dinlerini gizledikleri Selanik, İstanbul ve İber Yarımadası gibi yerlerde de ticari bağlantıları olan Benveniste ailesine mensup idi. Ayrıca Ferrara'da yaşadığı sırada Portekizce yazılmış Yahudi takvimleri sattığı da bilinmektedir.[29] D'Este Ferrara'da, İstanbul'da ve başka yerlerde takvim üreten tacirlere karşı şahitlik yapmış, İspanya ve Portekiz'deki gizli dönme çevrelere gizlice mal göndermişti.[30] Abraham Bendanan kimliğiyle İstanbul'un Yahudi çevrelerine de girmişti, oradaki normal ikametgâhı Kuruçesme'deki,[31] Dona Gracia Nasi zamanından beri Osmanlı başşehrinde aileye ait olan geleneksel Benveniste malikânesiydi.[32] D'Este Portekiz'i terkederek Yahudiliğe geri dönenlerin ticaret yapma, piyasaya takvim sürme ve biraderlerinin kaçmasına yardımcı olma gibi amaçlar peşinde koştuğunu da belirtmişti. Bunlardan birisi de, Abraham'ın Konstan-

tinopolis'ten Portekiz'e Venedik üzerinden giderken yol arkadaşı olmuş olan Jacob Benasot idi. Abraham "Karadeniz sahilindeki" Kuruçeşme'de kalmış ve Aaron Machorro aracılığıyla Portekizli tutuklular için kefalet paralarını ödemişti. Türkiye'den mahkemesiyle ilgili kayıtlardan dolayı söz eder. Ancak bilindiği gibi, Engizisyon zaman zaman bu bilgileri baskı yaparak elde etmekteydi. Bu vesileyle Selanik'e yaptığı bir ziyareti gündeme getirir, orada Kuzey Portekiz'deki Vila Flor'dan gelmiş, oraya karısı ve oğullarıyla birlikte yerleşmiş biriyle konuşur. Hıristiyanlık yanlısı bir polemikçi haline gelmeden önce, bu dinin abc'sini bilen biri olarak, Portekiz'in en tanınmış dönmelerinden olan Don Salomon ibn Ya'ishe, ya da Álvaro Mendes hakkında şahitlik yapmıştır. Mendes, Hindistan'da kuyumcu olarak şöhret yapmıştı ve Portekiz Kralı Don III. João verdiği hizmetlerden dolayı onu Santiago Şövalyesi olarak taltif etmişti. 1580'de gerçekleşen hanedan birleşmesinden sonra Madrid'e, oradan Fransa'ya gitti ve en sonunda da Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşti. Orada Mytilene (Midilli) Dükü ve Tiberias Lordu[33] (her ne kadar Osmanlılar bu unvanları kullanmasalar da) olarak tanınmaktaydı. Abraham Bendanan Serfatim kendisiyle ilgili olarak şunları söyler:

> Konstantinpolis'te Şövalye Álvaro Mendes'i, tüm ailesi ve erkânıyla birlikte tanıdım. Kendisi Madrid'den iki milyon altın ile ayrılmıştı, Algarveliydi. Orada ona Don Salomão Benyaes derlerdi, yanında pek çok akrabasını getirmişti. Bunların arasında iki yeğeni vardı ve bunlardan biri (ya da ikisi birden) buraya [Portekiz'e] geldiler. Adlarını bilmiyorum. Ama biri bana Chaves'te bulunduğunu söyledi.[34]

Bu suçlama ağırdı, zira İngiliz hükümeti aracılığıyla dükün Padişah III. Murad'a İspanya'yı mahvedebilecek, saldırıya açık dört mevkiyi bildirdiği öğrenilmişti.[35] Aynı dönemde Don Salomon'un İspanya kralını hizmetkarı Juda Serfatim aracılığıyla bilgilendirdiğini de biliyoruz. Kendisi Hıristiyan ülkelerine yaptığı seyahatlarda Álvaro Rodrigues adıyla bilinmekteydi.[36]

***

Bu mektuplar Yeni-Hıristiyanlar ile sürgündeki Yahudi akarabaları arasındaki ilişkileri araştıran soruşturmalar sırasında, özel bir bağlamda yazılmıştı. Mektuplar yazarlarının Yeni-Hıristiyanların kalben Yahudi kalmaktaki, dolayısıyla sadık Katoliklerden öç alma isteğindeki inatlarını teşhir etme arzusunu gözler önüne sermekteydi. Mektuplarda İstanbul'dan söz edilmesi tesadüf değildi. Yazıldıkları sırada, Loeb'in işaret ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda güçlü bir Sefarad cemaatinin varlığıyla ilgili bilgiler İber Yarımadası'na kadar ulaşmıştı. Engizisyon da İspanya ve Portekiz dönmeleriyle Türkiye'deki eski biraderleri arasında düzenli ilişkiler kurulduğuna dair sağlam deliller elde etmişti. Temaslar insan, mal ve din eğitimi konusundaki değiştokuşlar biçimini alarak eski dini kimliğin direnmesine imkân veriyordu. Bütün bunlar Yahudi karşıtı yazının neden bu kadar sert bir tonda olduğunu açıklamaktadır. Yeni-Hıristiyanlar inatla genel af çıkarılmasını talep etmekteydiler. Böyle bir bağlamda sözde İstanbul'daki Yahudi cemaati tarafından yazılmış bir mektup özel bir anlam kazanıyordu.

2- İktidarların karşılaşması: Padişahlar ve Yahudiler

1542 dolaylarında yazılmış, ama ancak 1950'de Israel Salvator Révah tarafından yayınlanmış olan, *Diálogo evangélico sobre os artigos da Fé contra o Talmud dos Judeus* (Yahudilerin Talmud'una karşı Evangelik İmanla ilgili Diyaloglar) adlı eserde João de Barros, *Talmud*'u cisimleştiren kişidir ve onu kinayeli biçimde Türkiye'ye gönderir; yolculuk sırasında *Gospel (İncil)* şu uyarıyı yapar:

> Seni burada bulduğuma ve beni dinleyebildiğine ne kadar sevindim! Sana Türkiye'ye yolculuğa çıkmamanı, hakikat yolunu arayıp onu izlemeni tavsiye ediyorum. Tilmizlerini götürdüğün her yerde ruhunuzu ve hayatınızı (kaybetme) tehlikesiyle karşılaşacaksınız. Ebedi ateşlerde yanma tehlikesi ve hayatın gerçek yangınlarda yitirilmesi tehlikesi, senin sapkın doktrinini izleyen başka kişilerin başına geldi.[37]

Loeb'in ileri sürdüğü, İspanya Yahudilerinden gelen mektup ile ona İstanbul'dan gönderilen cevabın sahte olduğu iddiasını kanıtlayan anahtar-

lardan biri, 1490'da İstanbul'daki Yahudi cemaatinin mektupları Kastilya dilinde yazmalarının mümkün olmadığıdır. Cemaat o tarihte küçük ve etkisizdir. Buna karşılık Barros 1542'te, *Diyalog*'unu yazdığında durum tamamen değişmişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Portekiz çevreleri, Portekiz'de Yeni-Hıristiyanların dikkatini çekmekte devam eden "Yahudi direnişinin" en önemli merkeziydi.

İber Yahudilerinin İstanbul'un Osmanlılar tarafından 1453'te fethedilişini, Yahudilerin zorla din değiştirmek, hatta yok edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları bir dönemde "iyi bir alamet" olarak gördüklerini biliyoruz.[38] Bunun delillerini, son dönem dönmelerinin Engizisyon raporlarında bulmak mümkündür. Raporlarda söz konusu dönmelere yeni bir Mesih'in göründüğü ve orada pek çok iyi şey olduğu haberlerinin geldiği yazmaktadır. Valencialı bazı dönmelerin Osmanlı İmparatorluğu'na gitmelerinin nedeni bu bilgilerdi ve orada resmen Yahudiliğe geri döndüler.[39] Aslında bu, Osmanlı padişahlarının 1453'ten bile önce uygulamaya başladıkları yerleştirme politikasıyla ilgili olarak düşlenen bir yorumdu. Osmanlılar *millet* sistemi yoluyla İmparatorluk içinde yaşayan gayrimüslim cemaatlere önemli bir özerklik tanıyorlardı.[40] Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek, İspanya ve Portekiz'de, Yahudilerin bu son ülkeden 1496'da kovulmalarından sonra da etkisini sürdüren bir idealdi. Padişahın hoşgörülü politikası hemen her yerde biliniyordu. Bu konuda bizi bilgilendiren kişilerden biri, Madrid'de 16 Ekim 1516'da tutuklanan Ginés de Moya'dır. İfadesinde şöyle diyor:

> Portekiz'de krallık prensesi evlendiği zaman –hep şanlı kalsın–[1496], Engizisyondan korkan pek çok İspanyol Portekiz'e sığınmıştı, pekçoğu Roma'ya giderek [Kilise ile barışmaya çalıştı], bu ifade [onlardan biri] adı geçen krallığa [İspanya] döndüğünde verildi ve pekçok başkası zevceleri ve ev halkıyla birlikte Konstantinopol'e giderek orada Yahudi oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme kararı için gösterilen gerekçelerden biri, imparatorluğun bir süre önce Kudüs'ü fethetmiş olmasıydı. Alonso de Espina, *Fortalitium fidei* adlı eserinde Medina del Campo'da

komşusu olan bir Fransisken Usta'yı Kudüs'e gitmek için bütün malını mülkünü satmakla suçlamaktaydı.[41]

Bu konudaki Hıristiyan yazının aksine, Yahudi metinleri İslam karşıtı değildi ve padişahların Yahudileri konuk ederkenki hayırseverliğinden söz etmekteydiler. En iyi bilinen sözcülerden biri, Samuel Usque'dır. *Consolação às Tribulações de Israel* adlı 1553'te Ferrara'da yayınlanan eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimi olup efendisinin uygulamalarını etkilemek için çaba harcayan Moses Hamon'dan övgüyle söz eder.[42] Anonim bir Yahudi yazar ise, Osmanlıların hayırseverliği ile ilgili olarak daha basit bir açıklama önermektedir: Yahudiler iyi ağırlandılar, çünkü işlerini iyi yapan zanaatkârlar idiler.[43] Bu, Yahudilerle padişah arasındaki ilişkinin merkezi teması oldu ve bu imaj sık sık kullanıldı.

Giritli Yahudi yazar Elijah Capsali, yasaklı Yahudilerin Türkiye yolunda Girit'ten geçişlerine tanık olmuştu – o sırada Girit Venedik hâkimiyeti altındaydı– ve bu konuda en dokunaklı metinlerden birini yazdı. 1532'de veba salgını ortalığı kasıp kavururken yazdığı *Seder Eliyahu Capsali* adlı eserinde Sultan II. Bayezid'in (hükümdarlığı 1481-1512) Yahudilerin İspanyol kralının elinde maruz kaldıkları baskıları öğrenince imparatorluk genelinde valilerin Yahudileri sınırdışı etme ya da cezalandırmalarını yasaklayan *fermanlar* çıkardığını ve resmi görevlilere onlara şefkatle davranma emrini verdiğini (aksi halde kafaları uçurulacaktı) yazar. Capsali, bu politikanın bir sonucu olarak Türkiye'deki Yahudi cemaatinin binlerce kişi arttığını da belirtir.[44]

Aryeh Shmuelevitz, Capsali'nin anlatısında Bayezid'in Yahudilere karşı hayırseverliğini görelileştiren başka bilgiler bulunduğuna da dikkat çekmiştir; sonradan yazında öne çıkarılacak olanlar daha çok bilgilerdir. Örneğin Capsali, mümin bir Müslüman olan padişahın İstanbul'daki yeni sinagogları kapatarak Yahudileri Müslümanlığa dönmeye zorladığını yazar ki, bu uygulama İslam yasasınca yasaklanmıştır. Capsali ayrıca, I. Selim'in (hükümdarlığı 1512-20) bu dönmelerin yeniden Yahudiliğe geçmelerine izin verdiğini de belirtmiştir. Oysa bilindiği gibi şeriata göre Müslümanlığı inkâr etmek ölümle cezalandırılırdı. Capsali son olarak Safed'de, I. Selim'in Memlûklara karşı yürüttüğü sefer sırasında "pogrom" (etnik baskı) yapıldığından da söz eder.[45]

Osmanlıların İber Yahudilerine kucak açma ve iyi davranma politikalarıyla ilgili imgeler imparotorluğun her yanında Yahudi cemaatlerinin yerleşmesi sonucunu doğurdu. Capsali de, çözümlemesindeki tutarsızlıklara rağmen, bunu doğrulamaktadır. Bütün bunlar Yahudi yazarların (Hıristiyan yazarların aksine) Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi cemaatini, özellikle Sefarad'dan gelmiş olanları koruyan idealleştirilmiş bir padişah portresi çizmeleri sonucunu verdi. Capsali ve daha önce andığımız anonim yazar, Osmanlı padişahlarının İber Yahudilerinin göçünden yararlandıklarını da gözler önüne sermektedirler. Özellikle silah teknolojisinde Yahudi göçmenler Osmanlı ateşli silahlarının modernleştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Capsali, padişahın onlara şükran duyduğunu belirtir. Özetlemek gerekirse, I. Selim'in Memlûklara ve Safevilere karşı yürüttüğü askeri harekâtlarda Yahudilerin teknik ustalıklarına ihtiyacı vardı; Yahudi cemaatini korumasının asıl nedeni de bu idi.[46]

Yeni gelenlerin imparatorluğun teknolojisinin, özellikle silahların yenilenmesinde oynadığı rol o kadar abartıldı ki, neredeyse hikâye kitaplarına bile girdi. Sefarad göçmenler sık sık Osmanlı modernleşmesinin en iyi yatırımcıları olarak gösterildiler. Bu yaygın şekilde benimsenen düşüncenin izlerine Türkiye'ye gelen ya da orada yerleşmiş Avrupalı seyyahların yazdıkları kitaplarda da rastlanır. Bunlardan en iyi bilineni 16. yüzyıl ortasında Türkiye'ye seyahat eden bir Fransız olan Nicolas de Nicolay'dır:

> Başka bir konu da, onların [Yahudiler] arasında her meslek ve zanaat dalında çok iyi ustalar bulunmasıdır; özellikle bir süre önce İspanya ve Portekiz'de yasaklanarak kovulan "marranolar" Hıristiyanların kayıp ve zararı pahasına Türklere pek çok yeni icadı, savaş makinalarını ve savaş yöntemlerini, ateşli silah yapımını, çakmaklı tüfeği, top için gereken barutu, mermiyi ve başka silahları öğrettiler.[47]

Nicolay'ın değerlendirmesi, Fransızların Avrupa'da *marrano*'ların faaliyetleri hakkında olumsuz bir görüş yaymak gibi bir niyetleri olabileceği düşünüldüğünden, pek çok tartışmaya yol açmıştır. Stephen Christensen, Osmanlı İmparatorluğu'na teknoloji aktarımında Yahudilerin ve Yeni-

Hıristiyanların rolü olduğu yollu bu iddianın Bâb-ı Hümâyun ile iyi ilişkileri olan ve işbirliği yapan Fransızların İspanya'ya karşı yürüttükleri kampanyanın bir parçası olduğunu ileri sürmektedir. İspanyol yöneticiler Yahudileri kovmakla Avrupa'dan Türkiye'ye teknoloji aktarımına neden oldukları için zımnen güvenilmez olmakla suçlanmaktaydı. Ancak Christensen Doğu Akdeniz'de yaşayan Hıristiyan zanaatkâr ve tacirlerin Sefarad göçünden çok önce teknoloji aktarımına başladıklarını belirtir.[48]

Dolayısıyla İspanya karşıtı "Kara Efsane" sağlam bir temelden yoksundu. Kaldı ki, benzer iddialar dönemin İtalyan ve İspanyol kitapçıklarında da ileri sürülmekteydi. Örneğin, 1545'te Venedikli Josaphat Barbaro İspanya'dan kovulmuş "*marrano*"ların Osmanlılara "*artifici*" (havai fişek) yapmayı öğrettiklerini yazıyordu.[49] Ertesi yıl 1546'da, bir Sevilla yurttaşı, Hernán Alvarez, Barbaro'nun çalışmasını Kastilya diline çevirdi ve ona *Comentários del Venecian* adını verdi; kitap Don Álvaro de Fuentes y de Guzman'a ithaf edilmişti. Burada "*marrano*"lar, "Türklere her tür mekanik zanaatı öğretiyorlar"[50] diye yazmaktaydı. Bu görüş İspanya'da yalnız çeviriler yoluyla değil, fakat Kastilya dilinde yazılmış, örneğin 1557-1558 tarihli *Viaje de Turquia* gibi kitaplar yoluyla da yayıldı. Kitabın iki karakteri "Mata" ve "Pedro" arasında geçen bir konuşmada maksat açıkça ortaya çıkıyordu:

> Mata – O [Büyük Türk] ateşli silahlar yönünden donanımlı mı?
> Pedro – Eskiden değildi, bunları onlara öğretecek ustaları yoktu, özellikle topları top arabasına koymayı bilmezlerdi. Ama, İspanya'dan kovulan Yahudiler onlara bütün bunları öğrettiler, ayrıca tüfekle ateş etmeyi, kale yapmayı, siper kazmayı ve başka savaş sanatlarını ve araçlarını öğrettiler. Aslında [Osmanlılar, onların gelmesinden önce] yırtıcı hayvanlar gibiydi.[51]

1520'lerde Capsali de yasaklı Yahudilerin teknoloji aktardıklarından söz etmişti; ama o kuşkusuz bunu olumlu bir gelişme olarak belirtmekteydi.[52]

Gilles Veinstein'ın işaret ettiği gibi, bu iddialar bağlama ve yazara göre değişmektedir. Örneğin, Vicente Roca, bu konudan 1556'da söz eder-

ken İspanya'dan kovulmuş Yahudilerin Osmanlılara askeri sanatlarla ilgili olarak bildikleri, örneğin çakmaklı tüfekler, bronz toplar ve barut gibi kötü şeyleri öğrettiğini anlatır ve İstanbul'a erişemeden yolda boğulmadıklarına üzüldüğünü söyler.[53]

Acaba elimizde Sefarad Yahudileriyle askeri teknoloji aktarımı arasındaki bağı ortaya koyabilecek daha sağlam belgesel veriler var mıdır?

Gábor Ágoston, İstanbul'daki Tophane-i Âmire'de Yahudi dökümcülerin varlığından 1517 ve 1518 arasında söz edildiğini göstermiştir.[54] Aynı şekilde Gilles Veinstein, Osmanlı kaynaklarını kullanarak döküm demirden top imal eden bir Yahudi imalatçının varlığını ortaya koymuştur. Ancak o, Müslümanların –ki bazıları dinlerini inkâr etmişlerdi– hâkim oldukları ve Hıristiyanlarla işbirliği yaptıkları bu alanda Yahudilerin rolünü azımsamaktadır. Veinstein ayrıca, adları etnik kimliklerini ortaya koymayan birçok başka insanın da bu sektörde çalıştığının altını çizmektedir.[55]

Padişahların Yahudilere ve "*marrano*"lara kucak açma isteği ve göçmenlerin yeni teknolojinin aktarılmasında oynadıkları bir tür "şükran işareti" olan rolü bir yana bırakırsak, iktidarların bu karşılaşmasında başka ne gibi asimetrilerden söz edebiliriz? Yasaklı Yahudilerin bu ilişkiden pek çok kazanç elde ettikleri de ihmal edilmemelidir.

2.1. – Mutsuz Yahudiler: gezgin lanetliler

Jean Delumeau'nun ifadesiyle söylersek[56] iki "mutlak şeytan" –Yahudiler ve Türkler– arasındaki ittifak, şaşırtıcı görünse de, Avrupalı yazarlar tarafından gerektiği gibi istismar edilmiş değildir.

Çok zararlı olduğu söylenen teknoloji aktarımı alanında bile, Yahudilerin matbaayı İslam dünyasına getirme yolunda gösterdikleri çabanın sonuçsuz kalması, iyi bir örnektir. 1682'de Ceneviz Gian Paolo Marana Paris'te, "millet olarak Arap" olan, Cenova'da kırk beş yıl gizli yaşayan ve Bâb-ı Hümâyun hesabına casusluk yapan Mahmud adlı birinin tuhaf hatıratını yayınladı. "Önsöz"de Marana, İstanbul'a "yanında getirdiği pek çok makina ve her dilden, özellikle Arapça, Türkçe, Rumca ve Acemce hurufatla, bu şehirde soylu baskı sanatını başlatmak üzere gelen" Hollandalı Yahudi matbaacının öyküsünü anlattı. Matbaacının niyetlerini öğrenir öğrenmez vezir

derhal tutuklanmasını, matbaa makinasının ve milyonlarca hurufat parçasının imha edilmesini emretti. Vezire göre, tek bir kişinin, İstanbul'da kalemleriyle yaşayan on iki bin kâtibin işsiz kalması pahasına zengin olması kabul edilemezdi.[57]

Bernard Lewis'e göre ise, vezirin gerçek nedeni başkaydı. Osmanlı İmparatorluğu'na 1504'te matbaa makinasını ilk getirenler Yahudiler olmuştu;[58] onların ardından Rumlar ve Ermeniler de matbaa makinasıyla tanıştılar, ancak onlara yanlız kendi dillerindeki metinleri basma izni verilmişti ve Kuran'ın kutsal dili olan Arapçada tek bir kitap ya da sayfa basmaları yasaktı. Arapça harfler kullanılan ilk kitabın baskısı ancak 1729'da yapılabilecekti.[59] Demek ki, modernleşmeye yaptığı katkı ne olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'na Yahudilerin getirdikleri bütün teknolojik yenilikler kabul görmüş değildi.

Tuhaf bir konu da, Yahudilerle Türkler arasındaki farklardan söz açıldığında daima Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilerin sefalet içinde yaşadıklarının vurgulanmasıdır. Örneğin, Nicolas de Nicolay, Yahudilerin Türkiye'de, Hıristiyan Avrupa'daki temel faaliyetleriyle karşılaştırılabilir "kurnazlığının" Tanrının ve insanların onlarla ilgili olarak gönülsüz olmasına yol açtığı ve onların da bunun bedelini ödedikleri kanaatine varmaktadır. Buradan giderek, Osmanlıların onları başka milletlerden daha fazla baskı altına aldıkları, onlarla birlikte yemek yemeyi reddettikleri ve kadınlarının onlarla evlenmesine karşı çıktıkları sonucunu çıkarıyor.[60] *Viaje de Turquia* adlı eserde karakterlerden biri, Pedro, bir başka karakter Juan'a, Dona Grácia de Luna ya da Nasi'nin,[61] padişahtan hizmetçilerinin başka Osmanlı Yahudilerinin giydikleri kıyafet ve serpuşlar yerine İspanyol kıyafetleri giymeleri için izin istediğinde öne sürdüğü gerekçe hakkında şunu söyler:

> "[Türkiye'de] Yahudiler, Hıristiyanlara kıyasla daha fazla küçümsendikleri için Hıristiyan kıyafeti giyerek sanki Hıristiyanmış gibi muamele göreceklerdir.[62]

Ne var ki, Yahudilerin aşağılanması –ki, Osmanlı'daki öbür etnik azınlıklarla karşılaştırıldığında da geçerliydi– Avrupa'da tam bir tırmanış

halindeydi. 1611'de rahip Gaspar de San Bernardino'nun yazdığı, *Itinerário da India por terra ate este reyno de Portugal com descriçã de Hierusalem* (Portekiz'den Hindistan'a Kudüs'ten geçerek yapılan Yolculuk) kitabında Halep Yahudilerinin borç parayla yaşadıklarını, Osmanlıların onlara yaptıkları kötü muamele sonucunda Avrupa'daki Yahudilerden daha yoksul olduklarını[63] yazar. Hıristiyanlara ve Yahudilere yapılan muameleyle ilgili ürkütücü imajlar 1600'ler dolayında Avrupa'da yayınlanan kitapçıkların başlıca teması olmuştu; bunlarda "Kötülük İmparatorluğu" denen şeyin nerelere düştüğünü gösteren uyarıcı öyküler anlatılmaktaydı. Bu kitapçıklardan biri, Lizbon'da 1686'da basılan anonim bir yazara ait, *Relaçam das Rogaçoes, e Jejuns, que se fizeram em todo o Império Otomano* adlı yayındı ve Sultan "Ameth Zelin"in Tanrı ve "peygamberi Muhammed" adına yaptığı vahşetlerden, sonradan karada ve denizde Hıristiyan güçleri tarafından nasıl dize getirildiğinden söz etmekteydi. Bu özel durumda "Sultan" hayali bir kişiydi, o sırada tahtta olan IV. Mehmet (1648-87) ile hiç alakası yoktu. Yapılan gönderme belki de, 1683'teki Hıristiyan güçlerinin oluşturdukları ittifak karşısında başarısız kalan Viyana kuşatmasına idi; yenilgi Osmanlıların önemli toprak kayıplarına uğramasına ve son kertede padişahın tahttan indirilmesine yol açmıştı.[64] Kitapçığın hayali sultanı yenilgiyi unutturmak için her cuma günü oruç tutulmasını buyurmaktaydı; orucun son günü (kaynak bunun tam ne zaman olduğunu belirtmemektedir) her otağda bir Hıristiyan ve bir de Yahudi kölenin kurban edilmesi, kanlar içinde yerde bırakılması gerekiyordu. Tören yürüyüşüne otuz paşa katılmakta ve başlarına [olağan] mor türbanlar yerine, Yahudilerin kanına bulanmış siyah kumaştan yapılma sarıklar sarmaktaydılar.[65]

Bu tür, Osmanlı Türklerinin Yahudi yurttaşlara karşı benimsedikleri iddia edilen olumsuz tavır –ki, zaman zaman ucu vahşete varmaktadır– anlatıları genellikle belgeler tarafından doğrulanmamaktadır.[66] Yahudi karşıtı açık şiddet gösterilerine çok ender rastlanılmıştır.[67] Batılı yazarların Osmanlılara atfettikleri Yahudi karşıtlığı gerçekte, Yahudileri Hıristiyan topraklarından söküp atmak için Hıristiyanların kullandıkları basmakalıp görüşlerin bir tekrarı idi. Avrupa metinlerinde anlatılan Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlıları değil, Batılıların Yahudi azınlığa karşı benimsedikleri gö-

rüşleri yansıtıyordu. Bu bir paradoks muydu? Belki, ama sadece görünüşte: Zira amaç, "kurnazlıkları bal gibi tatlı olan [bu] halka" karşı beslenen itici duyguları abartmak ve evrensel olduklarını, hatta yasaklı Yahudilere kucak açanlar tarafından bile benimsendiklerini göstermekti. Buna parallel bir başka amaç da kuşkusuz, sultanın ve imparatorluğunun imajını karartmaktı: Osmanlı, akılcı ve insancıl dünyaya sırtını dönmüş, şiddetli tutkuların esiri, acınası ve izlediği siyaset medeni olmaktan uzak bir imparatorluktu.

2.2. – Mutlu Yahudiler: Sefarad'ın (yeniden) doğuşu

Şimdi de İber Yarımadası'ndan gelme Yahudilerin kendi haklarında ne düşündüklerine ve sarayın koruyucu gölgesi altında hayatlarını nasıl idame ettirdiklerine bakalım. Gerçekte onlara İber Yarımadası'nda yaşarlarken pek sahip olmadıkları birlik duygusunu bu koruyucu gölge sağlamaktaydı. Pek çoğu kendilerine dönüp baktıklarında –başkalarının onlara baktığı gibi– uzak bir toprağa göç eden ve orada atalardan kalma kimliklerini ve dillerini korumaya kararlı (pek çok özelliği olan) bir beden gördüler.

Bu vizyonu kovulmaları ve dağılmaları üzerinde kafa yoran bir yazarın satırları açıkça ortaya çıkıyor. Kovulmalar ve diasporalar konusunda birçok kitap yazan Yahudi yazar Selomoh ibn Verga, Sefarad kelimesini *Sefer Sebet Yehudah* adlı, 1550'de Edirne'de yayınlanmış eserinin yirmi altı bölümü boyunca hep "İspanya" karşılığı olarak kullanmaktadır. Örneğin altıncı bölümde "Sefaradların kralları" ile ilgili yazılanları ele alır. Portekiz'i dışarda bırakmış görünse de, iki bölümün başlıklarında Portekiz'e de atıf vardır: 65. Bölüm, "Portekiz Kralı V. Don Alfonso ile Don Yosef ibn Yahya arasındaki Konuşma," 70. Bölüm ise, "[Kastilya] Kralı XI. Don Alfonso'nun Düşleri" başlığını taşır.[68] Aynı konuda yazan başka bir Yahudi yazar ise, Sefarad kelimesini hiç kullanmaz: Yosef ha-Kohen. O, İber Yarımadası'nın dışında, ebeveyninin 1492'de İspanya'dan ayrıldıktan sonra sığındığı Papalık şehri Avignon'da doğmuştur, onlarla birlikte İtalya'ya gider, hayatının büyük bölümünü geçirdiği Cenova'da, 1572'de *'Emeq ha-Bakha*, adlı eserini tamamlar. Bu, yarımadalı Yahudilerin kovulmalarının ardından yaşadıkları çileler üzerine yazılmış bir anlatıdır.[69] Aynı şekilde Giritli yazar Elijah Capsali de hiçbir zaman Sefarad terimini kullanmamıştır.

Yosef Hayim Yerushalmi'nin işaret ettiği gibi, 16. yüzyılda Yahudi tarihçiliğinin ortaya çıkması ancak bir facianın sonucu olarak açıklanabilir. Bu facia da, Yahudiliğin İber Yarımadası'nda kamu hayatından silinmesidir. Capsali gibi yarımadalı olmayan Yahudiler bile, dağılmanın dramına tanık olduklarından, kendilerini bu "entelektüel dalga"nın parçası olarak görmüşlerdir.[70]

Sadece, Toledolu bir aileye mensup, 1492'den sonra vaftiz edilmiş, 1507'ye kadar Portekiz'de yaşamış, sonra Türkiye'ye gelmiş olan Selomoh ibn Verga, "Sefarad" kelimesini İspanya ile eşanlamlı olarak kullanmaktadır. Acaba bu sürgündeki hayatının bir sonucu mudur? Kısa bir süre önce David Graizbord, Abraham Ibn-Ezra (1089-1164) tarafından kullanılan bir lakaba dikkatimizi çekmiştir. Kendisi Muvahhidlerin saldırısına uğramış ve sonradan "Ibn-Ezra ha-Sefardi," yani "Sefarad Ibn-Ezra" olarak tanınmıştır, ki bu, zorunlu sürgüne ve kültürel mirasa sahip çıkma tavrına işaret eder.[71] Sürgünün travma yaratan etkisine maruz kalan bir "İspanyol" Yahudisi de benzer bir "geçmiş özlemi"ni ifade etmek istemiş olabilir pekâlâ.

Jonathan Ray, son zamanlarda, 1492'den önce yarımadalı Yahudilerin bir hayli dağınık yaşadıklarını, kendilerini yarımadanın krallarından ziyade, doğdukları ya da yaşadıkları yerel birimle özdeşleştirdiklerini yazmıştır. Her yerel birimde bireyin yerel cemaatlerle, dolayısıyla Yahudi yetkilileriyle olan ilişkileri oldukça esnekti. "Sürgüne giden ilk yarımadalı Yahudi kuşakları için "ha-Sefardi" (Sefarad) deyişi tanımlanmamıştı ve muğlaktı. Bunu örneğin, Türkiye'deki Yahudi cemaatlerinin yerleştikleri şehir ya da bölgeyle adlandırılmaları ve ulusal birliğe gönderme yapan bir terimle tanımlamış olmamaları kolayca ispatlamaktadır. Bununla birlikte Ray, aynı zamanda 1492'yi izleyen birkaç on yıl boyunca başka ülkelerde yaşayan İberli Yahudilerin ve dönme sığınmacıların yavaş yavaş yeni cemaat sınırları oluşturup etnik-dini kimliklerini yeniden tanımladıklarını söylemektedir.[72]

Her ne kadar Verga Sefarad'ı İspanya ile özdeşleştirse de, Lizbon Katolik Kilisesi'nin mahkemesi tarafından tutulan engizisyon kayıtları, Portekiz'den Osmanlı İmparatorluğu'na gitmek üzere ayrılan Yahudilerin kimliklerine sonuna kadar sahip çıktıklarını göstermenin yanı sıra, geride bıraktıkları aileleri ve dostlarıyla olan ilişkilerini korumaya çabaladıklarını

da ortaya koymaktadır. Bazı sürgünler ise dış dünyaya bir "güç imgesi" yansıtmak istemişlerdir ki, buna düşmanları bile kayıtsız kalamamışlardır.

Nasi ailesi, bazı üyelerinin ekonomik ve sosyal önemi nedeniyle bu "güç imgesi"ni yansıtan en iyi örneklerden biridir.[73] Türkiye'de, bir Yahudi ismi olan Dona Grácia Nasi adını alan Beatriz de Luna, sonunda (1560?) Yahudilik için büyük sembolik önemi olan bir Celile yerleşimi olan Taberiye'yi satın aldı; adı Ortadoğu'nun her yanında duyuldu ve Portekizli Yahudiler bölgeye yerleştiklerinde, 1560'larda, onunla temas kuran Rahip Pantaleão de Aveiro, kendisinden "Senhora" olarak söz etti.[74] Ünlü yeğeni João Micas ise, –ki Osmanlı çevrelerinde daha çok Don Josef Nasi olarak bilinirdi– 1561'de Kanuni Sultan Süleyman'dan Taberiye'yi, 1566'da da Sultan II. Selim'den Naxos dükalığı ile Kiklades adalarını (*Cyclades*) aldı. 1559'da, Veliaht Selim için yerine getirdiği başarılı bir misyonun ardından babası Kanuni Sultan Süleyman Don Josef'e "Müteferrika" ve "Frenk bey oğlu" unvanlarını verdi. Bütün bunlar padişahın 1565'te Fransa Kralı IX. Charles'a gönderdiği mektupta anlatılmaktaydı.[75] 1577'de Don Josef kendisine "*Josephus Naci Dei Gratia Dux Segi Pelagi, Dominus Andrei*" unvanını atfetti.[76]

Sultanlarla güçlü Yahudiler arasındaki bu temaslar Portekiz'den bakıldığında nasıl görünüyordu? Yahudilerin gücü Bâb-ı Hümâyun hizmet ettikleri ve onun korumasından yararlandıkları ölçüde nasıl her yerde duyulur oldu? Bu imgenin Portekiz'deki etkisi nasıldı?

Bu soruları cevaplayabilmek için, bazı ilave verileri dikkate almamız gerekiyor. Pêro Dias, Lizbon Engizisyonu'nun Tomé Pegado da Paz mahkemesine, 1578'de, Türkiye'de iken Don Josef'e hizmet verdiği yolunda ifade vermişti[77] ve ondan "João Micas," "Büyük Yahudi" olarak söz etmişti.[78] Aynı davadaki başka bir tanık, João Fernandes ise, Dona Grácia'dan söz ederken "Konstantinopolis'in Büyük Yahudisi" ifadesini kullanmıştı.[79] Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu ifade benzerliği bu büyük Yahudiler ile "Hıristiyanlığın Büyük Düşmanı" Osmanlı sultanı –ki, o dönemin Portekizcesinde kendisinden "Büyük Türk" olarak söz edilirdi– arasında bir yakınlık kurmaktaydı.[80] Bu bir güç imgesiydi ve korkunç Yahudiyi sultan ile eşdeğer kılmaktaydı. Bu Yahudiler Hıristiyanlığa ve özellikle Portekiz'e nasıl bir "kötülük" yapabilirlerdi?

Burada mesele biraz karanlıkta kalmaktadır...Tomé Pegado da Paz Engizisyon yargıçlarına João Micas'ın "Portekiz Hindistan'ına" karşı, eğer "Türk" ona seferin denetimini teslim ederse büyük bir armada göndermeyi planladığını itiraf etmişti.[81] Gene 1566'da, aynı Tomé Pegado da Paz, [António] Teixeira de Azevedo ve bir Rum, Niccolo Petrocochino arasında yapılan pazarlıklara tanık olmuştu; pazarlıklar devreye sultanla yakınlaşan Micas girdiği için başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu ifade, Portekiz Hindistanı'nı fethetrnesi için sultan üzerinde baskı yapan Sem Tob Espanha'nın oğlunun "Hindistan Yahudileriyle" yaptığı yazışmalar ışığında doğru gibi görünmektedir.[82] Bütün bu faaliyetler sayesinde –ki, Bâb-ı Hümâyun yararına çalışan bir casuslar ağı da vardı– Micas İspanyol yetkililerinin haklı olarak çekindikleri tehlikeli bir şahsiyet haline gelmiş olmalıdır. 1569'da İspanya Kralı II. Felipe'nin (hükümdarlığı 1556-98) Pescara Markisine gönderdiği şifreli bir mektupta, "Nakşa Dükü" João Micas'ın Hıristiyanlara, özel olarak da İspanya dominyonlarına karşı genel bir husumet yarattığını bildirmekte, bu istihbaratı kendi sarayında ve başka yerlerde nasıl edindiğini anlatmakta ve "onu (...) canlı ya da ölü olarak ele geçirmenin büyük bir hizmet olacağı" sonucuna varmaktaydı.[83]

İber Yahudilerinin Türkiye'de hayatta kalmayı başarmalarıyla ilgili bilgiler Portekiz'e yalnız sultanlar için toplanan "istihbarat" ya da tavsiyeler yoluyla değil, aynı zamanda yorulmak bilmez Engizisyon'un keşfettiği gizli bir "istila" biçiminde de ulaşıyordu. Örneğin, Don Josef Nasi'nin İstanbul evindeki sinagogda *hazan*[*84] olan João Bezerra –ki Kahire'de doğup büyüdüğü söylenirdi ama, gerçekte Lamego'da doğmuştu– Türkiye'de akrabaları olan Portekiz'deki Yeni-Hıristiyanlarla temas kurmuş ve onlardan Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilecek sinagoglar için para toplamıştır. Bu paralar Selanikli David Cohen ve David Pimoslino aracılığıyla gönderilmiştir. Her ikisi de aynı yol üzerinde yolculuk yaparlar ve bir tanığın ifadesine göre "her yıl biri giderken öbürü döner" ve toplanan fonları getirirlerdi. Lizbon Engizisyonu tarafından 1574'te yargılanan Bezerra, bir Yeni-Hıristiyan olan Abraão Arrobas'ın –ki, Selanikli Isaac Arrobas'ın kardeşiydi– sakalını tıraş et-

* *Hazan*, Yahudilikte duayı yöneten "duahan" –ç.n.

tikten sonra Portekiz'den Türkiye'ye 300 *cruzados* gönderdiğini, bu miktarın iki yüzünün yoksullar için *sedaca*'ya, geri kalan yüzünün de evlenebilmeleri için harcanmak üzere yetimlere verileceğini söylemiştir. Bağışlar "Tafila"[*Tefillah* ya da *Shah'rit*] duasını söyleyebilen, sinagogu temizleyen, lambalarını yakan ve tanrıya "João Micas'nın kayınvalidesi Dona Grácia'nın İstanbul'daki sinagogunda" dua eden kişiye emanet edilirdi. João Bezerra ise okulun "cazam'ıydı [*hazam*] ve Tafila [*Tefillah*] duasını o söylerdi."

"Joam Micas'ın evindeki sinagogu ziyaret eden Portekizli Yahudiler," Bezerra tarafından, Abraão Arrobas'ın Portekizcedeki Hıristiyan adı konusunda sorguya çekilirler, ona cevap vermezler, ama ona, Arrobas denen kişinin "kralın ona bağladığı maaşla yaşadığını" bunun "hayli yüksek bir meblağ" olduğunu ve bir bölümünün her yıl sinagoga gönderildiğini anlatırlardı. Bezerra bir kez sinagogda, Selanik ve Safed'deki yoksullar evine *sedaca*'ya verilmek üzere bir Lizbon yurttaşı José Lindo tarafından kendisine 100 *cruzados* verildiğini, parayı onun adına Türkiye'de yerleşmiş kardeşi Isaac Lindo'nun teslim ettiğini söylemişti. Bu yoksul evlerinin bir bağışçısı da José Aboab adlı bir şekerlemeciydi; o da aracı olarak Türkiye'ye João Micas'ın sinagogunda sünnet olmak için giden kardeşi Isaac Aboab'ı kullanmıştı. Ancak "dük," bu bağışları İstanbullu yoksul bir Portekizli Yahudi yetime vermek istiyordu. Bütün tanıklıklarda Don Josef sarayla bağlantıları olan güçlü bir adam olarak anlatılmaktaydı. Bunun bir örneği de, zenginliklerini ve alçakgönülülüklerini göstermek için yanlarında yirmi yoksullaşmış Yeni-Hıristiyan aile getiren Lizbonlu iki kardeşin, Salomão ve Isaac Sahadia'nın sünnet düğünlerindeki göz kamaştıran şaşaa idi. Bu vesileyle Micas büyük bir ziyafet vermiş, oraya "Türk'ün damadı olan" *Kapudan-ı deryâ* Piyale Paşa'yı davet etmişti. Lizbon'un en büyük alışveriş caddesi "Rua Nova" üzerinde dükkân sahibi zengin bir tacir olan üçüncü kardeşleri Abraão Sahadia, bu seyahate çıkmamış ve Lizbon'da kalmıştı ama, bunun kefareti olarak Selanik ve Safed'deki *secada*'lara 200 *cruzados* göndermişti. Bu hediyeyi João Bezerra, "Portekiz'de esaret altında yaşayan zoraki bir Hıristiyan olan "Abraão Sahadia..." tarafından bağışlanmıştır şeklinde duyurmuştu.[85]

Portekiz'de Türkiye'ye doğru sürekli bir Yeni-Hıristiyan göçü vardı. 1560'ta António Pais ailesiyle birlikte Portekiz'den ayrıldı ve önce Ferra-

ra'ya, sonra Kudüs'e gitti, en sonunda da İstanbul'da yerleşti.[86] 1563'te Lizbon Engizisyonu dar imkânlı iki genç adama karşı Türkiye'de alenen Yahudilik öğrettikleri için dava açtı: Henrique Lopes, Alcácer do Sal'dan gelen bir askerdi, Selanik'te ve İstanbul'da yaşamıştı,[87] Nuno Álvares ise, Elvaslı bir terziydi ve Selanik'ten ayrıldıktan sonra Engizisyon mahkemesine kendiliğinden teslim oldu.[88]

3 – Sultanlar ve Yahudiler: İktidarlar buluştular mı?

Yahudilere Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan incitici davranışları örneklemek üzere Hıristiyan Avrupa'sında sık sık karşımıza çıkan metinler, her ikisi de Hıristiyanlığın düşmanları olarak görülen Yahudiler ve Türkler hakkında iki konuyu ön plana çıkarmaktadır. Yahudilerin, özlerinden kaynaklanan iğrençlik nedeniyle herkes tarafından aşağılandıkları söylenir. "Sultanlarına" sorgusuz sualsiz biat etmelerinden medeniyetten yoksunlukları anlaşılan şiddet düşkünü Türklerin onları küçük gördükleri teması da, Osmanlılar ile ilgili Batı yazınında enine boyuna işlenmiştir.

Oysa aynı sultanlar Yahudi yazarlar tarafından örnek yönetilciler olarak anlatılır ve erdemleri sayılmakla bitmez. Sözde İstanbul Yahudileri tarafından gönderilen ve biraderlerine uğradıkları mezalimin öcünü almalarını tavsiye eden mektupları Batılıların yazdıkları aşikâr ise –ki, Portekiz Yahudi karşıtı yazında sonuna kadar kullanılan bir tema olduğunu biliyoruz– o zaman bu sahtekârlığın ardındaki João de Barros'a atfedilen *Talmud*'u Kudüs yolunda kaçırmaya teşebbüs etme düşüncesinin de benzer bir sahtekârlığın ürünü olduğu düşünülmelidir. Bunların ardında da Sefarad Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda hayatta kalmayı başardıklarına dair muğlak, ama birinci elden alınan bilgiler yatmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'ye yerleşen Portekizli Yahudiler ile Portekiz'de kalan Yeni-Hıristiyan akrabaları arasında temasların sürdüğü bilgisi de alınmaktaydı. Bu temaslar, insan ve mal taşıyan bir tür "boru hattı" oluşturmakta ve hem Portekiz kökenli Yahudi halkını, hem de İslam imparatorluklarının en tehlikelisini güçlendirmekteydi.

Daha önce gördüğümüz gibi Avrupa'daki yaratıcı yazın, kötülük ile iktidar arasındaki ürkütücü ittifak yerine, Yahudilerin "kötülüğü" teması

üzerine kurulmuştu ve zaman zaman bunun somut örnekleri verilir, sultanların "çürümüş" iktidarı tarafından baskı altına alındıkları anlatılırdı. Sosyal ya da ekonomik açıdan güçlü Yahudiler, geliştirilip kullanılabilecek bir iktidar imgesi yaratmaktaydı. Don Josef Nasi kendini dünyaya bir dük olarak tanıtmakta, Babıâli ile olan ilişkilerini gözler önüne sermekte ve her şeyden önemlisi, Yeni-Hıristiyanları Yahudiliklerini uygulayabilecekleri Türkiye'ye kaçmaya teşvik etmekteydi. Bu arada Portekiz'de kalmış olan Yahudiler de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki biraderlerini desteklemek üzere bağış toplayıp gönderiyorlardı.

Bazı durumlarda –ki, Don Josef Nasi iyi bir örnektir– etkisi Avrupa'ya kadar yayılan ürkütücü Yahudi etkisinden söz edilmesine şaşırmamak gerekir. Engizisyon kayıtlarında sık sık rastlanan João Micas'ın kurnazca edindiği gücü ve hainliği edebiyata bile girmişti. Örneğin, Manolo Blessi adlı biri (aynı zamanda "il Burchiella" olarak da bilinen Antonio Molin'in takma adıydı) Osmanlıların Kıbrıs'ı ele geçirdikleri ve Leponte'de [İnebahtı] yenilgiye uğradıkları yıl (1571) Venedik'te, *Dialogo de Selin con Giosuf ebreo* adlı bir "oyun" yazdı. Buradaki diyalogda Selim, "Sadrazam Sokollu'nun tavsiyesini dinlemeyerek Kıbrıs'ı ele geçirmesinin sonucu olarak donanmayı kaybettiği için Giosuf"u azarlamaktadır. "Giosuf"a dönüşmüş olan Don Josef ise Selim'e Kıbrıs'ın fethinin Osmanlı hanedanını daha büyük ve güçlü yaptığını, dolayısıyla kaybedilen donanmanın kolayca telafi edilebileceğini hatırlatır.[89] Ne var ki, Benjamin Arbel'in işaret ettiği üzere, D. Josef gibi bir "simsar" (*courtier*) Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasını ancak dolaylı yoldan etkileyebilirdi, zira bu kararlar genellikle küçük bir üst düzey bürokrat çevresinin içinde alınırdı. Christopher Marlowe'un 1592'de Londra'da sahnelenen *Malta Yahudisi (The Jew of Malta)* piyesinde de,[90] Don Josef Nasi benzeri bir karakter olan makyavelci "Barabas" uğradığı baskıya çok kızarak düşmanlarından öç almak için Türkle ittifak kurmaya çalışır.

Elizabeth çağı oyun yazarının kaleminden Batı Avrupa'da pek çok kişinin en fazla korktuğu şeyin ne olduğunu anlamış oluyoruz: Varlıklarını tehdit eden iki iktidarın bir birlik oluşturması.

Notlar

1 Başka ayrıntılar için bkz. François Soyer, *The Persecution of the Jews and Muslims from Portugal. King Manuel I and the End of Religious Tolerance (1496-7)*, Leyden, Brill, 2007, s. 103-116.

2 Bu konuda bkz. Jonathan Ray, "New Approaches to the Jewish Diaspora: the Sephardim as a Sub-Ethnic Group," *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, cilt 15, no. 1, 2008, s. 10-31.

3 Meyer Kayserling için bkz. Anita Novinsky, "Introdução," Meyer Kayserling, *História dos Judeus em Portugal*, São Paulo, Livraria Pioneira (der.), 1971 [ilk baskı 1867]; ayrıca bkz. A. Novinsky, "Kayserling, Meyer," *Dicionário do Judaísmo Português*, (der.) Lúcia Mucznik ve d., Lizbon, Presença, 2009, s. 303.

4 M. Kayserling, *a.g.e.*, s. 221.

5 João Lúcio de Azevedo, hakkında bkz. Lívia Parnes, "Azevedo, Lúcio de," *Dicionário do Judaísmo Português*, s. 67-68.

6 J. L. de Azevedo, *História dos Cristãos Novos Portugueses*, Lizbon, Livraria Clássica Editora, 1975 [ilk baskı 1921], s. 360.

7 Abraham Galanté, bkz. Albert E. Kalderon, *Abraham Galante. A Biography*, New York, Sepher-Hermon Press Inc., 1983.

8 A. Galanté, *Histoire des Juifs de Turquie*, Istanbul, Isis yayınları, cilt 9, [ilk baskısı 1926], s. 46-48.

9 Ets Haim/Livraria Montezinos (Amsterdam), 2F9, Don Miguel de Barrios, *Historia Universal Judayca*, Amsterdam, ilk baskı [circa 1684] s. 3.

10 Amsterdam, 1727, s. 330.

11 1535'ten sonra İstanbul'daki Sefarad Yahudilerinin sayısı hakkında bir tahmin için bkz. Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul. The formative years, 1453-1566*, Leyden, Brill, 2002, s. 50-54.

12 Dejanirah Couto'nun kaleme aldığı "Istambul" ve "Salonica" maddeleri için bkz. *Dicionário do Judaísmo Português*, s. 285-289, 484-486.

13 Bkz. Amnon Cohen, *Ottoman Documents on the Jewish Community of Jerusalem in the Sixteenth Century*, Kudüs, Ben-Zvi Publications, 1976; aynı yazar, "On the Realities of the *Millet* System: Jerusalem in the Sixteenth Century," *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* (der.), Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, cilt 1, 1992, s. 7-18; A. Cohen ve B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1975 ve B. Lewis, *Studies in Classical and Ottoman Islam (7th-16th Centuries)*, Londra, Variorum yeniden-baskılar, 1976, makale 13 ve 20.

14 Isidore Loeb'in, Medrano'nun *Silva Curiosa*'una dayanarak yaptığı yayın için bkz."La Correspondance des Juifs d'Espagne avec ceux de Constantinople," *Revue des Études Juives*, no. 15, 1887, s. 263-264.

15 *A.y.*, s. 264-276.

16 Madrid, Imprensa de D.M. Diaz y Comp., 1848, s. 203-204, özellikle not 1.

17 Bibliotèque Nationale de France, Paris, Manuscrits Occidentaux, *Elyazmaları. Espagnoles 354*, yap. 221v no. ve *372*, yap. 264v no. 265.

18 Biblioteca Nacional, Madrid, *Manuscrito 721*, yap. 73. Acaba bu, Amador de los Rios'un gördüğü metin midir?

19 Biblioteca Pública Municipal do Porto, Rezerv, *elyazması*. *FA37*, yap. 201-202.

20 J. L. de Azevedo, *a.g.e..*, s. 166-167; kendisi Loeb tarafından Kastilyancada yayınlanan özgün metni Portekizceye çevirmiştir, s. 464.

21 Vicente da Costa Matos, *Breve Discurso contra a heretica perfidia do Judaísmo ...*, Lizbon, Pedro Craesbeek, 1622, yap. 55-56v.

22 V. da Costa Matos, *Honras Christãs nas afrontas de Jesu Christo, e Segunda Parte do primeiro discurso contra a herética perfídia do judaísmo*, Lizbon, Pedro Craesbeeck, 1625, "Aos fidelíssimos e bem nascidos Christãos."

23 Bkz. Michèle Escamilla-Colin, "Recherches sur les traités judéophobes espagnols des XVIe et XVIIe siècles," *Les textes judéophobes et judéophiles dans l'Europe chrétienne à l'époque moderne*, (der.) Daniel Tollet, Paris, PUF, 2000, s. 35.

24 Rahip Francisco de Torregonsillo, *Centinella contra Judeos ...*, Portekizceye Pedro Lobo Correa tarafından çevrilmişti, Lizbon, Oficina de João Galrão, 1684, s. 86-89.

25 Daha önce not 23'te anılan M. Escamilla-Colin'in çalışmasının yanı sıra, Maria Idalina Resina Rodrigues, *Literatura e Anti-Semitismo. Séculos XVI e XVII*, Lizbon, Revista Brotéria, 1979. Tomar Junta'sıyla ilgili olarak bkz. Juan Ignacio Pulido, *Os Judeus e a Inquisição no Tempo dos Filipes*, Lizbon, Campo da Comunicação, 2007, s. 160-164.

26 Bkz. I. Resina Rodrigues'in yukarda zikredilen makalesi.

27 Arquivo Nacional da Torre do Tombo (Lizbon) (ANTT), *Conselho Geral do Santo Ofício*, kitap 301, yap. 94-97v.

28 Biblioteca da Ajuda (Lizbon), 50-V-35, yap. 1-14.

29 ANTT, *Inquisição de Évora*, kitap 563, yap. 285-287.

30 Hayatı ve kariyeri konusunda bkz. Michèle Janin-Thivos, "Entre développement des affaires et convictions personnelles: la conversion des marchands étrangers devant l'Inquisition portugaise à l'époque moderne," *Commerce, voyage et expérience religieuse, XVIe-XVIIe siècles*, (der.) Albrecht Burkardt, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007, s. 284-285. Ancak yazar, Bendanan'ın aynı zamanda João Baptista d'Este olduğunu belirtmemektedir. Ayrıca bizim onun hayatıyla ilgili kısa araştırmamıza bkz. "Jews in Diaspora with Sefarad at the Mirror: Ruptures, Connections and Identity Shapes. Some approaches (16th-17th Centuries)," yakında *Jewish History* 'de (2010) yayınlanacak.

31 ANTT, *Inquisição de Évora*, kitap 563, yap. 286.

32 Bkz. Cecil Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos*, New York, Greenwood Press, 1948, s. 160-168 ve Stéphane Yerasimos, "La Communauté juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle," *Turcica*, cilt 27, 1995, s. 113, 118, 125.

33 Álvaro Mendes ya da D. Salomon ibn Ya'ish hakkında bkz. Abraham Galanté, *Don Salomon Aben Yaèche, duc de Mètelin*, İstanbul, Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie (Fratelli Haim), 1936; ve José Alberto Tavim, "Mendes, Álvaro," *Dicionário do Judaísmo Português*, s. 358.
Álvaro Mendes'in biyografisi yayına hazırladığımız, "La 'Materia Oriental' en el trayecto de dos señores judíos del Imperio Otomano: João Micas/D. Joseph Nasci, Álvaro Mendes/D. Salomón ibn Ya'ish," adlı makalede de okunabilir: *Hispania Judaica*, no. 7, 2010, s. 211-232.

34 ANTT, *Inquisição de Évora*, kitap 563, yap. 283-297 (alıntı: yap. 296v).

35 "Letter of Juda Serfatim to the Privy Council," İstanbul, 3.1594, (der.), Lucien Wolf, "Jews of Elizabethan England," *Transactions of the The Jewish Historical Society of England*, cilt. 11, 1929, s. 77-82.

36 "Letter of Francisco de Vera y Aragona to Philip II of Spain," Venedik, 11.11.1595, British Library, *Additionals*, 28415, yap. 404.

37 João de Barros, *Diálogo Evangélico sobre os artigos da Fé contra o Talmud dos Judeus*, (giriş ve notlar), I.S. Révah, Lizbon, Livraria Studium Editora, 1950, s. 4.

38 İspanya ile ilgili sentez için bkz. Julio Caro Baroja, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, Madrid, Ediciones Istmo, cilt I, 1986, s. 125-138; Yitzhak Baer, *Historia de los Judíos en la España Cristiana*, (çev.), José Luis Lacave, Barcelona, Riopiedras Ediciones, s.d., s. 685-726. Portekiz için özellikle bkz. Humberto Baquero Moreno, *Tensões Sociais em Portugal na Idade Média*, Porto, L. Athena Editora, s.d., s. 13-80 ve F. Soyer, *a.g.e.*, s. 70-72.

39 Bkz. Y. Baer, *a.g.e.*, s. 726-732.

40 Bkz. Özellikle Aryhe Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Century. Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leyden, Brill, 1984; Joseph Hacker, "The Surgun System and Jewish Society in the Ottoman Empire During the Fifteenth to the Seventeenth Centuries," *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*, (der.) Aron Rodrigue, Bloomington, Indiana University Turkish Studies, 1992, s. 2-65 ve Halil İnalcik, "Foundations of Ottoman-Jewish Cooperation," *Jews, Turks, Ottomans: a shared history, fifteenth through the twentieth century*, (der.) Avigdor Levy, Syracuse, Syracuse University Press, 2002, s. 3-14.

41 Bkz. Carlos Carrete Parrondo, *El Judaísmo Español y la Inquisición*, Madrid, MAPFRE, 1992, s. 47.

42 Samuel Usque, *Consolação às Tribulações de Israel*, Lizbon, F. Calouste Gulbenkian, cilt II, 1989, s. cxiiiv. Moses Hamon ya da Amon de Luna ile ilgili olarak bkz. Huriel Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman, the Magnificent," *Oriens*, cilt 16, 1963, s. 152-170 ve Maria Pia Pedani, *In Nome del Gran Signore. Inviati Ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopla alla Guerra di Candia*, Venedik, Deputazione Editrice, 1994, s. 154-156.

43 Alexander Marx, "The Expulsion of the Jews from Spain. Two New Accounts," tarafından yayınlandı: *The Jewish Quarterly Review*, no. 20, 1908, s. 256.

44 Éliahou Capsali, *Chronique de l'expulsion* (çeviri, giriş ve notlar), Simone Bohbot, Paris, Éditions du Cerf, 1994, s. 129.

45 Bkz. Aryeh Shmuelevitz, *Ottoman History and Society. Jewish Sources*, İstanbul, Isis, s.d., s. 12-15.

46 Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 14.

47 Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique* (der. ve notlar), Marie-Christine Gomez-Géraud ve Stéphane Yérasimos, Paris, CNRS, 1989, s. 233 [orijinali 1567-1568'de yayınlanmıştı].

48 Bkz. Stephen Olaf Turk Christensen, "The Marranos as Gunrunners. A distorted Topos of the Clandestine European Expansion," *Primeiro Simpósio Intersdisciplinar de Estudos Portugueses. Actas*, Lizbon, DEP-FCSH-UNL, cilt II, 1985, s. 111-132.

49 Iosephat-Barbaro, *Viaggi fatti da Venetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopla* ..., Venedik, Figlivoli di Aldo, 1545, s. 119v.

50 *Comentarios del veneciano*, Toskancadan çeviri: Hernán Alvarez, 1546, s. 27v.

51 *Viaje de Turquía (La odisea de Pedro de Urdemalas)* (der.) Fernando García Salinero, Madrid, Ediciones Catedra, 2000, s. 429. Bu kitabın yazarı olarak Cristóbal de Villalón'un, Andrés Laguna'nın, ve Juan Ulloa Pereira'ın adları geçmiştir, bkz *a.y.*, s. 54-73.

52 Bkz. yukanda, not 44.

53 Bkz. B. Lewis, *Juifs en Terre d'Islam*, Paris, Flammarion, 1984, s. 158, 234, not 35 ve Gilles Veinstein, "Notes sur les transferts technologiques des sefarades dans l'Empire Ottoman," *1492. L'expulsion des juifs d'Espagne* (der.), Roland Goetschel, Paris, Maisonneuve et Larose, 1996, s. 83-89.

54 Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, s. 45. [*Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006].

55 G. Veinstein, *a.g.e.*, s. 90-92.

56 Jean Delumeau, *La peur en Occident*, Paris, Fayard, 1978, chap. VIII and IX.

57 Jean-Paul Marana, *L'espion du Grand-Seigneur et ses relations secrètes envoyées au Divan de Constantinople; découvertes à Paris, pendant le Règne, de Louis le Grand*, Amsterdam, H. Wetstein ve H. des Bordes, 1684, "Önsöz."

58 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi matbaasıyla ilgili olarak bkz. M. Rozen, *a.g.e.*., s. 250-270.

59 B. Lewis, *O Médio Oriente e o Ocidente. O que correu Mal*, (çev.) Bruno C. Reis, Lizbon, Gradiva, 2003, s. 167.

60 N. de Nicolay, *a.g.e.*, s. 234.

61 Dona Grácia'nın biyografisi için bkz., C. Roth, *Doña Gracia Nasi*, Paris, Liana Levi, 1990 ; Herman P. Salomon ve Aaron di Leone Leoni, "Mendes, Benveniste, de Luna, Micas, Nasci: the State of the Art (1532-1558)," *The Jewish Quarterly Review*, cilt. 68, no. s. 3-4, 1998, s. 135-211 ve Marianna Birnbaum, *A Longa Viagem de Grácia Mendes*, Lizbon, Edições 70, 2005.

62 *Viaje de Turquía*, s. 452.

63 Rahip Gaspar de S. Bernardino, *Itinerário da Índia por Terra até à Ilha de Chipre*, Lizbon, Agência Geral do Ultramar, (giriş ve notlar) Augusto Reis Machado, 1953 (ilk baskısı 1611), s. 250.

64 Bkz. Robert Mantran, "L'Etat ottoman au XVIIe siècle: stabilisation ou déclin? ," *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, Fayard, 1989, s. 246-248.

65 *Relaçam dos Rogaçoes, e Jejuns, que fizeram em todo o Imperio Otomano, por mandado do Grão Senhor Ameth Zelin, Sultão, Emperador do Oriente*, e *Occidente, Senhor dos Senhores*, e *verdadeiro descendente do Grande Profeta Mafoma*, Lizbon, Miguel Deslandes, 1686.

66 Bkz. M. Rozen, *a.g.e.*, s. 16-34; Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, The Darwin Press, 1992 ve H. İnalcik, *a.g.e.*,s. 3-14.

67 Bkz. A. Shmuelevitz'in değindiği vaka, 1624'te, İstanbul'un Balat semtinde yaşayan Yahudilere kanlı bir iftira atılmıştır– *a.g.e.*, s. 55-72. Ancak 1553'ten beri I. Süleyman bu tür vakaların takibini yerel kadılardan alan bir *ferman* çıkarmıştı, bu davaları kendi hukukçularına havale ediyordu. Bkz. M. Rozen, *a.g.e.* s. 212 – Ayrıca, IV. Murad'ın Selanik Yahudilerine karşı sert tavırları için bkz. Walter F. Weiker, *Ottoman Turks and the Jewish Polity. A History of the Jews of Turkey*, New York, The Jerusalem Centre for Public Affairs, 1992, s. 36-38.

Başka vakaları padişahların izledikleri sosyal stratejilerle açıklayabiliriz. Örneğin Yahudilerin 1576-1577 yıllarında Safed'den Kıbrıs'a gönderilmelerinin nedeni, Venediklilerin adadan ayrılmalarından sonra ticari refahı yeniden tesis etmekti– bkz. B. Lewis, "Notes and documents from the Turkish Archives. A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire," *Studies in Classical and Ottoman Islam (7th-16th Centuries)*, Londra, Variorum Reprints, 1976, s. 28-34.

68 Selomoh ibn Verga, *La Vara de Yehudah (Sefer Sebet Yehudah)*, (çeviri, giriş ve notlar), Maria José Cano, Barselona, Riopiedras Ediciones, 1990.

69 Yosef ha-Kohen, *El Valle del Llanto ('Emeq ha-Bakha)*, (çeviri, giriş ve notlar), Pilar León Tello, Barselona, Riopiedras Ediciones, 1989.

70 Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor. Histoire juive et mémoire juive*, (çev.), Eric Vigne, Paris, Gallimard, 1991, s.73-75.

71 Bkz. David Graizbord, "Religion and Ethnicity Among 'Men of the Nation': Toward a Realistic Interpretation," *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*, vol. 15, no. 1, 2008, s. 47-48.

72 Jonathan Ray, *a.g.e.*, s. 10-31.

73 Bkz. Yukarda not 32 ve 62.

74 Rahip Pantaleão de Aveiro, *Itinerário da Terra Santa e suas particularidades*, António Baião, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1927 (ilk yayınlanışı 1593), s. 473.

75 "Letter of Süleyman I, of Turkey, to Charles IX, King of France," 26 Şaban 972 (23.3.1565), yayınlayan A. Galanté, *D. Joseph Nassi, duc de Naxos, d'après de nouveaux documents*, İstanbul, Établissements J. ve Fratelli Haim, 1913, s. 27. Ayrıca bkz. *A.y.*, s. 11-12.

76 "Letter of D. Joseph to Francesco Coronello," Pera (Constantinopla), 15.7.1577, yayınlayan A. Galanté, *D. Joseph, a.g.e.*, s. 14-15.

77 Tomé Pegado da Paz, Bkz. Carlos Valentim hakkında bkz. "Tomé Pegado da Paz: Espião e Servidor do Duque de Naxos (1552-1578)," *Cadernos de Estudos Sefarditas*, no. 4, 2004, s. 283-341.

78 ANTT, *Inquisição de Lisboa*, celse 10.906, yap. 18. João Fernandes ve António Fernandes, João Micas "grão judeu" ve "gram judeu" olarak bilinirlerdi– bkz. *A.y.*, yap. 26, 29.

79 *A.y.*, yap. 25.

80 Bkz.José Alberto Tavim, "O 'Aviso' anónimo sobre João Micas na Colecção de S. Vicente," *Anais de História de Além-Mar*, cilt. 5, 2004, s. 280. Portekizcedeki "Büyük Türk" ifadesinin pek çok örneği vardır. Bkz. João de Barros'un metinleri , *Da Ásia*, Dördüncü Onyıl , kitap 10, böl. 2 – "Büyük Türk Hindistan'a bir donanma gönderdi."

81 ANTT, *Inquisição de Lisboa*, celse. 10.906, yap. 56.

82 *a.y.*, , yap. 48v-49.

Bu konuda bkz. Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century*, İstanbul, Isis yayınları, 1994, s. 138 ve 152; ayrıca José Alberto Tavim, "O 'Aviso' anónimo," s. 274-275; *aynı yazar*, "A Troubling Subject: Jewish Intelligence Concerning Indian Ocean Affairs in the Context of the Portuguese and the Ottoman Empires, 16th Century: Some Paradigmatic Cases," *International Turkish Sea Power History Symposium. The Indian Ocean and the Presence of the Ottoman Navy in the 16th and 17th Century*, İstanbul, Denizcilik Yayınevi, 2008, s. 30.

83 "Letter of Philip II to the marquis of Pescara," El Prado, 26.10.1569, Archivo General de Simancas, *Estado*, legajo 1132, yap. 196, (yay.), A. Arce, "Espionaje y Ultima Aventura de Jose Nasci (1569-1574)," *Sefarad*, XIII, fas. 2, 1953, s. 266-268.

84 Bu, Engizisyon usulü bağlamında *Señora* sinagogu olmalıdır. Gerçi aynı kayıtlarda başka bir sinagogun da adı geçmektedir. Bu ise, João Micas'ın kayınvalidesi D. Grácia' ya ait olan sinagogdur. Geleneğe göre İstanbul'daki *Señora* sinagogu D. Grácia Nasi tarafından inşa edilmiştir. Bkz. Abra-

ham Galanté, "Les Synagogues d'Istanbul," *Haménorah*, Temmuz-Ağustos 1997, s. 7; Uriel Heyd, "The Jewish Community of Istanbul in the Seventeenth Century," *Oriens*, cilt 6, no. 2, 1953, s. 302. Heyd'e göre, *Señora* cemaatine gelenlerin çoğu komşu *Gerush*, yani Balat'tan "Atılmışlar" cemaatine mensuptular. Bina 1660'ta bir yangında yıkılmış, sonradan Hasköy'de yeniden inşa edilmiştir. Bkz. C. Roth, *Doña Grácia Nasi*, s. 135-137.

85 ANTT, *Inquisição de Lisboa*, celse. 12813, yap. 16, 20, 45-48, 70-98v, 153-155v. Ayrıca bkz. Ana Cannas da Cunha, *A Inquisição no Estado da Índia. Origens (1539-1550)*, Lizbon, Divisão de Publicações, 1995, s. 66-68.

86 ANTT, *Inquisição de Lisboa*, celse 7636, yap. 3v.

87 *A.y.*, celse 10391.

88 *A.y.*, celse 2146.

89 Bkz. P. Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Naxos*, Paris-Haia, Mouton, 1988, s. 144; Benjamin Arbel, *Trading Nation. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leyden, Brill, 1995, s. 56-57.

90 Christopher Marlowe, *The Famous Tragedy of the Rich Jew of Malta. As it was playd before the King and Queen, and His Majesties Theatre as White-Hall, Her Majesties Servants and the Cock-pit*, Londra, Nicholas Vavasour, 1633; *The Plays of Christopher Marlowe*, Londra, Oxford University Press, 1961, s. 199-280. Ayrıca bkz. David Riggs, *The World of Christopher Marlowe*, Londra, Faber and Faber, 2004, s. 263.

Nicolas Vatin

II. BAYEZİD'İN DİPLOMASİ ARAÇLARI

Saltanat döneminde II. Bayezid'in (1480-1512) Katolik Batı, özellikle İtalya ve Fransa'yla olan diplomatik ilişkilerinde bir artış görülür. Bunun bir nedeni de padişahın kardeşi Cem Sultan'ın sırasıyla Rodos'ta, Savoie'da, Fransa'da ve son olarak da Roma'da yaşamasıdır.[1] Bu rehinenin varlığı Bayezid için tehdit kaynağı olabilirdi, onun için şehzadenin 1482'de Rodos'a gelişinden Napoli'de 1495'teki ölümüne ve cenazesinin 1499'da memlekete getirilmesine kadar[2] geçen sürede bu meseleyi çok yakından takip etmiştir.

15. yüzyılın son yirmi yılında elimizde çok sayıda belge bulunmasını açıklayan da işte bu bağlamdır. Bu belgelere dayalı birçok inceleme yapılmıştır. Benim izleyen sayfalarda okuyacağınız bunlara dayalı sentez çalışmam yeni bir bilgi üretme iddiasında değil ama, II. Bayezid'in diplomasisinden ziyade, kullandığı diplomasi araçlarına, geliştirdiği istihbarat sistemine, diplomasinin fiilen nasıl yürütüldüğüne ve kısaca da olsa bu sürece katılan insanlara ışık tutmayı hedefliyor.

*

İstihbarat Osmanlı diplomasisinin temel bir unsurudur. Tabii, sağlam bilgilere yaslanmak bütün diplomatik faaliyetler için vazgeçilmez bir önkoşuldur. Ancak istihbarat, Osmanlı hükümetleri için belli bir noktaya kadar kendi başına bir hedef olmuştur. Padişahların yabancı krallara yazdıkları mektuplarda dostluk ilişkileri genellikle karşılıklı temsilci ve bilgi alışverişinde bulunma isteği şeklinde ifade edilir.

Topkapı Sarayı'nda korunan arşivlerde Bâb-ı Hümâyun'a ulaşan yığınla bilginin izlerini bulmak mümkündür. Bu bilgiler çeşitli seviyelerde toplanıyordu.

Başkentte (İstanbul, ya da Edirne) divan üyesi paşalar yabancı güçlerin temsilcilerinden sorgu ile haber alabilirlerdi. Hatta bazen padişahın kendisi bile özel davetle sorgulama yapardı: Örneğin Rodos Şövalyeleri Büyük Üstadının temsilcisini özel olarak kabul ederek Cem Sultan'ın kaderi

hakkında bilgi topladığı bilinmektedir.[3] İtalyan devletleri genel mahiyette ya da gizli bilgiler vermekten kaçınmıyorlardı. Venedik hükümeti İştanbul'daki balyosuna Osmanlı yetkililerine iletilmek üzere Cem Sultan'ın öldüğü bilgisini aktardı. Venedikliler bu haberi veren ilk ülke olmak istiyorlardı. Bayezid de Venediklilere kardeşinin ölümüyle ilgili bütün gerçeği bilmek istediğini ve cenazesini getirtmek için onlardan yardım beklediğini bildirdi.[4] Zayıf devletlerin bilgilendirme işlerini kârlı çıkmayı umdukları bir oyun gibi gördükleri söylenebilir: Mantova dükünün[5] yardakçılığı bilinir ama, Napoli kralı ve Papa bile padişahı 1494'teki Fransız tehdidi[6] konusunda bilgilendirmişlerdir... Osmanlı sultanına haraç ödeyen Dubrovnik'e gelince, Osmanlılar hesabına casusluk yapmalarının istendiği daha sonraki bir tarihte ortaya çıkan belgelerden anlaşılmıştır.[7]

Öte yandan, imparatorluğun merkezinde bile dikkat çekmemek daha ihtiyatlı bir davranış olarak görülebilirdi. Böyle iken istihbarat daha alt düzeydeki bir Osmanlı görevlisi tarafından toplanmaktaydı. Mesela ilerde tekrar değineceğim Hüseyn Bey adlı birinin raporundan, 1482'de Napoli kralının elçisi Nicolas de Montferrat ile yaptığı görüşmeler hakkında bilgi ediniyoruz.[8] Burada Otranto'nun boşaltılmasının ardından yapılan diplomatik konuşmalar söz konusudur. Fakat Hüseyn, Fransa'nın gerçek gücü hakkında bilgi edinmeyi başarmış ve Montferrat'ya bunu –bilgiyi de ondan almış olabilir– doğrulatmıştır. Bu raporda şöyle denilmektedir: "Sözinden şöyle anladım ki Fıranca beyi vardur, kafirde galiba andan büyük bey yokdur." Aynı şekilde, raporlarını İtalya'dan padişaha gönderen Osmanlı ajanı Barak Reis[9] ve hamisi Cenovalı Gaspard Grimaldo'dan[10] söz edilebilir. Her ikisi de raporlarını Keyvam Bey[11] adlı birinin aracılığıyla sunmaktaydılar.

Yabancı ülkelerde Bâb-ı Hümâyun'un prenslerle olan resmi ve gayrıresmi ilişkilerinden bağımsız olarak bulundurduğu ajanlar vardı. Az önce adı geçen Cenovalı Gaspard Grimaldo bunlardan biriydi, fakat kendi gönderdiği raporların ötesinde Osmanlı ajanlarının misyonlarını örgütlemek gibi bir sorumluluk taşıyor, zaman zaman onları kendi konutunda ağırlıyordu. Belirli bir ağırlığı olan bu şahsiyet, belki de sadece saraydan para desteği alabilmek için, kendini padişahın "kulu" olarak tanıtırdı, ancak başta Savoie dükü nezdinde olmak üzere iki taraflı bir rol oynamış olması

da muhtemeldir. İtalya'ya giderken ajan İsmail'e eşlik eden Floransalı Paolo da Colle'yi,[12] veya Bayezid'le yapılan müzakereler sırasında VIII. Innocentius'a[13] aracılık yapan İstanbul'da yerleşmiş Ceneviz rahip ve tacirleri [14] anabiliriz. Bu temaslar sırasında aracılar ister istemez padişaha da bilgi vermekteydiler. Örneğin, babası Ceneviz, annesi Trabzonlu ve kendisi Pera'da iş yapan namuslu bir tacir olan Andreas Milas'ın sınıra doğru yaptığı bir iş seyahatı sırasında istihbarat toplamakla da görevlendirilmesi gibi.[15]

Andreas Milas'dan söz edince şimdi sıra belli bir misyonla gönderilmiş ajanlar meselesini ele almaya geliyor. Cem Sultan vakasının vehameti nedeniyle 15. yüzyılın son yirmi yılında bu tür çok sayıda heyet gönderilmiştir, dolayısıyla elimizde bol miktarda belge vardır. Jacques Lefort Topkapı Sarayı'nda saklanan arşivlerdeki Rumca belgeleri, özellikle keşiş ya da tacir kisvesi altında dikkati çekmeden dolaşan, Rodos'da ya da Adriyatik kıyılarında olup bitenlere kulaklarını dikmiş kişilerin gönderdikleri raporları yayınlamıştır. Arşivde Osmanlıca belgeler de korunmuştur. Bunlara yakından bakıldığında bazı kişilerin otoritelerin kendilerine verdikleri özel görev çerçevesinde kendi başlarına seyahat etmelerine karşılık, yer yer gerçek anlamda ajan şebekelerinin kurulduğu da ortaya çıkmaktadır. Örneğin Andreas Milas, padişahın yakın bir işbirliği içinde olduğu ve ilerde bahsedeceğim İskender Bey'in kardeşidir.[16] Limnos'a subaşı olarak atanan ve orada Rodos Şövalyelerinin Büyük Üstadı ile fazla dikkat çekmeden müzakerelerde bulunması amaçlanan Hüseyn Bey'in durumu da aydınlatıcıdır. Orada istihbaratı örgütlemek için çok faal olduğu görülmektedir. Mayıs 1485'te padişaha gönderdiği bir rapordaki şu bölüm bu konuda çok şey anlatıyor.[17] Rodos'tan "biz kulunuz bildiğimiz bir adam" tarafından getirilmiş bilgileri aktardıktan sonra şunları ekliyor:

> Bilmeziz ki ne haldır ve simdiki hinde sultanumuz emriyle tekrar bir adam dahi gönderdim. İnş'Allah geldikte haberi ne ise sultanumun hak-ı payına arz olına. Ve andan gayri Fıranca tarafına bir dahi gönderdim İnş'Allah sultanum devletinde ümit budur ki bi-cidd varup sahih haber getüre. Ve bundan öndin iki dahi göndermiştim anları dahi umarum ki yakında geleler. İnş'Alllah geldikleri gibi sultanumun ayağı toprağına arz edevüz.

Limnos şebekesi benzerleri arasından sadece biridir. Daha önce değindiğimiz bir dizi rapordan edinilen bilgiye göre, Arnavutluk'taki Osmanlılara ait Avlonya Limanı İtalya'ya gönderilen az çok gizli görevlilerin yola çıktıkları üstü. Ajanlar İtalya'ya girerken tanınmamak için genellikle Dubrovnik üzerinden seyahat ederlerdi. Dönüşlerinde misyonları hakkındaki ilk bilgilendirmeyi Avlonya'da yaparlardı.[18] Victor Ménage'ın ortaya koyduğu gibi, Bâb-ı Hümâyun'a gönderilen raporlar, bu işle görevli olduğu anlaşılan birisi tarafından sorulan sorulara ajanların verdikleri cevaplar şeklinde düzenlenirdi.[19] Bu sorulardan pek çoğu seyahat güzergâhıyla ilgili olduğu için, edinilen bilgiler daha sonraki misyonların hazırlanmasında kullanılabilirdi ki, bütün bunlar hayli örgütlü bir sistemin varlığına işaret etmektedir. Jacques Lefort da yayınladığı Rumca raporlardan bazılarının Hersek'te ya da yakınlarında yazılmış olduğunu belirtmektedir. Nihayet, Avlonya'da sancakbeyi olan Mustafa'nın faaliyetleri de bilinmektedir. Kendisi ilerde göreceğimiz gibi, 1494-95 yıllarında,[20] VIII. Charles'ın İtalya'ya düzenlediği sefer sırasında önemli rol oynayan bir kişi olarak dikkat çekecektir. Rodos'un Büyük Üstadı bu adamın "yüce Cem Sultan'ın şahsına karşı birtakım işler çevirmekte"[21] olmasından şüphelendiğini söyleyerek dikkatli olması konusunda papayı uyarmıştır. O yıllarda İtalya'da karşımıza çıkan ajanlardan bazıları istihbarat toplamanın yanı sıra müzakere yapmakla da görevlendirilmişlerdi. Ama diğerleri gerçek anlamda gizli ajanlardı. Tıpkı Cem Sultan'ın 1489'da Roma'ya gelişi sırasında ona eşlik eden adını bilmediğimiz kişi,[22] ya da VIII. Charles'ın 1495 Mayıs ayında Napoli'den ayrılmasından sonra Cem'in na'şının nakledildiği Gaeta yakınlarında dolanan İskender gibi. Bu şahıs, 1495'te Fornovo'da Fransız ordusunda görevli bulunan ajan gibi muhbirlerden bilgi toplamaktaydı.[23]

Demek ki, II. Bayezid vezirleri vasıtasıyla ya da onların bilgisi dışında kendi kurduğu şebeke yoluyla çok iyi bilgilendirilmekteydi. Bu bilgi hep aynı düzeyde olmasa da, genellikle oldukça kaliteliydi. Şunu da ekleyelim ki, farklı kanallardan geldiği için bunları karşılaştırma olanağı da vardı. Padişah bu bilgileri ne amaçla kullanmış olabilir? Ne kadar doğru olursa olsun toplanan istihbaratın şifresinin tarihçi tarafından çözülmesi gerekir. Bunların Osmanlı yöneticileri için genellikle fazla bir anlam taşımadığı yol-

lu bir sonuca varabilirdik. Ama, sürekli daha fazla bilgi toplamak için yırtındıklarına göre durum böyle olmamalı. Kuşkusuz yazılı raporları tamamlayan sözlü bir istihbarat da vardı ve Osmanlı sarayındaki hem İtalya'yı hem de Avrupa'yı yeterince tanıyan pekçok şahsiyet, bilgilerin anlaşılmasına yardımcı olan ek açıklamalarla yorumu kolaylaştırmaktaydılar. Her halükârda, padişahın elinin altında ilk bakıştaki kadar el yordamıyla çalışmayan bir istihbarat sistemi vardı ve diplomasisinin çok kıymetli bir aracını bu sistem oluşturuyordu.

*

Dar anlamda Osmanlı diplomasisine gelince, o da birkaç düzeyde faaliyet göstermekteydi.

Kanuni Süleyman kapısının herkese, dosta da düşmana da açık olduğunu söylemekten hoşlanırdı. İmparatorluğun dış politikası "Dersaadet"te yapılır, padişah yabancı temsilcilerin kendisini orada ziyaret etmelerini beklerdi.

Pratikte elçiler, "paşa"larla yani divana üye vezirlerle görüşürlerdi. Daha II. Bayezid zamanında padişahın müzakereler için elçilerin düzeyine inmesinin beklenemeyeceği anlayışı yerleşmişti. Rodos Şövalyelerinin Şansölye Yardımcısı Guillaume Caoursin'in ifadesiyle: "Türkler arasında yerleşmiş adet, elçileri paşalar vasıtasıyla, onların aracılığından geçerek dinlemektir. Bilgelere göre bu adet, yüzgöz olmanın yol açabileceği bir hor görülme durumunu önlemek için bu kuralı uygulayan eski Pers krallarından kopya edilmiştir."[24]

Nitekim, 1482'de iki Rodos elçisinin daha önce Büyük Üstad ile Gedik Ahmed Paşa arasındaki bir yazışmanın ardından yaptıkları ilk müzakereler vezirler düzeyinde gerçekleşmiştir.[25] Elçileri dostane biçimde ağırladıktan sonra padişah onlardan görevlerini vezirlere anlatmalarını istemiştir. Caoursin, Mesih Paşa ve Gedik Ahmed Paşa ile yapılan müzakerelerin çetin geçtiğini anlatır. İki vezir arasında görüş farkı vardır, biri saldırgan, diğeri uzlaşmacı bir tavır benimsemiştir, ama tabii bu tamamen bir müzakere taktiği de olabilir. Her halükârda paşalar padişahın huzuruna bu görüşmelerin tamamlanmasından sonra çıkarlar ve Caoursin'in ifadesiyle: "elçilerin ileri sürdüklerini vezirler krala aktardılar, o da Rodoslularla bir

antlaşma yapmaya karar verdi" denir. II. Bayezid bunun ardından antlaşmaya uyacağı sözünü vererek Osmanlı temsilcisi Hayrüddin'i barış ilan etmek üzere Rodos'a gönderir.

Normal usul böyleydi; yani nihai kararın alınması tabii ki padişaha düşmekteydi ama, meselenin ayrıntıları divanda tartışılırdı. Ancak, iş burada kalmamıştır. Zira, Rodos Şövalyeleriyle yapılan barış, Rodosluların rehin tuttukları, padişahın kardeşi Cem Sultan konusunda varılacak anlaşmanın sadece bir hazırlık aşamasını oluşturmaktadır. Hanedanı ilgilendiren bu ciddi meseleyi Bayezid şahsen izlemek niyetindedir. Dolayısıyla Rodos temsilcilerini huzura kabul ederek onlarla baş başa konuşur, kardeşi hakkında bilgi alır ve onlara resmen barışı onaylamak için gönderilen Hayrüddin'in asıl misyonunun Rodos ile Cem Sultan'la ilgili bir anlaşma yapmak olduğunu ifşa eder. Bu, padişahın vezirlerini dışarda bırakarak yürüttüğü paralel bir diplomasidir. Görevi sırasında Hayrüddin, yeğeni İlyas vasıtasıyla II. Bayezid ile doğrudan temas halindedir. Divandaki paşalara da yazmaktadır ama, padişaha verdiği bilgiye göre işin aslını onlardan gizlemektedir. Padişaha şöyle yazar: "Ve hem paşalara dahi kağıd gönderdim. 'Mezkurun müsalaha babından sizden memur olmaduğum sebebden hiç cevab vermedim ne buyursuz' deyü zira kendilerden havf ederim kim 'bizim izinsiz iş ettin' diyeler." [26]

Başkentte, alt kademede yer alan üçüncü bir müzakere düzeyi daha vardır. Bu müzakereyi Venediklilerden Cem Sultan konusunda yardım almak üzere balyosla gizli görüşmeler yapan Hüseyn Bey yürütmektedir. Aynı şekilde II. Bayezid'e Ferrare savaşında yanında yer almasını öneren Napoli kralının elçisiyle görüşen de odur.[27] Burada, Pera'da yerleşmiş İtalyan ticaret dünyasıyla düzenli ilişkiler içerisinde bulunan sanki uzmanlaşmış denebilecek bir memurdan söz ediyoruz. Bu tacirler, tıpkı kendi de Cenovalı olan papa VIII. Innocent nezdinde rol alan Ceneviz şebekesinin yaptığı gibi aracılık yapmaktaydılar.[28]

Doğaldır ki diplomasi, padişahın meselelere doğrudan Bâb-ı Hümâyun'da el atmayı istemesinin haricinde yabancı güçlere temsilciler göndermesini de gerektiriyordu.

Burada da birbirinden farklı birkaç düzey bulunduğu görülüyor. 1482'de Rodos Şövalyeleriyle temas kurmak için II. Bayezid "iş görüşme-

si yapma kisvesi altında" müzakereciler gönderdi.[29] 1495'te Napoli'de bulunan ve muhtemelen VIII. Charles ile orada tanışan, Venedik diplomatik servisince iyi bilinen Odoardo da Sancta Maura padişaha da hizmet veriyordu. Fakat İtalya'ya yaptığı seyahatların yanında eskort bulunmaması nedeniyle fazla göze çarpmaması bir yana, Osmanlı yöneticilerinin ona pek saygı duymamalarına –padişahın emriyle gönderilen Odoardo adlı zımmi diye anılırdı– bakılırsa, da Sancta Maura gerçek anlamda bir diplomat değildi.[30]

Daha üst bir düzeyde, padişah tarafından usulüne uygun olarak atanmış, bunu açıkça dile getiren, kimliklerini gizlemeye çalışmayan görevliler yer almaktadır. Sırasıyla akla, 1483'te Floransa ve Milano'ya elçi olarak gönderilen (ancak Savoie'da tutuklanan), Türk kıyafetiyle seyahat eden İsmail Bey;[31] yukarıda adını zikrettiğimiz, önce Rodos'a gönderilen, sonra da Fransa elçisi olarak atanan Hüseyn Bey[32]; Rodos, Venedik ve Roma'da karşımıza çıkan Kasım Çavuş;[33] 1500'de Fransa kralına elçi olarak gönderilen Sinan ve Musa;[34] VIII. Charles'ı Melun'de 1489'da tanıyan ve belki de Hüseyn'in başına gelenleri önlemek için Rumlar arasından seçilen Antonio Rericho[35] gibi adlar geliyor. Ancak bu insanların çoğunluğu Müslümandır. Resmi olarak görevlendirilmeleri buradan anlaşılmaktadır.

Nihayet büyük bir sefaretten söz edelim: 1490'da Mustafa Bey'in Roma'da açtığı sefaret. Padişaha yakın bir kapıcıbaşı, bir süre sonra da sadrazam olan Mustafa, Katolik Hıristiyanlığının merkezine gönderilmesi sembolik bir ağırlık taşıyan, mertebesi yüksek bir şahsiyetti. O da, II. Bayezid'in sürdürdüğü şahsi diplomasiye işaret ediyordu.[36] Şehzade Cem'in denetimi Rodos Şövalyelerinden papanın eline geçtiğinden, buradaki tutukluluk şartlarının yeniden müzakere edilmesi söz konusuydu. Misyon, daha önce Limnos'tan Rodoslularla müzakere edilen öngörüşmeleri yürüten Hüseyn Bey[37] vasıtasıyla ve doğrudan Papa ile yapılan karşılıklı ziyaretler ile hazırlandı. Daha önce, tacir olan Gentile ya da Osmanlı temsilcisine 1490 yazında Roma'da eşlik eden Dominiken rahibi Leonardo de Chiavari gibi bazı İstanbul'da yaşayan Cenevizlerin rolüne değinmiştim.[38] Bütün bu pazarlıklar sonucunda Mustafa 1490'ın Ekim ayında Rodos bandıralı bir gemiyle geldi. Roma'da saygın bir elçi olarak kabul gördü ve bir anlaşmaya vardı.

Daha önce kısaca atıfta bulunduğum ama şimdi üzerinde biraz daha durmak gereken bir konu, padişahın İtalyan dostlarının oluşturdukları şebekenin oynadığı roldür. Bu kişiler tek başlarına seyahat etmezlerdi. Barak Reis Cenevizlerin, İsmail Floransalıların himayesi altındaydılar, Antonio Rericho Fransa'ya Napoli kralının bir temsilcisiyle birlikte gitmişti, Kasım Çavuş Roma'ya VIII. Innocentius'un bir Ceneviz ajanının eşliğinde gitti; daha önceki misyonları sırasında ise, tıpkı Hüseyn, Mustafa ya da 1500'de XII. Louis'ye gönderilen Sinan ve Musa gibi, Rodos Şövalyelerinin koruması altındaydı. Padişah, Rodos Şövalyelerine onlardan ne beklediğini yazmıştı: Elçilerini en kısa yoldan götürmeli ve sağ salim geri getirmeliydiler, başlarına gelebilecek herhangi bir kazadan onları sorumlu tutacaktı. Onlardan ayrıca, Fransa kralına yaptığı teklifleri desteklemelerini bekliyordu.[39] Bu talimatlar, Osmanlı sultanının Avrupa'daki dost şebekesini ne amaçla kullanmak istediği hakkında bir fikir veriyor. Bu şebekenin ne kadar etkin olduğu, 1494'ün Kasım ayında Kasım Çavuş ve ona eşlik eden Bucciardo, Ancona ile Roma arasında bir yerde Giovanni della Rovere'nin saldırısına uğradıklarında kanıtlandı.[40] Kasım Ancona'ya kaçmayı başardı ve oradan önce Mantova'ya, sonra da Venedik'e gitti: Ona yardım edenlerin hepsi padişahın dostları idiler.

Şimdiye kadar sadece Bâb-ı Hümâyun'dan yürütülen, veya yabancı ülkelere gönderilen misyonlara dayalı Osmanlı diplomasisinden söz ettim. Ancak, diplomasinin yürütüldüğü üçüncü bir düzey daha vardı.

1481'de II. Bayezid Rodoslularla tacir görünümlü ajanlar aracılığıyla ilişiki kurmayı denemiş, başarısız olmuştu. Bunun üzerine müzakere için daha önemli bir kişiyi, Rodos'a yakın Menteşe'nin sancakbeyini görevlendirdi ve Peçin subaşısının bir temsilcisi, bir ilk anlaşmayı Balat'ta sağladı. Ardından barışı müzakere etmek üzere II. Bayezid Rodos'un karşı kıyısına Bursa sancakbeyini gönderdi. Ancak Şövalyelerin elçisi müzakereyi orada yürütmeyi reddettiği için müzakerecileri Edirne'ye göndermek gerekli oldu.[41] Benzer bir tartışma, 1486'da, Anadolu yakasında konumlanmış olan İskender'in, onun adına müzakere yürütmekle görevlendirilmiş olduğunu bir kez daha padişaha bildirmesini istediğinde yaşandı. Daha önce Hüseyn'in Rodoslularla müzakereleri Limnos Adası'ndan[42] yürüttüğüne değinmiştim.

Birkaç yıl sonra 1491'de, Menteşe Valisi Alemşah vahim bir sınır olayını kendi diplomasi olanaklarını kullanarak çözmüştü.[43] 1499-1503 çatışmasını sona erdirmek için 1502'de Antalya'da görevli Şehzade Korkud barışın yeniden tesisi için müzakereler yaptı. Kuşkusuz şehzade oluşu eylemine belirli bir ağırlık kazandırmıştı, ama aslında komşu bir vilayetin valisi kimliğiyle hareket etmekteydi. Diplomasi burada, zımnen merkezi hükümetin kontrolü altında yürütülmekle birlikte yerel bir nitelik kazanmaktaydı. İşte bu da bize, müzakereler sırasında çeşitli düzeylerin bir arada kullanılmasının yeni bir örneğini veriyor.[44]

Rodos'un coğrafi konumu bu uygulamayı kolaylaştırmaktaydı; kıyıda bir ateş yakmak Rodosluların dikkatini çekmek için yeterliydi. Fakat benzer uygulamalara başka yerlerde de rastlanıyor. Bu açıdan, daha önce Roma'ya elçi olan Mustafa'nın 1494-1495 arasında Avlonya'da bulunduğunu hatırlatmak yeterlidir. VIII. Charles'ın Napoli seferinin bu önemli şahsiyetin orada bulunmasını açıkladığı bellidir; daha önce adını andığımız Odoardo da Sancta Maura'nın gönderilmesinde mutlaka onun parmağı vardı. Nitekim, 1499'da nihayet sonuçlandırılan Cem Sultan'ın cenazesinin getirilmesiyle ilgili müzakereler kısmen Avlonya'daki yerel sancakbeyinin temsilcileri aracılığıyla yapıldı.[45]

Sonradan Buda'nın Osmanlı valilerinin Bâb-ı Hümâyun'un Habsburglarla olan ilişkilerinde oynadığı rol de biliniyor. İşi hakiki bir kurumlaşmaya kadar götürmeden ben gene de, sınırlarda yürütülen ve padişahın temsilcilerinin gerçek bir manevra alanına sahip oldukları bir diplomasiden söz edilebileceği kanısını taşıyorum. Dönem, Avrupa'da daimi elçiliklerin kurumsallaşmaya başladığı 15. yüzyılın sonudur. Osmanlı sultanlarının Dersaadet'e gönderilen daimi elçileri kabul ederek bu harekete katıldıkları[46] söylenebilirse de, yurtdışına daimi elçi gönderilmesi 18. yüzyıl sonundan önce gerçekleşmeyecektir. Bununla birlikte sınırlarda yürütülen diplomasinin bir noktaya kadar Avrupa'daki harekete uygun olarak atılmış yarım bir adım olduğunu düşünmek imkânsız değildir.

*

Şimdi kısaca insanlardan söz edelim.

Müzakere düzeyine göre statüleri çok değişen pekçok insan geçti gözümüzün önünden. Padişahın kendisinden, adı sanı bilinmeyen önem-

siz ajanlara uzanan geniş bir yelpazede yer alan bu insanlar, vezirleri, şehzadeleri, sınırlarda görevli paşaları, başkentten özel misyonla görevlendirilen güvenilir kişileri, ön ya da gayrıresmi görüşmeleri yapmaları beklenen yerel yetkililerin ajanlarını ve nihayet İstanbul'da ya da İtalya'da yaşayan İtalyan aracıları –Cenevizler, Floransalılar, Napoliliiler vd.– kapsamaktadır.

Ancak aralarından birkaçının paylaştıkları ortak bir nokta vardır: Jacques Lefort'un çalışmaları II. Bayezid'in casusluk ya da diplomasi hizmetinde Rumların çok önemli bir yer tuttuklarını ortaya koymuştur. Bunlar, Rumca konuşan ve Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Osmanlı tebaasındandırlar, ama aralarında kısa bir süre önce Müslümanlığı benimsemiş olanlar da vardır. Hüseyn Bey, tıpkı vezir Mesih Paşa gibi meşhur Bizanslı Paleologos ailesindendir. İskender Bey Andreas Milas'ın kardeşidir, babaları Ceneviz, anneleri de Trabzon kökenlidir. Roma elçisi Mustafa ise, Antonis Rericho ya da 1482'de padişahın bir mektubunu Venedik dojuna götüren *sipahioğlan* Karakotzis gibi Rum kökenlidir.[47] Konstantinopolis'in fethini izleyen zamanlarda bu, dış dünyaya doğru bir açılma yolu idi, özellikle de o dönemde Rumca uluslararası diplomasideki önemli yerini hâlâ korumakta olan bir dildi.

Bazen bu insanların Katolik Batı ile daha yakın ilişkileri de mevcuttu. İskender yarı İtalyan idi. Odoardo da Sancta Maura ve her halde pek çok meslekdaşı anadilleri ve dinleri ne olursa olsun, Adriyatik'in doğu kıyılarında doğmuş Hıristiyanlar idi. Paleologos Hüseyn Bey'in XI. Louis'nin yanında bir kuzeni vardı ve Fransa'ya gönderilmesini belirleyen bir neden de buydu. Ama hatırlayacağımız gibi, İstanbul'dayken de Venedik balyosuyla ya da Napoli elçisiyle görüşmeler yapmakla görevlendirilmişti. Belki İtalyanca da konuşuyordu. Aynı tahmini denizci Barak Reis için de yapmak mümkündür. Yeri gelmişken, İsmail Bey'in Floransa ve Milano'da Müslüman Türk kimliğiyle ne kadar hüsnü kabul gördüğünü biraz da böbürlenerek anlatmasına karşılık,[48] rehberi Paolo da Colle'nin Bâb-ı Hümayun'a bir daha İsmail'in yaşadığı başarısızlığın tekrarlanmaması için temsilci olarak yerlilerin arasına karışmayı kabullenecek birini göndermeleri için yalvardığını da belirtelim.[49]

Bunları gereğinden fazla sistemleştirmemekte yarar vardır. Ama bu insanlardan pek çoğunun sınırın ötesindeki dünyayla kolayca ilişki kurabil-

melerinden ayrı olarak, karşımıza sık sık aynı isimlerin çıkması da dikkat çekiyor. Hüseyin'e İstanbul'da, Limnos'ta, Rodos'ta, Fransa'da rastlıyoruz; Hayrüddin birkaç kez Rodos'a gönderiliyor; Kasım Çavuş Rodos'ta, Venedik'te, Fransa yolunda karşımıza çıkıyor ve daha sonra birkaç kez Roma'ya gidiyor; Mustafa, Roma'ya elçi olduktan sonra Adriyatik sahillerinde faaliyetini sürdürüyor... Hiç kuşkusuz, patron-yanaşma ilişkilerinin, belli bir hizmetkâra duyulan güvenin de hesaba katılması gerekir. Ama bana göre bu tablodan çıkan asıl sonuç, kökenleri, hayat öyküleri, meslekleri nedeniyle Batılılarla ilişki kurmakta daha başarılı olması mümkün uzmanlara dair ortak profildir. Zaten Caoursin'e bakılırsa, Mesih Paşa'nın 1482'de Gedik Ahmed Paşa'ya karşı savunduğu görüş de buna dayanmaktadır. Görüşünü savunurken şöyle der: "Şövalyelerin karakterini, yüreklerini ve prensliklerinin kuralını iyi bilirim; bunları eskiden babamın yanındayken öğrendim."[50]

*

II. Bayezid döneminde Batılılara karşı yürütülen Osmanlı diplomasisinin araçlarını kabaca gözden geçirdiğimiz bu yazıyı birkaç cümle ile sonuçlandıracak olsam, söz konusu diplomasinin kalitesini vurgulamakla yetinirdim. Padişah çok iyi bilgilendirilmektedir. Tebaası, hizmetkârları, dostları arasında girişken ve yetkin insanlar vardır. Nihayet, diplomasi oyununu birkaç eylem düzeyinde değişik şebekeleri kullanarak ustaca oynamaktadır.

Kuşkusuz, o sırada ne bir dışişleri dairesi, ne de bir diplomat topluluğu vardır. Ancak kaynaklara ilk bakıldığında edinilen dağınıklık hissi de yanıltıcıdır. O sırada İstanbul'da kimsenin aklına usulleri belirlemek ya da bir hiyerarşi kurmak gelmemiş olmalıdır ama, pratikte *fiilen* belli bir mantık hüküm sürmektedir.

Dolayısıyla II. Bayezid döneminde uygulanan diplomasinin, padişahın zekâsı ve yakınındaki insanların kalitesi sayesinde oldukça etkin olduğu söylenebilir.

Başvurulan kaynaklar ve incelemeler

Babinger (Franz), *Spätmittelalterlische fränkische Briefschaften aus dem grossherrlichen Seraj zu Stambul*, Münih, R. Oldenburg, 1963, s.18-42.

Biegman (N. H.), "Ragusan spying for the Ottoman Empire. Some XVIth century documents from the state archive at Dubrovnik," *Belleten* XXVII (1963), s. 237-255.

Charrière (E.), *Négociations de la France avec le Levant*, Paris, 1868.

Ertaylan (İsmail Hikmet), *Sultan Cem*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1951.

Flemming (Barbara), "Zwei türkischer Herren von Avlona," *Der Islam* XLV (1969), s. 310-316.

İnalcık (Halil), "A case study in Renaissance diplomacy: the agreement between Innocent VIII and Bâyezîd II on Djem Sultan," *Journal of Turkish Studies* III (1979), s. 209-230. Makalenin yeni baskısı için bkz. H. İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington, Indiana Un. Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture, 1993, s. 342-368.

Kissling (Hans Joachim), *Sultan Bâjezîd's II Beziehungen zu Markgraf Francesco II. von Gonzaga*, Münih, Max Hueber Verlag, 1965.

Kissling (Hans Joachim), "Quelques problèmes concernant İskender pacha, vizir de Bayezid II," *Turcica* II (1970), s. 130-137.

Lamanski, *Secrets d'État de Venise*, Saint-Pétersbourg, 1884.

Lefort (Jacques), *Documents dans les archives de Topkapı Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1981.

Ménage (Victor L.), "The mission of an Ottoman secret agent in France in 1486," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1965), s. 112-132.

Reindl (Hedda), *Männer um Bâyezîd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bâyezîds II (1481-1512)*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983.

Römer (Claudia), "À propos d'une lettre de Soliman le Magnifique à Federico Gonzaga II (1526)," G. Veinstein (der.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, La Documentation française, 1992, s. 455-463.

Setton (Kenneth M.), *The Papacy and the Levant* II, Philadelphia, American Philosophical Society, 1978.

Thuasne (Louis), *Djem-Sultan. Étude sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*, Paris, Ernest Leroux, 1892.

Turan (Şerafettin), "Barak Reis'in, Şehzade Cem mes'elesiyle ilgili olarak Savoie'ya gönderilmesi," *Belleten* XXVI (1962), s. 539-555.

Uzunçarşılı (İsmail Hakkı), "Cem Sultan'a dair beş orijinal vesika," *Belleten* XXIV (1960), s. 457-475.

Vatin (Nicolas), "La traduction ottomane d'une lettre de Charles VIII de France (1486)," *Turcica* XV (1983), s. 219-230.

Vatin (Nicolas), "À propos du voyage en France de Hüseyn, ambassadeur de Bajazet II auprès de Louis XI (1483)," *Osmanlı Araştırmaları* IV (1984), s. 35-44.

Vatin (Nicolas), "Itinéraires d'agents de la Porte en Italie (1483-1495). Réflexions sur l'organisation des missions ottomanes et sur la transcription turque des noms de lieux italiens," *Turcica* XIX (1987), s. 29-50.

Vatin (Nicolas), "Macabre trafic: la destinée *post mortem* du prince Djem," J.-L. Bacqué-Grammont ve R. Dor (der.), *Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis*, Paris, L'Harmattan, 1992, s. 231-239.

Vatin (Nicolas), *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)*, Paris-Louvain, Peeters, 1994.

Vatin (Nicolas), *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XVe siècle d'après deux sources contemporaines:* Vakı'ât-ı Sultân Cem, Œuvres *de Guillaume Caoursin*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.

Vatin (Nicolas), "L'affaire Djem (1481-1495)," M.-T. Caron et D. Clauzel (der.), *Le banquet du faisan. 1454: l'Occident face au défi de l'Empire ottoman*, Arras, Artois Presses Université, 1997, s. 85-96.

Veinstein (Gilles), "Les missions diplomatiques ottomanes en Europe avant l'instauration des ambassades permanentes," *Cours et travaux du Collège de France. Résumés 2006-2007. Annuaire 107e année*, s. 749-773.

Notlar

1 Cem Sultan üzerine yazılmış pek çok eser vardır. Burada birkaç genel başvuru kitabına değineceğim (daha ayrıntılı çalışmalar ilerde yeri geldikçe belirtilecektir). Ertaylan, *Sultan Cem*; Lefort, *Documents grecs*; Thuasne, *Djem- Sultan*; Vatin, *Sultan Djem*; Vatin, "L'affaire Djem."

2 Cem'in naşının başına gelenler için bkz. Vatin, "Macabre trafic."

3 En azından Rodos Tarikatının Şansölye Yardımcısı Guillaume Caoursin'in bize aktardığı bilgi bu yöndedir: "Onları oturttuktan sonra bir tercüman yardımıyla kardeşinin kaçışı konusunda dostane bir biçimde bilgi aldı; şehzade neredeydi, sağ salim miydi? Bu sorulara elçiler ihtiyatlı cevaplar verdiler." Vatin, *Sultan Djem*, s. 313.

4 Bkz. Vatin, "Macabre trafic," s. 231-232.

5 Bkz. Kissling, *Sultan Bâjezîd's II Beziehungen zu Markgrof Francesco II*; Römer, "À propos d'une lettre de Soliman le Magnifique."

6 Bkz. Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 454, 480; Vatin, "Macabre trafic," s. 235 not 35. Bkz. ayrıca Kral Ferrante'nin II. Bayezid'e gönderdiği 27 Temmuz 1486 tarihli mektup, F. Babinger, *Spätmittelelalterlische frânkische Briefschaften*, içinde, s. 91-92.

7 Bkz. Biegman, "Ragusan spying."

8 Bkz. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean*, s. 173, 391-395. Hüseyn Bey için bkz. *A.y*, indeks, s. 563; Lefort, *Documents grecs*, s. 38-39; Vatin, "La traduction ottomane," *a.y.*, "A propos de voyage en France de Hüseyn."

9 Barak Reis'in Fransa misyonu hakkında bkz. Turan, "Barak Reis'in (...) Savoie'ya gönderilmesi"; Ménage, "The mission of an Ottoman secret agent"; Vatin,"Itinéraires d'agents de la Porte," s. 30-32.

10 Bu şahısla ilgili olarak bkz. Lefort, *Documents grecs*, s 18-19.

11 Bkz. *A.y.*, s. 51, 56-57.

12 Paolo da Colle için bkz. Babinger, *a.g.e.*, s. 18-42.

13 İsmail'in misyonu için bkz. Uzunçarşılı, "Cem Sultan'a dair," s. 459-463; Babinger, *a.g.e.*, s. 23; Lefort, *a.g.e.*, s. 61-66.

14 Babinger, *a.g.e.*, s. 60; İnalcık, "A case study."
15 Andreas Milas'la ilgili olarak bkz. Lefort, *a.g.e.*, s. 20-85.
16 İskender Bey için bkz. Kissling, "Quelques problèmes;" Lefort, *a.g.e.*, s. 48-49.
17 Bkz. Vatin, *l'Ordre* ..., *a.g.e.*, s. 411-413.
18 Bkz. Vatin, "Itinéraires d'agents de la Porte en Italie."
19 Bkz. Ménage, "The mission of an Ottoman secret agent," s. 113.
20 Kaynakların iki farklı Mustafa'ya mı yoksa tek bir Mustafa'ya mı gönderme yaptığı konusunda tartışma vardır: Bkz. Kissling, *Sultan Bâjezîd's II*, *a.g.e.*, s.32; Flemming, "Zwei türkischer Herren," Vatin, "Itinéraires...," *a.g.e.*, s. 39 ve not 34. Bu şahsiyetin biyografisi için bkz. Reindl, *Männer um Bâjezîd*, s. 302-318 (1494-95 için s. 306-308).
21 Bkz. Lamanski, *Secrets d'État de Venise*, s. 291.
22 Bkz. Vatin, "Itinéraires...," *a.g.e.*, s.32.
23 Bkz. Vatin, "Macabre...," *a.g.e.*, s. 233.
24 Bkz. Vatin, *Sultan Djem*, *a.g.e.*, s.310.
25 Bu temsilcilik ve burada sözü edilen müzakereler Caoursin'in anılarında anlatılmaktadır. Bkz. Vatin, *Sultan Djem*, *a.g.e*, s. 305-319; Vatin, *L'Ordre...a.g.e.*, s.161-178.
26 Bkz. Vatin, *L'Ordre...*, *a.g.e.*, s. 397-399.
27 Bkz. *Yukarıdaki 8 numaralı not.*
28 Bkz. Babinger, *Spätmittelalterlische...*,*a.g.e.*, s. 60 ve d.
29 Vatin, *L'Ordre...*, *a.g.e.*, s. 150.
30 Bu şahsiyet için bkz Vatin, "Itinéraire...,"*a.g.e.*, s. 33; Babinger, *Spätmittelalterlische...*, *a.g.e.*, s. 68. (Zımmî, Müslüman olmayan Osmanlı tebaasına verilen addır, –ç.n.)
31 Bkz. *Yukarıdaki 13 numaralı not.*
32 Bkz. *Yukarıda 8 numaralı not.*
33 Kasım Çavuş için bkz. Kissling, *Sultan Bâjezîd's II*, *a.g.e*, , s. 19- 32, 53; Lefort, *a.g.e.*, s. 79-84, 87-93; Setton, *a.g.e.*, s. 425, 442, 454; Thuasne, *a.g.e.*, s. 301-302, 334-335.
34 Bkz. Vatin, *L'Ordre*, *a.g.e.*, s. 251.
35 Bkz. Thuasne, *a.g.e.*, s. 216 ve d. Bu elçinin görev belgesi için bkz. Charrière, *Les Négociations de la France avec le Levant*, c. I, s. CXXIV, no 1.
36 Mustafa için bkz. Yukarıdaki 20 numaralı not. Roma'daki sefirliği ile ilgili olarak bkz. Halil İnalcık, "A case study"; Setton, *The Papacy*, *a.g.e.*, s. 418-422; Thuasne, *a.g.e.*, s. 276-284.
37 Bkz. Vatin, *L'Ordre...*, *a.g.e.*, s. 223.
38 Bkz. İnalcık, "A case study," s. 350.
39 Bkz. Vatin, *L'Ordre...*, *a.g.e.*, s. 251, not 16.
40 Hayli gürültü koparan bu olayla ilgili olarak bkz. Kissling, *Sultan Bâjezîd's*, *a.g.e.*, s. 37 ve d.; Setton, *The Papacy*, *a.g.e.*, s. 454-458.
41 Bkz. Vatin, *L'Ordre...*, *a.g.e.*, s. 156-157, 164-165.
42 Bkz. Vatin, *L'Ordre...a.g.e.*, s. 203, 417.
43 Bkz. Vatin, *L'Ordre...*,*a.g.e.*, 229-231.
44 Bkz. Vatin, *L'Ordre...*,*a.g.e.*, s. 279-283 ve s. 380-383'teki Osmanlı diplomasisinin çeşitli düzeylerdeki teması üzerine Rodos Şövalyeleri ile ilişkilerden giderek yapılan çözümleme.

45 Bkz. Vatin, "Macabre...,"*a.g.e.*,

46 Gilles Veinstein, Collège de France'ta verdiği "les missions diplomatiques" konulu derslerinde bunun üzerinde ısrarla durmaktadır, s. 750.

47 Karakotzis için bkz. Lefort, "Documents...," *a.g.e.*, s. 31-33; diğer şahsiyetler için yukarıdaki 8, 15, 16, 20 ve 35 numaralı notlara bakılabilir.

48 Bkz. Vatin, "Itinéraire...," *a.g.e.*, s.37.

49 Bkz. Babinger, *Spätmittelalterlische*..., *a.g.e.*, s. 34.

50 Bkz. Vatin, *Sultan Djem*, s. 31.

Miguel Á. Bunes, Evrim Türkçelik

16. YÜZYILDAN 17. YÜZYILA GEÇERKEN OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE İSPANYA KRALLIĞI ARASINDA AKDENİZ'DE ÇATIŞMA

Bu araştırma İspanyol Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikalarının 16. yüzyıl sonundaki evrimini ve aralarındaki sürtüşmenin dinamiğini açıklamayı hedeflemektedir. 1578-81 ateşkesleriyle, bu iki büyük Akdeniz imparatorluğu aralarında Akdeniz'de sürmekte olan doğrudan çatışmaya son verme, böylece askeri ve siyasi güçlerini başka cephelere kaydırma kararı aldılar. İspanyollar için bu yeni cephe isyan eden Hollanda toprakları, Osmanlılar için ise İran idi. Her ne kadar geleneksel tarihyazımına göre Akdeniz'in tarihteki önemi Avusturyalı Juan'ın İnebahtı'da kazandığı zafer ve bunu izleyen İspanyol-Osmanlı ateşkesi ile sona ermiş ise de, İspanyol arşivlerinde bulunan çok sayıda belge bizi bu geleneksel vizyonu tartışmaya açma yönünde cesaretlendiriyor.[1] Hiç şüphesiz, artık ne Akdeniz, ne de Osmanlı İmparatorluğu ve İspanya Krallığı Barbaros Hayreddin'in burada seyrüsefer yaptığı tarihi anı yaşamaktaydılar. Her iki devlet de savunma politikası benimsediklerinden çatışma büyük deniz harekâtları yapılmasını gerektirmiyordu.[2] Bununla birlikte, güçlü donanmaların doğrudan giriştikleri savaşlar artık yapılmasa da, bu dönemin aktörlerinin Osmanlı başkentinde yoğun diplomatik faaliyetlerle olası çatışmalar arasında gidip gelen karmaşık bir ilişkiler sistemi oluşturduğunu göz ardı etmemeliyiz. Hıristiyan korsanların Osmanlı adalarına ve Türk korsanlarının da Batı Akdeniz'e yaptıkları saldırılar Akdeniz'de belirli bir gerilimin sürmekte olduğunun kanıtlarıdır. Bu gerilim gerektiğinde güç merkezlerinin, Madrid ve İstanbul'un müdahalelerini kışkırtma potansiyeline sahipti. Avrupa siyasetindeki Protestan unsur İspanya'ya karşı Osmanlı gücünün yeniden canlanmasını beklediğinden, padişahın desteğini almak için ajanları vasıtasıyla ikna diplomasisi yürüt-

mekteydi.[3] Ancak bu çabalar İran ile yürütülen savaş nedeniyle sonuçsuz kalmaya mahkûmdu.[4]

16. yüzyılın son on yılı Osmanlıların Akdeniz politikasına yeni bir yön verecek olan iki gelişmeyle başladı: Osmanlı-Safevi savaşının sona ermesi ve Ciğalazade Sinan Paşa'nın Osmanlı donanmasının başına Kapudan-ı Derya olarak getirilmesi. Bu iki değişiklik, iç politikadaki başka bazı gelişmeler ve İspanya-karşıtı diplomasiyle birleşince Osmanlıların Akdeniz'deki niyetlerinin ve eylemlerinin yeniden şekillenmesine yol açtı. Bu da sonunda, olası bir Osmanlı tehdidine karşı İspanyol Krallığı'nı, Akdeniz'deki topraklarında önlem almaya ve casusları, ajanları vasıtasıyla bir karşı diplomasi geliştirmeye mecbur etti.

İspanyol belgelerinden anladığımız kadarıyla yeni bir *Kapudan* atanması, İran savaşının bitmesi kadar önemli bir etki yaratmıştı. 12 Temmuz 1591'de imparatorluk donanmasının Kapudan-ı Derya'sı Venedikli Hasan aniden öldü; Sultan yerine Ciğalazade'yi atadı; 1591-1606 arasında, yeni yüzyıla girilirken Akdeniz politikasına damgasını o vuracaktı. Batı kaynaklarında Cigala ya da Cicala olarak anılan Ciğalazade, V. Karl (Şarlken) döneminde Sicilya'ya aktarılan Cenovalı soylu bir aileye mensuptu. 1561'de Müslüman korsanlar tarafından esir alınıp İstanbul'a getirilmiş, orada enderunda eğitim görmüştür. Çeşitli görevlerden sonra, 1583'te, İran sınırında önemli bir eyalet olan Van'a vezir rütbesiyle genel vali olarak gönderildi. 1591 Ağustos'una kadar Safevi ordularına karşı savaştı; o tarihte, III. Murad'ın hükümdarlığı sırasındaki dördüncü ve son Kapudan-ı Derya olarak atandı.[5] III. Mehmed'in tahta çıkmasıyla bu görevden alındı; 1598'de bir kez daha amiral olarak görevlendirilecekti. 1604 yılında yeniden Safevilere karşı savaşmaya gönderilinceye kadar bu görevinde kaldı.[6]

Ciğalazade'nin Osmanlı siyaseti ve döneminin Akdeniz dünyası ile ayrıcalıklı bağları vardı. Osmanlı hanedanının damadı olan vezirlerden biriydi. Kayınvalidesi Humaşah Ayşe Sultan, Kanuni Sultan Süleyman'ın torunu ve dönemin hükümdarı, III. Murad'ın kuziniydi. Humaşah Ayşe Sultan'ın damadının *Kapudan* olarak atanmasında parmağı olduğu, dönemin İspanyol ve İtalyan gözlemcileri tarafından vurgulanmış, ama Osmanlılar bu konuya değinmemişlerdir.[7] Leslie Peirce'in Osmanlı siyasetinde hane-

Ciğalazade Sinan Paşa

dan kadınlarının etkisine dair tezine bakılacak olursa, onun müdahalesinin belirleyici olduğu sonucuna varmak gerekir.[8] Metin Kunt, herhangi bir Osmanlı devlet adamının kariyerini tayin eden en önemli faktörlerden birinin etnik ya da coğrafi kökeni ve aynı kökenden insanlarla olan ilişkisi olduğunu öne sürmüştür.[9] Bu bağlamda İtalyan kökenden gelen Kapıağası Gazanfer ile Ciğalazade arasındaki yakın ilişkiler Bâb-ı Hümâyûn'a hizmet eden iki hizmetkâr arasındaki tanışıklıktan öteye gitmiş olmalıdır.[10]

Ciğalazade'nin Akdeniz'deki bağlantıları, etnik ilişki ağlarına ve anayurtla olan temasın korunmasına dayanıyordu.[11] Akdenizli devletler de zaten bu olgunun farkındaydılar. Venedik Senatosu Venedikli Hasan'ın ölümüne pek üzülmüştü, zira Venedik'te yaşayan kız kardeşi sayesinde onunla dostane ilişkiler içindeydiler.[12] Ciğalazade'nin İspanyol çıkarlarına

yakın rakip bir cumhuriyet olan Cenovalı bir aileden gelmesi, Veneciklileri, Venedik'e karşı bir politika uygulayabileceği gerekçesiyle rahatsız etti.[13] Padişahın ve yeni *Kapudan*'ın savaş sonrası dönemde Akdeniz konusunda ne düşündükleri henüz bilinmediğinden, İspanya eskiden Osmanlılara karşı takındığı kayıtsızlıktan çıkarak deniz kıyısındaki toprakları için endişe duymaya başladı. Eskiden Venediklilerin eski amiralin aile bağlarından istifade etmeleri gibi, İspanyollar da şimdi Akdeniz çıkarlarını yeni amiralin o sırada Sicilya'da yaşayan annesi ve erkek kardeşi vasıtasıyla güvence altına alma peşindeydiler.[14]

Ciğalazade'nin atanması 16. yüzyılda İstanbul'da yürütülen Avrupa diplomasisinin en hareketli dönemlerinden birine rastladı.[15] Biten savaşın ardından Osmanlı dış politikasının alacağı yeni biçim, ilgili bütün devletlerin çıkarlarını yakından etkileyecekti. İngilizler ve Fransızlar İspanya Krallığı'na karşı mücadelelerinde Osmanlıların desteğini sağlama peşindeydiler; Venediklilerin stratejisi ise, başka güçlerin Akdeniz dünyasına müdahale etmelerinden doğabilecek zararı önlemek için caydırma siyasetine ağırlık veriyordu. Öte yandan, hem Hollanda ve Fransa ile uğraşan hem de İngilizlerle bitmeyen bir çatışma içinde bulunan İspanyollar için Akdeniz'de sükûnetin sağlanması büyük önem taşıyordu.

16. yüzyılın son on yılına girilirken, Osmanlı başkentindeki Hıristiyan diplomatik temsilciliklerindeki değişiklikler dikkat çekicidir. İngiliz kraliçesinin İstanbul'daki ilk temsilcisi William Harborne, Ağustos 1588'de başkentten ayrılmış, yerine eski sekreteri, Edward Barton getirilmişti. Harborne'un ayrılırken halefine bıraktığı talimat, Osmanlı-İspanyol çatışmasını alevlendirmenin gereğine işaret ediyordu; Barton bunu sağlamak için elinden gelen her şeyi yapacaktı.[16]

Venedikliler sarayla iyi ilişkileri sürdürmek için İstanbul'daki *balyos*larını değiştirdiler. Daha önce Venedik Cumhuriyeti'nin Madrid elçisi olan Hieronimo Lippomano, İstanbul'daki misyonunda, İspanyollar yararına casusluk yapmakla suçlandı.[17] Osmanlıların şikâyetleri üzerine ve Girit'e olası bir Osmanlı saldırısına karşı Venedik Senatosu Lorenzo Bernardo'yu İstanbul'a özel temsilci olarak yolladı; Bernardo padişahla ilişkilerin bozulmasını önlemek için gelirken yanında çok kıymetli armağanlar getirmişti.[18]

Lorenzo Bernardo'nun tutuklanmasını emrettiği Lippomano[19] daha sonra yargılanarak İspanya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle idama mahkûm oldu.[20] Lippomano vakasının ardından Venedik yetkilileri İstanbul'daki diplomatik temsilcilerinin davranışlarını daha sıkı bir denetim altında tutmaya karar verdiler. İspanyol elçisi Francisco de Vera'nın II. Felipe'ye hitaben kullandığı kelimelerle söylersek, "Hieronimo Lippomano vakasından sonra Venedikliler siz Zat-ı Şahanelerine hizmete hevesliymiş gibi görülmemeye dikkat ediyorlar; bu olay onlar için ders oldu."[21]

III. Henri'nin ölümünden sonra Fransa'da ortaya çıkan siyasi durumun da Fransızların Bâb-ı Hümâyûn nezdinde yürüttükleri diplomasi üzerinde doğrudan sonuçları oldu. 1585'ten beri İstanbul'da Fransa elçisi olan Lancosme, İspanyolların Fransa'daki Katolik Lige verdikleri destekten dolayı zarar görecekti. Huguenotların (Protestanların) lideri Béarn Prensi Navarralı Henri Fransız tahtının en kuvvetli adayı olmuştu. Lancosme'un Katolik Lig'e sadık kaldığını öğrenince onun İstanbul'dan çekilmesini istedi ve yerine yeni bir elçi tayin edilene kadar İngiliz elçisi Edward Barton'un Fransa'yı temsil etmesini kararlaştırdı. Nitekim, Haziran 1592'de Sultan Lancosme'u tutuklattı; gerekçesi "Katolik kral yararına casusluk yapması"[22] idi; bu sonuca ulaşılmasında elçi Barton'un ve Béarnlı kralın ajanlarının entrikaları etkili olmuştu. Daha sonra Lancosme'un yeğeni, Brèves senyörü François Savary Fransa elçisi olarak kabul edildi. Navarralı Henri'nin çıkarlarına sonuna kadar bağlı kalan yeni elçi İspanyollara yönelik muhalefetin başını çekecekti.

İstanbul'da yürütülen ve Osmanlıları Akdeniz'de Katolik krala karşı kışkırtmayı amaçlayan İspanya karşıtı diplomasinin güçlenmesi üzerine II. Felipe Osmanlı başkentine Sultan ile yaptıkları ateşkes anlaşmasını yenilemek için bir temsilci göndermeye karar verdi. Bu misyon için seçilen kişi Ruggiero Margliani idi. Kendisi, 1578-81[23] ateşkesinin müzakerelerini yürüten Giovanni Margliani'nin oğluydu. Misyonu sırasında Margliani, sağ kolu olan Giovanni Stefano Ferrari vasıtasıyla sultanın bazı vezirleriyle, onları İspanyol davasına kazanmak için hacimli bir yazışma sürdürmüştü.[24]

İşte Ciğalazade böyle bir diplomatik ortamda görev yapacaktı. Ciğalazade'nin gerek Kapudan-ı Derya gerekse vezir olarak imparatorluğun

dış politikasında önemli bir rol oynayacağı biliniyordu. Dolayısıyla, bu önemli şahsiyeti Akdeniz politikası bağlamında denetim altında tutabilmek için casusların ve elçilerin ona dair raporları, İspanya ve Venedik'in karar alma mekanizmalarında oldukça dikkate alınıyordu.[25] Ciğalazade'nin atanması, İstanbul'da, Barbaros Hayreddin gibi İtalya ve Batı Akdeniz'de olağanüstü eylemlere girişmiş efsanevi bir amirali taklit etmek isteyeceği yolunda bir dizi beklenti ve spekülasyona yol açtı.[26] İngiltere, Fransa ve İspanya'daki Morisko unsurlar arasında uyanan diplomatik beklentiler ve Ciğalazade'ye atfedilen kişisel hırs, Osmanlı donanmasıyla ilgili paranoyanın yalnız İspanya'da değil, Venedik'te de yeniden ortaya çıkmasına neden oldu.

Osmanlıların İspanya'ya karşı bir harekât başlatma arzusu taşıyıp taşımamalarından bağımsız olarak, İspanyolların ve Venediklilerin tetikte olmalarına yol açan asıl neden, ortalıkta dolaşan güçlü bir armada kurmaya hazır ve niyetli olduklarına dair rivayetti. Dönemin bütün Hıristiyan nazırlarının tepkisi aynıydı. Bir yandan Osmanlı saldırısının eli kulağında olduğu yolundaki haberlerin onları yanıltmasına izin vermek istemiyorlardı; ama bir yandan da İnebahtı yenilgisinden kısa süre sonra yok olan donanmalarını yeniden kurmalarıyla ilgili efsane hafızalarda tazeliğini koruduğundan büyük armada hayaletinden tedirgin olmamaları mümkün değildi.[27] Osmanlı armadasından kaynaklanan tehdit gerçek gücünden ziyade potansiyel gücüyle ilişkilendirilmekteydi; bu da dönemin yöneticilerini tedirgin eden en büyük enigmaydı.[28]

Elimizde bu yönde bir kanıt bulunmadığı için, Osmanlıların diplomatik baskılar etkisiyle İspanyollara karşı savaş açmak konusunda ne kadar arzulu olduklarını teyit etmemiz çok zordur. Zira, mali kriz ve Akdeniz'e göreli bir barış sağlayan siyasi konjonktür büyük donanmaların tarihe karışması sonucunu doğurmuştu. Bu, o vakte kadar tamamen kıyıda kalmış yeni tip bir savaşı gündeme getirdi: Doğu Akdeniz'de korsanların ortaya çıkması. Korsanların başlıca saldırı hedefi Ege adaları, İskenderiye kıyıları ve İskenderiye Rodos arasındaki ticaret yolu olduğundan bu Osmanlılara yönelik en büyük meydan okumaydı.[29] Dolayısıyla, korsan kadırgaları Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki savunma sistemi üzerinde baskı uygularken Batı Akdeniz'e bir saldırı düzenlemenin Osmanlıların önceliği olup olmadığı, tartışılması gere-

ken bir husustur. Aslında Osmanlıların korsanların sistemli saldırılarına gösterdikleri tepki, onlara karşı aynı şeyi yapmaktı. Osmanlı imparatorluk donanması –dolayısıyla Kapudan-ı Derya'nın kendisi– korsanlık faaliyetlerine girişti. Demek ki, Ciğalazade'nin atanması uluslararası bir heyecan yaratmış olsa da, Akdeniz'in ortamı buna elverişli değildi. Ciğalazade'nin tersanenin işlerini sultanın isteksizliği yüzünden yoluna koyamaması Venedik ve İspanyol belgelerinde ele alınan başlıca konudur. Osmanlıların Adriyatik'e girmeleri ya da Güney İtalya kıyılarına çıkmalarının an meselesi olduğu[30] yollu rivayetler ortalıkta dolaşsa da, döneme ait bir raporda Osmanlıların mali, siyasi ve denizcilik durumlarının hiç de buna uygun olmadığını görebiliriz:

> Sultan çok kararlıdır ve hazinesinden Armada için tek kuruş vermeyi kabul etmeyecektir; bunu gören paşalar dikkat dağıtmaya ve bu eksikliğin yerini boş tehditlerle doldurmaya çalışmaktalar. Ne de olsa bir armada yapmak, korsan gemileri yapmaya benzemez.[31]

Bu son cümle Akdeniz'deki herhangi bir komutanın yapmak isteyeceği şeyi yansıtmaktadır: Malta Şövalyelerini ya da İtalyan limanlarında üslenmiş Hıristiyan gemilerini taklit ederek korsanlık yapmak. Ciğalazade de bir istisna değildi. Dönemin bütün deniz komutanları gibi, Hıristiyan ya da Müslüman olsunlar, o da komuta konumundan yararlanarak ticari gemilere saldırarak ganimet ve köle ele geçirmeye, böylece kişisel gelirini artırmaya çalışıyordu. Raporlar Ciğalazade'nin Puglia ya da Calabria'ya[32] ani bir saldırıda bulunacağını söylese de, bu Barbaros'tan sonra çok ender olarak başarıyla gerçekleştirilmiş bir arzunun ifadesinden başka bir şey değildi. Elde yeterince güçlü kadırgaların bulunmayışı, İspanyol Krallığı kıyıları kontrol etmekteyken oraya kuvvet çıkarmayı imkânsız hale getirmekteydi; zira iyi donanımlı kalelere ve askerlere sahip olan İspanyol Kralı küçük bir donanmanın saldırısını kolayca püskürtebilirdi. Öte yandan, Güney İtalya'daki kıyı kalelerini kuşatabilmek, gerekli teçhizatı taşımayı gerektirmekteydi ki, bu da, güçlü bir armada kurmak demekti ve Sultan bunu pek istemiyordu.

Donanmanın Ciğalazade'nin komutası altındaki faaliyetiyle ilgili raporların çoğu, esas hedefinin bulduğu her yerden para kaldırarak istiflemek

olduğunu söylemektedir.[33] Ciğalazade'nin Akdeniz'deki denizcilerin geleneksel davranışını benimseyerek korsanlık yapmasına bakıp, resmi hedeflerinin de bulunmadığı düşünülmemelidir. İlk deniz seferlerinden itibaren rotası Güney İtalya'ya doğru çevrilmiştir. 1592'de Katolik Krallık tarafından kontrol edilen kıyıların karşısındaki Avlonya'ya ulaşır. 1593'te onu Napoli açıklarında görürüz ve 1594'te Calabria'ya saldırır. Her ne kadar Ciğalazade'nin toprak ele geçirmek gibi bir derdi olmadığı, dolayısıyla eylemlerinin önceden belirlenmiş bir stratejiye uygun olarak yürütülmediği ileri sürülmüşse de,[34] donanmadan yararlanış tarzında zaman içinde meydana gelen bir değişme görmekteyiz. Stratejisini, sultanın topraklarının savunmasını Osmanlı topraklarına yakın yerlerden ziyade, agresif bir politika ile düşman kadırgalarının üslendiği noktalara daha yakın geniş alanlara yaymak olarak belirleyebiliriz. Osmanlılar, donanmanın sadece varlığı sayesinde önemli hedeflere ulaşmış gibi görünüyorlar; örneğin, korsanların, daha önce sıklıkla gerçekleştirdikleri Doğu Akdeniz akınlarını önlemişler, İspanyolları doğrudan ve Venediklileri de dolaylı olarak, topraklarına her an bir saldırı yapabilecekleri tehdidiyle niyetlerini gemlemek zorunda bırakmışlardır.

Macaristan'da "Uzun Savaş"ın başlaması ve Papa'nın İspanyollarla Venediklilerin katılımıyla bir Kutsal İttifak kurma girişimi Osmanlıların bu deniz stratejisini geliştirmelerine imkân tanıyan yeni bir bağlam yarattı. Unutmayalım ki, Ciğalazade'nin Akdeniz'deki operasyonları Macar savaşı tarafından belirlenmiş görünmektedir. Misyonu, İspanyol ordusunu İtalya'daki topraklarının savunmasına mecbur etmek, böylece II. Felipe'yi Osmanlılarla Macaristan'da savaş halinde bulunan Habsburg Hanedanı'nın öbür kanadına yardıma gelmekten caydırmaktır.

Nitekim, Ciğalazade'nin 1594'te İspanyolların İtalya'daki önemli bir toprağı olan Calabria sahiline yaptığı saldırı bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Bu sefer, daha önce anlatılagelenden çok daha önemli yankılar uyandırmıştır.[35] Ciğalazade'nin donanmayı harekete geçirmesinin Venedikliler, İspanyollar ve Papalık arasında yarattığı gerilim, bu Avrupalı güç merkezleri arasında yapılan hararetli yazışmalardan anlaşılmaktadır.[36] Ne yapacağı öngörülemeyen bir *Kapudan*'ın komutası altındaki, hedefinin ne olduğunu kimsenin bilmediği bir donanma, yalnız İspanya ve Venedik'in, donanma-

larını Ciğalazade'nin Güney İtalya'ya muhtemel bir saldırısını ya da Adriyatik'e girme teşebbüsünü savuşturmak için seferber etmelerine yol açmakla kalmadı; bunun yanı sıra papanın Osmanlı donanmasını püskürtmek üzere Venedik ve İspanyol armadalarını birleştirme çabalarına da sebep oldu. Genellikle İspanyol armadası, bir Osmanlı donanması İtalyan sahillerine yaklaştığında Messina'da konumlanırdı. Fakat sözünü ettiğimiz yıl, papanın arabuluculuğu Venedik ile İspanya'nın anlaşmaya varmalarını sağlamakta yetersiz kaldı ve üstelik İspanyol armadası Messina'ya zamanında gelemedi; bu da Osmanlı armadasını Calabria sahillerine saldırmaya cesaretlendirdi. Hem İspanya hem de Venedik, papanın devreye girmesine rağmen savaşmakta isteksiz olduklarından Osmanlıların Messina Boğazı'na girmelerinin önünde zaten hiçbir engel yoktu; oysa önceden yapılan planlar, Katolik Armada'yı Ciğalazade'nin ulaşmasından önce buraya yığmaktı.

1594 seferi Osmanlı donanmasının bir yüzyıldan diğerine geçilirken Akdeniz'de yerine getirdiği işlevin bir göstergesiydi; bu geçiş dönemi Macaristan'daki "Uzun Savaş" ile aynı döneme rastlamıştı. Osmanlılar Habsburgların İspanya kolunun İmparator II. Rudolf'un yardımına gelmesinden çekiniyorlardı. Endişelerini doğrulayan kanıtlar elde edemeseler de, Venediklilerin de aynı şeyi yapabileceklerinden korkuyorlardı.[37] Dolayısıyla Osmanlı donanmasının Akdeniz'de Adriyatik'e girmekle İspanyol Krallığı'na ait İtalyan sahillerini tehdit etmek arasında gidip gelen, kasıtlı olarak belirsiz hedefleri aynı amaca hizmet etmekteydi: Gerek İspanyolları gerek Venediklileri sürekli olarak kendi çıkarlarını koruma zorunluluğunda bırakmak.[38]

Osmanlı armadasının İtalyan topraklarına yakın denizlerde bulunması, –Macaristan Savaşına bulaşmakta bir çıkarı olduğu varsayımında– II. Felipe'nin II. Rudolf'a yardım etme ihtimalini azaltıyordu. Ciğalazade bu misyonu yerine getirebilecek en iyi kumandandı. Venedikliler onu, salt Cenova kökenli olduğu için Venedik karşıtı olarak görme eğilimindeydiler. Dolayısıyla Ciğalazade'ye padişah tarafından Adriyatik'e girmemesi talimatı verilmiş olsa bile, Osmanlı donanmasına onun komuta etmesi olgusu, Venedik yetkililerinin ona şüpheyle bakmalarına yetiyordu.

Bu noktada aydınlatılması gereken iki mesele vardır. Birincisi: Osmanlılar, Venediklileri tehdit etmekle beraber, acaba " İnebahtı sendromu"

denebilecek bir nedenle onlarla doğrudan çatışmaktan kaçınmış olabilirler miydi? Ciğalazade'nin eylemleri İspanyollar açısından provokasyon olmakla birlikte, gerçekte bu provokasyon Venedik'i de hedef almaktaydı; çünkü, Venedik kendi savunmasını düşünmenin yanısıra Papa VIII. Clemens'in teklif ettiği Kutsal İttifaka katılarak Osmanlıya karşı saldırıda bulunma ihtimalini de daima saklı tutmuştu. Oysa Ciğalazade, istese bile Venedik'e karşı hareket edemezdi, çünkü Venedik Cumhuriyeti'nin dahil olduğu bir Kutsal İttifak, Osmanlı armadasının mutlak yenilgisi anlamına gelebilirdi. Ne Ciğalazade ne de III. Murad, denizde Hıristiyanlar tarafından bir kez daha mağlup edilme aşağılanmasını göze alabilirlerdi. Her şeyden önce, III. Murad'ın İspanyollar ile Venediklilerin karşılıklı güvensizliğini bildiğini ve hırslı Ciğalazade'ye Venediklileri Adriyatik'te oyalayacak ama ciddi bir zarar vermeyecek kadar yetki verme ferasetini gösterdiğini de kabul edersek, 1594 sonbaharında belki de ikinci bir İnebahtı'nın engellenmiş olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.[39]

İkinci noktaya gelince, ilk bakışta ilkiyle çelişkili gibi görünse de, aslında onu tamamlayıcı niteliktedir. Padişahın Ciğalazade'yi istediği yönde kullanması gibi, Venediklilerin de Osmanlılara "blöf" yaptıklarını varsayabiliriz. Venedik eğer Kutsal İttifaka katılırsa, doğrudan Osmanlılar tarafından kontrol edilen denizlerdeki mülklerinin güvenliğini tehlikeye atacak bir önderlik rolü oynamak zorunda kalacağını pekâlâ biliyordu. İspanya gibi diğer katılımcıların ise, Osmanlılardan gelebilecek saldırılara doğrudan hedef olmadıkları için, Venedik kadar korkmaları gerekmiyordu. Bu durumda Osmanlıların İnebahtı sendromuna mukabil Venediklilerin de bir Kıbrıs sendromu vardı. Üstelik İspanyollar Venedik olmadan Osmanlı armadasıyla hesaplaşmanın olanaksız olduğunu iyi biliyorlardı; çünkü İngiltere karşısında aldıkları "Yenilmez Armada" mağlubiyetinden beri, II. Felipe tersaneleri ihmal ettiği için Akdeniz'deki durumları istikrarsızdı.[40]

1594 seferi, iki Akdeniz imparatorluğunun birbirleriyle doğrudan çatışmaya girmekte ne kadar isteksiz olduklarına işarettir. Bu geçiş döneminde doğrudan savaş sahneden çekilerek yerini çok daha karmaşık bir ilişki tarzına bıraktı. Osmanlı deniz gücünün gerçek bir tehdit olmaktan çıkarak hipotetik bir tehdide dönüştüğünü hatırda tutmamız lazım. 17. yüzyılın

başında Osmanlı armadasının seferleri artık Batıya yönelik ciddi bir tehdit kaynağı olmaktan ziyade bir itibar ve şan meselesi olmuştu. Donanma itibar siyasetinin bir aracıydı ve daha çok, Akdeniz'de İnebahtı ve Tunus'un fethinden sonra kurulan *status quo*'yu korumaya yarıyordu. Her yıl Sultan ve *Kapudan Paşa* donanmanın gemilerini yüzdürmek için çaba harcıyorlardı; zira koca donanmanın İstanbul'da sefere hazırlandığı yolundaki en ufak bir rivayet bile, Akdeniz çevresinde spekülasyonların başlamasına yetiyor, bu da İtalya ve İspanya'nın pahalı bir savunma politikası gütmelerine neden oluyordu. Osmanlı armadasının tehdit yeteneği, Osmanlılar ve muhtemel müttefikleri tarafından İspanyol Krallığı'nın dikkatini dağıtmak için kullanılmaktaydı. Retorik olduğu bilinse de, bu tehdidin Katolik Batı'nın gözünü korkutmakta çok işe yaradığı Osmanlıların Protestan uluslarla yürüttükleri iyi diplomatik ilişkilerde görülebiliyordu. İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı güçler sultanın askeri siyasetini Habsburgların gücünü azaltmak için kullanmaktaydılar. Bu, Osmanlılar ile İspanyolların Akdeniz donanmalarının belirleyici etken olduğu bir "soğuk savaş" dinamiği yaratarak caydırma siyaseti uyguladıkları anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, Ciğalazade'nin Osmanlı armadasının kumandanı olduğu, barışçı olarak nitelenen bu dönemde, aslında iki imparatorluk arasındaki gerilim sona ermiş değildi. Ciğalazade'nin kumandan olduğu ikinci dönem (1598-1604 arası), hükümdarlığının son yıllarında donanmasını kaderine terk eden II. Felipe'nin ölümüyle çakıştı. Ancak III. Felipe ve Lerma Dükü, Akdeniz'de güçlü bir donanma bulundurmak için kolları sıvadılar ve İspanyollar bir dizi deniz harekâtı planlamaya yöneldiler. Aynı dönemde rakip Osmanlı hakkında hasmane imgelerin ve kalıpyargıların üretilmesi, iki güç arasındaki karşıtlığın sürmekte olduğunu göstermektedir. İspanyol dünyası, onun alt edilmesi gereken bir düşman olduğunu düşünmekte devam ediyordu. En azından propaganda yoluyla yaşatılan Haçlı ideali İspanya'ya dine, ama daha da önemlisi siyasete ve toprakla ilgili taleplere dayalı düşmanlık söylemini sürdürme imkânını veriyordu.[41]

III. Felipe'nin tahta çıkmasından itibaren "kâğıt üzerindeki savaşlar"ın yanı sıra İspanyollar Akdeniz ve Balkanlar'da bir dizi saldırgan eylem planladılar. Bu eylemler İspanya'dan olduğu kadar, Napoli ve Sicilya kral-

lıklarından hareketle başlatılmışlardır. Bu yıllarda İspanya isyanları finanse etti, hoşnutsuz grupları bir araya getirerek Mora Yarımadası ve Dalmaçya sahilinde ayaklanmalar başlattı ve Osmanlıların Avrupa ve Mağrip'teki hasımlarıyla ittifaklar kurdu. Bunun anlamı, İspanya ile Osmanlılar arasında açık bir çatışma olmamasına rağmen barışçı olarak tanımlanan bir dönemde silahlı gerilimin ayakta tutulmaya çalışıldığıdır.[42]

Denizcilik stratejisi açısından bu birkaç on yıl boyunca iki hasım arasındaki kaynak dağılımı iki taraftan hiçbirinin daha ileri bir konuma geçmesine izin vermemiştir. Osmanlı İmparatorluğu gemilerini kendi denizlerindeki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve sahillerini itaat altında tutmak için kullanmış, Akdeniz'de her hangi bir fetih yapılmamıştır. 17. yüzyılın ilk yıllarında donanma Napoli, Sicilya, Livorno ve Malta'da üslenen ve Ege adalarına ve Anadolu kıyılarına saldıran çok sayıda korsana karşı mücadele vermekle meşguldür. Bu korsanlar aynı zamanda Müslümanların İstanbul'dan Mekke'ye yaptıkları hac seyahatlerini ve Kahire'den önemli miktarda paranın deniz yoluyla gönderilmesini de engellemeye çalışmaktaydılar.[43]

İstanbul'un korsanlara verdiği tepki, gemi yapımını sürdürmek oldu. Buradaki sorun inşa edilecek gemi sayısından ziyade bu gemilerde istihdam edilecek kaptanların ve tayfanın bulunmasıyla ilgiliydi. Gemi sayısındaki üstünlük Hıristiyan dünya için bir tehdit oluşturmuyordu, zira Kanuni Süleyman'ın halefleri artık yayılmakla çok ilgili değildi. İran ile savaş 1603'te yeniden başladı; Ciğalazade bu cepheye gönderildi, ayrıca Anadolu'da iç ayaklanmalar baş gösterdi ve iktisadi kriz Osmanlıların Batı'ya doğru ilerleyişini durdurdu. III. Felipe, sultanın zaaflarını fark edince Osmanlıların dikkatini Batı'dan başka yana çevirmek için Safevileri kararlı biçimde destekledi. İki güç de Ciğalazade Paşa'nın anahtar oyuncu olduğu aynı oyunu oynamakta, aynı siyaseti gütmekteydi.[44]

Akdeniz'de askeri olduğu kadar ticari önem taşıyan yeni güçlerin ortaya çıkması, 16. yüzyıl kurallarının değişmekte olduğu anlamına geliyordu. Osmanlıların Tuna boyunda giriştikleri askeri harekâtlar, Safevilerle süren çatışma ve Hollandalılarla kurulan ilişkiler bu değişmenin örnekleridir. Bu dönemde Akdeniz'deki sorunlar, başka yerlerde İspanya Krallığı ile Os-

manlı İmparatorluğu'nu karşı karşıya getiren sorunların bir yansımasıydı. Akdeniz'in kontrolü artık sadece Akdeniz ülkelerinin meselesi olmaktan çıkmıştı. Yeni güçler Akdeniz'de taraf oluyorlardı. Hollanda ve İngiltere güçlü donanmalar kurarak bu tarihin oyuncuları arasına katıldılar. Erken 17. yüzyıl Fransası da Akdeniz'de güçlü bir armada kurmak için büyük çaba harcayarak oyuna taraf olmanın peşindeydi.[45]

Bütün bu değişiklikler Akdeniz'de meydana gelen değişmenin ipuçlarını veren yeni durumlar yarattı. Ciğalazade'nin Osmanlı donanmasının amirali olarak yaptıkları bu sürecin önemli bir parçasıdır. 1598'de Calabria açıklarında annesiyle buluşması ki, bu buluşma Sicilya valisi Maqueda dükünün onayıyla[46] gerçekleşmişti, aynı yıl Korfu'da Kıbrıs'ın Venedikliler'e geri verilmesini tartıştığı Venedikli Amiral Pasqualigo ile buluşması;[47] 1599'da meydana gelen Campanela ayaklanmasına dışardan destek vermesi –ki bu sırada kendini "Calabria'nın Efendisi"[48] ilan etmek istediğinden kuşkulanılmıştı– ve kardeşi Carlos Cigala'yı (Habsburgların aracısı idi) padişahı imparatorla bir anlaşma yapmaya ikna çabalarında desteklemesi:[49] Bütün bu gelişmeler, düşmanlar arasındaki ilişkilerin biçim değiştirmekte olduğunun işaretleriydi. Bu imparatorlukların merkezi ile çevresi arasındaki ilişkiler de bir dönüşümden geçiyordu. Bu iddia yalnız İstanbul'un kendi vezirleri ile olan ilişkileri için değil, aynı zamanda Mağrip'in uzak eyaletleriyle olan ilişkileri için de geçerlidir. Kuzey Afrika ve korsanlar ilişkilerini giderek metropolden bağımsız olarak kurmaktaydılar ve bu, o yıllarda kimi zor durumlara yol açmıştı.[50] İspanya'nın İtalya'daki topraklarının başındaki valiler de kendi eylem alanlarında giderek daha özerk bir politika izlemekteydiler. Madrid'in politikalarıyla valilerinin politikaları arasında korsanlık faaliyetleri ve Venedik'le ilişkiler konusunda çıkan anlaşmazlıklar bu değişmenin belirtileriydi.[51]

Ciğalazade, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bütün bu süreçler üzerinde hayati roller oynadı. Her ne kadar bu politikadan vezir ve *Kapudan Paşa* olarak sorumlu olsa da, kararları III. Murad'ın, III. Mehmed'in ve I. Ahmed'in hükümetlerindeki farklı fraksiyonlar tarafından etkilenmiştir. Aslında Topkapı'nın Batı Akdeniz'de izleyeceği politikanın açık seçik olmaması nedeniyle hiçbir zaman divanın tam desteğini alamamıştır. İtalya'ya

yönelik saldırgan operasyonları Hıristiyan dünyanın her yanında korku yaratsa da, fiiliyatta hiçbir sonuç doğurmamıştır. Doğu Akdeniz'de Hıristiyanların faaliyetlerinin artması, düşmanları tarafından işinde ehil olmayışının kanıtı olarak kullanılmış, ayrıca Katolik güçlerle gizli ilişkiler sürdürmekle suçlanmıştır.[52] Bu yıllarda korsanlar, resmi donanmalar seferlerinde gerçekten etkili olan hiçbir şey yapmadan dikkat çekerken, hayli vahşi bir savaş yürütmüşlerdir. Ciğalazade Sinan Paşa da, Akdeniz'in iki rakip imparatorluğunun stratejik durumlarında bir değişiklik olmasa da, sürekli bir silahlı gerilim ortamı sürdürmeyi başarmıştır.

Notlar

1 Fernand Braudel, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, 2 cilt (México: Fondo de Cultura Económica, 1976); Andrew C. Hess, *The forgotten frontier: a history of the sixteenth-century Ibero-African frontier*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1978).

2 Miguel Ángel de Bunes Ibarra, "Felipe II y el Mediterráneo: la frontera olvidada y la frontera presente de la Monarquía Católica," José Martínez Millán (der.), *Felipe II (1527-1598). Europa y la Monarquía Católica*, (Madrid: Parteluz, 1998), s. 97-110.

3 Stephen A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555*, (Cambridge: Harvard University Press, 1959); Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, (New York: New York University Press, 1972).

4 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1612*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993); William J. Griswold: *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983); Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenliği, Celali İsyanları*, (Bilgi Yayınevi: Ankara, 1975).

5 Daha önceki üç Kapudan-ı Derya sırasıyla, Kılıç Ali Paşa, İbrahim Paşa ve Venedikli Hasan'dır.

6 Gino Benzoni, "Cicala, Scipione (Cigala-zade Yusuf Sinan)," *Dizionario Biografico degli Italiani*, (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1981), XXV, s. 320-340; Gaetano Oliva, "Sinan-Bassa (Scipione Cicala) Celebre Rinnegato Del Secolo XVI," *Archivio Storico Messinese*, VIII (1907), s. 267-303; Gaetano Oliva, "Sinan-Bassa (Scipione Cicala) Celebre Rinnegato Del Secolo XVI," *Archivio Storico Messinese*, IX (1908), s. 70-202; M. Tayyip Gökbilgin, "Cigala-zade," *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1940-1986), cilt III, s. 161-164; V. J. Parry, "Cighala-zade Yusuf Sinan Pasha, *Encyclopedia of Islam*, (Leiden ve Londra, 1978), cilt II, s. 33-34; Mahmut Şakiroğlu, "Cigala-zade Sinan Paşa," *TDVIA*, cilt II, s. 525-526.

7 "la suegra de Cigala insistía en solicitar que su yerno sea general de la mar...," *De Constantinopla*, 2 Mart 1591," AGS E, 1541, n. 212; "[Cigalazade] è andato crescendo in reputazione mediante l'appoggio della sultana sua suocera...," "Relazione di Mateo Zane" en Eugenio Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato, serie III, Relazioni di Constantinopoli*, (Floransa, 1840-1855), c. 3, s. 424. Ne var ki, tarihçi Selaniki, Ciğalazade'nin atanmasında meziyetlerinin etkili olduğunu söyle-

mektedir. Bkz. Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, 2 cilt, Mehmet İpşirli (der.), (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1989), cilt I, s. 246.

8 Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, (Oxford: Oxford University Press, 1993), s. 219-267. Türkçesi: *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yay., 1996.

9 Metin Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *International Journal of Middle East Studies*, 5, (1974), s. 233-239.

10 "Nè saprei dire che alla Porta egli [Cigalazade] avesse altro amico che il capiaga, la prima persona di dentro appresso il re...," "Relazione de Mateo Zane" Alberi, c. 3, s. 424.

11 Ciğalazade'nin bu dönemdeki kariyeri hakkında bkz. Evrim Türkçelik, *La Visión Mediterránea de Un Almirante Otomano: Cigalazade y La Política Exterior del Sultán Murad III (1591-1595)*, Universidad Autónoma de Madrid, Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Historia Moderna, 2008.

12 Antonio Fabris, "Hasan "Il Veneziano" tra Algeri e Costantinopoli," *Quaderni di Studi Arabi*, ek. 15 (1997), s. 51-66.

13 Venedik'teki İspanyol elçisi II. Felipe'yi Ciğalazade'nin atanmasına Venediklilerin gösterdiği tepki konusunda bilgilendirmektedir, *Francisco de Vera'dan II. Philip'e*, Venedik, 7 Ağustos 1591, AGS E, K1675, n. 82.

14 *Olivares Dükü'nden Francisco de Vera'ya*, Roma, 17 Ağustos 1591, AGS E, 1541, n. 73.

15 Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi*, 1553-1610, (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953); De Lamar Jensen, "The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy," *The Sixteenth Century Journal*, Cilt 16, No. 4 (1985), s. 451-470.

16 Edward Barton, Edwin Pears, "The Spanish Armada and the Ottoman Porte," *English Historical Review*, 8 (1893), s. 439-466.

17 *Francisco de Vera'dan II. Philip'e*, Venedik, 1 Mayıs 1591, AGS E, K1675, n. 45; *Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye*, Venedik, 15 Mayıs 1591, AGS E, K1675, n. 51.

18 *Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye*, Venedik, 8 Haziran 1591, AGS E, K1675, n. 60.

19 *Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye*, Venedik, 20 Temmuz 1591, AGS E, K1675, n. 75.

20 Ölümüyle ilgili daha fazla ayrıntı için bkz. *Francisco de Vera'dan II. Philip'e*, Venedik, 14 Eylül 1591, AGS E, K1675, n. 95. Lippomano'nun hapsedilmesinden önce, Francisco de Vera kraldan fazla acı çekmemesi için Venedikliler üzerinde ağırlığını kullanmasını istedi, *Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye*, Venedik, 1 Mayıs 1591, AGS E, K1675, n. 45. II. Felipe, Lippomano'nun ölümüne İspanyollara sunduğu hizmetin sebep olduğunu kabul etmek istemiyordu, *II. Felipe'den Francisco de Vera'ya*, Pardo, 14 Eylül 1591, AGS E, K1675, n. 105.

21 *Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye*, Venedik, 26 Aralık 1591, AGS E, K1675, n. 114.

22 *De Constantinopla*, 14 Haziran 1592, AGS E, K1675, n. 153.

23 Ateşkes müzakereleri süreciyle ilgili olarak bkz. María José Rodríguez Salgado, *Felipe II, el "Paladín de la Cristiandad" y la paz con el turco*, (Valladolid: Universidad de Valladolid, 2004); Emilio Sola ve José F. de la Peña, *Cervantes y la Berbería*, (México: Fondo de Cultura Económica, 1995).

24 Ruggiero Margliani'nin misyonuyla ilgili olarak bkz. Rubén González Cuerva, *Felipe II y El Turco: La Larga Guerra de Hungría (1593-1598)*, Universidad Autónoma de Madrid, Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Historia Moderna, 2007.

25 Osmanlı topraklarındaki casusluk sistemi hakkında bkz. Dejanirah Couto, "Spying in the Ottoman Empire: Sixteenth Century encrypted Correspondence," *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, Francisco Bethencourt ve Florike Egmond (der.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe*, Robert Muchembled ve William Monter (der.), (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 274-312; Miguel Ángel de Bunes Ibarra, "Avisos de Levante: la red de espionaje español en el Imperio Otomano desde el sur de Italia en el tránsito del siglo XVI al XVII," Paris Sorbonne-Paris IV, 2009 (yakında yayınlanacak).

26 *De Constantinopla*, 27 Temmuz 1591, AGS E, K1675, n. 77.

27 Juan Andrea Doria, İspanyol Armadası'nın amirali olarak bu görüşü savunan devlet adamlarından biriydi, *Juan Andrea Doria'dan Francisco de Vera'ya*, Loan, 2 Nisan 1591, AGS E, 1541, n. 127.

28 Phillip Williams, "The Sound and the Fury: Christian Perspectives on Ottoman Naval Organization, 1590-1620," *Mediterraneo in Armi (secc. XV-XVIII)*, Rossella Cancila (der.), (Palermo: Associazione Mediterranea, 2007), s. 565.

29 Pal Fodor, "Between Two Continental Wars: the Ottoman Naval Preparations in 1590-1592," Pal Fodor, *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, (İstanbul, Isis, 2000); Pal Fodor, "The Organisation of Defence in the Eastern Mediterranean. End of the Sixteenth Century," *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, (der.), Elizabeth Zachariadou (Rethymnon: University of Crete Press, 2002).

30 *Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye*, Venedik, 12 Ekim 1591, AGS E, K1675, n. 100.

31 *De Constantinopla*, 28 Mart 1593, AGS E, 1345, n. 26.

32 *De Constantinopla*, 13 Mart 1593, AGS E, 1345, n. 23.

33 *De Constantinopla*, 29 Kasım 1592, AGS E, 1542, n. 155; *De Constantinopla*, 13 Aralık 1592, AGS E, 1542, n. 156; *Aviso del Maestre del Campo Don Luis Enriquez*, Otranto, 12 Eylül 1593, AGS E, 1093, n. 197; *Copia de carta de Don Diego de Cuniga Governador de Cotron*, Cotron, 17 Eylül 1593, AGS E, 1093, n. 203.

34 Phillip Williams, *Piracy and Naval Conflict in the Mediterranean, 1590-1610/20*, Yayınlanmamış doktora tezi, (Oxford: University of Oxford, 2001), s. 59.

35 Braudel, s. 775-776.

36 Türkçelik, s. 73-114.

37 Osmanlılar, Venedik'in II. Rudolf'a gizli askeri ve mali yardımda bulunmaması için tehditkâr nâme-i hümâyunlar göndermişlerdi. Bu belgeler *Muhimme Defterleri*'nde görülebilir: MD 71. 379/196, 7 Kasım 1593; MD 71. 375/194, Ocak 1594.

38 Selaniki'nin yazdığına göre, Ciğalazade'nin el koyduğu ve 1594 Ocak'ında İstanbul'a getirdiği Venedik gemileri İspanyol askerleriyle doluydu. Üstelik, Serdar-i ekrem olan Sadrazam Koca Sinan Paşa cepheden donanmanın en kısa zamanda çıkması gerektiğini yazıyordu. Bkz. Selaniki, s. 349-357. Bu durumdan bahseden bir İspanyol kaynağı için, *De Constantinopla*, 12-13 Şubat 1594, AGS E, 1345, n. 118.

39 İspanyol donanmasının komutanı Juan Andrea Doria'nın Venediklilerden şikâyet ettiği belgelerden biri için, bkz. *Juan Andrea Doria'dan Francisco de Vera'ya*, Pegi, 21 Agustos 1594, AGS E, 1544, n. 109.

40 Roma'daki İspanyol elçisi Venedik'teki meslektaşına, papanın, Venedik ve İspanya arasındaki ittifakı ateşlemesi için Ciğalazade'nin Venedik topraklarına saldırmasını beklediğini yazar, *Sessa Dü-*

kü'nden Francisco de Vera'ya, Roma, 6 Agustos 1594, AGS E, 1544, n. 69. İspanyol donanmasının bu dönemdeki vaziyeti için, bkz. David Goodman, *Spanish naval power, 1589-1665: Reconstruction and defeat*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Miguel Ángel de Bunes, "La defensa de la Cristiandad: las armadas en el Mediterráneo durante la Edad Moderna," *Cuadernos de Historia Moderna*, Anejos, 5(2006), s. 77-99.

41 Miguel Ángel de Bunes, *La imagen de los musulmanes y del norte de Africa en la España de los siglos XVI y .XVII: los caracteres de una hostilidad*, (Madrid: Instituto de Filología, 1989); Özlem Kumrular (der.), *Dünya'da Türk İmgesi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006); Miguel Ángel de Bunes, "Felipe III y la defensa del Mediterráneo. La conquista de Argel," Enrique García Hernán y Davide Maffi (der.), *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica. Política, estrategia y cultura en la Europa moderna (1500-1700)*, (Madrid: Ediciones del Laberinto, 2006), s. 921-946.

42 José María Floristán Imízcoz, *Fuentes para la política oriental de los Austrias: la documentación griega del Archivo de Simancas (1571-1621)*, (León, Universidad Servicio de Publicaciones, 1988); Bernardo García García, *La Pax Hispanica: Política exterior del Duque de Lerma*, (Leuven: Leuven University Press, 1996), s. 25-103.

43 Alberto Tenenti, *Venezia e i corsari: 1580-1615*, (Bari: Laterza, 1961), s. 3-86.

44 Luis Gil Fernández, *El imperio luso-español y la Persia safávida*, (Madrid: Fundación Universitaria Española, 2006), s. 142-253.

45 Alexander H. De Groot, *The Ottoman Empire and The Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, (Leyden: Instituut Leiden, 1978); J. Berenger, "Les vicissitudes de l'alliance militaire franco-turque (1520-1800)," *Revue internationale d'histoire militaire*, 68 (1987), s. 7-44.

46 Maqueda Dükü'nden Kral'a, Messina, 1 Ekim 1598, AGS E, 1158, n. 186.

47 Iñigo de Mendoza'dan Kral'a, Venedik, 19 Aralık 1598, AGS E, K1676, n. 177.

48 Lemos Kontu'ndan III. Felipe'ye, Napoli, 20 Eylül 1599, AGS E, 1096, n. 123.

49 Iñigo de Mendoza'dan III. Felipe'ye, Venedik, 28 Mayıs 1600, AGS E, K1677, n. 40.

50 Godfrey Fisher, *Barbary Legend: War, Trade and Piracy in North Africa, 1415-1830*, (Oxford: Clarendon Press, 1957); John B. Wolf, The Barbary Coast: Algeria under the Turks 1500-1830, (New York: W.W.Norton, 1979).

51 Giuseppe Galasso, *En la periferia del Imperio: la monarquía hispánica y el reino de Nápoles*, (Barselona: Península, 2000); Napoli valisinin krala gönderdiği mektup, merkez ve çevre arasındaki anlaşmazlığın açık örneklerinden birisidir, Conde de Lemos'dan Krala, Napoli, 30 Eylül 1601, AGS E, 1097, n. 183.

52 Feria Dükü'nden III. Felipe'ye, Palermo, 9 Haziran 1602, AGS E, 1160, n. 116; Jan Paul Niederkorn, "Das "negotium secretum" der Familie Cicala," *Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Mitteilungen*, 101:1/4 (1993), s. 425-434.

Nicola Melis

OSMANLI ARACILARININ DOĞUDAKİ HUKUKİ STATÜSÜ, 16. YÜZYIL

Osmanlı hükümet etme ve uluslararası ilişkileri yürütme tarzı birden çok yasal modele, birden çok adetler dizisine ve pragmatizme dayalıydı. Dar anlamda Hanefi hukuku Osmanlı Devleti'nin, ne içerde ne de dışarda yaslandığı tek yasal temel değildi. Osmanlı hukuk sistemi bir dizi paralel kurumun karmaşık bileşiminden oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkiler yalnız Hanefi hukukunun hükümet etme biçimiyle ilgili Hanefi hukukuna (*siyer*) göre değil, aynı zamanda uluslararası barış antlaşmalarına, ticaret anlaşmalarına, dünyevi hukuka (*kanun*) ve Osmanlılardan çok önce şekillenmeye başlayan uluslararası örflere uygun olarak yönlendirilmekteydi. 16. yüzyılda uluslararası ilişkileri tanzim eden örf hukuku Doğu Akdeniz'in pekçok yöresinde esas uyulan hukuk idi.[1]

Siyar kavramının Hanefi hukukunda merkezi bir yer tuttuğu açıktır. Fakat Hanefi bilginlerin metinlerinde kullandıkları tanımlara harfiyen uyulmasını bekledikleri söylenemez.[2] Hukukçuların amacı gündelik hayatı *fıkıh*[3] yoluyla şeriata uygun hale getirmekti. Hanefi siyer'inin Osmanlı hukuku üzerindeki güçlü etkisine rağmen gerçeklik kuramdan çok farklıydı. Kullanılan terimler ve saltanat ideolojisi öz ve esin kaynağı itibariyle Hanefilikten beslense de, birçok durumda, tek başına Hanefi kavramları, başka normatif kaynaklara başvurmadan Osmanlı gerçekliğini anlamak için yeterli değildir.

Osmanlıcılar Osmanlı hukuk düzenini tesis etmek bakımından İslam hukukunun genel olarak belirleyici olduğunu söylemekle birlikte bunun ne ölçüde geçerli olduğu konusunda suskun kalmaktadırlar. Bu yaygın görüşün bir örneğini Osmanlı örf hukuku konusunda uzmanlaşmış bir tarihçi olan Halil İnalcık Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili önemli kitabında vermektedir. "Osmanlıların Avrupa ile kurdukları ilişkilere yön vermede İslam hukuku en üst kertede yer alır ve be-

lirleyicidir" der.[4] Gene de "Osmanlılar gümrük düzenlemeleri ve ticari vergiler gibi idari alanlarda din dışı uygulamalara başvurmaktaydılar" diye ekler.[5] Islam hukukunun nerede üstün olduğu meselesine ayrıntılı bir açıklama getirmemektedir.[6]

Hukuk dışı olsalar da maddi kaynaklar hukuku oluştururlar. Birçok tarihçi Osmanlı toplumundaki hukuk yapısının hayli akışkan ve esnek niteliğine dikkat çekmiştir. Bu açıdan Osmanlı kanunlarında maddi kaynaklara kıyasla Hanefi unsurlarının gerçek yeri, derinleştirilmeyi bekleyen bir konudur.[7]

Bu bildirinin amacı üç konuyu irdelemektir. İlk olarak 16. ve 17. yüzyıllarda gayrimüslim bireyler, gruplar ve toprak parçalarıyla olan ilişkiler bağlamında Osmanlı hukuk sistemindeki dar anlamda İslami söyleme bakarak Osmanlı hukukunda yabancıların ve gayrimüslimlerin statüsü hakkında kanıtlar sunmaya çalışacağım. İkinci olarak Osmanlı kanunlarını biçim ve içerik yönünden irdelemeye çalışacağım. Son olarak da bildiri Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı aracılar ve gayrimüslim "ara kesitler" hakkında hukuki ve idari kaynaklardan edinilen bilgileri aktaracaktır.[8]

Padişah, üst düzey yöneticiler ve hukukçular Osmanlı topraklarında oturan gayrimüslimlerin hukuki ve siyasi statüsü hakkında görüş birliği içindeydiler.[9] Yeni ele geçirilen topraklarda Osmanlılar genellikle fetihten önce geçerli olan kuralları sürdürme eğilimdeydiler;[10] diplomasi ve kançilarya konularında da hayli muhafazârdılar.

Gayrimüslim gruplar uluslararası ilişkilerin pek çok faaliyetiyle, özellikle ticaret ile yakın ilişki içindeydiler.[11] İmparatorluğun gerek sınırlarında gerekse merkezi topraklarında, denizde ve karada gayrimüslim tebaanın Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında (yerli ve yabancı) aracılık yapmasına izin verilmekteydi. Uluslararası temaslar yoğunlaştığında azınlık gruplarından gelme aracılar dar anlamda ticaretin dışındaki pek çok faaliyet için de hükümet tarafından kullanılırlardı. Gayrimüslim aracılar Doğu-Akdeniz'deki bağlantılarını kullanarak hem Avrupa devletlerinin hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi seçkinleriyle yakın ilişki içinde bulunmaktaydılar. Azınlık grupları Osmanlı sınırlarının içinde ve dışında işleyen ilişki ağları oluşturmuşlardı. Bu ağlar genellikle yabancı tacirler ve

aracılar tarafından piyasada karşılaştıkları güçlükleri aşmak üzere, kişisel ilişkilerine dayalı olarak kurulmuştu. Bazı kültürel aracılar, Hıristiyan devletlerle Osmanlı İmparatorluğu arasında bilgi taşıyan kişilerdi: Bankacılar, tacirler, dragomanlar,[12] dönmeler,[13] vb.[14] gibi.

Bu aracılık rolü bazen özel bir aile ve meslek konumuyla belirlenmekteydi. Robert Mantran'ın bundan otuz yıl kadar önce dile getirdiği ve bugün de geçerliliğini koruyan görüşü şudur:

> Osmanlı hükümetine ulaşılma zorluğu imparatorluğun limanlarında uluslararası ticaret yapmak isteyen aracı kesimlerin ortaya çıkmasını desteklemiştir. Kapitülasyonların onaylayıp güçlendirdiği bu sistem, azınlıklar ile yabancı tacirler arasındaki ilişkileri kolaylaştırmıştır.[15]

Mantran şunu da ekler:

> ... Batılı tacirlerin Hıristiyanlık anlayışları Doğudakinden farklı olsa da, Rum ya da Ermeni Hıristiyanlarla iş yapmayı tercih ettikleri anlaşılıyor. İlaveten Frenkler ve Doğu Hıristiyanları arasındaki evlilikler de din ve kültür bağlarını güçlendirmiştir [...] Batılı tacirler ister zorunluluk, ister yakınlık nedeniyle olsun, azınlıklarla daha kolay ilişki kurmaktaydılar.[16]

İslam coğrafyasında[17] ve Osmanlı başkentindeki[18] olağan gayrimüslim azınlıklar olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yabancı tacirlere alışkındırlar. Gayrimüslim tacir aileleri, özellikle Akdeniz liman şehirlerinde yaşayanlar, 16. yüzyıldan itibaren işlerini geliştirmek amacıyla eski kentlerini terkettiler.[19] Yerlerine Avrupalı tacirler geldi; yerel azınlıklarla yabancıların temas kurdukları yerler buralarıydı.[20] Aralarından pek çoğunun Osmanlı limanlarıyla iş yaptığı[21] İber Yarımadası'ndan kaçan Yahudilerin durumu bunun iyi bir örneğidir. 16. yüzyılın başlarında bu insanlar Sefarad topluluğunun saygın üyeleriydi ve Avrupa yetkililerine müzakerecilik, tercümanlık yapmak ve Osmanlıların planları hakkında bilgi vermek gibi hizmetler sunmaktaydılar.[22] Bu durum imparatorluk topraklarından ticarete çok yoğun biçimde açılmamış ve ticaretin, tamamen değilse de büyük ölçüde yerel köken-

li Osmanlı tebaasının elinde bulunduğu bölgeler için de geçerlidir. Ancak unutulmamalıdır ki, 16. yüzyılda "azınlık" nosyonu yerel düzeye uygulandığında yanıltıcı olabilir; zira yerel bir azınlık grup, o bölgede pekâlâ çoğunluk da olabilir. Burada daha çok, yerel becerilere sahip çoğunluktan farklı özel azınlık gruplarını kastediyorum. Bu gruplar o bölgede daimi olarak yerleşmiş insanları, geçici olarak yerleşmişleri ve yabancıları kapsamaktadır. İki tarafın arasını bulan gruplar da ayrıcalıklı ekonomik muameleden yararlanmak üzere aile bağlarına ve etnik ilişkilere yaslanmaktaydılar.

Örneğin, İstanbul'daki Fener Rum topluluğu, Osmanlılar döneminde ekonomik başarıyı Karadeniz'de gemicilikten birinci derecede yararlanan grup olmakla yakaladı.[23] İstanbul'da yeni bir Rum aristokrasisi ortaya çıktı, servetleri ve entrikaları sayesinde Osmanlı yüksek çevreleri ve Tuna prensliklerinin Hıristiyan seçkinleriyle ilişkiye girdi. Aynı zamanda Rum patriklerinin atanmasında etkindiler.[24] Ermeni tacirler ise İran ve Hindistan ile yapılan kervan ticaretinin bölgesel ayağında egemendiler.[25] Bütün bu durumlarda azınlıklar doğu ve batı arasında kolayca hareket etmekteydiler.[26] Bu ticari ve siyasi hedefler ile bu konudaki görüşler, resmi Osmanlı belgelerine[27] ve ittifak anlaşması işlevi gören *'ahdname'*lere çok iyi yansımıştır ve gerek Müslüman gerek Hıristiyan tarafları mükemmelen tatmin etmiştir.[28]

Akdeniz'in doğusunda yerleşmiş Avrupalılar siyasi ve ticari kurallara uygun olarak ticaret yapmaktaydılar. Bu onlara belirli bir sosyal hareketlilik sağlamakta, bireylerin ve grupların statü değiştirmelerine izin vermekteydi.[29]

16. yüzyılın sonunda Fransa[30] ve Venedik[31] hiç kuşkusuz Doğu Akdeniz ticaretinin önde gelen iki oyuncusuydu.[32] Her ikisi de bölge ticaretinde uzun zamandır yer alıyorlardı ve hükümetleri daima ticaret çıkarlarını korumuşlardı. Venedik 15. yüzyıldan beri Boğaziçi'ne üç yıl için görev yapan balyoslarını göndermeye başlamıştı.[33] Bir sonraki dönemde göze çarpan en önemli değişikliklerden biri, Doğu Akdeniz ticaretinin yavaş yavaş Fransa ve Venedik gibi Akdenizli güçlerden, Atlantik kıyılarından yeni gelen Hollandalıların[34] ve İngilizlerin eline geçmesiydi.[35] Osmanlı sultanları imzaladıkları anlaşmalarla bu güçlere talep ettikleri kolaylıkları tanıdılar.

16. yüzyılda Venedik, dini bağlılıkları ne olursa olsun, bütün Osmanlı tacirlerinin (Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler) ticaret yaptıkları başlıca merkez olmuştu.[36] Venedikliler ve Osmanlılar, Osmanlı tacirlerine Venedik topraklarında, Venediklilerin Osmanlı topraklarında yararlandıkları hakları karşılıklılık esasına göre tanıma konusunda anlaştılar.[37]

Farklı Osmanlı topraklarında geçerli olan hukuki çerçeveler bir hayli karmaşıktı ve bu karmaşa bireylerin statüsüne de yansıyordu.[38] Bu, hem ülke topraklarında (Dubrovnik, Tuna prenslikleri, Bahreyn vb.) hem de sınır ötesinde söz konusu idi. Osmanlı İmparatorluğu ile kapitülasyon imzalamış ülkelerin dışında kalıp da Osmanlı topraklarına kendi bayrakları altında giren bütün bireylere hukuki ve fiili himaye sağlanmıştı.[39] Tacirlere gelince, Osmanlı otoriteleri onlara *ahdname* ya da *berat* denilen özel bir rejim uygulamaktaydı. Böyle bir ayrıcalıktan yararlanan kişiye *beratlı* denirdi. Osmanlılar Osmanlı hâkimiyeti dışındaki bölgelere seyahat eden kendi tacirlerini himaye etmek için de adımlar atmışlardı.[40]

Örneğin 1580 tarihli İngiltere ile yapılan *'ahdname*'nin 10. maddesi himayeden yararlanacak olanları "İngiliz tacirler, tercümanlar ve konsoloslar" şeklinde sıralamaktadır.[41] Bunun dışında, zaman içinde değişebilen gayrimüslim aracı statüsünün en iyi örneği İslama dönmektir. Bir kişi İslamı benimsediğinde gayrimüslim statüsü derhal değişirdi.[42]

Himaye sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan yabancı toplulukları yönetme biçiminin bir parçasıydı.[43] Ele aldığımız dönemde Avrupa ülkeleriyle uluslararası ticaret, böylesi daha uygun olduğu için, genellikle yabancılar ya da yerleşik gayrimüslimlar tarafından yapılmaktaydı.[44]

Avrupa ve Osmanlı kaynakları incelendiğinde pek çok durumda uluslararası anlaşmalar ile barış antlaşmalarında yazılı kuralların Osmanlı topraklarındaki Avrupalıların hakları ve sorumlulukları konusunda farklı yorumlara olanak verdiği görülmektedir. Genellikle siyasal ve hukuki sistemler arasındaki farkların, öznelerin yabancı muadillerinin zihniyetini anlamasına izin vermediği söylenebilir.[45] Ancak Osmanlıların kâfirlerle temas kurulmasını onaylamadıkları şeklindeki geleneksel düşüncenin elde edilen yeni kanıtlarla çürütüldüğü açıktır.[46]

Hukuk kuramı ve uygulaması arasındaki farklar daha çok görünüştedir ve tarihçilerle Osmanlı uzmanlarının geleneksel olarak kabul ettiklerinden daha az önemlidir. Fıkıh bile yeniliklere açıktı. Geçtiğimiz birkaç on yılda Osmanlı ve İslami hukuk araştırmaları birbirlerinden tamamen koptu ve uzaklaştı. İlki imparatorluğun hukuk sistemini Osmanlı-merkezci bir yaklaşımla ele alma eğilimi taşıyordu, ikincisi ise tarihi bağlamdan tamamen kopuk bir hukukçu yaklaşımının tutsağıydı.

Bu durumu düzeltmek için "Osmanlı hukuku" kavramını yalnız kanuna dayalı kaynakları değil, fakat aynı zamanda Hanefi hukukuna dayalı olanları (örneğin Osmanlı dönemine ait *füru-i fıkıh, risale* ve *fetvaları*[47]) da kapsayacak şekilde kullanmayı öneriyorum. Osmanlı dönemindeki fıkıhın Hanefi kaynaklarını derinliğine kavramak için sadece klasik Hanefi bilginlerinin[48] –ki bu hukuk okulunun kurucuları olarak kabul edilirler– incelenmesi yanıltıcıdır. Dar anlamda Hanefi yaklaşımının her konuyu özel bağlamına yerleştirmekten yana olduğu da ihmal edilmemelidir. 11. yüzyılda yaşamış ünlü Hanefi bilgin es-Serahsi, "insanların ayak uydurmakta zorluk çektikleri bir yasa şeriat tarafından lağvedilmelidir" ([...] *ve'l-harâğ mağfû şer'an*) demiştir. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilişkileri düzenleyen bir çerçeve sunan İslami savaş ve barış hukuku da, bana kalırsa günümüzde hepimize esin kaynağı olabilecek bir idealdir. 16. ve 17. yüzyılların Osmanlı hukuku özü ve etkisi bakımından İslamidir ama, *maslahat* (yani İslam söylemindeki "amme yararı") *zaruret* (ekonomik ve sosyal hayatın zaruretleri) *'âdet* ve *'urf* (Türkçede *örf*, geleneklere dayalı hukuk[49] gibi faydalı araçların korunması sayesinde belli bir esnekliğe sahiptir.[50] Böylece klasik Hanefi metinlerinde ele alınmayan hukuki durumlar ve vakalar Osmanlı hukukuna dahil edilmekte ve fıkıhın lafzından çok uzaklaşıldığında Hanefi bakış açısından kabul edilebilir olacak şekilde değiştirilmekteydi. Bu uygulamaya özellikle diplomasi, ticaret hukuku ve uluslararası ilişkiler alanlarında başvurulmaktaydı.

Yakın zamana kadar İslami araştırmalar İslam hukukunun oluşum aşamasından sonra kayda değer bir değişiklik geçirmediğini iddia etmekteydi. Osmanlı uzmanları fıkha dayalı terimleri eleştirel bir bakıştan uzak şekilde benimsediler ve 16. yüzyılda Osmanlı otoriteleriyle gayrimüslim topluluk-

lar –devlet ya da birey olsun– arasındaki ilişkileri geride kalmış bir çağa göre (anakronistik şekilde) yorumladılar. Gayrimüslim yabancıların cizye ödemekten muaf tutulmalarının bir Osmanlı uygulaması olduğu görüşü yanlıştır. Tersine bu klasik Hanefi fıkhının öngördüğü bir kuraldır. Buradaki yenilik, yabancı ve yerleşik gayrimüslimler arasındaki farkın ortadan kaldırılmasıdır. Zira Hanefi görüşe göre yabancı, Osmanlı tebaasından olan bir gayrimüslim (zimmi) değil, güvenli şekilde dolaşma hakkına sahip olan bir düşmandır *(müstemin)*. Örneğin El-Kalkaşandi, tarafından 15. yüzyılda İslam (dolayısıyla Osmanlı) memurları için yazılmış klasik kurallar elkitabında *zimmi* statüsüne atıfta bulunulmaz. Bu ise, modern hukuk terimleriyle ifade edersek, Osmanlı hukukunda özel ve kamusal uluslararası hukuk arasında sanki hiçbir ayrım yapılmıyordu (gene anakronistik şekilde) demek olurdu.

Salt kuramsal şekilde yaklaşınca içine düşülen ve özel olarak 16. yüzyılda tekrarlanan bir başka bir yanlış da, Osmanlı hukukuna tabi ülkelerin hukuki statüsünü tanımlayıp sonra da orada yaşayan gayrimüslimlerin statüsünü buradan türetmektir. Osmanlı uzmanları genellikle bir Şafi kavramı olan "antlaşmaya tabi toprak" (*dâr ül-ahd*) kavramına atıfta bulunurlar. Bu ise, İslam egemenliği altındaki toprak (*dâr ül-İslam*) ile düşman toprağı (*dâr ül-harb*) arasında yer alan ve Romanya ile Dubrovnik gibi ülkeler için kullanılan bir ara[51] kategoridir ve Osmanlı Hanefi hukukuna aykırıdır. İşte dar anlamda İslami hukuk yaklaşımını tarihi bağlamına yerleştirmek bunun için elzemdir. Nasıl yapılacağı ise ayrı bir tartışmanın ve yeni araştırmaların konusudur.[52]

Bu tanım kargaşasının bir sonucu da Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimlere çok çeşitli statüler atfedilmesiyle ilgili yalnış düşüncedir. Sorumluluklardan muaf tutulmak geleneğe dayandırılmalıydı; ama bu, klasik Hanefi kuramı ve terimlerine göre de meşruydu. Bu çerçevede şimdi Doğu Akdeniz ve Avrupa devletleriyle ilişki içinde hareket eden gruplarla ilgili Hanefi hukuk görüşünü ele alacağım.

İlk olarak, daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı hukuku gerçek dünyadan soyutlanmış değildi, tersine *zaruret, maslahat, istihsan,*[53] ve *örf* gibi araçlara dayanan İslam hukuk sisteminin esnekliği sayesinde onun asli bir parçası idi.

Hanefi kuramının lafzına uymak için yasal kurguları varsayımlar (Latincede *fictio iuris*) yapılıyordu. Bunun anlamı, devlet adamları indinde geçerli olması için düşmanla dostane ilişkiler konusundaki Hanefi söyleminin geleneksel Osmanlı çerçevesine oturtulmasının gerekmesiydi.[54] Kapitülasyon metinlerinin Osmanlı hukuk sistemine nasıl uydurulduğunu ve Osmanlıların bu kapitülasyonları kendi hukuk sistemlerinde nasıl yorumladıklarını anlayabilmek için, Avrupalı devletlerin ve himayeleri altına aldıkları kişilerin kesin hukuki statülerinin bilinmesi gerekir. Ferman ve beratlarda kapitülasyonlarda yer almayan maddeler bulunurdu; dolayısıyla korsanlık ya da savaş gibi durumlarda Osmanlı otoriteleri yabancılara ve himayelerindekilere tanıdıkları ayrıcalıkları kaldırırlardı. Kapitülasyonların Avrupalı tacirlere ve çoğu zaman onların himayesi altındaki Osmanlılara getirdiği koruma sistemi değiştirilebilirdi –ki sonradan değiştirilecekti.[55]

İkinci olarak gayrimüslimlerin statüsüyle ilgili Osmanlı kavramlarını tanımlamak için önceden *fıkıh* konusunda birkaç noktanın aydınlatılması gerekir. İslami ve İslami olmayan devletler arasındaki ilişkilere dair şeriat alanı, bir ölçüde, modern anlamında seküler hukuka tekabül etmekteydi.

Genel İslami görüşe göre, bütün gayrimüslimler bir topluluk oluşturmaktaydı ("cümle kefere millet vahidet"); ancak biçimsel olarak yabancılarla ilgili Hanefi hukuki kurallarının *siyer* metinlerinden[56] yani hükümet etme yazınından türetilmesi gerekiyordu.[57] Burada ise gayrimüslim bireyler (a),[58] "İslam ülkesinde geçici olarak bulunanlar " (*zimmi*; Ar. *dhimmî*), vergi ödeyen kişiler;[59] veya (b) *müstemin* (*musta'min*) yani bir İslami hükümet altında diplomatik, ticari ya da başka nedenlerle yaşayanlar olarak sınıflandırılıyordu. Öte yandan Osmanlılar da, topraklarına giren Hıristiyan yabancıları himaye etme kuralını tanımakta ve onlara resmi olarak *yol hüküm* ya da *yol tezkeresi* olarak adlandırılan güvenli seyahat belgesi vermekteydiler. İslam egemenliğindeki topraklara dışardan gelen gayrimüslimlere güvenlik sağlayan klasik İslam ilkesine *aman* denir; fıkıhla ilgili anlaşmaların *cihad* kitabında yer alır.[60]

Daha önce belirttiğimiz gibi, Osmanlılar geçmişteki Müslüman yöneticilerin benimsedikleri hukuk ve yönetim kurallarını –muhafazakâr dilleri de dahil olmak üzere– kabul etmişlerdi. Bu açıdan Memlûk hukukçusu El-Kalkaşandi'nin[61] 15. yüzyılda yazdıkları onlar için başlıca kaynak idi.

El-Kalkaşandi'nin yönetim kurallarına ayrılmış elkitabında İslama uygun güvenli seyahat konusunda bir bölüm yer almaktadır.[62] Burada herhangi bir Müslüman tarafından bir ya da daha fazla gayrimüslim yabancıya verilmiş özel güvenli seyahat belgesi (*hâss*) *aman* ile, belli bir gruba ya da bir bölgede yaşayanlara, özellikle padişah ve temsilcileri tarafından verilmiş genel mahiyetteki güven belgesi (*'âmm*) *aman* arasında bir ayrım yapmak gerekir.[63] Kapitülasyonlar (*ahdname*ler) ve barış anlaşmaları (*sulhname*ler) *aman el-'âmm*, olarak kabul edilmelidir, zira yabancı bir yöneticiye ya da *aman el-hass*'ın bir türü olan beratlar almış olsalar da, bunlar padişahın bir kararıyla verilmiştir.

Başka bir gayrimüslim kategorisi (c) *harbî*'dir: Bunlar, İslam topraklarının dışında yaşayan, dolayısıyla potansiyel olarak düşman kabul edilen kişilerdir. *Harbî* terimi Osmanlı kaynaklarında, hatta resmi kaynaklarda[64] *hüküm*ler, *fetva*lar,[65] *kanunname* vb. biçimlerinde çok sık kullanılır. Uygulamada bu tür statüleri birbirinden ayırmak pek kolay değildi. Bu da bireylere ve gruplara hukuk sistemi içinde belirli bir hareketlilik kazandırmaktaydı. Yapılan muamele, bir gayrimüslimin sosyal ve ekonomik sınıfına göre farklılaşabiliyordu.

Son kategorideki gayrimüslimler, bu makalede ele alınması gerekmeyen *murtadd* (Türkçede, *mürted*), yani İslamı alenen reddeden, dindışı kişidir.[66] Genellikle diplomatik bağlamla ilişkilendirilen bir başka İslami araç da *da'vet*[67] kavramıdır. Bu evrensel zorunluluk temsilcilerin ve elçilerin gönderilmesinin zeminini oluşturmakta ve anlaşmalarla kararlaştırılan *'ahd-i zimmet* ya da *'akd-ı zimmet*[68] metinlerinde ele alınmaktadır. El-Kalkaşandi elkitabında temsilciler ve tacirler için de güvenli geçiş belgelerinin gerekli olduğunu belirtmişir.

İslami hukuk, İslamın nihai hedefi evrensel hâkimiyet olduğundan, ister istemez geçici olmak durumunda kalan ateşkes ve barışçı bir arada yaşama durumları için de kurallar öngörmüştü.[69] Bu tür düzenlemeleri anlatmak için *sulh, hudna, muvâda'a* ya da *mu'âhada* gibi farklı terimler kullanılmaktaydı. Hanefi bilginler dar anlamda barış anlaşmalarıyla (*musâlama* ya da *musalaha)* başka anlaşmaları ya da tek taraflı kararları birbirlerinden dikkatle ayırmaktaydılar.

Bu katı kuralların uygulamaya yön vermeleri beklenmektedir ama kendi başlarına (*per se*) bunu yapamazlar. Uygulama buradaki basit çözümlemenin düşündürdüğünden çok daha karmaşıktır. İslama tabi olmayan topraklar (*dâr ül-harb*) Osmanlıların müzakere yoluna başvurmadan denetlemeleri mümkün olamayacak kadar genişti. İslamın üstünlüğünü tanımayan kâfirlere sürekli cihad açmak, zamanla sadece telaffuz edilmekle kalan içi boş bir söyleme dönüştü.[70] İlkeler Osmanlı dönemi boyunca yürürlükte kaldı. Gene de 1533'te Kanuni Sultan Süleyman Polonya Kralı Yaşlı Sigismund'la hayat boyu geçerli olacak bir anlaşma imzalayarak bir yenilik gerçekleştirdi.[71] Başka bir deyişle başlangıçta "*ahdname*"*ler* Polonya yöneticileriyle iki, üç ya da beş yıl için yapılırken,[72] 1533 anlaşması "sürekli" idi.[73] Habsburglarla yapılan anlaşmalar daha kısa süreliydi ve beş ya da sekiz yıl için (1547'den 1591'e) yapılırdı ve ilk kez Zitvatorok (1606) anlaşmasının yirmi veya daha uzun bir süre geçerli olması öngörüldü.[74] Özetlersek, Avrupa yöneticileriyle yapılan barış anlaşmaları, *'ahdname'*ler genellikle kısa bir süre için, ya belirlenmiş birkaç yıl ya da anlaşmayı imzalayanların yaşam süresi boyunca geçerli olmak üzere imzalanırdı. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında ticaretin karşılıklılık esasına dayandığını unutmamalıyız. Ticaret konusunda tanınan ayrıcalıkların hemen hepsi 16. yüzyılda verilmiştir ve 17. yüzyılın sonundan itibaren bunlara son verilir. Ayrıca ticari genişlemenin coğrafi sınırları da ihmal edilmemelidir: Akdeniz'de Venedik ve bir ölçüde Ancona, Ukrayna'da ise Lvov[75] Osmanlı jeopolitik alanında *dar ül-harb*'a doğru batıda ulaşılan en uç noktaları oluşturur.

Üçüncü olarak ancak ulemadan bir bilgin[76] Hanefi mezhebinin kurucuları tarafından oluşturulmuş kuralları kabul etmesine rağmen kendi uzmanlık sahasına giren konularda yenilik yapabilirdi. Başka bir deyişle, daha önce belirtildiği gibi, sadece klasik dönemin kurucuları ve onların Ebu Hanife (en mutlak müçtehid), Ebu Yusuf (d.798) ve es-Şeybani (750-805),[77] gibi seleflerini ya da ikinci sırada gelen el-Kudurî –*el-Muhtasar*'ı yazmıştı (d. 428/1036)–, es-Serahsi (d. 483/1090), –*el-Mebsût*'u[78] derlemişti–, el-Merginanî (d. 953)[79] –*el-Hidaye* metnini yazmıştı– gibi yazarları izlemek zorunda değildi. Osmanlı dönemi hukukçuları arasında dönemin müctehitleri olan ve adları belirtilmesi gerekenler ise şunlardır: Kemâlü'd-*Din* (d. 861/1457);[80]

Molla Hüsrev (d. 885/1480 –*Dürer-ül-Hükkâm fi Şerh-i Gurer-il-Ahkâm* denilen çok saygı duyulan metni yazmıştı–;[81] İbrahim el-Halebi[82] ki başlıca eseri *Mülteka'l-ebhur*[83] idi ve yüzyıllar boyunca Anadolu medreselerinde okutulan *Multekâ'l-Ebhur fi* Furû'*i'l-Hanefiyye* şerhini yazmıştı –bu eser Avrupa dillerine tercüme edilen ilk Hanefi çalışmasıydı. Bundan dolayı bu son eserin oryantalist dünyada olağanüstü bir etkisi oldu.[84] Az çok 150 yıl sonra el-Haskafi (d. 1088/1677) tarafından *Durr el-Münteka* adı altında tekrar yayınlandı. el-Haskafi'nin *el-Durr el* Muhtar başlıklı bir başka eseri, 19. yüzyıla kadar en temel Hanefi referans kitaplarından biri olarak etkisini sürdürdü.[85] Osmanlı Hanefi bilginleri Hindistan ve Orta-Asya'da daha eski tarihlerde yazılmış Hanefi eserleriyle de bağlarını koparmamışlardı. Bunların ilki ve en önemlisi Tatarhaniye *fi'l-Fetava* adlı eserdi ve Tatarhan'ın (d. 752/1351) emriyle derlenmişti. Tatarhan ise, II. Muhammed Tuğluk'un (726/1324) sarayına mensup bir soyluydu.

Bu hukukçular kurucuların otoritesini tanımakta ve ona itaat etmekteydiler. Kurucular mutlak yenilikçi (*mutlak müctehid*) olarak kabul edilmekteydi. Genellikle kabul gören bir görüşe göre kurucuları daha az yenilikçi müctehidler, onları da taklitçiler (*mukallid*) izlemekteydi.[86] Bilginler devraldıkları hukuk geleneğini sorgulamaktan hiç vazgeçmemişlerdir. Tarihi gelişmeyi hesaba katan bir kuram geliştirmişler ve a) *mutlak içtihad*, yani hukuk kaynaklarını bağımsız bir gözle ele almak şeklindeki yaratıcı eyleme önem vermişlerdir. Böylece kurucu imamlar vahiyle inen kaynaklardan sistemli bir hukuk yapısı türetmişlerdir;[87] b) *mezheb içtihadı*, yani, *mezheb*'in yapısı içinde kalarak hukuk yaratmışlardır ki bu, Müslüman hukukçuların yüzlerce yıldır yapageldikleri bir faaliyettir.[88] Bu ikinci *içtihad* yolu *taklid*'e yakındır ve *taklid* bu bağlamda *mezheb*'in kurucusuna itaati –körü körüne olmasa da– gerektirir.[89] Kurucunun akıl yürütmelerini ve sonradan onun yolundan giden başka hukukçuların katkılarını haklı kılan ilkeler *usulü'l-fıkıh* biliminde incelenmiştir.

Ne kuram ne de uygulama *taklid* –yani yerleşik okulların ve otoritelerin tartışmasız biçimde kabulü– öngörmüş değildir. Bu hukuk düzeni altında İslam hukuku zaman içinde tarihi koşulların ve belirli bölgelerin –örneğin Osmanlı İmparatorluğu– etkisiyle sürekli değişmiştir. Osmanlı yö-

neticileriyle gayrimüslimlar arasındaki ilişkilerle ilgili hukuk alanında bile bu hukuki ilkeler göz önünde bulundurulmuştur.[90] Buna verilebilecek iyi bir örnek, ünlü bir Hanefi bilgini olan Mısırlı eş-Şurunbulâli'nin (d. 1069/1658) *dâr ül-İslam* ve *dâr ül-harb* arasındaki ilişkileri yorumlarken *müctehid* olarak kabul edilmesidir.[91]

Birçok araştırmacıya göre Hanefi hukuk söylemi kurucu otoritenin incelenebilir ve yorumlanabilir bir dizi pozitif hukuk kuralı yaratması sayesinde oluşmuş bir doktrindir.[92] Bir kuşaktan diğerine devredilen hukuki tipolojilerin zamanla katılaşması öngörülebilir bir durumdur ve aslında bu, normal olarak daha katı olan pozitif hukukun evrimine de uygundur. Buna karşılık saygın bir bilim adamı olan Baber Johansen'un görüşüne göre, her ne kadar "*içtihad* cazip bir konu olsa da," "*içtihad* kapısının kapandığı teorisinin pratikte hiçbir hukuki sonucu yoktur."[93] Bu yazar "içtihad konusundaki tartışmanın 10. yüzyıldan sonra İslam normatif hukuku çerçevesinde yeni yasal kararların geliştirilmesi üzerinde pratik hiçbir etkisi olduğu ispatlanamaz" demektedir.[94] Ben ise aksine, Osmanlı döneminde İslam hukuku üzerinde yapılacak derinlemesine bir çalışmanın *içtihad* yolunun açık olmasının önemli pratik sonuçlar doğurduğunu göstereceği kanısındayım. Şunları yazan Wael al-Hallaq ile aynı görüşü paylaşıyorum:

> Müslüman hukukçular ve daha genel olarak İslami hukuk kültürü (...) çok somut hukuki değişime yatkın olduğu gibi değişimin hukukun önde gelen bir vasfı olduğunun farkındaydılar. Bir toplum (ya da bir birey) belli bir olayı yaşayabilir ve hatta ona çok aktif olarak katılabilir, ama bir yandan da bu deneyimi bilinçli bir şekilde ifade edemeyebilir, dolayısıyla kendisinin de taraf olduğu olup biten şeylerin farkına varmayabilir. Bu İslam hukuku için geçerli olan bir durum değildir. Müslüman hukukçular yasa *değişikliklerinin* farkında oldukları gibi, bunun *gereğine* de inanmaktaydılar ve bu farkındalığı "*fetva* değişen zamanla birlikte değişir" (*Tağayyürü'l-fetvâ bi-tağayyüri'z-zamân*) benzeri ilkelerle ya da yasa "zaman içinde değişen toplumun şartlarına uygun olarak değişmelidir"[95] şeklinde ifade edilen düşüncelerle formülleştirmişlerdir.

Hanefi hukukunu geliştirmek için benimsenen bir hukuki eylemin *iftâ*, yani hukuki bir konuda *fetva* yoluyla bağlayıcı bir görüş belirtilmesi olduğu konusunda pekçok kişi hemfikirdir.[96] Klasik doktrinde müftü olmak ve *fetva* vermek için aranan koşulların başında *içtihad* uygulamasının iyi bilinmesi gelir. Osmanlılar zamanında Şeyhülislam Ebussuud Efendi fetva verme hususunda en yetkin bilim adamı olarak kabul edilmiştir.[97] Osmanlı şairi Ata'i'den (991/1583) sık sık yapılan bir alıntıda –ki kendisi Taşköprüzade'nin Osmanlı ulema ve derviş biyografileri çalışmasını sürdüren kişidir– "[Ebüssuud Efendi ve Kemalpaşazade'nin] *içtihad*'ları *kanun'u* yüce *şeriat* ile uyumlu hale getirmede etkili olmuş, böylece din ve devlet işleri düzenli hale getirilmiştir"[98] denilir. Gayrimüslimleri ilgilendiren hukuki normlar da, Osmanlılara göre, *fetva* çıkarılarak belirlenmeliydi.[99]

Bu klasik Hanefi metinleri Arapça yazılmıştı ve pek çoğu 17. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesine çevrilmiş değildi;[100] buna karşılık özgün *iftâ* Osmanlı Türkçesinde yazılırdı. 1632'den önce, Osmanlı ve Osmanlı-öncesi dönemlere ait en önemli Hanefi metinlerinin hepsi Arapça yazılmıştı. 1632'de Molla Hüsrev'in 15. yüzyılda yazdığı çok önemli metin Türkçeye bilgin Ahmet bin Ali el-Ankaravi tarafından tercüme edildi. 1640'ta başka çok önemli bir Hanefi elkitabı (16. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştı) Arapçadan Osmanlı Türkçesine Muhammed Mevkûfâtî tarafından çevrildi. Bu da zaman zaman söylendiğinin aksine fetvaların kapalı bir Hanefi iç çevresiyle sınırlı olmadığını gösterir. Böylece kesin hukuk dili İslami eğitimden geçmemiş memurlar için daha ulaşılır oldu. Aslında bazı bürokratların genellikle medrese eğitimi almalarına rağmen çok az Arapça bildiklerini ya da hiç bilmediklerini biliyoruz. Devlet yönetimi Hanefi hukukunu gündelik hayata uygulamanın bir yoluydu.

İftâ faaliyetinin Hanefi hukukunu geliştirmede ne kadar önemli bir rol oynadığını gösteren en iyi örneklerden birisi, 1567'de Ebussuud Efendi'nin Venedik kapitülasyonunun yenilenmesi sırasında verdiği ünlü *fetva*'dır[101] (ve konumuzla yakından ilişkilidir).[102]

Bu metinde Ebusuud, Hanefi normunun uygulamasından yana tavır koyar ve '*ahdname*'lerine *fıkha* uymayan hükümler yazan kâtiplere karşı çıkar. Ona göre Doğuda görev yapan Avrupalı konsolosların *müstemin* (Os-

manlıca metinde onlardan sık sık "amanla gelen harbiler" olarak söz edilmektedir) sayılmaları gerekmektedir; buna karşılık aracı olarak hareket eden azınlıklar *zimmi* kategorisine girer. Yerleşik ve yerleşik olmayan Cenevizler arasındaki fark *müstemin* statüsünün *aman*'ın geçici niteliği ile ilişkili olmasına işaret eder ve bir süre oturulduktan sonra yabancı milliyet kale alınmaz ve o kişi *zimmi*[103] statüsüne geçerdi. Kapitülasyonların kazandırdığı statü *müstemin*'e Osmanlı gayrimüslimlerinin sahip olmadığı yabancılara ait bazı avantajlar ve neredeyse dokunulmazlık sağlamaktaydı. Sistem bir yandan *dâr ül-harb*'den gelen geniş tacir topluluklarıyla uzlaşma ararken bir yandan da onları başka topluluklardan ayırmak istemekteydi.

Daha önce belirttiğim gibi, Müslüman ümmete (*umma*) "yararlılık" ilkesi (*maslaha*) Hanefi kuramına göre Osmanlı uygulamasında çok önemli bir yere sahipti. *Fetva*'larda söylendiği üzere Hanefi görüşüne göre normal olarak kabul edilemez olan uzun vadeli bir barış anlaşması eğer halkın genel çıkarına uygun ise (*maslahat el-umûm*), pragmatizmin gereği olarak kabul edilebilirdi. Aynı şekilde eğer barışın hiçbir yararı yoksa barış anlaşması yaplmamalıydı. Hükümdarın ona bağlı bir memur olan kadıya bir doktrini uygulayıp bir başkasını gözardı etmesini emretme yetkisi vardı. Yukarda anılan ünlü *fetva*'nın bir bölümünde bu çok iyi ifade edilmektedir:

> Kâfirlerle barış (sulh) ancak bu bütün Müslümanların çıkarına ise (menfa'at) yapılabilir. Eğer barış yapıldıktan sonra –uzun vadeli ya da geçici olsun– barışı bozmak daha yararlı görünürse (enfi') o zaman barışı bozmak bir zorunluluktur (vâcîb) ve bozulmalıdır.[104]

Özetlemek gerekirse, klasik dönemin Hanefi hukuku *müstemin* için en uzun oturma süresini ay takvimine göre bir yıl olarak öngörmekteydi ve süre dolduktan sonra yabancı ziyaretçi ya ülkeyi terketmeli ya da *zimmi* statüsünü edinmeliydi. Padişah fıkha göre yasadışı olan bir şeyi emredemezdi, ama uygulamada *müstemin* statüsü oturma süresinden bağımsız olarak Avrupalılarca edinilebiliyordu. Bu ilk kez, II. Selim Fransızlara 1569 yılında bu amaçla bir kapitülasyon verdiğinde uygulandı.[105]

Hanefi fıkhının önemi kuşkusuz vurgulanmalı, ama uygulamadaki etkisi abartılmamalıdır. Hukuk ilkesiyle fiili uygulama karşılaştırıldığında Osmanlı topraklarında yaşayan insanların statüsünün net ve kesin olmaktan uzak olduğu görülür. Zira Osmanlı resmi kaynakları hiçbir zaman Hanefi fıkhına mutlaka uyulması gerektiğini söylememektedir. Çoğu zaman Osmanlı gayrimüslimleriyle Avrupa devletlerinde yaşayan gayrimüslümleri birbirinden ayırmak hayli zor olmaktadır. Bu yüzden Akdeniz dünyasının Müslümanlar ve Hıristiyanları karşı karşıya getirecek şekilde bölündüğünü, aralarında etkileşim olmadığını ve olan etkileşimin de ticaretle sınırlı kaldığını ileri süren varsayımı tartışmamız gereklidir. Her ne kadar Müslümarılar ve Hıristiyanlar birbirlerini esas olarak "kâfir" gibi görseler de, "klasik" gayrimüslim azınlık ya da özel bir statüden yararlanan Osmanlı tebaası olarak görülen aracılar hem padişaha hem de Hıristiyan Avrupalı ortaklarına hizmet verebilmekteydiler.

Böylece Osmanlı ve Avrupa devletleri arasındaki uluslararası bağlar Osmanlı tebaası, özellikle yerel etnik ve dini azınlıkların üyeleri tarafından sağlanmaktaydı. Bazı azınlık grupları, özellikle Ermeniler[106] ve Yahudiler,[107] hem *reaya* vergisi ödeyen daimi yerleşik tebaanın bir parçasıydılar hem de Osmanlı topraklarına giriş çıkış yapan geçici oturma hakkına sahip kişilerdi. Geçici oturma hakkı bulunanlar hem Osmanlı topraklarında hem de doğdukları topraklarda[108] oturma hakkına sahipti ve çoğu zaman ticaretle ilgili faaliyetlerde bazı ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı.

Doğu Akdeniz ticaretinde yerel Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin giderek artan bir rol oynamaları, bu dini grupların yerel üyelerine Avrupalı tacirler ve başka yabancı tacirler nezdinde tercüman, sekreter, liman yardımcısı, mümessil gibi işlerde destek olma olanağını vermiştir.

Yasal statüdeki bu esnekliğin iyi bir örneğini, deyim yerindeyse çifte yasal statüye sahip olan *zimmi*'ler vermektedir. Bu kişiler Avrupa devletlerine *ahdname* statüsü ile tanımlanmış hizmetler verirlerdi; bu sistem sonraki yüzyıllarda çok gelişecekti.[109] Zamanla bu kişiler aldıkları bir *berat* sayesinde çalıştıkları şirketlerin ya da bağlı oldukları konsoloslukların himayesinden yararlandılar. Bu beratlar başlangıçta sadrazam ve emrindeki

görevliler tarafından verilirken, sonradan bazı elçilikler kendileri berat vermeye başladılar. Bunlarla ilgili belgeler *Mühimme Defterleri*'nde[110] yer almaktadır.

Avrupalılarla işbirliği yapan Osmanlı gayrimüslimlerine Avrupa kaynaklarında da değinilmektedir. O sırada çifte kimliğin ikilemleri yabancı gözlemcilerin de dikkatini çekmiştir. Yahudilere atıfla bu durumu saptayan Venedik Balyosu Marino Cavali'nin 1569'da yazdığı rapordan aldığımız bölüm bunu gösteriyor:

> Dikkat edilmesi gereken bir husus kapitülasyonların yanlış yorumlanması nedeniyle Yahudilere bizim gemilerimizde ve kalyonlarımızda seyahat etme izninin verilmesidir. Oysa kapitülasyonlarda bu konuda hiçbir şey yazmıyor. Türkler de Yahudilerle ilgilenmiyor.[111]

Bundan birkaç yıl önce, 1581'de Toskanya Büyük Dükası I. Francesco Medici'nin İstanbul'a "Davitte Passi Ebreo"[112] adlı Yahudi bir temsilci gönderdiği anlaşılıyor. Yahudi tacir Hayyim Saruq'un hayatı ve yaptıkları da jeopolitik bölünmenin karşıt taraflarında yer alanlar arasında ilişki kuran bir aracıya verilecek iyi bir örnektir.[113]

Daha önce gördüğümüz gibi Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler –klasik arabulucular– Fransa, İtalya ve başka Avrupa ülkelerinde oluşturdukları yaygın ticaret ağlarına yaslanmaktaydılar.Ticaret alanına dini topluluklarla ilgili olarak kabul edilmiş genel ilkeleri uygulayan Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni ve Rumların "etnik-ekonomik" cemaatler oluşturmalarına imkân tanıdı. Bu, toprağa, dine ve yasal statüye dayalı küçük topluluklara Osmanlılar toplu birim (*ta'ife, cema'at, mahalle*) gözüyle bakmaktaydılar.

Bu tür toplulukların bir örneği de dragomanların oluşturdukları gruptur. Osmanlı kültürü, dili, saray adabı ve diplomasisine aşina olan dragomanlar bütün bunlardan güçlü bir aracı konumu elde etmişlerdi. Dragomanlara da toplu birim (*corporate unit* ya da "lonca") olarak bakılırdı ve statüleri genel olarak *ahdname* yoluyla belirlenen ve şartları *berat*'ta yazılan *müstemin* statüsüne yakındı.

Daha önce ileri sürdüğüm gibi, Osmanlıların gayrimüslimlere karşı tutumu, ortak dini kimliklere belli bir vurgu yaparak da olsa Hanefi hukuki görüşünden beslenmekle birlikte, uygulamada ekonomik düşüncelerden, pragmatik kaygılardan ve günlük jeopolitik gerçeklerden etkilenmişti. Bu bağlamda mali konular, ticaret politikaları vb. hesaba katılırdı. Ancak bu karmaşık ayrımlar metinlerde ancak dolaylı olarak yer almaktaydı. Tarihsel olgu daha açıktır. Yabancı devletlerle olan ilişkilerinde Osmanlı hükümeti yasal sistemini her gün değişen güçler dengesine göre ayarlamaktaydı. Kuşkusuz aynı şeyi diğer İslam güçleriyle olan ilişkilerinde de yapmaktaydı.

Bireylerin statüsünü tayin eden hukuki kaynakların çeşitliliği ve Osmanlı hukuk sisteminin karmaşıklığı aracı kişilerin çifte statüden yararlanmalarına ve gereğinde hayatları boyunca değişen ihtiyaçlara göre statülerini değiştirmelerine izin vermekteydi. Osmanlı tebasından gayrimüslim topluluklarının ayrıcalık statüleri arasında büyük bir çeşitlilik vardı. Bu yasal esneklik nedeniyle Osmanlı hukuk alanının Müslüman yönetici zümrelerin dışında kalan yerleşik nüfus grupları tarafından kendi avantajlarına uygun olarak nasıl kullanıldığını da incelememiz gerekiyor. Birkaç yıl önce Suraiya Faroqhi'nin işaret ettiği gibi, "Osmanlıların "kâfir" tacirlere hangi açıdan baktıkları büyük ölçüde ihmal edilmiştir"[114] ve yeni araştırmaları gerektiren bir konudur.

Bütün etnik-dini gruplar Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası değildir. 16. yüzyılda Akdeniz'in doğusundaki imparatorluklar-aşırı dünyada güçlenen başka gruplardan bazıları Venedik tebaası idi. *Serenissima* da kendi "*zimmi*" lerine sahipti; bunların büyük bölümü Rumlar ve Yahudilerden oluşuyordu ama, aralarında Slavlar da vardı. Avrupa'da oturan "Osmanlı" çoğunluğu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan Rumlar ve Yahudilerdi.[115]

Colin Imber bundan yirmi yıl kadar önce, "hukukçuların kayıtlarında görünen cemaat grupları gerçek dünyada mevcut değildi"[116] diye yazmıştı. Ben ise, fıkıh metinlerinde yazılanların insanlara farklı seçenekler sunabilecek kadar muğlak olduklarını ileri süreceğim. Bu seçenekler idari ve hukuki araçlar yoluyla uygulamaya konmaktaydı. Bu hukuki esneklik son on yılda De Groot, Ivanova, Panaite gibi araştırmacılar tarafından derinliğine incelenmiştir.

Osmanlı topraklarında doğmuş dragomanlardan (ki ele aldığımız dönemde henüz bu konu önem kazanmamıştı) söz ederken De Groot bu kişilerin "kapitülasyondan yararlanan bir yabancı gücün himayesinde oldukları için sadece görünüşte çifte milliyetli olduklarını, fakat bu statünün onlara ilgili yabancı elçinin talebi üzerine Bâb-ı Hümâyun tarafından verildiğini"[117] yazmaktadır.

16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başında Avrupalılar, Osmanlı gayrimüslim tacirler ve Doğu ile Batı arasında gidip gelen Rum ve Yahudi aracılar gibi başka önemli seyyahlar Hıristiyan ülkelerinde Osmanlı tebası olarak sahip oldukları ayrıcalıkları kullanabiliyorlardı. Bunu bir yandan Osmanlı iktidarıyla kurdukları yakın ilişkiler, bir yandan da Avrupa vatandaşı olarak Avrupa'da dahil oldukları güç ve ilişki ağlarından yararlanarak yapabilmekteydiler. Bu seçkin gruplar bir yana bırakılırsa, gerek Osmanlılar gerekse Avrupa devletleri daha az ayrıcalıklı tacir gruplarını da misafir ediyorlardı. Bu sonuncu kişilerin her iki toprakta da oturabilmeleri ilgili Avrupa devletlerinin Osmanlılarla imzaladıkları kapitülasyonlarda tanınan ayrıcalıklara bağlıydı. Seçkin aracılar diplomatik bağlar kurmada, dolayısıyla ticaret yapılarının oluşturulmasında etkin olmaktaydılar. Daha dar olanakları olanlar ise, sadece bu sistemden yararlanıyorlardı. Ben, "toplumun (daha) mütevazı düzeylerinde de padişaha tabi Hıristiyanlar ve Yahudiler ile yabancı devletlerin tebaası olanlar arasındaki sınır çizgisi pratikte, teoride olduğundan daha muğlaktı"[118] yolundaki görüşe katılıyorum.

Statü ile böyle oynanabilmesi aynı zamanda, Avrupalılar ile Osmanlılar arasında yürütülen diplomatik diyalog sırasında her iki tarafta da müzakere sürecinde kabul edilen maddelerin oranı ("ratio legis") konusunda yapılan bilinçli çarpıtmaların bir sonucu idi. Kavramlara aynı anlamın verilmesi diplomatik anlaşmalarda bile söz konusu değildi. Oysa terimlerin kesin anlamlara sahip olması çok önemliydi.[119] Görünüşte iki tarafın da kabul ettiği metinlerde farklı anlamlar yan yana bulunabiliyordu. Her iki taraf da tutarsız ve çelişkili yorumları hoşgörüyle karşılamaktaydı. Gayrimüslim insanlarla ilgili statü çeşitliliğine (Osmanlı topraklarından sadece geçenler, orada sürekli yerleşmiş olanlar ve geçici olarak oturanlar gibi) izin veren kurallar hem Osmanlı hem de Avrupa belgelerinde görülmektedir. Yerleşik

olma durumu, bazı mesleklerde yüksek bir iç dayanışma ve yoğunluk düzeyi yaratmaktaydı.[120]

Padişah müstakbel tebaasına durumlarının ilerde ilk geldikleri zamana göre daha iyi olacağı sözünü vermekten memnundu. Buradaki en temel referans "kadim ül-eyyâmdan," "kadimden" diyen eski gelenekti. Bu yeni tip *zimmi*'ler belli vergi indirimleri ve dokunulmazlıklar elde etmekteydiler.

Osmanlı resmi ve resmi olmayan kaynaklarında farklı kimlik düzeylerini birbirinden ayırmak için nasıl bir kıstas kullanılabilir? Bu kıstaslar dini, etnik, mesleki, siyasi ya da coğrafi bir temele göre mi tanımlanmalıdır?

Azınlıklar sadece azınlıklara özgü olmayan bir cemaat sisteminden kaynaklanan bir özerklikten yararlanmaktaydılar. Dini cemaatlere uygulanan ilkeler ticaret alanında da *(tüccar tayfesi)*[121] geçerliydi. Ticaret genellikle her cemaatın iç yapısını tayin etmekte, belirli bir ticari elit içerisinde alt gruplar oluşmasına olanak vermekteydi. Dolayısıyla ekonomik faaliyetler de özerklik ilkesine bağlanıyordu: Yerel, işe ya da etnik-dini faktörlere dayalı bölünme cemaatin özerk şekilde yaşamasına, kendi içindeki özel ve kamusal meselelerden kendisinin sorumlu olmasına imkân tanıyordu. Toprakla ve hukukla ilişkili faktörler ile ticari, mesleki ve cemaati ilgilendiren faktörler birlikte (bir tarihçinin yakın dönemde öne sürdüğü tanımla söylersek) "üyeleri kamu düzeninden, vergilerin ödenmesinden, cemaat ihtiyaçlarının karşılanmasından topluca sorumlu olan ve dini konulara kendisi karar veren bir cemaat oluşmasına olanak vermekteydi."[122]

Pek çok Osmanlı uzmanı araştırmacı *asker*iler ve *re'aya*,[123] yani Osmanlı Devleti'nin hizmetkârlarıyla vergi ödeyen halk arasındaki sosyal statü farkına dikkat çekmiştir. Her etnik-dini grup içinde de Osmanlı otoriteleri tarafından ekonomik, sosyal ve siyasi gerekçelerle ayrıcalıklı konuma getirilmiş *zimmi*ler vardı.[124] Bu açıdan padişahların gayrimüslim tebaanın ticari çıkarlarını korumaya özen gösterdikleri söylenmelidir.

Osmanlı gayrimüslim tebaası içinde büyük nüfuz kazanmış birçok ünlü kişi vardır: Örneğin, Alvise Gritti (1480-1534) –Venedik *Doge*'u, Beyoğlu Andrea Gritti'nin oğlu idi– Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çok güçlü bir aracı olmuştur.[125] Osmanlı otoriteleri zaman zaman geçici ola-

rak Osmanlı topraklarında bulunan gayrimüslim yabancıların geçmişleriyle yakından ilgilenmişler, söz konusu yabancıya *harbi* bir devletin tebaası olmasına rağmen çifte statü vermişlerdir. Burada kale alınan şey, o kişinin Osmanlı hükümetine hizmet veren bir idareci olmasıdır.[126]

Josef Nasi (João Miquez) ve İtalyan Hekim Salomon Aşkenazi[127] gibi Yahudiler gayrimüslim aracıların en mükemmel örnekleridir. İlki çok etkili bir *marrano* idi ve yüksek kademeli bir diplomat ve bakan oldu. Statüsü, bir vaka incelemesini hak etmektedir. Kanuni Sultan Süleyman Nasi'ye iki ayrıcalıklı *ahdname* verdi (1564 ve 1565 tarihlerinde) ve onu *askeri* sınıfa dahil ederek Nakşa Dükası yaptı.[128] Salomon Aşkenazi[129] de Sultan III.Murad'a ve Sadrazam Mehmet Sokollu'ya hizmet etti, Osmanlı sedareti ile Venedik Balyosu Marcantonio Barbaro arasında aracılık yaptı. Birkaç yıl sonra da Floransa Büyük Dükası I. Francesco Medici'nin temsilcisi olan Bongianni Gianfigliazzi adına müzakereler yürüttü.

Her ne kadar *fıkıh* etnik ya da "milli" grupları kaale almasa da, bu kavramlar *Mühimme Defterleri*'nde yer almaktadır. Osmanlılar bir toplumun etnik bileşimine siyasi açıdan bakmazlardı ama bu, aradaki farkları görmezden geldikleri anlamına gelmez. Kaynaklarda imparatorluğun içindeki ve dışındaki farklı halklarla ilgili pek çok referans vardır. Aşağıdaki liste herkesi kapsamamakla birlikte gayrimüslim kategorileri hakkında bir fikir vermektedir.

Dubrovnik, Moldavya ve Transilvanya gibi Hıristiyan eyaletler harac ödeyen *re'aya* arasında sayılmıştır, zira her yıl altın cinsinden *harac maktu* ödemektedirler.[130] Ancak Dubrovnik haraç ödemeyi savaş yenilgisi sonucu değil barış anlaşması sonucu kabul ettiğinden Moldovya, Eflak ve Transilvanya'dan farklı bir konumda idi. Bu prensliklerin Hıristiyan yöneticilerinin statüsü Osmanlı kaynaklarında *haracgüzar* olarak geçer. Bu terim, haraç ödemekle birlikte *dâr ül-harb*'e dahil olmayan ("kefere ki dâr ül-harb olmiya"), ama *zimmi* de sayılmayan kâfirleri anlatmaktadır. Başka bir deyişle bunlar Osmanlı İmparatorluğu'na biat etmiş bir tür *zimmi askeri* sınfına girmektedirler. Osmanlı sultanlarına boyun eğmelerine rağmen bu ülkelerin yöneticileri imparatorluk bünyesinde belirli bir özerklikten yararlanmaktaydılar. Yurttaşları Osmanlı zimmileri olarak kabul görmekteydiler,

fakat Osmanlı topraklarında tacir olarak dolaştıklarında bir *ahdname*'den[131] yararlanırlardı: Osmanlıya tabi olmalarına rağmen, haracgüzarlar İstanbul'a elçi[132] gönderirlerdi. Dubrovnik'e III. Murad tarafından 1575'te verilen *ahdname* ile Dubrovnikli tacirler himaye altına alınmışlardı:

> Tacirleri benim yüce tanrının koruduğu topraklarımda ticaret yapabilirler; bu topraklara gelip gidebilirler. Kimse mallarına, hayvanlarına ve başka eşyalarına dokunamaz veya onları rahatsız edemez. Kimse onlardan yol vergisi [bâc] isteyemez.[133]

Anlaşmadan yoksun *harbi*'ler, yani Osmanlı nezdinde konsolosluğu bulunmayanlar, *müstemin*[134] gayrimüslimler arasında başka bir özel kategori oluşturmaktadır. Bu tip *harbi* 'yi tarif etmek için Osmanlılar "kendine ait elçisi olmayan potansiyel düşmanlar grubu" ("asitanede müstakil elçileri olmayan cümle harbi ta'ifesi")[135] şeklinde bir tekerleme uydurmuşlardı. Bu, Fransızların bir *ahdname*'den yararlanan yabancı devletlerin himayesi altında dolaşan tacirler için kullandıkları "korunan" anlamındaki "*protégés*" grubuna denk düşmektedir. 1580'de berat almadan önce Osmanlı İmparatorluğu'na Fransa'nın koruması altında giren İngiliz William Harborne bu statüdeydi.[136] 1598 ile 1599 arasında kısa bir süre görev yapan Şeyhülislam Hoca Sa'deddin Efendi tarafından verilen fetvaya[137] göre gayrimüslim yabancılara tanınan bu özel statü Hanefi bakış açısına uygundur, çünkü Fransa'ya tanınan *ahdname*lere uygun olarak oluşturulmuştur. Benzer bir durum Şeyhülislam Mehmed Efendi'nin Hollandalılara tanınan himaye için verdiği fetvada da karşımıza çıkıyor.[138]

Kapitülasyon verilmeyen devletlerin gayrimüslim tebaası Fransa ve Venedik konsoloslarıyla yapılmış himaye anlaşmalarından yararlanmaktaydılar. 16. yüzyıl sonundan itibaren bunlara İngiliz ve Hollanda otoriteleri de katıldı.

Başka ülkelerin genel bir berata dayanarak himayeden yararlanan *zimmi* tebaası bile Osmanlı *zimmi*'lerinden sosyal bakımdan farklı görülürdü; onların uluslararası ticaret amacıyla Osmanlı topraklarında geçici olarak bulunan ve ortak çıkarları olup ortak bir statüden yararlanan toplu birim oldukları varsayılmaktaydı.[139] Yerel ya da uluslararası ticaretle ilgilenen İranlı Ermenilerin durumu tam da böyleydi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç etmiş daimi bir ikametgâhı olmayan gayrimüslimler (*perakende*), ya da göçerler gibi başka gruplar (*teife*), dini aidiyetlerine bakılmaksızın, geleneksel cizye yerine *maktu* ya da *serbestlik* denilen bir toplu vergi öderlerdi. Osmanlı otoriteleri tarafından tescil edilmiş ve bağımsız toplu birim olarak kabul edilen Ermeni ve Çingene[140] topluluklar vardı. Bunlar aynı etnik-dini kökenden gelen ve özel bir vergiye tabi olup "İmparatorluk içinde uzun mesafeler arasında hareket serbestisine sahip"[141] olan gruplardan farklıydı. Bu "statü (...) Osmanlı otoriteleri tarafından bölgelerarası ticaret yapmak için verilmiş bir tür patent"[142] idi.

Hanefi kuramı imparatorluk ile değişik Hıristiyan ya da Hıristiyan olmayan devletlerle ya da onlara bağlı gruplar ve bireyler arasında fiilen kurulan çok çeşitli ilişkilere açıklık getirmemişti. Osmanlı ve Avrupa kaynakları imparatorluk topraklarında bir yerden başka bir yere giden ve Osmanlı tebaası olmayan Müslümanlar ile Hıristiyan Osmanlı tebaasının her tür riske karşı korunması gerektiğini yazmaktadır.

Dini sınıflamaların ağır basmasına rağmen Osmanlı otoriteleriyle yabancı devletler ve bireyler arasındaki ilişkiler erken modern çağda Avrupa'da Yakın ve Ortadoğu'da geçerli olan jeopolitik gerçekliğin bir parçası idi. Ayrıca, imparatorluğun hem merkezi hem de taşra yönetimlerinde belirli bir esneklik ve dinamizm hâkimdi.

Osmanlı medeniyeti homojen olmaktan çok uzaktı. Osmanlılar fevkalade çeşitli bir kültür, din ve dil alanını idare edebilecek tekniklere sahiptiler. Kurumlarının değişen şartlara uyum gösterme yeteneği, esnekliği ve pragmatizm Osmanlıların 20. yüzyıl başına kadar iktidarı koruyabilmelerine olanak tanımıştır. Bu esneklik ve pragmatizm Osmanlı merkezi bürokrasisi tarafından esas olarak var olan düzeni ve kendi konumunu korumak için kullanılmıştır. Dolayısıyla merkezi bürokrasinin konumunu tehdit edebilecek kurumsal değişikliklere başka konularda olduğundan daha fazla direnç gösterilmiştir.

Sonuçlar

Osmanlı ve İslam hukuku araştırmalarında mevcut olan akademik bölünme bugün hâlâ sürmektedir. Eskiden Osmanlı araştırmaları Osman-

lı hukukunu çok ender olarak İslam bağlamına oturdurdu. İkinci yaklaşım ise Osmanlı hukuk düşüncesinin genel olarak İslam hukuku için fazla bir anlamı olmadığı görüşündeydi. Aslında her iki alan da çok uzun bir süreden beri kendi içinde, dış etkilere kapalı biçimde yürütülen bir tartışma geleneğine sahipti.

Ancak son birkaç on yıl içinde İslami içtihad ile hukuki uygulama arasındaki ilişkiye artan bir ilgi gösterilmeye başladı ve bunları bağdaştırma çabaları öne çıktı. Osmanlı hukuku, İslam hukukunun esnekliği ve tarihi bağlama duyarlılığı konusunda, zaman içinde donmuş bir hukuk sistemi olarak görülegelen *fıkıh* anlayışını çürüten bir kanıt olarak dikkat çekti. Osmanlı araştırmalarında hukuk kuramı ile fiili uygulama arasındaki ilişkiyi ele almak, günümüzde hızla gelişen bir ilgi konusudur. İslami hukuk söylemi üzerinde çalışan tarihçiler de Osmanlı hukuki kayıtlarını İslam hukuk tarihinin kaynaklarından biri olarak ele almaya başladılar.

Sonuç olarak, erken modern dönemde Akdeniz'de gördüğümüz aracıların yasal statüsünün en az üç veçhesi, bu insanların insanlığın Hıristiyan ve Müslüman olarak iki dünyaya ayrıldığı iddiasına karşı benimsedikleri çelişkili tavrı ortaya koymak bakımından üzerinde durulmayı hak ediyor. Bunlardan ilki, imparatorluğun yabancı güçlerle olan ilişkilerine getirilen Osmanlı hukuki ve siyasi bakışıdır. Devletlerle ve bireylerle ilişki kurarken Osmanlı hükümetleri idari ve siyasi eylemlerini farklı yerel hukuk uygulamalarına dayandırmışlardır.

İkinci olarak zaman içinde ortaya çıkan değişme mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır: Her ne kadar İslami *fıkıh* kuramına göre hâkim konumdaki bir Müslüman yönetici Müslüman olmayan bir düşman ile barış içinde olamaz idiyse de, fiiliyatta Osmanlı döneminde dış ilişkiler büyük ölçüde karşılıklılık (bilateralizm) temeline dayandırılmıştır.

Üçüncü olarak, Osmanlı uluslararası ilişkiler kuramı sadece Hanefi fıkhının hukuki kuramına dayalı kendi iç söylemine bakılarak anlaşılamaz. Yerel gelenekler, zaman zaman *fıkıh* kurallarında derin değişiklikler yaratmak bakımından çok önemli bir rol oynamıştır. Hanefi kuralları duruma uygun olup işe yaradıkları sürece Osmanlı hükümeti bunlara harfiyen uymuştur; fakat ticari, siyasi ya da uluslararası hususlar gerektirdiği zaman

normları değiştirmekte de hiç tereddüt etmemiştir. Hanefi fıkhının terminolojisini koruyarak, Osmanlılar aslında işlerini pragmatizme ve karşılıklılık esasına uygun olarak yürütmüşlerdir. Suraiya Faroqhi'nin belirttiği gibi, "İster Müslüman ülkelerden ister "dâr ül-harb"dan gelsinler, yabancı hükümdarlara bağlı tebaanın Osmanlı topraklarında ortaya çıkmaları esas olarak ticaret yapma amacına bağlıdır."[143] Bununla birlikte, hukuk uygulaması hukuk kuramına yer yer ters düşse de, bu bir kural değildi.[144] Aslında, Osmanlı politikası oluşturulurken çeşitli biçimleriyle gelenek/örf merkezi ve belirleyici bir önem taşımıştır. Osmanlı resmi görevlileri dış ve iç işler arasında katı bir ayrım yapmaktan özenle kaçınmışlardır. Osmanlı topraklarında yerleşmiş bir yabancıya *zimmi* yapılarak tebaa statüsü verilmesi sık rastlanan bir uygulamadır. Erken Osmanlı döneminde, tıpkı Selçuklular ve Memlûklar zamanında da olduğu gibi, Müslüman ve Hıristiyan yöneticiler birbirlerini eşit olarak kabul etmişlerdir.

Notlar

1 Walter Dostal, Wolfgang Kraus (der.) *Shattering Tradition: Custom, Law and the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, Londra, 2005; B. Johansen, "Coutumes locales et coutumes universelles: aux sources des régles juridiques en droit musulman hanefite," *Annales islamologiques*, XXVII (1993), s. 29-35.

2 Hilmar Krüger, *Fetwa und Siyar*, Harrassowitz, Wiesbaden, 1978.

3 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, s. 216-251.

4 Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Volume 1, 1300-1600), Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 188. Ayrıca bkz. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul, 2000.

5 İnalcık, *An Economic and Social History, a.g.e.*, s.188.

6 Bu konuda bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Kanunname," *İA.*, VI, 186,194; Ruth Miller, "The legal history of the Ottoman Empire," *History Compass* 6/1 (2008): 286–296; İlhan Bilen, *Osmanlı Hukukunda Örfün Yeri*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Ulema Sınıfı," *Türk Yurdu*, 19 (2000), s. 188-191.

7 Barkan, "Kanunname," s. 192.

8 "Azınlık ara kesitler" ifadesi kırk yıl kadar önce Blalock tarafından kullanılmıştır. Bkz. Hubert M. Blalock, *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, Wiley, New York 1967, s. 79-84. Birkaç yıl sonra bir sosyolog bu "azınlık ara kesit" denen insanları yeni bir yerde daimi olarak yerleşme niyeti olmayan "geçici oturanlar" olarak tanımladı ve sınıflandırdı. Bkz. Edna Bonacich, "A theory of middleman minorities," *American Sociological Review*, 38-V (1973), s. 583-594. Azınlık ara kesitler

alanındaki araştırmalar topluluğun sosyoekonomik yapısı ve hem azınlık grubuyla hem de dışarıyla olan ilişkileri üzerinde durmaktadır. İç tutarlılık ya da çözülme ve kültürel muhteva dışardakilerle olan bağlarla ilişkilidir. Bkz. Walter P. Zenner, *Minorities in the Middle: A Cross-Cultural Analysis*, State University of New York Press, Albany, 1991, s. 1-26.

9 Gilles Veinstein "Retour sur la question de la tolérance ottomane au XVIe siècle," Bartolomé Bennassar-Robert Sauzet (der.), *Chrétiens et musulmans à la Renaissance. Actes du 37e colloque international du CESR (1994)*, Honoré Champion, Paris, 1998, s. 415-426.

10 Müslüman olmayan devletlere Osmanlılardan önce tanınan ayrıcalıklar için bkz. John Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (bundan böyle *BSOAS olarak anılacaktır*), 28-3 (1965), s. 483-523; Pier Silverio-Leicht ve Guido Astuti, "La posizione giuridica delle colonie di mercanti occidentali nel Vicino Oriente e nell'Africa del Nord nel medio evo," *Mémoires de l'Académie Internationale de Droit Comparé*, 3-III, Roma 1953, s. 133-146.

11 Yavuz Ercan, "Non-Muslim communities under the Ottoman Empire (*Millet* system)," Kemal Çiçek (der.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, Yeni Türkiye, Ankara, 2000, II, s. 381-391; Fatma Acun, "Osmanlı imparatorluğunda gayrimüslim din adamlarına verilen imtiyazlar: 16. Yüzyılda Tur-i sina Manastırı," *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002*, II. Cilt II, Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 1402-1411.

12 E. Natalie Rothman, "Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean," *Comparative Studies in Society and History*, 51-IV (2009), s.. 771-800; Vesna Miović-Perić, "Dragomans of the Dubrovnik republic: Their training and career," *Dubrovnik Annals*, 5 (2001), s. 81-94. Tercümanların o dönemde başka yerlerdeki rolü için (örn. Asya'daki Portekiz İmparatorluğu'nda) bkz. Dejanirah Couto, "The role of interpreters, or *linguas*, in the Portuguese empire during the 16th century," *e-Journal of Portuguese History*, 1-II (2003), s. 1-10.

13 Lucette Valensi, "Inter-communal relations and changes in religious affiliation in the Middle East (seventeenth to nineteenth centuries)," *Comparative Studies in Society and History*, 39-II (Nisan., 1997), s. 251-269; E. Natalie Rothman, "Becoming Venetian: Conversion and transformation in the seventeenth-century Mediterranean," *Mediterranean Historical Review*, 21-I (2006), s. 39-75.

14 Haim Gerber, "Muslims and Zimmis in Ottoman economy and society: encounters, culture and knowledge," Raoul Motika-Christoph ve Herzog-Michael Ursinus (der.), *Studies in Ottoman Social and Economic Life*, Orientverlag, Heidelberger, 1999, s. 99-124.

15 Robert Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the 16th and 17th Centuries," Benjamin Braude, Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, Holmes and Meier, New York, 1982, s. 130.

16 *A.y.*, s. 130-131.

17 Ortodoks Rumlar genellikle hemen Müslümanların ardından gelirdi, onları Ermeniler izlerdi. Yahudiler İstanbul'daki gayrimüslim grupların en küçüğü idi. Bkz. Braude-Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, a.g.e.*; Avigdor,Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, Darwin Press, Princeton NJ, 1994; Kemal Çiçek (der.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation, a.g.e.*, c. II; Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

18 Gilles Veinstein, "La prise de Constantinople et le destin des *zimmis* ottomans," György Hazai (der.), *Mélanges en l'honneur d'Elizabeth A. Zachariadou, Archivum Ottomanicum*, 23, özel sayı (2005-2006), s. 335-346; Nicola Lorga, "Le privilege de Mohammed II pour la ville de Pera (1 Haziran 1453)," *Academie Roumaine, Bulletin de la section historique*, II (1913-14), s. 11-32.

19 Halil İnalcık, "Ottoman Galata 1453-1553," Edhem Eldem (der.), *Première Recontre Internationale sur l'Empire Ottomane et la Turquie Moderne. 18-22 Ocak 1985*. Institut National des Langues et Civilisations Orientals, Isis, İstanbul 1991, s. 17-116; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, The Merchants of Genoa in Turkey*, C.U.P., Cambridge, 1999.

20 1585'te, Venedik *Balyos*'u, Gianfrancesco Morosini, bu özel alanı mükemmelen tasvir eder: "Alloggiavano tutti nelli proprj quartieri del loro capo senza alcun disordine, né pur parola si sentiva, e se bene andavano camminando per l'esercito cristiani ovvero ebrei, non era da alcuno fatto un minimo dispiacere, e più sicuramente si andava per gli alloggiamenti dei soldati, che non si faceva per la medesima città di Costantinopoli," "Relazione di Gianfrancesco Morosini, bailo a Costantinopoli, letta in Senato l'anno 1585", Eugenio Alberi (der.), Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato, seri III, c. I, Clio, Floransa, 1840, s. 260.

21 José Alberto Rodrigues Da Silva Tavim, "In the shadow of empire: Portuguese Jewish communities in the sixteenth century," Liam Matthew Brockey (der.), *Portuguese Colonial Cities in the Early Modern World*, Ashgate, Farnham, 2008, s. 17-39; Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Darwin Press, Princeton, NJ, 1992.

22 Paolo Preto, *I Servizi segreti di Venezia*, Feltrinelli, (Net - Collana: Storica n. 157), Feltrinelli, Milano. 2004; José Alberto Rodrigues Da Silva Tavim, "From Setúbal to the Sublime Porte: The Wanderings of Jácome de Olivares, New Christian and Merchant of Cochin (1540-1571)," Sanjay Subrahmanyam, Kenneth MacPherson (der.), *Santa Barbara Portuguese Studies, cilt. II - Special Issue: The Portuguese and the Pacific* II, Center of Portuguese Studies at the University of California, Santa Barbara, 1995, s. 94-134.

23 Maria Fusaro, "Commercial networks of cooperation in the Venetian Mediterranean: the English and the Greeks, a case study," *Annales* 2003 (no.3), s. 605; Edhem Eldem, "Capitulations and western trade," Suraiya Faroqhi (der.), *The Cambridge History of Turkey, 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 311.

24 Richard Clogg, "The Greek *millet* in the Ottoman Empire," Braude-Lewis, *Christians and Jews, a.g.e.*., s. 185-208.

25 Ina Baghdiantz McCabe, "Global trading ambitions in diaspora: the Armenians and their Eurasian silk trade, 1530-1750," Ina Baghdiantz McCabe, Gelina Harlaftis, Ioanna Pepelasis Minoglou (der.), *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History*, Berg, New York, 2005, s. 27-50; Sushil Chaudhury, "Trading networks in a traditional diaspora: Armenians in India, c. 1600-1800," *a.y.*, s. 51-71; Michel Aghassian, Kéram Kévonian, "Le commerce arménien dans l'Océan Indien aux 17e et 18e siècles," Denis Lombard, Jean Aubin (der.), *Marchands et hommes d'affaires asiatiques dans l'Océan Indien et la Merde Chine XIII-XXe siècles*, Editions de l'EHESS, Paris 1988, s. 155-182; R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Economic History Review*, 26 (1973), s. 38-62.

26 Amnon Cohen, "The Ottoman approach to Christians and Christianity in sixteenth-century Jerusalem," *Islam and Christian-Muslim Relations*, 7-II (1996), s. 205-212.

27 Bkz. *Mühimme Defterleri* (bundan böyle MD), Türkiye devlet arşivi tarafından faksimile olarak yayınlanmaktadır. Örneğin: 7 Numaralı *Mühimme Defteri* (975-976/1567-1569), T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1999; *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996.

28 Alexander H. de Groot, *The historical development of the capitulatory regime in the Ottoman Middle East from the fifteenth to the nineteenth centuries*, Maurits H. van den Boogert-Kate Fleet (der.), *The Ottoman Capitulations: Text and Context, Oriente Moderno*, C. XXII (LXXXIII), 3, 2003, s. 575-604; Niels Steensgaard, *Consuls and Nations in the Levant from 1570-1650, Scandinavian Economic History of Review* 15 (1967), s. 13-55.

29 Maurits H. van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System. Qadis, Consuls and* Beratlis *in the 18th Century*, Leiden, Boston, Brill, 2005.

30 Alexander H. de Groot, *The historical development, a.g.e.*, s. 595-600; Géraud Poumarède, "Négocier près la Sublime Porte: jalons pour une nouvelle histoire des capitulations franco-ottomanes," Lucien Bély (der.), *L'invention de la diplomatie*, Paris, 1998, s. 71-85; Jensen De Lamar, *The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy, The Sixteenth Century Journal*, Cilt. 16, No. 4 (Kış, 1985), s. 451-470; Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Hachette et Cie, Paris,1896.

31 Hans Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomatics: The *Ahd-Names*. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents," monografi, *Electronic Journal of Oriental Studies*, 1-II (1998), Bkz. http://www2.let.uu.nl/Solis/anpt/ejos/EJOS-I.2.html [13 Agustos 2000]; Alexander H. de Groot, *The historical development, a.g.e.*, s. 587-595.

32 Suraiya Faroqhi, "Ottoman attitudes towards merchants from Latin Christendom before 1600," *Turcica*, 34 (2002), s. 69-104.

33 G. Schmidt, "The Levant trade and the Mediterranean Sea," *De Economist*, 104-1 (1956), s. 175-197.

34 Mehmet Bulut *Ottoman-Dutch Economic Relations: in the Early Modern Period 1571-1699*, Uitgeverij Verloren, Utrecht, 2001; Alexander H. De Groot, *Ottoman Empire and The Dutch Republic, A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630*, Leiden, İstanbul 1978; G. R. B. Erdbrink, "XVII. Asırda Osmanlı-Hollanda Münasebetlerine Bir Bakış," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1974), s. 159-180.

35 Kraliçe I. Elizabeth'in padişaha gönderdigi ilk mektup 1579 tarihlidir, İngiliz tacirlerine Doğu Akdeniz'de ticaret yapma izni talep eder. Bkz. Susan A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey: A documentary study of the first Anglo-Ottoman relations*, dok. X,Oxford University Press, Londra, 1977, s .69; ayrıca bkz. Arthur Leon Horniker, "Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612," *The Journal of Modern History*, 18-IV (1946), s. 289-305.

36 Bu konuda çok fazla yayın vardır. Bkz. Örnegin, Robert C. Davis ve Benjamin Ravid (der.), *The Jews of Early Modern Venice*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra 2001; Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Brill, Leyden-New York, 1995. B. D. Cooperman, "Venetian policy towards Levantine Jews and its broader Italian Con-

text," Gaetano Cozzi, (a cura di), *Gli Ebrei e Venezia secoli XIV-XVIII (Atti del Convegno internazionale organizzato dall'Istituto di storia della società e dello stato veneziano della Fondazione Giorgio Cini, Venezia, Isola di San Giorgio Maggiore, 5-10 giugno 1983)*, Edizioni di Comunità, Milano, 1987, s. 65-84.

37 Eric Dursteler, *The Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2006; Nora Seni, "Istanbul Mahalle and Venitian Ghetto. Is the comparison relevant?," Kudret Emiroğlu, Eyüp Özveren, Süha Ünsal, Oktay Özel (der.), *Akdeniz Dünyası*, İletişim, İstanbul, 2006, s. 161-172.

38 Faroqhi, "Ottoman attitudes ," *a.g.e.*, s. 85.

39 MD, XXIX, n. 418.

40 Örnekler için bkz. Hacı Osman Yıldırım ve diğ. (der.), *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, [(tıpkıbasım) ve (Özet - Transkripsiyon ve indeks)], T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, nn. 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316; MD, LVIII, nn. , 306, 437, 506, 507, 508. Ayrıca bkz. n. 37.

41 Skilliter, *William Harborne, a.g.e.*, s. 234

42 Tijana Krstic, "Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate: Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confessionalization," *Comparative Studies in Society and History*, 51-1 (2009), s. 35–63; Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam*, O.U.P., Irvine, 2007.

43 Salahi R. Sonyel, "The protégé system in the Ottoman empire," *Journal of Islamic Studies*, 2-1 (1991), s. 56-66.

44 Mantran, "Foreign Merchants," *a.g.e.*, s. 132.

45 Maurits H. van den Boogert, "Consular jurisdiction in the Ottoman legal system in the eighteenth century," Maurits H. van den Boogert-Kate Fleet (der.), *The Ottoman Capitulations: Text and Context, Oriente Moderno*, Cilt XXII (LXXXIII), 3 (2003), s. 613-634.

46 Faroqhi, "Ottoman attitudes ," *a.g.e*, s. 88, s. 99.

47 Mehmet A. Aydın., *İslam Osmanlı Hukuku*, İstanbul 1985; Haim Gerber, "Sharia Kanun and Custom in the Ottoman Law: The Court Records of 17th-Century Bursa," *International Journal of Turkish Studies*, 2-1 (1981), s. 131-147.

48 Klasik Hanefi düşüncesi için bkz. Brannon M. Wheeler, *Applying the Canon in Islam: The Authorization and Maintenance of Interpretive Reasoning in Hanafi Scholarship*, State University of New York Press, Albany, 1996.

49 Mehmet Şener, *İslâm Hukukunda Örf*, Öğrenci Basımevi, İzmir 1987; Bu konulara genel bir yaklaşım için bkz. Ayman Shabana, "*Urf* and *adah* with the framework of al-Shatibi's legal methodology," *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 7/6-1 (2006), s. 47–65.

50 Irit Bligh-Abramski, "The judiciary (*Qadis*) as a governmental-administrative tool in early Islam," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35-1 (1992), s. 40-71.

51 Catalina Hunt, "The Romanian lands in the sixtheenth century: Their juridical status accordinog to Ottoman Law," Faruk Bilici, Ionel Candea, Anca Popesco (der.), *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siecles). Etudes àl la mémoire de Mihail Guboglu*, Musée de Traila-Editions Istros, Traila, 2007, s. 391-415.

52 Robert Gleave-Eugenia Kermeli (der.), *Islamic Law: Theory and Practice*, I. B. Tauris, Londra, 1997.

53 John Makdisi, "A reality check on *istihsan* as a method of Islamic legal reasoning," *UCLA Journal*

of Islamic and Near Eastern Law, 2-1 (2002-3), s. 99-127; Mohammad Fadel, "*Istihsan* is nine-tenths of the law: the puzzling relationship of *usul* to *furu'* in the Maliki *madhhab*," Bernard Weiss (der.), *Studies in Islamic Legal Theory*, Brill, Leiden, 2002, s. 161-76.

54 Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford University Press, Stanford, 1997; Richard C. Repp, *The Müfti of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Ithaca Press, Londra-Oxford, 1986.

55 Van den Boogert, "Consular jurisdiction," *a.g.e.*,

56 Karşılaştır: *El-fetâvâ el-Âlemgiriyye*, Dârü'l-kütüb-i İlmiye, Beyrut, 2000, c. 2, s. 209.

57 Majid Khadduri, "Islam and the Modern Law of Nations," in *The American Journal of International Law*, c. 50, No. 2 (Apr., 1956), s. 358-372; Muhammad Hamidullah, *Muslim Conduct of State, Being a Treatise on Siyar*, 7th (der.), Ashraf, 1977 ; Labeeb Ahmed Bsoul, *International Treaties (*Mu'ahadat*) in Islam: Theory and Practice in the Light of Siyar*, yayınlanmamış doktora tezi, McGill University, Montreal, Ağustos 2003; Nadira Mustapha, *Muhammad Hamidullah and Islamic Constitutional Law*, yayınlanmamış doktora tezi, McGill University, Montreal, Haziran 2002.

58 Gilles Veinstein, "Le statut de *musta'min* entre droit et politique," Eugenia Kermeli-Oktay Özel, (der.), *The Ottoman Empire. Myths, Realities and 'Black Holes.' Contributions in Honour of Colin Imber*, The Isis Press, İstanbul, 2006, s. 189-201; Emile Tyan, *Institutions du droit public musulman*, cilt. I, Recueil Sirey, Paris, 1954, s. 426; Muhammad Hamidullah, "Extraterritorial capitulations in favour of Muslims in classical times," *Islamic Research Association Miscellany*, I, 1948, s. 47-60; Armand Abel, "L'etranger dans l'islam classique," *L'etranger*, (Recueils de la Societe Jean Bodin, IX), Editions de la Librairie Encyclopedique, Brüksel, 1957, 331-351.

59 İsmet Binark (der.), *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, [tıpkıbasım ve Özet - Transkripsiyon ve indeks], T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, n. 627.

60 Osmanlı zamanında bu meselelerin Hanefi bakış açısından bir yorumu için bkz., Nicola Melis, *Trattato sulla guerra. Il* kitâb al-ğihâd *di Molla Hüsrev*, Aipsa, Cagliari, 2002, s. 151-161.

61 Bu önemli âlimle ilgili olarak bkz. Charles E. Bosworth, "al-Kalkashandî," in *The Encyclopaedia of Islam. New edition*, önde gelen birçok oryantalist tarafından hazırlanmıştır, IV, Brill, Leiden, 1997 (3rd baskı), s. 509-511.

62 Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ fi Kitabeti'l-İnşa*, Kahire, (1913-19), bl. 13, s. 342. Ayrıca bkz. Michele Amari, "De' titoli che usava la cancellaria de' Sultani di Egitto nel XIV secolo scrivendo ai reggitori di alcuni Stati italiani," *Atti della Reale Accademia dei Lincei*, Seri III, 12 (1883-4), s. 507-34.

63 John Wansbrough, "The Safe-Conduct in Muslim Chancery Practice," *BSOAS*, 34-1 (1971), s. 20-35.

64 Bkz. Jan Reychman-Ananias Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, Andrew S. Ehrenkreutz tarafından gerçekleştirilen genişletilmiş yayın ve yeni tercüme, Mouton, The Hague 1968; Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomatics," *a.g.e.*

65 Ahmed Akgündüz tarafindan yayınlanan fetvalar ile kaşılaştır: *Osmanlı Kânûnnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, OSAV, İstanbul, 2000, 9 cilt.

66 Willam Heffening, "Murtadd," *EI2*, IV, s. 635-636.

67 Veinstein, "Le statut de *musta'min*," *a.g.e.*

68 Viorel Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*, (East

European Monographs, DLXII), Boulder, Colarado: Columbia University Press, New York, 2000, s. 129-130.

69 Khadduri, *a.g.e..*; John Kelsay, *Islam And War: A Study in Comparative Ethics*, Louisville, KY: Westminster/John Knox Press, 1993.

70 Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica*, 29 (1987), s. 7-27.

71 Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of _ahdnames and Other Documents*, Brill, Leiden, 2000, s. 117-118.

72 *A.y.*, s. 80.

73 *A.y.*, Ayrıca bkz. Viorel Panaite, "Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman-Polish Treaties," *Revue des Études Sud-Est Européennes, Institut d'Études Sud-Est Européennes*, Bükreş, XXXII, 3-4, 1994, s. 259-76.

74 Gustav Bayerle, "The compromise at Zsitvatorok," *Archivum Ottomanicum*, 4 (1980), s. 5-53.

75 Bu eski kentin adı zaman içinde değişmiştir: Önceleri Lemberg, Leopolis, L'viv, L'vov diye adlandırılan kent sonradan Lwów oldu (Türkçede Lvov).

76 Eski, klasik ve klasik- sonrası dönemlerin önde gelen Hanefi bilginlerini anlatan kısa bir eser için bkz. Ya'akov Meron, "The development of legal thought in Hanafi texts," *Studia Islamica*, 30 (1969), s. 73-118. Ayrıca bkz. Baber Johansen, *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*, (Studies in Islamic Law and Society, 7), Brill, Leiden, 1999; Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Clarendon, Oxford 1979; ayrıca bkz. *al-Mawsû'at al-fiqhiyya, wazârat al-awqâf al-islâmiyya, altabâ'a al-tanî*, Kuveyt, 1983, 45 cilt.

77 John Kelsay, "Al-Shaybani and the Islamic Law of War," *Journal of Military Ethics*, 2-1 (Mart 2003), s. 63-75; Khadduri, Majid, *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar translated with an introduction, notes and appendices*, John Hopkins Press, Baltimore, 1966.

78 Es-Serahsi, *El-Mebsut*, 30 cilt., Kahire 1324 (tıpkıbasım Beyrut, t.y.); Kahire 1951 (yeni baskı 1971).

79 Ali bin Ebi Bekr el-Merginani, *El-hidaye, Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî, Mektebetü'l-Büşrâ*, Bainter (der.), Darul Ishaat, Kahire, 2005. Bkz. ayrıca Hamilton'un eski çevirisi, *The Hedaya, or Guide: A Commentary on the Mussulman Laws*, W. H. Allen, Londra, 1870.

80 Kemâlü'd-Din İbn el-Hümam Muhammed Abdi'l-Vâhid es-Sivâsî Mısır'ın İskenderiye kentinde doğmuştu. Sivas kentinde kadı oldu. *Furû' al-fiqh* ve *usûl al-fiqh* adlı eseri çok etkili olmuştur.

81 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî Şerhi Gurerü'l-ahkâm / Te'lîf el-Kâdî Eş-şehîr bi-Molla Husrev el-Hanefî ve bi-hâmişihi, Hâşiye Ebî el-İhlâs eş-Şeyh Gassân ibn Ammâr ibn el-Vefâ'i el-Şurunbulalî*, el-Matba'a el-Âmire el-Şerefiyye, Kahire, 1304/1887; Melis, *Molla Hüsrev, a.g.e.*, s. 87-94; Richard Repp, "Some observation on the development of the Ottoman Learned hierarchy," Nikki R. Keddie (der.), *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*, Berkeley, University of California Press, 1972, s. 30.

82 İbrahim el-Halebi 1517'de Osmanlılar tarafından fethedildiğinde Mısır'da yaşıyordu ve ardından imparatorluğun yeni başkentine, İstanbul'a göç etti. Orada 90 yaşında iken 956/1549'da öldüğünde yıllarca ders vermiş ve yeni bir tilmiz kuşağı yetiştirmişti.

83 İbrahim bin Mumammed el-Halebi, *Mülteka-l-Ebhür* (der.), Vehbi el-Albani, 2 cilt., Beyrut, 1409/1989.

84 En saygın örnek Joseph Schacht'ınkidir. *Introduction to Islamic Law* (Oxford University Press,

Londra 1964) adlı eserinin ikinci cildi al-Halabî'nin çalışmasına dayalıdır. Ayrıca, Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman, divisé en deux parties, done l'une comprend la législation mahométane, l'autre, l'histoire de l'Empire othoman*, 3 cilt, Paris, 1787-1820.

85 Bu eserin İngilizce tercümesi için bkz. Muhammad ibn 'Alî haskafi, *The Durrul mukhtar of Muhammad ala-ud-din Haskafi: being the well-known commentary of the Tanwirul absar of Muhammad ibn Abdullah Tamartashi with an English translation by Brij Mohan Dayal*, C. M. Dayal, Anglo-Arabic Press, 1913.

86 Rudolph Peters, "Idjtihâd and Taqlîd in 18th and 19th Century Islam," *Die Welt des Islams*, Yeni seri, cilt. 20, sayı 3/4 (1980), s. 131-145. *Taklid* yapan kişiye *mukallid* denir.

87 Hamid Algar, "Q. 21: 78-9: A Qur'anic basis for *ijtihad*?," *Journal of Qur'anic Studies*, 4-II (2002), s. 1-22; Éric Chaumont, "La problématique classique de l'*ijtihâd* et la question de l'*ijtihâd* du prophète: *ijtihâd, wahy* et *'isma*," *Studia Islamica*, 75 (1992), s. 105-39.

88 Sumbul Ali-Karamali-Fiona Dunne, "The *ijtihad* controversy," *Arab Law Quarterly*, 9, 1994, 238-57; Wael Hallaq,"Was the gate of ijtihad closed?," *International Journal of Middle East Studies*, 16, 1984, 3-41; Bernard Weiss, "Interpretation in Islamic law: the theory of *ijtihad*," *American Journal of Comparative Law*, 26, 1978, 199-212.

89 Christopher Melchert, "How hanafism came to originate in Kufa and traditionalism in Medina," *Islamic Law and Society*, 6-III (1999), s. 318-347; Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964, s. 69-73, 209-210; Noel Coulson, *History of Islamic Law*, Edinburg, 1964, s. 81-82.

90 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 9-20, 37 ff.

91 Bkz. Örneğin, *Ed-Dürrü'l-yetîme fi'l-ganîme* (Esad Efendi, 1027/25, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul). Ayrıca bkz. et-Tahtavî, *Kitâbu Hâşiyetü'l-âlim ve'l-allâme ve'l-hibre'l-fahhâme eş-Şeyh Ahmed et-Tahtavî alâ Merâki'l-felâh, Şerhu Nûru'l-izâh*, el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Amiriyye, Kahire, 1318/1900.

92 Wael B. Hallaq, *Authority, Continuity, and Change in Islamic Law*, Cambridge, 2001; Barber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, Londra, 1988, s. 1-2.

93 Johansen, *Contingency in a Sacred Law*, a.g.e., s. 447.

94 *A.y.*.

95 Hallaq, *Authority ...*, *a.g.e.* s. 166.

96 *İftâ*'nın işlevi konusunda bkz. Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick, David Powers (der.), *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, (Harvard Middle Eastern Studies), Harvard University Press, 2005; U. Heyd, *Some aspects of the Ottoman fetva*, BSOAS, XXXII (1969), s. 35-56.

97 Imber, *Ebu's-su'ud, a.g.e..*; Engin Deniz Akarlı, "Review to Ebu's-su'ud, The Islamic Legal Tradition by Colin Imber," *Islamic Law and Society*, 6-II (1999), s. 284-288; Mustafa E. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, Enderun, İstanbul, 1972.

98 *Hadâyıku'l-hakâyık li-Tekmileti'ş-Şakâyık*, İstanbul 1268, s. 185.

99 Najwa al-Qattan, "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Automony and Religious Discrimination," *IJMES*, 31 (1999), s. 429-444.

100 Osmanlı Türkçesine tercüme konusunda bkz. Mustafa İsen, "Türkçe'nin Yazı Dili Oluşumunda Çevirinin Rolü" Yediyıldız, Bahaeddin (der.), *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma*, Ankara 2003, s. 137-151;

Berrin Aksoy, "Translation activities in the Ottoman empire," *Journal des Traducteurs/Meta: Translators' Journal*, 50-III (2005), s. 949-956; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1997.

101 Metin için bkz. Peçevi, *Ta'rih* (İstanbul, 1283/1866), 1, 486-87; ayrıca Düzdağ, *Ebussu'ud Efendi fetvaları*, cit., n. 478. Zikr. Victor L. Ménage, "The English Capitulation of 1580: A Review Article," *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), s. 373-383.

102 Mes'ele adlı bu fetvanın tam metni şöyledir: Sabıkan vilâyet-i dâr-i İslâmdan olup, ba'de zamanin küffâr-i hâksâr müstevli olup,, ve menâbir ü mehâfilin 'alâim-i küfr ü dalâlet ile mâlâmâl edip, nice türlü ef'âl-i habise ile dîn-i İslama ihanet kasdın eyleyip, ve etrâf-ı âleme evzâ'-ı kabîhaların işâ'at eyleseler. Padişâh-ı dinpenah hazretleri, hamiyet-i İslâm muktezâsınca, diyâr-i mezkûru küffâr-i rûsiyâh elinden alıp, dâr-i İslama ilhak eylemeğe 'azîmet ve himmet buyursalar, sabıkan mezkûr keferenin tasarruflarında olan ahar vilâyetler musâlâha olundukta ellerine verilen ahid-nâmede, mezkûr vilâyet dâhil olmak ile, şerî'at-i mutahhara mucebince, mezkûr ahid-nâme nakzına azîmet buyurmalarına mâni' olur mu beyan buyurula? Elcevap: Asla mâni' olmak ihtimâli yoktur. Pâdişâh-i ehl-i İslâm (e'azzallâhu ensârahu) tevâif-i kefere ile sulh eylemeği ol vakit meşru' olur ki, kâffe-i müslimîne menfa'at ola. Menfa'at saymayıcak asla sulh meşru' değildir. Müşahede olunup müebbed yahud muvakkat sulh olunduktan sonra, menfa'at bu zamanda bozulması enfa' görülse, elbette bozmak vâcîb ve lâzım olur. Hazreti Resûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) hicret-i nebeviyyenin altıncı yılında, küffâr-ı Mekke ile on yıl sulh edip hazreti Ali (k-remallahu vecheh) müekked ahidnâme yazıp, mu'âhede mukarrere kılındıktan sonra, gelecek yıl bozmak enfa' görülüp, hicretin sekizinde üzerlerinde varıp, Mekke-i mu'azzamayı feth buyurmuşlardır. Hazret-i halîfe-i rabbul 'âlemin azîmet-i hümâyunlarında, cenâb-ı Risâlet-penâh (sallallahu aleyhi ve sellem) hazretlerinin sünnet-i şeriflerine iktidâen buyurmuşlardır. Müstetbi'i feth-i mübîndir. Bi'inâyet-illâh-ilmelik-ilmu'in," Düzdağ, *Ebussu'ud Efendi fetvaları*, *a.g.e.*, n. 478.

103 Ménage, "A Review Article," *a.g.e.*

104 Düzdağ, *Ebussu'ud Efendi fetvaları*, *a.g.e.*, n. 478.

105 Panaite, *The Ottoman Law of War and* Peace, a.g.e., *s. 246-248;* F. A. Belin, *Des capitulations et traits de la France en Orient, Paris, 1870.*

106 Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It.* I.B. Tauris, Londra, *2004, s. 10 ff.*

107 Arbel, *Trading Nations, a.g.e.*.

108 Bonacich, "Middleman minorities," *a.g.e.*, s. 584.

109 Van den Boogert, "Consular jurisdiction," *a.g.e.*.

110 Murat Şener-Nurullah İşler (der.), *6 Numaralı Mühimme Defteri I (972/1564-1565)*, (Özet-Transkripsiyon ve İndeks), Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri, Ankara 1997, n. 1359; MD 3, n. 1306.

111 "E una cosa è grandemente da considerare, che per mala interpretazione dei capitoli, è permesso che gli Ebrei navighino con nostre navi e galere come Veneziani, e questo non dicono i capitoli; però non tutto in un tratto si potrà provvedere, che per gli Ebrei il Turco non cura nulla," "Relazione dell'Impero Ottomano di Marino Cavalli, stato Bailo a Costantinopoli nel 1569" içinde, Eugenio Alberi (der.), *Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato*, raccolte, edite ed annotate da Eugenio Alberi, seri III, cilt. I, Clio, Floransa, 1840, s. 275.

112 Archivio di Stato di Firenze (bundan böyle, ASF), Mediceo del Principato (bundan böyle, MdP), cilt 257, dok. 16116, f. 98, 1582 Ocak 5.

113 Arbel, *Trading Nations, a.g.e.*, s. 103 ff.

114 Faroqhi, "Ottoman attitudes ," *a.g.e.* s. 102.

115 Molly Greene, "The Sixteenth Century Greek Moment" Katherine Elizabeth Fleming-Adnan Husain (der.), *A Faithful Sea: the Religious Cultures of the Mediterranean 1200-1700*, Oneworld, Oxford, 2007, s. 121-148,

116 Imber, *Ebu's-su'ud, a.g.e.*, s. 266.

117 Alexander H. de Groot, "Dragomans' careers: change of status in some families connected with the British and Dutch embassies in Istanbul, 1785–1829," Alastair Hamilton-Alexander H. de Groot-Maurits H. van den Boogert (der.), *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, Brill, Leiden, s. 246.

118 Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It, a.g.e.* , s. 175.

119 Van den Boogert, "Consular jurisdiction ," *a.g.e.*

120 Bonacich, "Middleman minorities," *a.g.e.*, s. 589.

121 *Tüccar tayfesi* ile ilgili ilginç örnekler için bkz. MD, 3, nn. 457, 664, 675, 1034, 1086, 1190, 1306, 1341, 1499.

122 Ivanova, "The empire's 'own' foreigners," *a.g.e.*, s. 684.

123 Viorel Panaite, "The *re'ayas* of tributary- protected Principalities: Sixteenth to eighteenth century," *International Journal of Turkish Studies*, 9 (2003), s. 79-104.

124 Metin Kunt, "Transformation of Zimmi into Askeri," Braude-Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, a.g.e..*, I, s. 55-67.

125 Gizela Nemeth Papo-Adriano Papo-Ludovico Gritti, *Un principe-mercante tra Venezia, i Turchi e la corona d'Ungheria*, Edizioni della Laguna, Mariano del Friuli, 2002.

126 Hagop Barsoumian, "The dual role of the Armenian *Amira* class within the Ottoman government and the Armenian *millet* (1750 – 1850)," Braude-Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, a.g.e.*, I, s. 171-84.

127 1583'te balyos olan Paolo Contarini, yazdığı raporda şunları belirtir: "Li garbugli che sono nati a mio tempo sono stati da me in questo modo acquietati; ma al mio arrivo a quella Porta ne ho trovati in piedi molli de' vecchi, e il più importante è stato quello di Salamon Tedesco, ebreo, che per tanti anni continui ha travagliato la Serenità Vostra con tanto disturbo e intacco della dignità pubblica; poiché per questo sono andati tanti chiaùs in volta, né poteano comparir li baili in luogo alcuno che ancor questo ebreo non vi si trovasse presente, per le spie e mezzi che teneva, che sono stati sempre grandi per il modo che aveva di spender; e venia anco lui introdotto mentre che li baili negoziavano, e parlava con tanta sfacciatezza e intacco della grandezza di questa Serenissima Repubblica e de' suoi rappresentanti, che era cosa intollerabile; onde io, mosso da così gran rispetto, mi misi al forte di voler sopir così importante disturbo; e trovato che quelli che lo trattavano per Vostra Serenità erano interessati, e s' intendevano con gli ebrei, pi' indussi finalmente a mettervi fine, con tutta quella maggior dignità di V. S. che si potea desiderare, come dalle mie lettere di quei tempi le SS. VV. EE. averanno inteso," Eugenio Alberi (der.), *Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato*, raccolte ed annotate da Vincenzo Lazari, Seri III, cilt. III (cilt. IX), Clio, Floransa, 1855, s. 215.

128 16. yüzyılda toplumun kıyısında yaşayan insanların gücüyle ilgili olarak bkz. José Alberto da Silva Tavim, "A Troubling Subject: Jewish intelligence concerning Indian Ocean affairs in the context of the Portuguese and Ottoman Empires, 16th century. Some paradigmatic cases," Naval Forces Staff (der.), *The Indian Ocean and the Presence of the Ottoman Navy in the 16th and 17th Centuries*, Naval Printing House, İstanbul, 2009.

129 Gianfigliazzi'nin büyük dükaya gönderdiği mektuptan alınan bir bölüm Aşkenazi'nin gücünü gözler önüne sermektedir: "Tornai in capo a tre giorni a parlare al Bascià credendo che la cosa si havessi accomodare almeno come havevo scritto, et che il Dottor Salamone haveva proposto. Ma trovai il Basciá tanto bene informato da chi mi fa contro, che non solo non volse condescendere a quello che il Signor Salamone gli propose, ma voleva che del tutto si levassino le galere della Religione di S.to Stefano, cioè che non potessero né andar in corso né in servizio del Re Cattolico. Et sopra questo era tanto ostinato che per non contrastar più seco, mi risolvetti di domandar licenza, essendo stato tante volte a disputa con le medessime cose, dicendogli che per mia giustificazione volevo mandare o dare una lettera al Gran Signore. Mi rispose che io facesse quel che io volevo, et che la mente del Gran Signore era questa, nonostante che io gli replicassi le lettere di V. A.,[...]," AdSFi, MdP 4274, cilt. 18055, dok. 1, f. 23, 1578 Eylül 14.

130 Nicolaas H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship. According to the* Firmans *of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, Mouton, The Hague, Paris 1967, s. 132-3, 138, 140, 142.

131 Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, *a.g.e.*

132 Panaite, *The Ottoman Law of War and* Peace, *a.g.e.*, s. 136, 147, 149.

133 Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship*, *a.g.e.*, s. 56-57.

134 Viorel Panaite, "Two legal opinions (*fetvâs*) from the manuscrit turc 130 (Bibliotheque Nationale, Paris) on the Western non-treaty merchants in the Ottoman Mediterranean," Bilici-Cândea-Popescu (der.), *Enjeux politiques* ," *a.g.e.*, s. 185-209.

135 *A.y.*, s. 192.

136 Skilliter, *William Harborne* ..., *a.g.e.*, s. 10-13.

137 *Fetva*'nın Osmanlıca metni ve kısa bir tercümesi için bkz. *Aynı yer*, s. 187-188.

138 *A.y.*, s. 189-191.

139 Svetlana Ivanova, "The empire's 'own' foreigners: Armenians and acem *tüccar* in Rumeli in the seventeenth and eighteenth centuries," Van den Boogert-Fleet (der.), *The Ottoman Capitulations* ," *a.g.e.*, s. 575-604; Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities," *a.g.e.*, s. 133.

140 Faika Çelik, "Exploring Marginality in the Ottoman Empire: Gypsies or People of Malice (*Ehl-i Fesad*) as Viewed by the Ottomans," (RSCAS Working Papers, 39/2004), European University Institute, Floransa, 2004; Eyal Ginio, "Neither Muslims nor *zimmis*: The Gypsies (Roma) in the Ottoman state," *Journal: Romani Studies*, 14-II (2004), s. 117-143.

141 Ivanova, "The empire's 'own' foreigners," *a.g.e.*, s. 687.

142 *A.y.*

143 Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, cit., s. 138. [*Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007].

144 Gülnihal Bozkurt, "Review of the Ottoman legal system," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), 3 (1991), s. 115-128.

Claudia Römer

SAVAŞ GANİMETİ OLARAK ARŞİV BELGELERİ. OSMANLI-HABSBURG İLİŞKİLERİNİN OLAĞANÜSTÜ BİR VEÇHESİ

Orta Avrupa başta olmak üzere pek çok Avrupa koleksiyonunda elyazmalarının yanı sıra 16. ve 17. yüzyıllara ait Osmanlı arşiv belgeleri de bulunmuştur. Bunların bir örneği, Avusturya Ulusal Kütüphanesinin (Österreichische Nationalbibliothek, ÖNB) elyazmaları koleksiyonudur. Bu koleksiyon, elyazması toplamak için emek ve para harcayan ve zaman zaman özel koleksiyonlarını arşive bağışlayan bilge yöneticilerin ve düşünce adamlarının inadı sayesinde 16. yüzyıldan itibaren genişlemiştir. Bu çerçevede kütüphanenin ikinci yöneticisi olan Sebastian Tengnagel'in adı anılmaya değer. Kendisi Şark elyazmalarının baştan beri önemli bölümünü oluşturduğu bu koleksiyonun kurucusu olarak kabul edilmelidir.[1]

Bu tür faaliyetlerin dışında Avrupa kütüphaneleri ve arşivleri Osmanlı İmparatorluğu ile Habsburglar arasında süren uzun savaş dönemlerinden de yararlanmışlardır. Zira Osmanlılar, devlet yönetimini aksatmadan sürdürebilmek için arşivlerinin ihtiyaç duyabilecekleri bölümünü sefere çıkarken yanlarında götürmeyi adet edinmişlerdi. Aynı şekilde yeniçeriler beratlarını ve kendilerine ait el yazmalarını yanlarında taşırlardı. Burada en eski belge toplayıcılardan biri olarak Job Hartmann von Enenkel'in adını anabiliriz. Kendisi Usturgon [Estergon] Kalesi'nin 1596'da ele geçirilişi sırasında çok sayıda elyazmasına el koymuştur.[2] Birçok elyazmasında Tengnagel'in bunları Enenkel'den aldığına dair notlar vardır. Örneğin ÖNB A.F. 175, 41b yaprağında ve A.F. 404 no'lu elyazmasının cilt kapağının içinde bunun gibi notlar bulunmaktadır.

17. yüzyılda Bremenli Bethmann Herdesianus'un 1535'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından I. Ferdinand'a gönderilmiş bir fermanı Habsburglardan hangi şartlarda almış olduğunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.[3] Bu ferman dar anlamda savaş ganimeti sınıfına girmiyor, çünkü arşiv-

den isteyerek çıkarılmıştır. Gene de, bugün fermanın artık gönderildiği kişinin arşivinde bulunmuyor olması bile bu tekil belgeyi savaş ganimetlerine yaklaştırmaktadır.

Savaş ganimetlerinin bir bölümü, daha önce gördüğümüz gibi 16. yüzyıl boyunca elde edilmiş olmakla birlikte, Avrupa koleksiyonlarının 1683 ve 1688'de yapılan Viyana ve Budin kuşatmalarından yararlandıkları görülmektedir. Bunun en iyi örneklerinden biri, Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan 1688 tarihli *Şikâyet defteri*'dir.[4]

1686'da ele geçirilen bir dizi malzeme, Budin'daki Osmanlı arşivinin tarihi önemini çok iyi bilen ve kuşatma sırasında bir bölümü yanmış olan kaleye koşarak önemli belgelerin geri kalanını kurtarmaya çalışan İtalyan tarihçi Luigi Marsigli tarafından kaçırılmıştır. Böylece, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlıların Macaristan'dayken tuttukları askeri ve mali nitelikte kayıtlardan oluşan farklı defterler halen Avusturya Ulusal Kütüphanesi koleksiyonlarına dahildir.[5] Marsigli'nin Osmanlıların kaybettikleri değişik yerlerden topladığı 700 dolayında elyazması ise Bologna'da korunmaktadır. Türkologların bu çok değerli malzeme üzerinde bir yüzyıldan beri çalışmakta olmalarına rağmen[6] yazmaların büyük bölümü henüz yayınlanmamıştır.

İster tek tek belgeler, ister belge dizileri olsunlar bunların çoğunun, yukarda adı anılan koleksiyonlara hangi yollardan geldiklerini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte bazı durumlarda kütüphanelere hangi şartlarda geldiklerini detaylı olarak biliyoruz. Açıktır ki, bugüne kadar savaş ganimeti olarak özel koleksiyonlarda saklanmış arşiv belgelerini bulmak çok daha zordur.

Avusturya Ulusal Kütüphanesi birkaç orijinal belge koleksiyonuna sahiptir [7] ve bu belgelerin kütüphaneye gelmesi ancak Habsburg askerleri vasıtasıyla sağlanmış olabilir. Bu koleksiyonlar belli olmayan bir tarihte o zamanki sahipleri tarafından kalınlığı değişen çeşitli ciltler halinde ciltlenmişlerdir.[8] Böylece değişik tarihlere ait ve birbirleriyle ilişkili olmayan konuları ele alan orijinal Osmanlı belgeleri belirli ciltlerde toplanmış durumdadır.

Bu beş ciltte yer alan belgeler çok çeşitli konularla ilgili olsa da, kendi aralarında tutarlı bir ilişki olması bakımından diğerlerinden ayrılan iki grup belgeye değinmekte yarar vardır. Bunlardan birinde Kanuni Sultan

Süleyman zamanında (1520-1566) Macaristan kalelerinde görev yapan askerlere verilmiş beratlar bulunmaktadır.[9] Diğeri ise, III. Murad zamanında (1574-1595) Macaristan kalelerinde işe alınmak isteyen askerlerin taleplerini desteklemek üzere yazılmış çoğu arz kategorisinde olan 120 belgeden oluşan bir gruptur.[10]

Elyazmaları ve belgeler de dahil olmak üzere bütün savaş ganimetleri göz önüne alındığında Avrupa koleksiyonlarının zenginleşmesinde Osmanlıların Viyana önlerinde 1683 yılında uğradıkları yenilginin rolü olduğu söylenebilir. Buna karşılık, bu seferin kendisi hakkında elimizde çok az Osmanlı belgesi vardır.[11] Fakat ÖNB A.F 32 numaralı elyazması bu tür çok ender belgelerden birini içermektedir. Belge aslında elyazmasına dahil değildir, ikiye katlanmış olarak ilk belge ile cilt arasına sıkıştırılmıştır. A.F.32'ye hangi tarihte eklendiğini bilemiyoruz. Bu, IV. Mehmed'in Viyana yolu üzerindeki Pojega yakınlarındaki birliklere yiyecek ikmali (*mubaya'a*) yapılmasını emreden bir fermanıdır.[12]

Bazen bir belgenin, hiç aramadığınız bir yerde ortaya çıkıvermesi tamamen tesadüfen olur. Örneğin 2002'de Kunsthistorisches Museum'un Mısır ve Şark koleksiyonunun (Ägyptisch-orientalische Sammlung) eski müdürü Helmut Satzinger tarafından yeni bir belge gün ışığına çıkarıldı. Belge tahtadan bir levhaya yapıştırılmış olarak bulundu. Tahtanın arkasında "Estensia" sözcüğü yazılmış olduğu için belge bu koleksiyonun bir parçası olmuş olmalıdır. Bu koleksiyon ise, Padova yakınındaki Cataio şatosunda bulunan Obizzi koleksiyonunu ele geçirmiş olan Arşidük Franz Ferdinand'a aitti.[13] Belgenin metninde 1682 yılının sonunu işaret eden bir tarih bulunduğu[14] için büyük olasılıkla "ganimet" kategorisine girdiğini tahmin edebiliriz; fakat ne zaman, nerede ele geçirildiğini de, "Estensia" koleksiyonuna nasıl geldiğini de bilmiyoruz. Helmut Satzinger belgeyi 2002'de Haus-, Hof- und Staatsarchiv'e nakletti. Halep sancağında yerleşmiş bir tımar beyine ait bir berat olan belgeden ilk kez, gene 2002'de, Ernst Petritsch V. Uluslararası Dokümantasyon Fuarında söz etti ve belgenin tıpkıbasımı CD-ROM olarak yayınlandı.[15]

Viyana yakınlarındaki Klosterneuburg manastırının kütüphanesinde tamamen tesadüf eseri az bilinen başka belgeler de bulundu.[16] Nitelikle-

rine bakarak bu belgelerin de savaş ganimeti olduklarına hükmetmek mümkündür. Klosterneuburg manastırı kütüphanesinde sadece on adet Şark belgesi bulunmaktadır; bunlardan biri Ermenice, ikisi İbranice, geri kalanlar da Arapça ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. CC2 1448-CC2 1456 numaralarını ve "Orientalische Handschriften" (Şark elyazmaları) adını taşıyan tek bir kutu içinde yer almaktadır.[17]

CC 2 1451 sayılı belge IV. Mehmed'in Peçuy sancağındaki bir tımar beyine verdiği, İstanbul'da, 9 *Rebiulahir* 1058 / 3-V-1648 tarihinde mühürlenmiş bir berattır.[18] Bu belgenin de Klosterneuburg'a nasıl geldiğini bilmiyoruz, ama ben bunların da, 17. yüzyıl boyunca süren savaşlar sırasında (1664 Peçuy, 1686 Peçuy, 1690 Kanije olayları bunlardan bazılarıdır) Habsburg askerleri tarafından ganimet olarak alındığını tahmin ediyorum.

Burada ayrıca bir Kuran (CC2 1448), birkaç Kuran parçası (CC2 1449), Arapça ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış dualar içeren bir elyazması (CC2 1450) ve *şerh-i dua* unvanlı, dini formüller içeren bir rulo vardır. Bu elyazmaları da tıpkı "Karlsruher Türkenbeute" koleksiyonundaki örnekler gibi Osmanlı askerlerine ait olmuş olmalıdır.[19]

Bununla birlikte Klosterneuburg'da saklanan en dikkat çekici parça iyi korunmuş fakat orijinal cildinden çıkmış, *defter-i muqata'a-i Segedin-i cedid 'an tahvil-i sani* başlığını taşıyan 995/1586-7 tarihli bir *defter*dir. Bu defterin de bir savaş ganimeti, belki de 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşında ele geçirilmiş bir ganimet olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Kuşkusuz, 1686'da Segedin Kalesinin Habsburg birliklerince fethi sırasında da ele geçirilmiş olabilir.

Görüldüğü gibi Orta Avrupa koleksiyonlarına dahil edilmiş bir belgenin gerçekten bir savaş ganimeti olup olmadığını çoğu zaman kesin biçimde söylemek mümkün değildir. Daha sık rastlanan durum, elyazmalarının, tek tek belgelerin hatta arşivlerdeki belge koleksiyonlarının, görünür hiçbir neden yok iken, onlara sahip olmuş ya da sahip olması beklenen kişilerle hiç alakası olmayan yerlerde bulunmalarıdır. İşte bu gibi durumlarda tek çare, bunları da savaş ganimeti olarak kabul etmektir.

NOTLAR

1 Bkz. C. Römer, "An Ottoman Copyist Working for Sebastian Tengnagel, Librarian at the Vienna Hofbibliothek, 1608-1636," *Proceedings of the XIIth Congress of CIEPO, Archív orientální*, Supplementa, VIII, Prag 1998, s. 330-349.

2 Baron Job Hartmann von Enenkel (1576-1627) okumuş bir protestandı, birçok Avrupa şehrinde eğitim gördükten sonra Tengnagel ile en geç 1609'da tanışmış olmalıdır. Bkz. Alfons Lhotsky, "Die Wiener Palatina und die Geschichtsforschung unter Sebastian Tengnagel," Josef Stumvoll (der.), *Die Österreichische Nationalbibliothek*, Festschrift Bick, Viyana, 1948, s. 459-460 ve Anna Coreth, "Job Hartmann von Enenkel, ein Gelehrter der Spätrenaissance in Österreich," *Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung*, 55, 1944, s. 247-302, özellikle s. 259-298, ayrıca bkz. Andreas Brandtner, "*Habent sua fata libelli*. Bausteine zur Erforschung der Enenkel-Bibliothek," *Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins*, 145/1, Linz, 2000 (Gesellschaft für Landeskunde, www.biologiezentrum.at, 20 Ağustos 2009).

3 Bkz. Hans-Jürgen Kornrumpf, "Eine Urkunde Süleymâns des Prächtigen aus dem Jahre 1535 in Bremen," *WZKM*, 79, 1989, s. 139-154.

4 Bkz. Hans G. Majer: *Das osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675*, Bd. I (Faksimile, Register), Wien 1984), özellikle s. 13-17; Ernst Petritsch (der.), *Die Karlsruher Türkenbeute: die "Türckische Kammer" des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden; die "Türckischen Curiositaeten" der Markgrafen von Baden-Durlach*, Münih, 1991, s. 34-35.

5 Bunlar, Gustav Flügel'in, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k.k. Hofbibliothek zu Wien*, Viyana, (1865-1867) eserinde 1293-1410 arasında numaralanmış belgelerdir.

6 Bunların en eski örneklerinden biri, zaman zaman kesinlikten yoksun olsa da çok yararlı Velics ile Kammerer'in özetleridir. Bkz. A. Velics ve E. Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek*, 2 Bde., Budapeşte, 1886-90.

7 ÖNB A.F. 2, A.F. 30, A.F. 32, A.F. 157, Mxt. 670 – bu ciltlere ait tekil bazı belgeler Georg Jacob tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Georg Jacob: *Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische*, I. Teil, Berlin 1915 ; *Türkisches Hilfsbuch*, 3. stark vermehrte Aufl., I. Teil, Berlin 1916 ; aynı yazar *Türkische Urkunden aus Ungarn*, Veröffentlichungen der Doktor-Hermann Thorning-Gedächtnis-Stiftung, Heft 1, Kiel 1917 ; aynı yazar "Urkunden aus Ungarns Türkenzeit," *Der Islam*, VII, 1917, s. 171-177.

8 Sadece Mxt. 670 no'lu elyazmasının, eski "Hofbibliothek"e ne zaman geldiği (1852) biliniyor (bkz. Flügel, I, s. 276), buna karşılık yukarda anılan diğer koleksiyonların hiç biri için bu bilgiye sahip değiliz.

9 C. Römer, "Einige Urkunden zur Militärverwaltung Ungarns zur Zeit Süleymans des Prächtigen," *Acta Orientalia Hungarica*, 43, 1989/1991, s. 23-80.

10 C. Römer, *Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murâds III., dargestellt an Hand von Petitionen zur Stellenvergabe*. Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, Bd. 35, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1995. Başka makalelerimizde bazı küçük belge gruplarını ele aldık: "Drei Urkunden Murâds III. zu Timarangelegenheiten," *Osmanlı Araştırmaları*, 12, 1992, 289-306 ; "On Some Hass-Estates Illegally Claimed by Arslan

Paşa, Beglerbegi of Buda, 1565-1566," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, Colin Imber et Colin Heywood (der.), İstanbul, ISIS, 1994, s. 297-318 ; "Widerrechtlicher Soldbezug in einer ungarischen Festung im Jahr 979 (1571-72)," *Festschrift A. Tietze*, S. Faroqhi, I. Baldauf ve R. Vesely (der.), Enigma-Verlag, Prague, 1994, s. 169-176 ; "Zur Bestellung eines Mü'ezzin und Devr-hvân an einer Moschee in Buda im Jahr 971/1564," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, (der.) G. Dávid et P. Fodor, Budapest, 1994 (1995), s.161-170; "À propos de quelques demandes de permission de soldats ottomans en Hongrie (XVIe siècle)," *Turcica*, 29, 1997, s. 399-412 ; "Vier *hüccet*-Urkunden zur *cizye*-Einhebung in Slawonien aus den Jahren 994 und 995/1585-6 und 1586-7," Klaus Kreiser et Christoph K. Neumann (der.), *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken. Nejat Göyünç zu Ehren*, Beiruter Texte und Studien 65, Türkische Welten 1, İstanbul, 1997, Kommission bei Franz Steiner Verlag Stuttgart, s. 191-210 ; "Zu Verlassenschaften und ihrer fiskalischen Bearbeitung im Osmanischen Reich des 16. Jhs.," *WZKM*, 88, 1998, s. 185-211 ; "Zu widersprüchlichen Beurteilungen eines Rechtsstreits durch die Kanzlei des Beglerbegi von Buda, Arslan Paşa, im Jahr 1565," *Mitteilungen der Grazer Morgenländischen Gesellschaft*, 8, 1999, s. 29-41.

11 Bkz. Örneğin, Z. Abrahamowicz, "Der politische und ökonomische Hintergrund des Wiener Feldzuges von Kara Mustafa," *Studia Austro-Polonica*, 3, Krakov, 1983, s. 9, not 5.

12 Bkz. C. Römer, "Eine Sultansurkunde zum Feldzug gegen Wien 1683," *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik- Turkologie-Diplomatik*, (der.), Christa Fragner ve Klaus Schwarz, mit einem Vorwort von Bert G. Fragner, Islamkundliche Untersuchungen 150, Berlin, 1992, 225-237.

13 Helmut Satzinger'e bana verdiği bu ayrıntılar için teşekkür ediyorum. Ayrıca bkz. http://www.castellodelcatajo.it ("La famiglia Obizzi si estinse nel 1805 con il marchese Tommaso, che lasciò il castello agli eredi della casa d'Este (Arciduchi di Modena)...... Alla morte di Francesco V, senza figli, il Catajo passò all'Arciduca ereditario d'Austria Francesco Ferdinando. Fu per opera di questi due ultimi proprietari che l'armeria ed il museo degli Obizzi, assieme ad una vasta collezione di strumenti musicali e quadri, furono trasferiti rispettivamente nel castello di Konopischt ed a Vienna"). Kunsthistorisches Museum'daki Mısır koleksiyonu iki heykelin koleksiyona hediye edilmesinden de yararlandı. ("Haremhab und Horus" cf. http://gast.radio-o.at/jaros-deckert/Corpus1h.htm) ve "Löwe reißt Rind" (H. Satzinger'in, 30 Eylül 2002 tarihli bilgisayar mesajı).

14 Belgenin alt kısmı kesilmiş olduğundan belgenin orijinal tarihi bilinemiyor.

15 Ernst Petritsch'in şifahi bilgilendirmesi.

16 1990'lı yıllarda Klosterneuburg'da Osmanlı belgeleri gördüğü bilgisini benimle paylaşan eski öğrencim Cornelius Pirch'e teşekkürü borç biliyorum.

17 Şimdiye kadar mikrofilme çekilmiş değillerdir, ancak kütüphanenin okuma odasında incelenmeleri mümkündür. Kütüphane sorumlusu rahibe bu belgeleri inceleme fırsatını verdiği için teşekkür ederim.

18 IV. Mehmed tahta 8 Ağustos 1648 tarihinde çıktı (bkz. örneğin; *İslam Ansiklopedisi*, IV. Mehmed maddesi). Tarihler arasındaki farka belgelerin yerleştirilmesi sırasında uygulanan bürokratik usuller yol açmış olabilir.

19 Ernst Petritsch (der.), *Die Karlsruher Türkenbeute*, s. 378-380, sayı 315, 316,

Frédéric Hitzel

DİPLOMATİK ARMAĞANLAR: OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE BATI AVRUPA ÜLKELERİ ARASINDA MODERN ÇAĞDA YAPILAN KÜLTÜREL DEĞİŞ TOKUŞ

Suç hatta dini açıdan günah olarak görülse de, Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan Avrupa devletleri arasındaki ilişkiler çok erken bir tarihte kurulmuştur. Osmanlılar, Avrupa'nın diplomatik oyunlarına taraf idiler ve temaslar –devlet çıkarı öyle gerektirdiği için– İslam ile Hıristiyanlığın sınırında kesilmiyordu. Bu sınır her iki yönde de, her tür diplomat, fazla dikkat çekmeyen temsilciler ya da peşleri sıra kalabalık bir soylu zevatla gelen elçiler, mesaj ve anlaşma taslağı getiren kişiler tarafından aşılmakta ve bu temsilciler yanlarında daima değerli armağanlar getirmekteydiler.

Kendileri daimi elçilik kurmaktan kaçınsalar da, Osmanlılar başkentlerinde belli başlı Avrupalı partnerlerini temsil eden daimi elçileri kabul etmişlerdi. İstanbul'a ilk yerleşen daimi temsilci, 1454'te bir balyos (*bailo*) tayin eden Venedik Cumhuriyeti'nin elçisiydi.[1] Fransa Büyükelçisi 1535'te tayin oldu ve onu 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında, İngiliz (1583) ve Hollandalı (1612) meslektaşları izledi.[2] 19. yüzyılda Boğaz'da çok önemli bir rol oynayacak olan Rusya ise ilk elçisini, İsveç ve Polonya ile aynı zamanda 18. yüzyılda atadı. Bu farklı temsilciler arasında, Avrupa'daki devletler arasında var olduğu varsayılan hiyerarşiye tekabül eden bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Ayrıca bu ülkelerden veya başkalarından İstanbul'a her zaman olağanüstü temsilciler de gönderilmiştir.

Osmanlılara gelince, onlar daimi elçi göndermeseler de geçici temsilciler gönderirlerdi. Osmanlıyla sınırı bulunan Avusturya, Polonya ya da Venedik'e *in nome del Gran Signore*, Büyük Senyör adına zaman içinde gi-

derek kalabalıklaşan ve ihtişamı artan heyetlerin eşlik ettiği temsilciler gönderilmiştir.[3] Bu heyetleri onurlandırmak, dolayısıyla efendilerini hoşnut etmek için elden gelen her şey yapılırdı. Fransa, Hollanda ya da İngiltere gibi daha uzak ülkelere misyonlar daha seyrek gönderilirdi ama, durum gerektiriyorsa, padişah buralara da temsilci göndermekte tereddüt etmezdi. Önceleri pek gürültü patırdı etmeden ağırlanan bu Osmanlı temsilcileri, sonradan, III. Henri ya da XIV. Louis gibi krallar "egzotik" elçilere kendi şaşaalarını göstermenin, güçlerini ve şanlarını dünyanın en uzak yerlerine kadar yaymanın en iyi yolu olduğunu kavradıkları zaman, elçileri ağırlama tarzı değişti, görkemli hale geldi.[4]

Padişahın sarayında olsun, Batılıların saraylarında olsun, elçiler, olağanüstü temsilciler ve başka görevliler, özel bir protokole göre oluşturulmuş çok katı teşrifat kurallarına uymak zorundaydılar: İlk gelişlerinde, ayrılışlarında ve özellikle armağanların sunuluşunda belli kurallara uyulması gerekirdi.[5] İstanbul'da elçiler padişahın da bulunduğu resmi kabule sadece bir kez mazhar olurlardı. Bu kabul için bazen aylarca beklenirdi: Guilleragues, İstanbul'a 1679'da geldiği halde padişahın huzuruna ancak 1684'te çıkabildi; Ferriol hiçbir zaman padişah tarafından kabul edilmedi; İstanbul'da on yedi yıl görevde kalan Saint-Priest ise padişah ile sadece bir kez görüşebildi.

Bu diplomatik oyunda armağanlar ağırlıklı bir yer tutmaktaydı ve farklı halklar arasında çok eskiden beri yerleşmiş buluşma ve tören geleneklerinin bir parçasıydı. Genellikle bunları alan hükümdarlar tarafından çok takdir edilen armağanlar ilişkilerin uyumlu hale getirilmesinin ilk adımını oluşturmaktaydı. Bu sunumda söz konusu armağanların kalitesini hatırlatarak 16.-18. yüzyıllar arasında diplomatik merasimlerde konumlarının nasıl evrildiğini vurgulayacağız.

Bağış kavramı

Ülkeler arasındaki bütün ilişkilerde armağanlar hayati bir rol oynar. Aslında padişahın sarayında, tıpkı Avrupa hükümdarlarının saraylarında olduğu gibi, diplomatlar amaçlarına ulaşabilmek için armağan vermeyi, bazen de kişileri rüşvetle satın almayı öğrenmek zorunda idiler. Bu olay yeni değil-

Resim 1. Sultan II. Selim'e saat armağan edilmesi, 1574
Kâğıt üzerine suluboya, Viyana Österreichische Nationalbibliothek, Ms. 3325.

dir ve çok eski bir ritüelin parçasıdır. Antik döneme kadar gitmese de, Michel Balard Cenevizlerin Osmanlılara 14. yüzyılın sonunda gönderdikleri elçilerin özel gösteriş merakını çok iyi göstermiştir. Cenova belediyesi 1391 Eylül ayında gönderdiği iki temsilci için 3.000 altın hiperber harcamıştır ve bunlar İstanbul'a yanlarında gümüş kâseler, lâl rengi ipekliler, kadifeler, Cenova ve Floransa kumaşları, kürkler ve kelle şekerler götürmüşlerdir.[6]

15. yüzyılın başında seyyah Bertrandon de La Brocquière bu konuda görüşünü hiç tereddüde yer vermeyecek şekilde açıklar. Edirne'ye gelir gelmez Milano dükünün temsilcisinin II. Murad'ın üç veziriyle görüştüğünü söyler ve "her birine âdet olduğu üzere bir armağan verdi, zira aksi halde hiçbiri onunla görüşmezdi"[7] diye ekler.

Zaten yabancı bir gücün temsilcisinin eli boş gelmesi havsalanın almayacağı, aşağılayıcı bir tavır olurdu. Avrupalı güçler Boğaz'ın yeni efendileriyle ilişkilerini sağlamlaştırdıkça getirilen armağanların sayısı ve

kalitesi artardı. Örneğin Venedikliler başlangıçta köpekler, gümüşten yapılma ufak nesneler, kürkler ve inciler, 15. yüzyılda da kıymetli kumaşlar armağan ederlerdi. Daha sonra ise, bu listeye ülke haritaları, dünya haritaları, kişisel saatler, masa saatleri, su saatleri, gözlükler, Murano camları, mücevherler ve altından yapılma her tür nesne gibi değerli hediyeler eklendi.[8] Ayrıca zaman içinde Venedik temsilcilerinin, Bâb-ı Hümâyun'un önde gelen zevatı ile ilişkileri perçinlemek ya da en azından kendilerine olumlu bakmalarını sağlamak için yaptıkları harcamaların miktarı giderek arttı.[9]

Fransızlar başta olmak üzere diğer güçler de bu kuralın dışında değillerdi. 1547'de padişah nezdinde elçi tayin edilen Gabriel d'Aramon'un sekreteri olup hatıratını tutan Jean Chesneau, efendisinin divana, ardından padişahın huzuruna kabul edilerek "on iki soylu yardımcısıyla el etek öptüğü" görüşmeyi anlatır ve Elçi d'Aramon'un "kralından" armağanları sunma sahnesi üzerinde uzun uzun durur. Bu armağanların arasında "Lyon'da yapılmış büyük bir saat vardı; haznesine su konduğunda on iki saat boyunca bir fıskiye oluyordu ve bu başeser çok dikkat çekti; ayrıca altın ve gümüş işlemeli kumaşlar, Hollanda kumaşları, farklı renklerde kadifeler, ipekliler, damaslar ve çok güzel bir numune olan Paris işi lâl renkli kumaşlar da sunuldu" der. Sonuç kesindir: "Armağan verdiğimiz için iyi karşılandık."[10]

Burada bir müzakereyi tehlikeye atmamak için uyulması gereken usuller söz konusu idi. Örneğin, İstanbul'a 1554 Mart ayında gelen Michel de Codignac, Vezir Rüstem Paşa'yı, ilk gelişinde ona bir armağan vermeyi ihmal ettiği için kendine düşman etmişti. Aynı şekilde 1572'de Fransız Elçisi François de Noailles, –aynı zamanda Acqs kardinaliydi– yanında hediye edilecek armağan bulunmadığından itimatnamesini sunmak için II. Selim (1566-1574) tarafından bir türlü huzura kabul edilmedi.[11]

Pera'daki sefaretler

Batılı güçlerin Osmanlı başkentindeki diplomatik temsilcilikleri çoğaldıkça burada devamlı yaşayan diplomatların sundukları armağan sayısı da arttı. 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı elçiler İstanbul'da genellikle saray (*palazzo*) adını taşıyan şatafatlı rezidanslara yerleştiler. Bunlar Haliç'in ku-

Resim 2. Buda (Ofen) Paşa'sına Ekselans Hans Ludwig von Kufestein'ın olağanüstü elçiliği vesilesiyle hediye edilen armağanlar, 1628
Guaş, Greillenstein Şatosu (*Karl Teply, Die kaiserliche Grossbotschaft an Sultan Murad IV. Im Jahre 1628* içinde, Viyana , 1976, s. 115)

zeyinde, eski Ceneviz sitesi Galata'da ve "Pera bağlarında," zamanla "Büyük Pera Caddesi" adını alan cadde boyunca sıralanmışlardı. Bu farklı elçiliklerin yakınında kendi dinlerine uygun ibadethaneleri (şapel ya da kiliseleri), mezarlıkları, Avrupalı temsilcilerin himayesinden yararlanmak isteyen Frenk tacirlerin ve zengin azınlıkların evleri bulunmaktaydı. Böylece Pera, kâfir toprağındaki Hıristiyanlığın iç bölünmelerini yansıtan, ilişkilerin sürekli kurulup bozulduğu Frenk cemaatinin mikrokosmosu haline geldi: Burada herkes komşusunu dikizlemekte, ciddi rüşvetlerle sırlarını, verdikleri emirleri ve gizli yazışmalarını öğrenmekteydi. Pera aynı zamanda herkesin saygınlığını padişahın temsilcilerine verdiği öneme ve Boğaz kıyılarında geçerli olan öncelik sırasına göre ölçtüğü uluslararası bir vitrin-

di de. Bu bağlamda hediye edilen armağanlar, kaliteleri ve pahaları ülkenin gücünü ve ihtişamını yansıttığı için son derece önemli bir rol oynardı.

Konstantinopolis elçiliği, Fransa ve orada temsilcilik açmış başka Avrupalı ülkeler açısından diplomatik kariyerin en yüksek mertebelerinden biri olmuştur. Bu nedenle diplomatik kariyere giren görevliler ve soylular için en gözde mevkilerden biriydi. Misyon, yüksek tabakadan, kültürlü, bilgili ve konuşma yeteneği olan kişilere emanet edilirdi. Ancak, Osmanlı başkentinde bir ülkenin temsilcisi olmak, ihtişamına rağmen, pek kolay bir iş de değildi; başta mesafenin uzaklığı olmak üzere, haberleşme zorlukları, sağlıkla ilgili riskler (özellikle veba salgınlarının yarattığı tehlike), âdetlerin, usul ve erkânın farklı olması gibi nedenlerle zor bir görevdi.

Üstelik elçilerin karşılamak zorunda kaldıkları harcamalar, muhtemelen başka misyonların çok üstüne çıkan yüksek bir meblağa ulaşmaktaydı. Onları en fazla zorlayan konu ise diplomatik armağanlar idi. Bu nedenle, Haliç kıyısında yerleşen herhangi bir ülkenin temsilcisine olduğu gibi onlara da özel fonlar tahsis edilirdi. Bu armağanların önemli bir bölümü padişaha ve sadrazama göreve geldikleri sırada verilirdi; ancak misyonu boyunca elçinin, rüşvete meraklı olmalarıyla tanınan her düzeyden devlet memuruna armağan vermesi de gerekirdi. Bir karar çıkarmak ya da padişahtan bir "ferman" elde edebilmek için mutlaka bu yola başvurulması gerekiyordu. Dolayısıyla Fransız elçileri genellikle mali açıdan sıkıntı içindeydiler ve eli açıklığı biraz abartan bazıları borç almak zorunda kalmış, kendilerini zor durumlara sokmuşlardır. Bu durumla özellikle 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın ilk yarısında, henüz elçiliğin faaliyetlerini sürdürebilmesi için düzenli kredilerin tahsis edilmediği zamanlarda karşılaşılmıştır.

Demek ki, diplomatik armağanlara ayrılan para miktarı önemliydi. Örnek olarak XIV. Louis zamanında bir elçiye ödenen normal aylığın 36.000 livre kadar olduğunu hatırlatalım. Buna Marsilya Ticaret Odası tarafından karşılanan bir tazminat eklenmekteydi: Elçinin seyahat ve yerleşme masraflarını, bunlara ilaveten özel harcamaları ve armağanları karşılamak üzere 8.000 ila 16.000 livre arasında bir miktar söz konusuydu. Zaman zaman armağan tahsisatı daha yüksek olabiliyordu. 1670'te XIV. Louis, Nointel markisine 16.000 livre aylık bağlamış, sadece armağanlar için

de 24.000 livre tahsis etmişti. Öte yandan Girardin markisine 18.000 livre maaş bağlandı, buna ilaveten seyahat ve padişah ile sadrazama verilecek armağanlar için 45.000 livre eklendi.[12]

Armağanların Listesi

Başkente resmi bir kabulle gelmek, sadrazamla özel bir görüşme yapmak, sonra da elçinin padişahla resmi bir görüşme yapması atılması gereken adımların başlıcalarıydı. Her şeyin en küçük ayrıntısına kadar sahneye konduğu bu merasimler, geleneğe uygun olarak düzenlenirdi ve geleneğin dışına çıkan her hareket bir hakaret olarak algılanırdı. Jean-Baptiste Vanmour (1671-1737)[13] başta olmak üzere ressamlar ve gravürcüler bu olayları kayda geçirmeye ve yaymaya hizmet etmekteydi. Hediyeler bir ülkenin gücünü ve uzlaşma arzusunu simgelerdi.

16. yüzyılda, dokumalar en fazla istenen armağanlardı ama, sandıklar, cam lambalar, aynalar, mücevherler, inciler, cam eşyalar ve bunların yanı sıra av kuşları, köpekler, kelle şeker, peynir (muhtemelen parmesan) gibi şeyler de hediye edilirdi.

Resmi armağanların dışında İstanbul'da görevli bulunan diplomatlar Osmanlı üst düzey devlet erkânının taleplerine de cevap vermek durumundaydılar. Diplomatik misyonun ve uluslar arasındaki iyi ilişkilerin başarısı buna bağlıydı. Bu çerçevede 16. yüzyılın güçlü cumhuriyeti Venedik, bu zevatın taleplerini karşılamak için büyük miktarlarda gözlük camı, camiler için lambalar, pencere camları göndermekte tereddüt etmemiştir. 1532'de, mali işlerden sorumlu *defterdar*, balyos yardımcısı Pietro Zen'den bir çift gözlük (*ochiali*) istedi ve kendisine çerçevesi gümüşten yapılma bu gözlükler gönderildi.[14] 1576'da balyos Venedik'e padişahın hocası için gözlük ve pertavsız sipariş etti, ertesi yıl da Siyavuş Paşa için iki gözlük siparişi verdi.[15]

Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa da, 1568'de, Lüleburgaz'daki camii için balyosa *cesendelli* (damla biçimli uzun kristallerden yapılmış bir çeşit lamba veya avize)[16] siparişinde bulundu. Ertesi sene 900 cam lamba sipariş etti. Aynı yılın eylül ayında kendi camisi için sekiz veya on lamba edinmek istedi. Lüleburgaz camisi için istenen 900 lambanın, Sokollu'ya bir fenerle beraber sunulduğu ve 4 Ocak 1570 tarihli Barbaro'nun mektu-

bunda belirtildiği gibi, 1569 yılı sonlarında yerine ulaştığı biliniyor. Sokollu Venedik dojuna bu hediye için candan teşekkürlerini sunmuştur.

1578'de, aynı sadrazam Sokollu 2000 adet yuvarlak cam siparişinde bulundu;[17] aynı yıl balyosa ihtiyaç duyduğu kumaş siparişlerini de verdi ve mart ayında Venedik yetkilileri altın yaldızlı kumaşlarla dolu bir sandık gönderdiler.[18] Üç ay sonra balyos kumaşları sadrazama teslim etti; sadrazam muhtemelen pek memnun kalmıştı ki, balyosa birkaç yıldır Venedik'ten hiç bu kadar güzel kumaşlar gelmediğini söyledi.

Siparişler bazen daha tuhaf biçimlere bürünmekteydi: Gene 1578'de Sokollu Venediklilerden eski Osmanlı padişahlarına ait portreler bulmalarını istedi. Aynı şekilde onlardan altı eyer kilimi, dört sadak ve dört de okluk istedi. Bütün bu siparişler, çizdiği desenlerde ve istediği renklerde yapılacaktı.[19]

Camların, dokumaların ve lüks kumaşların yanında bazı siparişler hepten anlamsız ya da tuhaf görünebiliyordu. Örneğin, Nurbanu'nun istediği küçük beyaz köpekler gibi. Ancak, valide sultan siparişinin yerine getirilmemesinden pek memnun değildi, zira 1583 Haziran ayında Balyos Gianfrancesco Morosini'ye bir mektup yazarak istediği küçük beyaz salon köpekleri yerine ona, kocaman, çok tüylü ve kötü kokan köpekler gönderildiğinden şikâyet etti.[20]

1552'de, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid, Venedik'ten çeşitli dünya haritaları istedi. Bu haritalar iki yıl sonra Edirne'de kendisine teslim edilirken kardeşi Şehzade Selim'e de bir dünya haritası verilmişti. Şehzade Mustafa da bir yerküre istedi. Bu isteği yerine getirildi ve küre ona gönderildi ama, eline geçemedi, çünkü kendisi 5 Ekim 1553'te öldürülmüştü.[21]

Görüldüğü gibi, 16. yüzyılda dokuma, mücevher, cam, harita ve otomat piyasasında hâkim olan güç Venedik idi. Ama zamanla Fransa gibi, 1535'ten beri sefaretleri bulunan başka ülkeler de Venedik ile rekabet etmeye başladılar; onların gönderdikleri armağanlar arasında da kıymetli dokumalar, zengin işlemeli kumaşlar, köstekli saatler ve masa saatleri yer alıyordu. 1579'da Sadrazam Sokollu Fransa Elçisi Jacques de Germmigny'e, kendisine gönderilmesini arzu ettiği bir saatin çizimini vererek bunun III. Henri'ye

ulaştırılmasını talep etti.[22] Masa saatleri Avusturyalıların tarafından da armağan edilirdi; Avusturyalıların Augsburg ve Münih'te önemli atölyeleri bulunmaktaydı. Her halükârda, Venedik de, Fransa da, Osmanlıların 1548'den 1606'ya kadar Habsburglardan talep ettikleri yıllık 30.000 düka tutarındaki haracın karşılığı olan saat ve otomatlar için kullanılan sözcükle *Türkenverehrung* (Türklere hediye) olayını yaşamamışlardı.[23]

16.-17. yüzyıllar arasında her ülke kendi üretimini öne çıkarmıştır: Polonyalılar ve Ruslar kuzeyden getirilen kürkler ya da kehribar ve mors dişi gibi ürünleri öne çıkarırken, Avusturyalılar ve Almanlar cep ve masa saatlerini, Hollandalılar halılarını;[24] İngilizler ise orglarını ve başka mekanik aletleri pazarlamaktaydılar.

Acemlerin temsilcileri, kıymetli kitaplar ve elyazmalarıyla ipek kumaş topları armağan ederken;[25] Fas kralı silahlar ve dokumalar gönderirdi; Cezayir ve Tunus *dayıları* ise, tüfek, tabanca, hayvan postu, köle, aslan yavrusu ve papağan yollarlardı.[26]

Altın, gümüş, altın kaplama vazoların alelade nesneler olarak kabul edildikleri için satıldıklarını, ama daha çok da darphaneye gönderilerek eritildiklerini belirtelim.

Bu armağanların karşılığında padişahlar baharat, nakışlı kumaşlar, Bursa ipeklileri, çadırlar, Acem halıları, zengin koşumlu atlar, kılıçlar ve kakmalı, işlemeli zırhlar, at koşum takımları, eyerler, ok kutuları, sadaklar, kalkanlar, kıymetli taşlarla bezeli sorguçlar ve özellikle kaftanlar hediye ederlerdi.[27]

Armağanların evrimi

Zamanla diplomatik armağan verme alışkanlığı Batı için Osmanlı İmparatorluğu'nda, en azından Osmanlı seçkinleri nezdinde, alışılagelmiş sanayi üretiminin (kumaş, kâğıt, cam, ayna, sabun gibi) ötesine geçen dinamizmini ve maddi ilerlemesini yerleştirmenin en iyi yolu oldu. Bu vesileyle her temsilci, ülkesinin en iyi ürünlerini hediye etmeye başladı. Daha geç tarihli, Fransız devrim hükümetine ait bir belgede, "nesneler Cumhuriyetin ihtişamı ve sanatçılarının ustalığı hakkında iyi bir fikir verecek inceliğe ve zarafete sahiptir" deme noktasına varılmıştı.[28]

Nitekim 16.-17. yüzyıllarda dokumalar, kıymetli kumaşlar, mücevherler, masa saatleri, cep saatleri, gözlükler, teleskoplar, mikroskoplar, parfümler, silahlar verilmesiyle yetinilmişken, daha sonraki dönemde Avrupa'da büyük manüfaktürlerin kurulmasına bağlı olarak, çok daha kaliteli ve çeşitli ürünler görülmeye başlamıştır. Armağanlar arasına da yemek takımları, aynalar, geridonlar (tek ayaklı, mermer tablalı masalar), avizeler, fenerler, şamdanlar, mobilyalar gibi bu türden ürünler dahil olmaya başladı.[29] Örnek olarak, 1719'da padişaha ve yakın çevresine sunulmak üzere Viyana'daki Türk büyükelçisine teslim edilen armağanların listesini verelim:

> 76 parmak yüksekliğinde gümüş zarflı iki muhteşem kadeh, iki adet 12 kollu kristal avize, 24 avize, bir adet dört küre üzerinde duran küçük masa, altı adet tek geridon, altı yuvarlak masa, bir şömine siperliği, bir soğutma kovası, iki leğen ve sürahi, altı büyük şişe ve kapakları, çiçek saksıları, enfiyelikler, bir kahve servisi, hepsi gümüş ya da altın kaplamalı 12 dondurma kâsesi, bir şekerleme kalıbı, iki sarkaçlı saat, iki adet 60 parmak yüksekliğinde çerçevesi varaklı ayna, 12 parça kıymetli kumaş, bir çalar saat, bir de kırmızı mermer sütunlar üzerinde duran saat.
>
> Valide Sultan için: 50 parmak yüksekliğinde iki ayna, iki gümüş saat, gümüşten yapılma biri kapaklı, diğeri kapaksız iki sepet, bir kahve masası ve fincan takımı, iki çiçek saksısı, hepsi gümüşten iki fincan, 12 altın kaplama kaşık, 24 kahve fincanı.
>
> Sadrazam için: Bir altın kaplamalı leğen ve sürahi, bir buz kovası, iki tek ayaklı masa, bir gümüşten yapılma fincan, bir gümüş sepet, altı dondurma kâsesi, gümüşten yapılma iki kahvedan, iki büyük varaklı saat, bir adet de kasası marköterili saat.[30]

Protokol zorunluluklarını yerine getirmek için Batılılar aynı zamanda gerçek anlamda sanatsal-ticari kampanyalar yürütmüşler, pek çok nesneyi "Türklerin zevki" ne göre yaptırmışlardır ki bu, söz konusu eşyanın onların hoşuna gidip gitmeyeceğinin önceden araştırılmasını gerektirir. Önyargıların sürüp gitmesine rağmen, aslında ürünleri Türkler için uyarlama yönünde bir çaba harcanmıştır: Desen olarak porselenlerde kullanılan yap-

rak ve çiçek motifleri, mobilyalarda kullanılan sedef ve fildişi kakmalar, hep bu çabanın sonucudur.[31]

Bu nesneler ve mobilyalar Avrupa'nın yoğun ekonomik ve kültürel hareketliliğine tanıklık ediyordu. Zamanla kültürel bağlamlarından kopmuş ve tamamen yapay ürünler haline gelmiş olsalar da, Batının tekniklerini ve sanatını yansıtma özelliğini sürdürmektedirler. Padişahlar ve çevrelerindeki devlet erkânı arasında kabul görmüş olmalılar ki, 18. yüzyıldan itibaren bu kesimler evlerini Batı ürünü nesnelerle, o tarzda döşeme alışkanlığını edindiler. Topkapı'nın Harem'ine bir saatçi kisvesi altında girmeyi başaran Motraye adlı seyyah, âdetlerdeki bu Batılılaşmanın 1700 yılından itibaren gözle görülür hale geldiğini anlatır:

> Orada bir odada, deniz hayvanlarının kabukları, sedef, inci ve gümüşle süslenmiş bir saat vardı. Som gümüş bir masanın üzerine Frenk usulü konmuştu; altın varak yapraklarla işlenmiş çerçevesi olan bir aynanın önünde duruyordu; bütün bunlar çok ince bir sanatın ürünüydü. Karşısındaki duvarda daha büyük bir ayna duruyordu; kenarları boyanmış aynadan yapılmıştı, heykelsi süslemeleri çok usta işiydi. Yedi minderli gösterişli bir sedirin iki yanına gene som gümüşten yapılmış hayli yüksek iki geridon konulmuştu.[32]

Aynı tanık şu konuda ısrarlıdır:

> Bu Frenk zevkine uygun saatler, masa, geridonlar, aynalar ve sarayın değişik yerlerindeki pekçok başka eşya, elçilerin Büyük Senyör ile görüşmeye gittikleri zaman kendisine hediye ettikleri armağanlardır.

Sonuç

Diplomatik armağanların verilmesi çok çeşitli yorumlara konu olmuştur. Çağdaşlar muhtemelen bu uygulamayı, Osmanlıların açgözlü ve para canlısı bir ulus olmalarının önde gelen özelliği olarak gördüler. Şövalye Laurent d'Arvieux de zaten bunu açıkça dile getirir:

> Bugün artık değiştirilmesi imkânsız görünen kötü bir alışkanlığın yerleşmesine izin verdik. Yöneticiler ihtiyaçlarını karşılamak için

bizden her gün bin tane şey istiyorlar: İçki ve likörlerin dışında, reçel, kâğıt, İspanya balmumu, fayans karolar, camlar ve başka bir sürü şey... Bunlar genellikle ucuz şeyler, ama istedikleri miktarları düşününce, onları sağlayan Frenklere çok pahalıya geldiği görülecektir. Bunları verdiniz mi, kumaş isterler ve eğer her istediklerini onlara verecek olursanız, bu zevat ve hizmetlileri bütün bir yıl boyunca Frenklerin kesesinden yiyip içerler.[33]

İşte, vezirlerle, devlet erkânıyla, yöneticilerle iyi geçinmenin yolu buydu! Aslında yabancı temsilcilerin Babıâli'nin yüksek erkânına verdikleri armağanların bu kesimin kazanç hırsına tekabül etmesi pek muhtemeldir. Ancak bu açıklama, özellikle Doğuda yerleşmiş olan bağış ve karşı-bağış kavramını göz önünde bulundurunca hiç de tatmin edici değildir. Son yıllarda gelişen bir tarihçilik, diplomatik armağanların modern çağda da uluslararası ilişkilerde çok merkezi bir rol oynadığını ortaya koymuş bulunuyor.[34] Hıristiyan prenslerin temsilcilerinin padişahın huzuruna çıkarken getirdikleri kıymetli nesneleri ve lüks kumaşları bu çerçevede görmemiz gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, bu bağışlar muhtemelen daha derin bir anlam kazanıyordu. Zira Konstantinopolis'in hükümdarları bunları kâfir kralların sultana saygılarını sunmak ve dostluğunu kazanmak için ödedikleri bir tür sembolik haraç olarak görmekteydiler. Dolayısıyla burada Osmanlıların Batı ile olan ilişkilerinde sergiledikleri üstünlüğün işaretini görmek gerekiyor.[35] Bu hipotez 16. hatta 17. yüzyıl için geçerli görünüyor; ancak, bu bildirimizin ortaya koymaya çalıştığı gibi, 18. yüzyılda farklı bir biçime bürünüyor. O tarihten sonra diplomatik armağanlar artık her ulusun kendi ulusal çıkarlarına hizmet etmeye başlıyor ve yeni edindikleri güç ve zenginliğin sembolü oluyor. Artık, Bohemya'nın cam ve kristal işçiliği, Meissen'in porselenleri, Gobelins ve Savonnerie manüfaktürlerinin halıları,[36] Beauvais'nin döşemelik kumaşları, Vincennes ve ardından Sèvres'in seramikleri, en iyi sanatçıların artık sadece kralları için değil, ama aynı zamanda onun şanı için de çalıştıklarını gösteren ürünler oluyor. Bundan böyle bu ürünlere artık Osmanlı pazarına yönelik eşantiyonlar gözüyle bakılabilirdi.

Notlar

1 Lucette Valensi, *Venise et la Sublime Porte. La naissance du despote*, Paris, Hachette, 1987; Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2006.

2 Suzan A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582*, Londra, The British Academy, 1977; Alexandre De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the earliest Diplomatic relations, 1610-1630*, Leyden-Istanbul, Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, 1978.

3 Maria Pia Pedani-Fabris, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia*, Venedik, Deputazione editrice, 1994.

4 Gilles Veinstein, "Les ambiguïtés de l'alliance franco-ottomane," *Histoire de l'Islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*, Mohammed Arkoun (der.), Paris, Albin Michel, 2006, s. 318-353 ve Géraud Poumarède, "Soldats et envoyés des souverains musulmans en France," *a.y.*, s. 382-393.

5 Zarif Orgun, "Osmanlı İmparatorluğunda Nâme ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim," *Tarih Vesikaları*, I/6 (1941), s. 407-413; Bertold Spuler, "La diplomatie européenne à la Sublime Porte aux XVIIe et XVIIIe siècles," *Revue des études islamiques*, XXXIX/1 (1971), s. 2-28.

6 Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Roma, 1978, II, s. 97-98.

7 Bertrandon de La Brocquière, *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, Charles Schefer (der.), Paris, E. Leroux, 1892, s. 186; çev. *Bertrandon De La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000..

8 Antonio Fabris, "Artisanat et culture: Recherches sur la production Vénitienne et le marché Ottoman au XVIe siècle," *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 3-4 (1991), s. 51-60; Julian Raby, "The Serenissima and the Sublime Porte: Art in the Art of Diplomacy, 1453-1600," *Venice and the Islamic World, 828-1797*, New York-New Haven-Londra, The Metropolitan Museum of Art-Yale University Press, 2007, s. 90-119.

9 Antonio Fabris, "From Adrianople to Constantinople: venetian-ottoman diplomatic missions, 1360-1453," *Mediterranean historical review*, 7 (1992), s. 154-200, bu konu için s. 187.

10 Jean Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le roi en Levant*, Charles Schefer (der.), Paris, E. Leroux, 1887, s. 17-18.

11 Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, Paris, Firmin Didot, 1824, VII, s. 486.

12 Bibliothèque nationale de France (BnF), Naf, ms 5217, f. 20.

13 Van Luttervelt, *De 'Turkse' Schilderijen van J.B. Vanmour en zijn school, De verzameling van Cornelis Calkoen, ambassadeur bij de Hoge Porte, 1725-1743*, Istanbul, 1958; M. Broos, "Paintings of receptions of the ambassadors at the Sublime Porte by Jean-Baptiste Vanmour (1671-1737) and their influence in Constantinople and Venice," Alessandro Bettagno, *Guardi: vedute, capricci, feste, disegni e "quadri turcheschi,"* Venedik, 2002, s. 179-185; E. Saint Nicolaas, D. Bull, G. Renda, G. İrepoğlu, *Lale Devri'nin bir Görgü Tanığı. Jean-Baptiste Vanmour*, Istanbul, 2003; Seth Gopin ve Éveline Saint-Nicolaas, *Jean-Baptiste Vanmour, peintre de la Sublime Porte*, Musée des Beaux-Arts de Valenciennes, 2009.

14 Tommaso Bertelè, *Il palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, Bologna, Casa editrice Bologna, 1932, s. 75; Otto Kurz, *European Clocks and Watches in the Near East*, Londra-Leyden, The Warburg Institute-Brill, 1975, s. 21, not 1; [*Sultan İçin Bir Saat. Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005].

15 Maria Pia Pedani Fabris, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica*, 32 (2000), s. 12, not 10.

16 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan, Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Londra, 2005, s. 348 ve 544, n. 386.

17 Julian Raby, "The Serenissima and the Sublime Porte: Art in the Art of Diplomacy, 1453-1600," s. 97, not 57.

18 Julian Raby, *a.y.*, s. 97, not 58.

19 Julian Raby, *a.y.*, s. 99, not 59.

20 Susan A. Skilliter, "The letters of the Venetian "Sultana" Nûr Bânû and Her Kira to Venice," Aldo Gallota ve Ugo Marazzi (der.), *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci dicata*, Napoli, 1982, s. 525.

21 Antonio Fabris, "Note sul mappamondo cordiforme di Haci Ahmed di Tunisi," *Quaderni di studi arabi*, 7 (1989), s. 3-17, sadece Şehzade Bayezid'den gelen tek bir talep olduğunu ileri sürmektedir. Arbel ise her üç şehzadenin de talepte bulunduklarını savunur: Benjamin Arbel, "Maps of the world for Ottoman princes? Further evidence and questions concerning 'The mappamondo of Hajji Ahmed,'" *Imago Mundi*, 54 (2002), s. 19-29, buradaki konu için s. 23.

22 Ernest Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1848-1860, III, s. 822.

23 Otto Kurz, *a.g.e.*, s. 28. G. Mraz, "Die Rolle der Uhrwerke in der kaiserlichen Türkenverehrung im 16. Jahrhundert," *Die Welt als Uhr. Deutsche Uhren und Automaten 1550-1650*, (der.), K. Maurice ve O. Mayr, Münih, Deutscher Kunstverlag, 1980, s. 39-54; J. Michael Rogers, "Ottoman Luxury Trades and Their Regulations," *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-Und Sozialgeschichte, in Mémoriam Vanco Bosleov Herausgegeben von Hans Majer (der.)*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986, s. 135-155.

24 Delft'de François Spiering tarafından yapılan halılar 1617'de hediye edilmiştir. Bkz. A. de Groot, *a.g.e.*, s. 134.

25 *Ten Thousand Years of Iranian Civilization. Two Thousand years of Common heritage*, Topkapı Müzesi katalogu (2 Aralık 2009-5 Şubat 2010), İstanbul, 2009, s. 202-203, no. 197-198.

26 Joseph de Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, J. J. Hellert (çev.), Paris, 1836, XII, s. 166: "Avant l'expédition de Vienne en 1683, les ambassadeurs d'Alger avaient envoyé au sultan 8 garçons (espagnols, italiens et français), 8 castrats maures, 4 canons de fusils ornés de perles et de corail, 2 jeunes lions et 6 perroquets dont l'un parlait turc, arabe et persan." (1683'teki Viyana seferinden önce Cezayir elçileri padişaha sekiz oğlan, –İspanyol, İtalyan ve Fransız– sekiz Mağribi hadım, dört inci ve mercan kakmalı tüfek, iki aslan yavrusu ve biri Türkçe, Arapça, Acemce konuşan altı papağan gönderdiler.)

27 Bu armağanlar konusunda bkz. *Savaş ve Barış. 15-19. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan ilişkileri*, İstanbul, 1999; Alexey Konstantinovich Levykin, *The Tsars and the East. Gifts from Turkey and Iran in the Moscow Kremlin*, Londra, Thames & Hudson, 2009.

28 BnF, Naf, 18126, Relations extérieures, 2e bureau, 13 nivôse an III, rapport du 27 frimaire an III, zikr. Hélène Desmet-Grégoire, "Les objets sources de connaissance des sociétés ottomanes," *Les villes dans l'Empire ottoman: activités et sociétés*, D. Panzac (der.), I, 1991, s. 174, n° 29.

29 Sanatçı Jacques Caffiéri, tarafından yapılan bir ayna, XV. Louis tarafından 1742'de I. Mahmud'a armağan edildi. Bkz. John Whitehead, "Royal Riches and Parisian Trinkets. The embassy of Saïd Mehemet Pacha to France in 1741-42 and its exchange of gifts," *The Court Historian*, 14/2 (2009).

30 Joseph de Hammer, *a.g.e.*., XIV, s. 476-478.

31 Bkz. Örneğin, R. Blätter, "Une paire d'assiettes du service Turc de la manufacture royale de Varsovie," *Genava*, 40 (1992), s. 184-188. Burada 1776'da Sultan I. Abdülhamid'e (1725-1789) hediye edilmek üzere sipariş verilmiş bir çift tabak söz konusudur. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda Fransız bir demirci ustası ve oymacı olan Jean-Claude Ciamberlano, (diğer adıyla Duplessis, 1695-1774) tarafından yapılmış ve XV. Louis tarafından 1742'de I. Mahmud'a hediye edilmiş olan ocağın görkemi görülebiliyor. Bkz. A. Sakisian, "Un brasero de Duplessis au vieux sérail de Stamboul," *Gazette des Beaux-Arts*, XI, s. 89-100; *Topkapı à Versailles. Trésors de la cour ottomane*, Versailles ve Trianon Şatolarındaki serginin katalogu (4 Mayıs-15 Ağustos 1999), Paris, RMN, s. 330, no. 285.

32 Aubry de la Motraye, *Voyages du Sr A. De la Motraye en Europe, en Asie et en Afrique*, A La Haye, chez T. Johnson ve J. Van Duren, 1727, I, s. 221-222; çev. *La Motraye Seyahatnamesi*, İstanbul, İstiklal Kitabevi, 2007.

33 Laurent D'Arvieux, *Mémoires du chevalier d'Arvieux*, Paris, 1735, IV, s. 299.

34 H. Duchhardt, "Das diplomatische Abschiedgeschenk," *Archiv für Kulturgeschichte*, 57 (1975), s. 345-362; Lucien Bély, "Souveraineté et souverains: la question du cérémonial dans les relations internationales à l'époque moderne," *Annuaire-Bulletin de la Société d'histoire de France*, 1993, s. 27-43; Isabelle Richefort, "Présents diplomatiques et diffusion de l'image de Louis XIV," *L'invention de la diplomatie. Moyen Âge-Temps modernes*, Lucien Bély (der.), Paris, 1998, s. 263-279.

35 Géraud Poumarède, "L'Europe de la Renaissance et l'Empire ottoman de la chute de Constantinople à la bataille de Lépante: aspects culturels et politiques," *Bulletin des historiens modernistes: La Renaissance: actes du colloque de 2002*, n° 28, 2003, Arlette Jouanna (der.), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, s. 47-97, buradaki alıntı için s. 91-92.

36 Doğuya gönderilen bir halı modeli yakın dönemde Versailles Şatosu koleksiyonuna dahil oldu. Bkz. Bertrand Rondot, "Un tapis aux armes de France couronnées," *La Revue des Musées de France*, 3 (2009), s. 14-15.

Alain Servantie

TÜRKİYE'DE SATILMAYAN BRÜKSEL HALILARINDAN "TÜRKLERİN TAVIRLARI"NA VE "BÜYÜK TÜRK'ÜN SARAYININ TARİFİ"NE[1]

Avrupa'da 15. yüzyılın başında icat edilen tahta üzerine yapılan gravür tekniği izleyen yüzyılda matbaanın gelişmesine koşut olarak gelişti. Türklerle ilgili ilk resimler Breydenbach'ın Kudüs seyahatı (1489 tarihli *Saint voiage et pèlerinage de la cité* /Şehre Kutsal seyahat ve hac) adlı eserinde yayınlandı. Sonra, 16. yüzyılda Türklerle Rodos'ta (1522), Viyana Kuşatmasında (1529) ve 1532 Macaristan Seferi'ndeki çatışmalar hakkında fikir veren çok sayıda estamp (oymabaskı), Jan Swart van Groningen'in (1495-1560) baskısı 1526'da Anvers'te Willem Lierinck tarafından gerçekleştirilen ve muhtemelen Swart'ın Venedik ziyareti sırasında örneklerini gördüğü Türk atlıları dizisi yayınlandı.

Birkaç yıl sonra 1533-34'te, hayli ilginç bir gelişme oldu: Halı desinatörü ve ressam Pieter Coecke, Sultan Süleyman'a kendi desenlerine göre yapılmış Brüksel halıları satmaya çalıştı; proje başarısızlığa uğradı fakat Coecke seyahatı sırasında yaptığı desenlere dayalı gravürlerini 1553'te Anvers'te yayınladı. [Bu halı satış girişimi] barış müzakereleri yürütmek üzere V. Karl (Şarlken) tarafından Konstantinopolis'e gönderilen diplomat Corneille de Schepper'in görevleri sırasında gerçekleşmişti. Scehepper'in yazdığı *Les Mœurs et fachons* (Ahlaklar ve Tavırlar) iyi bilinir; buna karşılık *Description de la court du Grand Turc* (Büyük Türk'ün Sarayının Tarifi) çok daha az bilinmektedir.

"Halılara gelince, onları satmak için başka yöntemler bulmak lazım"

2 Haziran 1534'te, İmparator V. Karl'ın Konstantinopolis'e gönderdiği temsilcisi Corneille de Schepper, de Malines[2] adlı birine şunları yazmıştı:

Mösyö de Malines, saygılarımı sunarım, Son mektubumda, size buraya nasıl geldiğimi ve Pierre van de Walle'ye halılar ve diğer mallar konusunda ne söyleyebileceğinizi anlatmıştım. O zamandan beri, tacirler epey eziyet gördüler ve her gün daha fazlasını görüyorlar; bu nedenle, başka bir tacirin gelmesini tavsiye etmiyorum ve öyle yapmıyacaklarını tahmin ederim. Bu malları satmak için başka yöntem bulmak lazım. Şu anda, Felemenk'de sizin yanınızda olmak isterdim. Çünkü İbrahim Paşa burada olmayınca, her şey eskisinden farklı oluyor. İki defa padişah tarafından kabul edildim ve uzun süre görüştüm. Son defa bugün Romalıların kralı ve kısmen de bizim imparatorumuz olan Karl tarafından bana verilen göreve göre tekliflerime cevap verdi. Bu cevap hakkında bir şey söylemek istemiyorum, çünkü sizi ilgilendirmiyor, sizin işiniz değil. Sadece Pierre van de Walle'ye taşlarına güvenmemesini, bu Büyük Sinyorun artık eskisi gibi alışveriş yapmadığını söylemenizi rica ederim; nedeni, İbrahim Paşa'nın olmayışı..."

Peki burada ne denmek istenmektedir? Süleyman'ın ordusunun 1532'de küçük Köszeg (Güns) kalesi önünde bir aydan daha uzun bir süre durmak zorunda kaldığı, başarısız Macaristan Seferi'nin ardından İbrahim Paşa Habsburglara müzakere teklifinde bulundu. Doria'nın donanması Koron'u (Peloponez) ele geçirdi. [V. Karl'ın kardeşi, Avusturya Kıralı] Ferdinand Dalmaçyalı teğmeni Zaralı Hyeronimo'yu ve Flander'deki danışmanlarından biri olan Corneille de Schepper'i V. Karl'a gönderdi. Schepper Mayıs-Temmuz 1533 arasında İstanbul'da Sadrazam İbrahim Paşa ile görüştü; paşa görüşmelere bir yıl sonra, eğer temsilci imparatordan daha kapsamlı teklifler getirirse devam edilebileceğini söyledi. Bu arada imzalanan ateşkes, Osmanlı İmparatorluğu ile Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu arasındaki serbest ticaretin yeniden başlamasına imkân verdi. Schepper, Viyana ve Brüksel'den geçerek imparatorla Monzon'da (Aragon) buluştu ve ondan 31 Aralık 1533 tarihinde yeni emirler aldı (ki bunların bir bölümünü kendisi kaleme almıştı). Sonra da Venedik ve Dubrovnik üzerinden İstanbul'un yolunu tuttu. İstanbul'a 26 Nisan 1534'te vardı. Ne var ki, İbrahim

Paşa önceki yıl 29 Ekim'de Irak seferi için İstanbul'dan ayrılmıştı[3] ve İstanbul'a geri dönemeyecekti. Zira 21 Kasım'da Süleyman Barbaros'u huzura kabul etmiş ve onu kapudanpaşa olarak atamıştı. Schepper o sırada sadrazamlık yapan Ayas Paşa ile sonra da doğrudan padişahın kendisiyle müzakereler yaptıysa da başarılı olamadı. Üstelik müzakerelerde koz olarak kullanmak istediği Koron, Nisan başında Türklere bırakılmıştı. 13 Haziran'da başarısızlığını anlatan mektubunun ardından, Prag ve Belgrad'dan geçerek dönüş yoluna çıktı.

Şifreli metinde Malines beyefendisi olarak geçen kişi, çocukluğunun bir bölümünü bu şehirde geçiren İmparator V. Karl'dır. Orada Türk rolünü oynamaları istenen saray hizmetkârlarına karşı savaş nizamına girmiş Haçlıların rolünü oynayan Karl bu işi öyle abartmıştı ki, sürekli olarak yenilen hizmetkârlar bu görevden çekilmişlerdi.[4] Pierre van de Walle ise birazdan kendisinden söz edeceğimiz Anversli bir tacirdi. Şifreli mektupta, halıların satışındaki başarısızlıktan söz ederken Schepper aslında kendi elçiliğinin başarısızlığa uğradığını haber veriyordu. Schepper'in gönderdiği mektuplardan hiçbirinde açıkça Pieter Coecke'ten söz edilmez; ancak bu mektup Coecke'ün misyonundan haberdar olduğunu kanıtlamaktadır. Coecke'ün Schepper ile birlikte 30 Haziran'da 1534'te Belgrad'a, 15 Temmuz'da Presbourg'a (Bratislava) ve 30 Temmuz'da Prag'a gelmiş olması pek muhtemeldir.

Peki Türkiye'de halı satmaya çalışanlar kimdi?

Halıcı Alostlu Pieter Coecke[5]

Pieter Coecke (ya da Pierre Coecke veya Koecke, bazen kendisine van Aelst, Aalst, Aloost da denirdi), bir ressam, halı desinatörü ve gravürcüydü. 14 Ağustos 1502'de doğu Flander'de Alost'da doğmuştu. 1517-1521 arasında Brüksel'de ressam Bernard van Orley'in öğrencisi olmuş, 1521'de İtalya'ya gitmişti. Dönüşünde 1527 tarihinde Anvers ressamlar loncasına kabul edildi ve aralarında *Pavia Savaşı* ve *Maximilien'in Avları*[6] gibi eserler de bulunan halı desenleri çizdi. Luigi Guicciardini onun hakkında şunları söyler: "Alostlu Pieter Coecke: iyi bir ressam ve ince sanatçıdır, duvar halıları için örnek çizerdi, mimarlık sanatını da icra etti, Bolonyalı Sebastiano Serlio'nun mükemmel eserlerini Felemenkçeye çevirdi; böylece memleke-

tine büyük hizmet ve iyilik yaptı."[7] Brüksel halıları pek ünlüydü: "özellikle duvar halıcılık sanatı mükemmel ve çok kârlı idi; ipek, altın ve gümüşten çok masraflı malzeme kullanarak ve büyük bir sanatla, insanları şaşırttan ve hayrete düşüren çok büyük duvar halıları örüyorlar ve dokuyorlar."[8] Coecke Konstantinopolis'e 1533-1534'te ulaştı. 1534'te geri döndüğünde, kendisi de Malinesli bir ressam olan Maeyken Verhulst ya da Bessemers ile evlendi. Çiftin kızlarından biri, Coecke'ün öğrencisi Pieter Brueghel ile evlendi.[9] V. Karl'ın ve Macaristan kraliçesi Marie'nin ressamı oldu. Kimi yazarlara göre, imparatorluk donanmasıyla birlikte 1535'te Tunus'a gitmiş ve şehrin alınışına tanık olmuştur; oradayken *Le Maure de maître van Aelst avec la ville de Tunis au fond* ve *Père du susdit Maure aux genoux de l'empereur Charles-Quint* adlı tabloları yaptığı söylenir; desenlerinden altısı V. Karl'ın zaferlerini (*Victoires de Charles-Quint*) temsil etmektedir. Ancak bu eserler kaybolmuştur, ayrıca desenleri Jean Vermeyen tarafından yapılan Tunus'un alınışı halı dizisini Coecke'ün yapmadığı da anlaşılmaktadır.[10]

1535-36 yılları arasında Macaristan kraliçesi Marie tarafından V. Karl'a hediye edilen Yuşa Peygamberle ilgili sekiz halıdan oluşan dizinin kartonlarını çizmiştir.[11] 1537'de, Anvers ressamlar loncasının başkanı iken, Anvers Notre Dame Katedrali'nin Aziz Nikolas Şapeli'nin vitraylarının ön çizimlerini yapmıştır. Atölyesi giderek zenginleşir ve seri halinde dini konulu, özellikle üç kralın (İsa'nın doğumuna gelen krallar) hayranlığı temasını ele alan tablolar üretir.[12] 1539'da, Bolonyalı Sebastiano Serlio'nun *Tout ce qui concerne l'architecture et la perspective*[13] (Mimari ve perspektif ile ilgili her şey) adlı eserini Felemenkçeye tercüme eder. 1548'de Anvers'deki Moelnere Sarayı'nın dekorasyonunu yapar; 1549'da, *V. Karl ve oğlu Felipe'nin Anvers'e Şanlı Girişi* adlı eserin dekorasyonuna yardım eder.[14]

1550'de Brüksel'de öldüğünde bu kentteki, bugün yıkılmış olan Aziz Géry Kilisesi'ne gömülür. Mezar taşında Türkiye seyahatını hatırlatan "üç gümüş hilalli" arması yer almaktaydı.[15]

Pieter Coecke'ün Türkiye'deki Misyonu

P. Coecke'ün bazı biyografi yazarları onun elçi Schepper'le birlikte 1533'te İstanbul'a gittiğini yazarlar; onlara göre Coecke Flaman halıcılar de-

legasyonuyla birlikte, padişah için bazı halı deseni kartonları yapmak üzere gelmiştir;[16] ancak hayvan ve insan şekilleri resmetmek yasak olduğu için seyahat bir işe yaramamıştır. Nitekim Bullart: "İtalya'dan dönüşünde bazı halı tacirleri onu padişah için yapacaklarını düşündükleri halılar için birkaç desen çizmesi konusunda ikna ettiler; ancak Muhammed'in yasası resmi yasakladığı için bu seyahat boşuna oldu; ama o İstanbul'u, eğlence yerlerini resmetmek için bu fırsattan yararlandı ve tahta üzerine gravür tarzında yedi çok güzel eser yarattı"[17] der. Carel van Mander ise: "Flander'e dönüp dul kalınca Vander Moeyen adlı bir halı taciri ona Konstantinopolis'e gitmesini önerdi; Büyük Türk için birkaç güzel ve zengin halı yaparak onu büyülemek istiyordu. Dolayısıyla Pieter Coecke'e sultana sunulmak üzere birkaç resim yapması söylendi. Ancak sultan, Muhammed'in yasalarına göre insan ve hayvan resimlerini kabul edemezdi. Dolayısıyla proje büyük masraflarla yapılan bir seyahatten öteye gidemedi"[18] diye yazıyor. Félibien de, "çok iyi bir ressam ve mimar olan" Pieter Coecke, "Türkiye'ye gitti ve oradan ipek ve yünlülere uygulanmak üzere halı üreticilerinin sırrı olan güzel renkler getirdi"[19] demektedir. Mander de, Pieter için "bu ülkede bir yıl kadar kaldı, Türkçeyi öğrendi ve boş duramayacağı için doğaya bakarak Konstantinopolis şehrini ve civarını resmetti; bu desenler Türklerin davranış biçimlerini gösteren yedi tahta levhaya işlendi," diye eklemektedir. Georg Braun ise, 1572'de Coecke'ün ölümünden yirmi yıl sonra şunları yazmıştı: "Alost'lu Pieter Coecke, hakikaten görmeye değer Türklerin hayat ve ahlaklarının tarifi isimli başka bir kitap yayınladı. Bu kitapta, İstanbul'da bulunduğu sürece, Türklerin ahlaklarını nasıl müşahede ettiğini anlatıyor. Padişah Süleyman sanatına o kadar hayran kaldı ki Kuran'ın yasağını unutarak, onun tarafından resmedilmeyi istedi; ondan sonra, cömert bir hünkâra layık şekilde davranarak ona kendi eliyle yüzük, kıymetli taş, at, kıyafet, altın ve hizmetçi gibi büyük hediyeler verdi ve büyük şerefle veda etti. Döndükten sonra, Büyük Türk'ün verdiği hediyelerle Brüksel'de kendine yıllık gelir sağladı."[20]

Türkiye'ye yapılan bu seyahat 15 Haziran 1533'te Augsburglu tacir Jacob Rehlinger [21] ve ortağı simsar, mücevherci ve Anvers'te bir lüks eşya mağazası sahibi olan Peter van de Walle[22] ile Brüksel'de halıcılık yapan Gu-

illaume Vermeyen arasında yapılan bir anlaşmayla planlanmıştı. Amaçları sözleşmede belirtilmiş olmasa da Konstantinopolis'e bir miktar halı götürmek idi. Rehlinger yedi halı için, 1 aune'u [23] 15 düka üzerinden hesaplandığında toplam 580 aune'luk bir satış için opsiyon aldı. Bunlardan biri, *"Pavia Önünde Yapılan Fransız Kralının Muharebesi"* idi, on iki tane de *"Yılın 12 Ayıyla Bölünmüş Av Sahnesi (Maximilen'in Avları)"* vardı.

Bugün "Maximilien'in avları" adı altında toplanan bu halılardan her biri bir aune'u 16,5 düka olan bir rayice göre 687,5 aune değerindeydi. Dermoyen Rehlinger'e hemen bu dizinin iki parçasını verdi; bunlardan biri *Pavia Savaşı,*[24] idi, ve boyutları 8,62 m. x 4,44 idi, diğeri ise *Eylül Ayı* adlı eserdi ve boyutları 5,86 m. x 4,31 idi.[25] Bu iki eser, iki halı dizisinin tamamının en iyi satılacağı umulan yere gönderilmişti. Rehlinger Aralık ayına kadar bütün halılar için opsiyon aldı ve satışı gerçekleştirmeyi umduğunu söyledi. Ölçülerden anlaşıldığına göre bunlar küçük örnekler değil, tamamlanmış eserler idi. İlk aşamada 18 Ağustos 1533'te Venedik'teki bir noter önünde Jacob Rehlinger ve Venedikli Marco de Nicolao (di Nicolò) arasında imzalanan mukaveleye göre, Nicolao iki halıyı padişaha gösterilmek üzere İstanbul'a götürme ve satışa yardımcı olma taahhüdünde bulunuyordu; karşılığında son satış bedeli üzerinden % 20'lik bir pay alacaktı.[26] Satış gerçekleşmez ise, iki parça iyi durumda Anvers'te Dermoyen'e, en geç 1534'ün Şubat ayında iade edilecekti. Eğer bu gerçekleşmezse, kendisine halıların bedeli Anvers'te o yılın Pantekot'unda ödenecekti. Eğer satış gerçekleşirse de, iki ortak fiyatın tamamının 1534'ün Noel'inde Bergen-op-Zoom pazarında ödenmesini taahhüt ediyorlardı.

Venedikli mücevherci Marco di Nicolò Türklerle daha önce de iş yapmıştı. 1535'te gene Rehlinger ile ortaklık yaparak, paha biçilmez iki yakutu 10.000 düka'ya satmıştı.[27] Ancak işleri onu ticaretin ötesine gitmek zorunda bıraktı. 1535'in Eylül ayında, V. Karl'ın Venedik'teki elçisi Lope de Soria, Tunus'tan dönüşünde İtalya'dan geçerken imparatorun onunla tanışmasını teklif etti; çünkü kendisi Türkleri iyi tanıyan ve ona en iyi istihbaratı verebilecek kişi idi.[28] Ancak işler ters gitti; Konstantinopolis'ten Fransa'ya bir mektup götürürken yakalanıp iki taraflı casusluk yapmakla suçlandı ve 1536'nın Şubat ayında bu şehirde başı uçuruldu.[29]

Coecke'ün adı mukavelede geçmemekle birlikte, halılarla birlikte onun da İstanbul'a gittiğini düşünmek için pek çok neden vardır. Venedik'te Kasım ile Ocak ayı arasında denizde seyrüsefer yasak olduğu için yola 1533'ün Eylül ayında çıkmıştır.[30] Desenlerinden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'da en az Nisan, hatta belki de Corneille de Schepper gibi Temmuz ayına kadar kalmış ve sonra Flander'e dönmüş olmalıdır.

Bu ticari misyonu başlatanların, alıcıları ancak büyük senyörler arasında bulunabilecek olan lüks malları pazarlamak için yeni imkânlar aradıkları açıktır. 1532'de, imparatorluk bütçesi ve onun yanı sıra V. Karl'ın en zengin toprağı olan Flander'in kaynakları, tamamen Süleyman'ın Almanya'ya ayak basmasını önleyecek askeri sefere tahsis edilmişti; bu da Brüksel'de yiyecek maddelerinin pahalanmasından dolayı karışıklıklara yol açmıştı; öyle ki, Macaristan Kraliçesi Marie, bu karışıklıkları bastırmak için asker göndermek zorunda kalmıştı.[31] Buna karşılık İbrahim Paşa'nın, Köszeg (Güns) kuşatmasından sonra, 1532 Ağustosunda uzattığı el ve imparatorlar arasında başlayan, Schepper'in V. Karl'ı temsil ettiği müzakere umudu, ortalığın yatışması ve ticaretin yeniden canlanması beklentisini destekliyordu. Anvers ve Augsburglu tacirler İbrahim Paşa'nın Batı malları söz konusu olduğunda ona imparatorluk şatafatını hatırlatan lüks mallara düşkünlüğünü düşünerek "ticari bir vurgun" vurmayı hesaplıyorlardı. Paşanın Sultan Süleyman için Venedik'te, 1529'da papanın Bolonya'da V. Karl'a giydirdiği tacı hatırlatan bir taç yaptırdığı biliniyordu.[32] Venedik balyoslarının yazışmaları bize sadrazamın lüks düşkünlüğü hakkında bilgi veriyor: Kendisi bir pırlanta meraklısıydı,[33] ama aynı zamanda da permesan peynirini, moskatel şarabını, şekerlemeleri ve şamdanları pek severdi; müftü için demirden bir kasa ve bir mücevher kutusu istemişti;[34] balyoslar son olarak da "çok büyük ısrarla bizim at boynuzunu (likorn)istiyor"[35] demekteydiler.

Fransızlar da dostluğunu kazanmak için tıpkı Venedikliler gibi İbrahim Paşa'ya "çok güzel cam işleriyle süslenmiş Fransa'dan gelen bir sandığı, nadir bulunan ve mükemmel bir şey olarak hemen hediye ederler."[36] Başka bir deyişle tacirler İbrahim Paşa'nın Batı zevkine düşkünlüğü nedeniyle bu halılara en az Fransa, İngiltere, İspanya ya da Polonya kralları kadar ilgi göstereceğini ummuşlardır.[37]

Halıların seçimi de hiç safiyane değildi: *Pavia Savaşı* I. François'nın yenilgisini ve yakalanmasını anlatıyordu. V. Karl 1526 gibi çok erken bir tarihten beri Osmanlıların Habsburglara karşı saldırılarını bu kralın kışkırttığını tahmin ediyordu. 1532 baharında Ferdinand, o sırada muazzam ordusunun başında Macaristan'a doğru yürümekte olan Süleyman'la barış yapabilmek umuduyla ona iki sözcü göndermişti: Joseph de Lamberg ve Leonardo de Nogarole. Bu sözcüler Niş'te, Fransız temsilcisi Rincon'un da hazır bulunduğu bir görüşmede İbrahim Paşa tarafından ağırlandılar. Görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı ve ordu Köszeg'e kadar ilerlemesini sürdürdü. Sözcüler Ferdinand'ın yanına döndüklerinde (1532 Eylül ayında), Fransız elçisinin onlara, "Hıristiyanların imparatorunun [V. Karl] önce Fransız kralını geceleyin haince nasıl esir aldığını, onu hapishaneye attıktan sonra [esir aldığı] çocukları için nasıl fidye istediğini ve daha sonra bu çocukları büyük miktarda para ödeyerek geri almak gerektiğini, bu imparatorun zalim bir hükümdar olduğunu, sadece başkalarının mallarına zorla el koymak istediğini, o yüzden herkes tarafından nefret edildiğini" anlattığını aktardılar. [38]

Bu bilgiyi alan V. Karl, 26 Mart 1533'te Schepper'i Türkiye elçisi olarak görevlendirdi: "Mümkün olan her yöntemle bu Türk ile birkaç Fransız, İngiliz ve Alman prens veya hükümdar arasında geçmiş veya mevcut ittifak veya anlaşma olup olmadığını öğrenin ve onun hakkında mümkün olduğu kadar yazıyla, mektupla veya şahitle ipucu veya kanıt elde edin...Bu bilgileri akıllıca kullanın, kime en fazla güvenebileceğimizi bilelim ki, ilerde ona göre davranırız" demekteydi.[39]

İbrahim Paşa Fransızlarla Türkler arasında yapılan ittifakı Schepper'e üstü örtülü biçimde söylemişti. Nitekim Schepper de 2 Haziran 1533 tarihli görüşmede şunları aktardı:

> İbrahim Paşa, esir düşen Fransa kralının annesinin büyük padişaha "Fransa kralı, oğlum, İspanya kralı V. Karl [V. Karlos] tarafından yakalanmış; V. Karl'ın cömertçe oğlumu serbest bırakacağını ümit etmiştim, ama yapmadı, aksine ona haksızlık ediyor, o nedenle, büyük padişah, sizin tarafınıza sığınıp, sizden gönül yüceliğinizi kul-

lanarak oğluma kavuşmama yardımınızı rica ederim" diye bir mektup yazdığını söyledi. İbrahim, büyük padişahın bu yüzden İmparator V. Karl'a öfkelenip ona savaş açmaya karar verdiğini söyledi. [Padişah] önce hangi tarafla en rahat şekilde savaş yapabileceğini düşünmüş ve Macarların kendi elçisine yaptığı alçaklığı hatırlamış; zaten Macaristan Kralı Layoş, İmparator V. Karl'ın kızkardeşi ile evli olduğu için ordusunu önce ondan tarafa gönderdi, Layoş da ordusuyla savaşıp mağlup düştü ve Macaristan Krallığı benim tarafımdan Macarların elinden alındı" dedi.[40]

Pavia Savaşı'yla ilgili halılar I. François'nın gece vakti ve ihanet sonucu değil, güpegündüz ve ortaçağ şövalyelerinin pek sevdikleri türden aleni ve göğüs göğüse bir çarpışmada esir edildiğini ortaya koymaktadır.

Av sahnesinin temsiline gelince, bu mutlaka Süleyman'ın Habsburglarla paylaştığı ve iki imparatoru aynı konuma getiren köpekli sürek avı düşkünlüğünü tatmin edebilecek bir halıydı.[41] Nitekim 1547'de, o sırada sadrazam olan Rüstem Paşa, V. Karl'ın başka bir temsilcisi olan Gerard Veltwijk'e efendisinin ne tür ava meraklı olduğunu sormuştu: "Oturuma katılınca paşa padişahın avlarından söz etmeye başladı, turnaları nasıl atmacayla avladıklarını ve başka avları anlattı. Ve adeti olduğu üzere konu dışına çıkarak beni İmparator Karl'ın avları konusunda sorguya çekti. Bu konuda kendisine çok az bilgi verdim zira kendisini avlanırken hiç görmemiştim; ama kendisine bu konuyu daha iyi bilen Monsenyör de Condé [Roggendorf] ile konuşmasını önerdim."[42]

Rehlinger Aralık ayında kesin siparişi vermek zorundaydı ama Coecke, 18 Ağustos'ta mukavelenin imzalanmasının hemen ardından beraberinde bulunan iki halıyla birlikte Venedik'ten ayrılmak zorunda idi; o mevsimde haberleşme kolayca yapılabiliyordu, gene de İstanbul'a ulaşmak için üç haftası vardı. Osmanlı başkentine İbrahim Paşa'nın Irak seferi için son hazırlıklarını yapmakta olduğu, dolayısıyla lükse ayıracak zamanının olmadığı –sefere çıkmış bile olabilirdi– bir dönemde geldi (29 Ekim). Schepper de o sırada Viyana ile Brüksel arasında seyahat ediyordu. İbrahim Paşa'nın Irak'a gönderilmesi, gerek tacirlerin gerek diplomatik müzakerelerin pers-

pektifini değiştirdi, tıpkı Schepper'in yazdığı gibi: "Bu Büyük Sinyor artık eskisi gibi alışveriş yapmıyor; İbrahim paşanın olmayışı yüzünden..." Vermeyen ile yapılmış sözleşme nedeniyle, Rehlinger'in iki-üç ay içinde satış projesinin gerçekleşmeyeceğinden haberdar edilmesi gerekiyordu. Acaba o iki halı Anvers'e geri gönderildi mi, yoksa Konstantinopolis'te mi kaldı? Metinler bu konuda herhangi bir şey söylemiyor.

Coecke muhtemelen 1534'ün Nisan ayına kadar Konstantinopolis'te kaldı. Ramazan sonunda yapılan şenlikleri izledi (Resim 5); belki o da Haziran ortasında Schepper ile döndü. Ancak Schepper'in yazışmaları bu konuda başka bir bilgi vermemektedir.

Türklerin Adetleri ve Tavırları

Biyograflarının yazdığına göre Coecke, İstanbul'da nazik biçimde istenmeyen kişi ilan edildi. O zaman kendini gündelik yaşamla ilgili gördüklerini ve manzaraları resmetmeye verdi. Bu desenlerden bazıları 1553'te Anvers'te dul karısı tarafından, *Mœurs et fachons de faire des Turcz avecq les regions y appartenents, ont esté au vif contrefaictes par Pierre Coeck d'Alost, luy estant en Turquie, l'an de Jesuchrist M.D. 33, lequel aussy de sa main propre a pourtraict ces figures duysantes à l'impression d'ycelles*[43] (Türklerin ve onlara ait bölgelerin ahlakları ve tavırları. 1533 miladi yılında Türkiye'de bulunan Alostlu Pieter Coecke'ün kendi elinden tabiata göre çizilip baskıya hazırlandı) başlığıyla yayınlandı.

Bu desenler ilerde yapılacak halılar için karton üzerine yapılmıştır; söz konusu kartonlar yan yana getirildiğinde 4 metre 57 cm uzunluğunda ve 44,2 cm. yüksekliğindedir ve Türkleri temsil eden bıyıklı erkekler ya da örtünmüş kadınlar şeklinde çizilmiş antik sütunlarla ayrılmış yedi farklı konuyu ele almaktadır. Mimari kompozisyon (özellikle son levhada) ve manzaranın temsilinde İtalyan etkisi görülmektedir. İtalyan Rönesansından esinlenmiş sütunlar dizisi dönemin başka halılarında da kullanılmıştır; örneğin, muhtemelen Brüksel'de 1520-1535 yılları arasında Raphaël'in öğrencisi Vincidor tarafından yapılmış *Romulus ve Romus* dizisinin kenarlarında ya da *Cyrus'un Hayatı*[44] dizisinde olduğu gibi; ancak "Türk" olarak seçilen şahsiyetler gerçekten özgündür.

Aslında desenler, onlar üzerine en iyi çözümlemeyi yapmış olan Marlier'nin ortaya koyduğu gibi 1533-1534 yıllarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hayat, manzaralar, özellikle insan manzaraları üzerine yapılmış son derece gerçekçi bir rapor olarak görülebilir. Hıristiyan kadınların başı açık, Müslümanların ise örtülü olarak gösterildiği, dolayısıyla baş biçimleriyle birbirinden ayrıldığı görülmekte, farklı kıyafetler ise toplumdaki çeşitlilik hakkında bir fikir vermektedir.

Desenlerin altında yer alan yazılar her levhada anlatılan olayı yorumlamakta ve resme anlam kazandırmaktadır. Levhalar aşağıda aktaracağımız düzende sunulmaktadır ve Slavonya'da (Sırbistan'ın Dubrovnik ve Niş arasındaki bölümü) başlayan, Makedonya'dan ve bugünkü Bulgaristan'dan geçen ve İstanbul'un yüreğine uzanan seyahat aşamalarını rulo üzerinde soldan sağa doğru sıralamakta, bir anlamda Batıdan Doğuya doğru gidişi göstermektedir.

Bu desenler şunlardır: *Doğuya Doğru*

1. İşte Slavonya dağları; oralarda ne insanlar ne de hayvanlar için dışardan getirilenler dışında yiyecek yok. Bir süt kasesi bulmak, önemli bir iş. Seyyahların eğer çadır getirmemişlerse, hayvanlar ve eşyalarıyla, geceleyin gökyüzünün altında, toprak üzerinde, yağmur, rüzgâr, kar, don olsun, nerede ısınmak için ateş yakabilirlerse orada yatmaları ve dinlenmeleri gerekiyor. Orada her şeye ihtiyaç var.

Pieter Coecke kendisini bu ilk resmin ortasında bir okçu olarak resmetmiştir; üzerinde, 1545'te elçi Gérard Veltwijck'in de giyeceği gibi "Slav" kıyafeti, yani "uzun, palto şeklinde bir üst elbise ve altında İtalyan usulü pantalon"[45] vardır. Resimde bir kervanın muhtemelen Dubrovnik veya Cattaro ile Sofya arasında verdiği bir gece molası anlatılmıştır; külahlarından Türk sipahisi oldukları anlaşılan askerler kervana eşlik etmektedirler. Sağ tarafta büyük bir kamp ateşi yanmaktadır. En sağda görünen bir köylü süt çanağını taşımaktadır. Sol uçta ise bir köylünün koyun sağmakla meşgul olduğu görülür.

Seyyahların "gökyüzünün altında yatmaları ve dinlenmeleri gerekiyor" zira İstanbul'u Belgrad'a bağlayan büyük yol üzerinde Lütfi Paşa'nın

Resim 1. Slavonya Dağları

Resim 2. Kırda kervan.

kervan menzilleri inşa etmesi için 1540-41'i beklemek gerekecektir.[46] Yollar özellikle kışın çok elverişsizdir: Dubrovnik ile Trebinje arasında çok yüksek ve engebeli dağların arasındaki çok kötü ve tehlikeli bir geçitten, at sırtında bile geçmek zordur, ancak yürüyerek geçiliyor."[47] Schepper 1534'te, bugünkü Sırbistan ile Adriyatik arasında daha çok strateji amaçlı yeni bir yol inşa edildiğini anlatır: "Dağlar arasında, arabaların daha kolay geçmeleri ve Venedik Körfezi'ne kadar yiyecek götürebilmeleri için, büyük bir yol inşa ediliyor."[48]

II. Kır bölgelerine gelince, burada kervanlar bulunuyor. Rum kadınları, seyyahların arayacağı, onların işlerine yarayan –at nalı, arpa, yulaf, şarap, ekmek veya külde pişmiş pide gibi– her çeşit yiyecek ve eşya satıyorlar. Ara sıra, ulak denilen postacı atlılar seyyahların beğendikleri atlarına el koyuyorlar ve kimse itiraz edemiyor.

Seyyahlarımızın kervanı muhtemelen Rumeli ovalarına (Bulgaristan) varmıştır; Josef von Karabacek[49] Maritza ovasını tanır. Yolda kervanı "Rum" kadınları (Hıristiyan diye okumak gerek ve onları başlarını bağlamamalarından ayırt etmek mümkündür) karşılar; her tür yiyecek ve seyyahlar için gerekli mal –at nalından şaraba, ekmekten külde pişmiş pidelere kadar– satarlar. Kadınların saç biçimlerini dönemin hemen bütün seyyahları tasvir etmiştir: Zaribrod'dan Bulgaristan sınırındaki Kunovicka'ya (Clissurrizza) kadar her yerde "kadınların evleninceye kadar saçları

Resim 3. Türkler nasıl yemek yiyor ve işiyorlar.

kulak hizasında kesilir, bu da onlara erkek çocuk havası verir ve evlendikten sonra saçlarını uzatır ve örgü yaparlar, gümüş, madeni para, cam parçaları, amber ve dükalar takarak süslerler; bu saç biçiminin onları daha güzel ve zarif yaptığına inanmaktadırlar. Eğer yakında bir ölüm olursa saçlarını keserler ve yüzlerini kanatıncaya kadar tırmalarlar."[50] Bu anlatım

Chesneau'da şu şekle bürünür: "Morava Nehri'ni geçtik. Bu memleketin kadınlarının çoğu saçlarını kesiyorlar, diğerleri ise uzun tutuyorlar ve üstüne mendilden yapılma şekilsiz bir şapka koyuyorlar. Kulaklarına cam süsleri veya para takıyorlar. Kocaları veya akrabaları öldüğü zaman, saçlarını koparıp, en garip bağırmalarla yüzlerini tırmalıyorlar. Birçok yerde

Resim 4. Yeni ay Bayramı.

Rum kadınları aynı şeyi yapıyor; bence, bunu eski bir gelenek veya ikiyüzlülük nedeniyle yapıyorlar, üzüldükleri için değil."[51]

Gassot ise aynı olayı şöyle betimler: "İlerde, Niş şehrini gördüm, eskiden büyük olan bu şehir, şimdi büyücek bir köy olmuş; Morava çok geniş ve akıntılı bir nehir, nehri geçtik. Bu memleketin kadınları, evliliğe kadar, saçlarını kulaklarına kadar kestiriyorlar; evlendikten sonra, omuza kadar uzun bırakıyorlar veya Slav usulüyle başlarına, üzerinde cam, kehribar, inci, gümüş, altın süsleri olan şapkalar takıyorlar ve bütün Bulgaristan'da, koca, kardeş, baba, çocuk öldüğü zaman, saçlarını yolup, kanatana kadar yüzlerini tırmalıyorlar."[52]

Karabacek'e göre, üzerinde bir kılıç bulunan mezar taşı, Pieter Coecke'ün doğduğu şehir olan Alost'un armasına yapılan bir göndermedir.

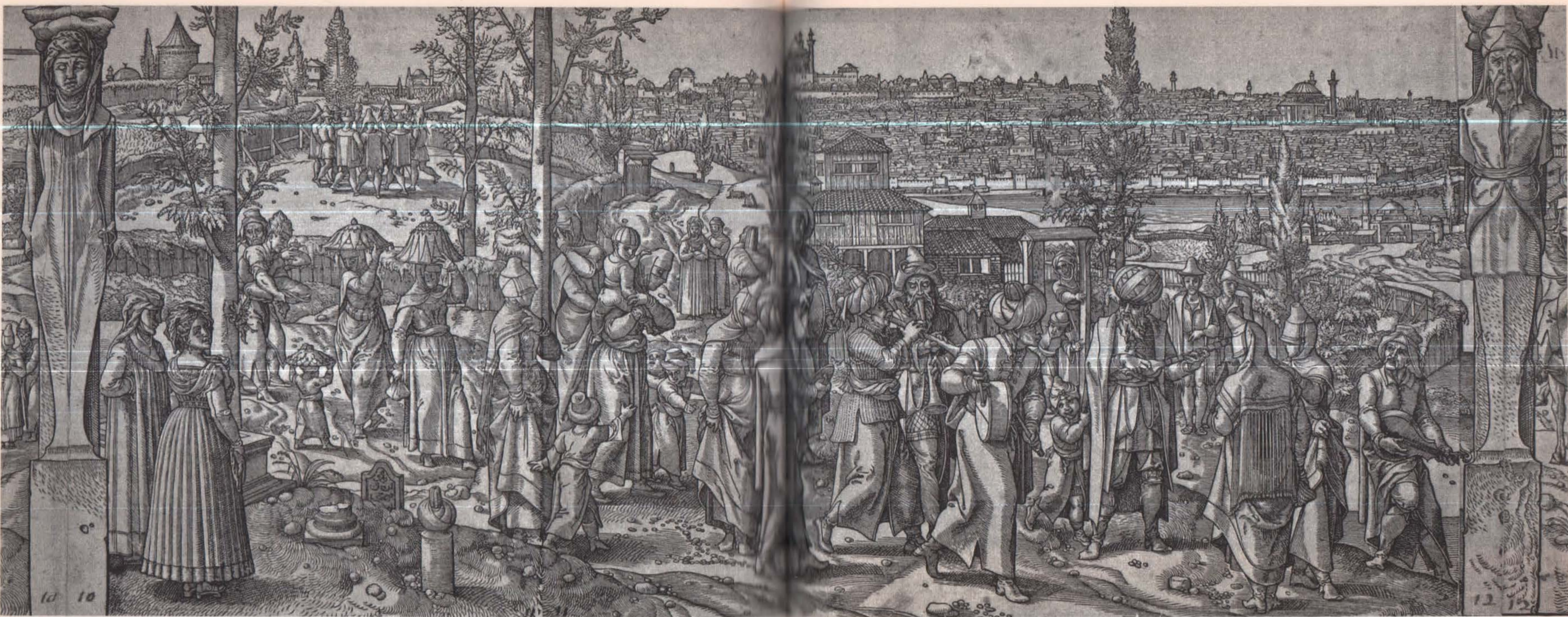
En sağda bir köylü iki elini uzatmış bir Türk atlısına yalvarıyor; bu sahne ulakların – Osmanlı Devleti'nde hızlı posta servisini sağlarlardı– at-

Resim 5. Cenazeler.

lara istedikleri gibi el koyma âdetine gönderme yapmaktadır. Almosnino, Lütfi Paşa da dahil, ulakların rastladıkları herhangi bir kişiye ait istedikleri ata el koyabildiklerini anlatır.[53] Bassano, her ulağın her menzilde atını de-

ğiştirdiği ama, aynı eğeri ve koşumu koruduğu açıklamasını yapar ve atını vermeyi reddedenlerin kazığa oturtulma cezasına çarptırıldığını söyler.[54] Kervansaraylar ya da menziller sadrazam Lütfi Paşa tarafından 1539-41 ara-

Resim 6. Sünnet Düğünü.

sında yeniden düzenlenmişti ve gerek Anadolu, gerekse Rumeli'deki menzillerde değiştirmek için atlar bulundurulurdu.[55]

> III. Türkler toprak üzerine büyük bir deri örtü koyup nasıl yemek yiyor; nasıl selamlaşıyorlar; nasıl işiyorlar, nasıl abdest alıyorlar; nasıl namaz kılıyorlar.

Kervan yoluna devam etmektedir –Karabacek sahnenin Bulgaristan'daki Tatar-Pazarcık'ta geçtiğini söyler. Manzaraya develer de dahil olmuştur... Coecke seyahatla ilgili birçok sahne hakkında not almıştır. Bunlardan bazılarına göre yemek deri bir örtü üzerine konan ortak bir tabaktan yenir; insanlar bir ırmak kıyısında namaza durmuşlardır; askerler (birkaç yıl sonra Breughel'in tablolarında ayakta işeyenlerden farklı olarak) oturmuş olarak işerler.

> IV. Makedonya şekli. Bu memleketin Türk sakinleri, yıl boyunca yeni ayı ilk gördükleri zaman bazıları yaya bazıları araba üzerindeyken

Resim 7. Büyük Türk Hipodromda.

veya sık rastlanan yeşil, verimli tepelerden çığlık çığlığa bağırarak, çok çeşitli aletler çalarak büyük neşeyle mükemmelen eğleniyorlar ve çok büyük saygıyla yeni ayı selamlıyorlar.

Karabacek sahneyi Plovdiv (Filibe) yakınlarında geçmiş olarak anlatmaktadır ve geri planda sağ tarafta kent görünmektedir. Acaba burada Ramazanın sona ermesi vesilesiyle kutlanan ve yeni ayın görünmesiyle aynı zamana denk düşen bir bayram kutlaması yapılıyor olmasın? Arka planda solda yer alan cami 16. yüzyıldan itibaren ramazanlarda yapılageldiği gibi süslenmiştir; kadınların başörtüleri ve erkeklerin sarıkları burada bir Müslüman topluluğun yaşadığını düşündürmekte. Ramazan 13 Nisan 1534'te sona ermiş ve Coecke ramazanın sonunda yapılan şenliklere katılma fırsatını bulmuştur.[56] Yeni doğan ayın hilal biçimi resmin sağ tarafında tepede resmedilmiştir.

Marlier, Julius Held'in yaptığı bir araştırmadan yola çıkarak manzaranın kurgusunda (tıpkı at desenlerinde olduğu gibi) Dürer'in etkisinin sezildiğinden söz eder.[57]

V. Cenaze törenlerinin Türk şekli: ellerinde yeşil dallarla, siyah bir kumaşla kaplanmış, yani matemli gibi, bir atı takip edip ölülerini mezara götürüyorlar. Mezarlara gidip rahmetlileri için dua ediyorlar; mezarlıkların yanında pekçok selvi ağacı bulunuyor. Her yıl bu

ağaçlara tırmanıp, arasından hangisinin geçen yıla ve diğer ağaçlara göre daha fazla büyüdüğünü tespit ederek en fazla büyümüş ağacın altına gömülmüş olan insanın ruhunun diğerlerden daha büyük bir şana kavuştuğuna inanıyorlar.

Karabacek bu sahnenin Edirne'de, bu ayvasıyla[58] ünlü şehirde geçtiğini söyler; ayva, onun demesine göre aşk sembolüdür ve çocuklar tarafından cenazenin arkasından ayva dalları taşınır. Bir adam selviye tırmanmıştır, Marlier'ye göre sanki cenaze ile ilgili süslemeleri yerleştirmektedir. Ama, belki de efsanenin dediği gibi selvinin bir yıl önceye göre ne kadar boy attığını ölçmeye çalışıyor olabilir...

Fresne-Canaye'a göre Konstantinopolis'te 1573 yılında gemilerin direkleri denizde kök salmış bir selvi ormanını akla getiriyor; bu konuda şu gözlemi ekler: "Konstantinopolis'te o kadar çok bahçe ve selvi var ki, uzaktan bakıldığında bir şehirden çok, sık bir ormanın içindeki kerpiçten yapılma kulübeler izlenimi verir."[59]

VI. Kostantiniye şehrinin gerçek şekli ve tarifi tabiata göre çizilmişti. İyi veya neşeli haber almış Türklerin şölen töreni. Hıristiyan çocuklarını çeşit çeşit yemek tabaklarıyla sünnete götürüp, sünnetten sonra nasıl beraber neşeli bir ziyafet yapıyorlar.

Konstantinopolis'in 16. yüzyılda yapılmış ilk gravürlerinden birinde neşeli bir kadın, çocuk ve müzisyen grubunun sünnet olmuş çocuklara eşlik etmeleri gösterilir (birkaç küçük oğlan çocuk müzisyenlerin etrafında koşmaktadır; resmin öyküsüne rağmen hiç de Hıristiyana benzemiyorlar). Kortejdeki kadınların çoğu başörtülü, yani Müslümandır, ki Nicolas de Nicolay bunlardan ikisini kopya edecek ve en sonunda biri Ingres'in *Bain turc* (Türk Hamamı) tablosunda yer alacaktır. Ön planda, solda görülen iki kadın başörtülü değildir, demek ki Hıristiyandırlar ve yanlarında küçük çocuk görülmez; buradan onların çocuklarının devşirme yapılma talihsizliğine uğradığı sonucu çıkarılabilir.

Wiegand'a göre, törenin arka planındaki manzaraya göre resim Kasımpaşa'dan çizilmişe benzemektedir: Ahşap bir bina ve bahçelerin ardın-

dan Haliç görünmekte ve öbür tarafta Bizans Pantokrator Kilisesi (II. Mehmed zamanında Zeyrek Camii'ne dönüştürülmüştür) ile dans edenlerin arkasında Valens sukemerinin silueti ve Fatih Camii,[60] sağ tarafta ise 1527-1528'de bitirilmiş Yavuz Selim Camii ile etrafındaki türbeler görülmektedir.

Schepper, hatıratında şu notu düşmüş: Sünnet edilecek çocukların şöleni. 13 temmuz 1533: "Bugün, sünnet edilecek birkaç çocuğun şölenini gördük; şöyle ki, çok güzel atlar üzerinde birkaç çocuk önde gidiyordu, ondan sonra birkaç genç erkek ve sonda da yaşlılar geliyordu. Sünnet edilecek çocukların uzun saçları ve ellerinde dostluğu simgeleyen bir kumaş vardı ki, sünnetli olmadıklarını ispat ediyor, çünkü sünnet olunca, hemen saçları traş ediliyor. Çocukların arkasında yürüyen iki adam davul, iki başka adam da zurna ile iki tunç leğeni (zil) kendi usulüyle çalıyor; en sondan gelen biri de korkunç bir şekilde bir borazan öttürüyordu –işte Türk müziği. Türk kadınları erkeklerin kıyafetine benzeyen elbiseler giyiyorlar, ama kaftan üzerine beyaz bir gömlek ve kafalarının üzerinde de kalçalarına kadar uzanan ve gözlerini örten, siyah ama şeffaf bir kumaş taşıyorlar."[61]

Burada "tunç leğeni" denilen şey Coecke'ün zil olarak resmettiği alettir.

Sünnet düğününü Theodore Spandouyn Cantacasin de tasvir etmiştir: "Akşam yemeği saatinde, sünnet edilecek çocuk getiriliyor. Cerrah, penis başındaki deriyi cımbızla çekip, sünneti bir gün sonra yapacağını söylüyor ve gidiyor; ama hemen sonra, bir şey unuttuğunu bahane ederek, hiçbir şey söylemeden, aletin ucunun derisini kesip, yara üzerine azıcık tuz ve pamuk koyuyor. Bundan itibaren ona Müslüman deniyor, yani sünnetli."[62]

1545'te Gérard Veltwijck'e yani V. Karl'ın Konstantinopolis'teki elçisine refaket eden ve sonradan Anvers'te doktorluk yapmaya dönen Hugo Favoli (Favolius, 1523-1585), *Hodæporici Byzantini Libri*,[63] adlı eserinde sünneti bir hekim dikkatiyle tasvir etmiştir:

> Özel bir konutta sofra donatılmıştır ve boza içilmektedir; ince beyaz ketenden bir kıyafete bürünmüş "imam" oğlanı pohpohlar ve dikkatinin dağıldığı bir an, ona şefkatle eğilir, doğru anı bekler ve penisin etrafındaki parçayı bir pens yardımıyla kaldırır, fazla deriyi ve kapçı-

DESCRIPTION De la court du G[illegible] TVRC, solimans faisant son seiour en Constantinoble, auec la

Le Serail ou sont nourris les enfans

Le grād Turc estāt en son trosne

[illegible]rail ou ch[illegible] [illegible] gardeés [illegible] grād turc

Le iardin de plaisance du grand Turc.

Cōmēt l'ēbasadeur de venise va harēguer deuāt le turc

Ceső icy pierres fort pesātes la ou les turcs ou les souleuāt esprouuēt leurforc

Le lecteur notera, qu'en cōstātinoble ou l[illegible]
grand chasteau qu'il appelle serail, ou vn[illegible]
grand Turc par les Enuques qui en ont la[illegible]
fans du tribut dont il tire grand seruice[illegible]
qui est la principale force d'iceluy Turc, i[illegible]
iardin tout remply de haul cypres ou ledi[illegible]
trauersant le bras de mer pour aller a la vil[illegible]
lieux te sont icy representé au plus pres[illegible]

Resim 8. Büyük Türk'ün Sarayı'nın Tasviri.

ğı alır. Sonra ritüeli alışılmış sırayla sürdürür: Acıyı dindirmek için yaraya biraz tuz basar ve pamuk bitkisinin içinden çıkan beyaz parçayla pansuman yapar. Şenlikler üç gün sürer, tef ve ziller eşliğinde danslar edilir ve en sonunda hamama gidilip yıkanılır.

VII. Kostantiniye şehri, camileri ve ibadet yerleri, obelisk ve sütunları, içerden görülebilecek tunç yılanı. Büyük Türk, önünde on iki solak, onları izleyen iki çok asil kapıcısıyla şehirde nasıl geziyor.

Bu gravür dizinin en büyüğü –83,5 cm– ve aynı zamanda en fazla yorumlanmış olanıdır. Çünkü Sultan Süleyman'ın bir cuma sabahı ibadet etmeye gidişini anlatır; panorama hipodromda başlar ve Fatih Camii'ne kadar uzanan İstanbul manzarasını kapsar. Eserin kompozisyonuna gerçeği yansıtmaktan ziyade, İtalyan Rönesansının kurallarına uygun olarak perspektif uygulama kaygısı –Coecke'ün Serlio'nun perspektif üzerine eserini Felemenkçeye tercüme ettiğini hatırlatalım– yön vermiştir. Tablonun yapısı özellikle Perugino'nun *Anahtarların Aziz Pavlus'a Teslimi* (1482) tablosunun yapısına benzetmektedir; o tablonun ortasında da yuvarlak bir dini bina vardır;[64] ve bu eseri aynı konuda bundan sonra ele alacağımız, ancak manzarası olmayan *Tasvir* tablosuyla karşılaştıracak olursak, tören kıtasının manzaradan bağımsız olarak yapıldığını ve ikinci tablonun şehirle ilgili ideal bir panorama çizmek istediğini (resmin ortasındaki cami mutlaka gerçek bir cami olmayabilir), burada da tören alayının sola doğru yürüyüşüyle yansıtılan perspektifin önemli bir rol oynadığını düşünmeden edemiyoruz.

Manzarayla ilgili olarak Schepper, 26 Mayıs 1533 tarihinde hipodromdaki İbrahim Paşa[65] sarayına yaptığı ziyareti anlatmaktadır: "İşlerimizi yoluna koyduktan sonra, akşam yemeğinden az önce, çavuşumuz bize gelip, vaktin geldiğini söyledi; ata bindik, eskiden kilise olan Aya Sofya'nın yanından ilerleyip ve onu solda bırakıp,[66] Ayas Paşa'nın evinden geçip, güneye doğru uzanan pazar yeri şeklinde büyük bir meydana vardık; ortasında, birkaç sütun veya tunç direkler, uzaktan gördüğüm kadarıyla –yaklaşmamıza izin verilmedi– üzerlerinde Budapeşte'den getirilmiş Latin harfleriyle yazılmış yazı, Herakles ve başka heykeller; bir mermer üzerinde de, sandal-

yede oturan bir egemen ve etrafında birkaç asilzade vardı. Bu alan veya pazar yeri, güneyde denize, batıda İbrahim Paşa'nın bahçelerine ve evine, doğuda saraya, yani kadınların korundukları evlere ve Büyük Türk'ün sarayına bakıyor. Meydanda, aşağılıkları korkutmak için birkaç darağacı var.[67] Bu meydanda kısa bir süre İbrahim Paşa'nın hazırlanmasını bekledik ve kare taştan İtalyan usulüyle inşa edilmiş evine girdik. Yukarıya çok güzel döşenmiş bir kaldırımdan çıktık.

Coecke' ün deseni, önünde bir Herakles heykeli bulunan İbrahim Paşa'nın sarayını göstermez.

Desenin önemine arkeologlar dikkat çekmişlerdir; zira bize, antik hipodromun Marmara Denizi'ne bakan güney batı köşesinde yer alan Sphendone'un son görüntülerinden birini sağlamaktadır. Desende deniz, başlıklı ve kaideli sütunların arasından görünmektedir. Maurand, 1544'te, kendisi obeliskin resmini yaparken yol arkadaşlarının eskiden bir ruh çağrıcının yaşadığı söylenen bir "pencere"ye oturarak denizi seyrettiklerini anlatır.[68] Pierre Gilles ise, 1550'li yıllarda Süleyman için bir imarethane yapılabilmesi için bu sütunların yıkılışını çok üzülerek seyrettiğini anlatmıştır: "Şimdi bütün sütun parçaları, başlıkları, temelleri Sultan Süleyman'ın hayır işleri için bir imarethane yaptırması amacıyla yıkıldılar. Yıkılmalarına üzülmemin nedeni böyle yerlerde sürünmelerinden ziyade, hamamın yerine döşemek için bazılarını kesmeleri, antik sanat kurallarına uygun olarak yapılmış başlıkları kendi barbar biçimlerine uydurmak ya da buğday öğütecek değirmen taşlarına dönüştürmek için yontmaları..."[69] Söz konusu sütun Matrakî'nin yansıttığı İstanbul manzarasında da görünmektedir. Hatta, yıkılmasından çok sonra, Münster'in *Cosmographie* adlı kitabında da İstanbul manzarasında yer alacaktır.

İlginç olanı, Peter Coecke'ün de bu mimarinin unsurlarını, sütunların yıkık parçalarını ve obeliskleri V. Karl'ın oğlu genç prens Felipe'nin 1549'da Anvers'e girişini kutlamak için dikilen zafer taklarından birinde ya da atölyesinde üretilen dilenci krallar tabloları için yeniden kullanmış olmasıdır.

Onu izleyen binalar hipodroma bakan Büyük Bizans Sarayı'nın kalıntılarıdır. Tepesinde kubbe bulunan ve görünüşte içinden yaprakların çık-

tığı büyük bina, Wiegand'a göre, Aziz Stefanos Kilisesi'nin önünde bulunan ve imparatorların hipodromdaki localarına girmeden kıyafet değiştirdikleri sekiz köşeli odanın yerinde bulunmaktadır.[70]

Delfi sütunu da Matrakî'nin desenlerinde gösterildiği ya da Chesneau'nun 1547 tarihli metninde belirttiği gibi üç yılan başıyla temsil edilmektedir. Efsaneye göre başlardan biri fetih sırasında II. Mehmed tarafından koparılmıştır. Yılan başları 17. yüzyılda tamamen yok olacaktır.

İbrahim Paşa'nın sarayının karşısındaki, desende görülmeyen üç heykel, Herakles, Apollon ve Diana'nın, yani sadrazam tarafından Buda'daki Korvin Sarayı'ndan getirilmiş ve boğulmasından sonra eritilen bronz heykeller olmalıdır.[71]

Wiegand[72] Coecke'ün gravüründe Teodosius Anıtını da gösterdiği kanısındadır; II. Bayezid bu sütunu hamamını inşa etmek için yıktırmıştır, ki bu da ressamın şehrin eski bir manzarasına baktığına işaret etmektedir. Aslında Coecke İstanbul'un hipodromdan soldaki Fatih Camii'ne kadar kesintisiz uzanan bir panaromasını çizmiştir; bunu yaparken de perspektifi göz ardı etmiş ve padişahın tören alayını ön plana çıkarmıştır. Wiegand'ın Teodosius Anıtı olduğunu düşündüğü sütun pekala Constantinus Sütunu da (Çemberlitaş) olabilir. Sütunlar sanki Buondelmonti'nin haritasından alınmış izlenimi bırakıyorlar.

Postel'e göre,[73] "Cuma günü, öğlen namazı günün en önemli namazıdır ve hemen herkes oradadır: Sultan o gün sarayından çıkar ve şehir boyunca dolaşarak babası Sultan Selim'in ya da büyük babası Bayezid'in veya Konstantinopolis'i alan atası Sultan Mehmed'in Camisi'ne gider. Onu şehirde çok az ya da hiç görmeyen insanlar başlarını yere eğmek ve sanki onu görmüyorlarmış gibi davramak zorundadırlar. Üst katlardakiler pencereleri kapatırlar ve onu ancak kapalı pencereler ya da kafeslerin [*meşrebiye*] ardından görebilirler. Yanında vezir paşası, sipahilerinden iki bin atlı, yeniçeri ağası (bunlar savaşçılardır), ayrıca etrafında dört ya da beş yüz solak ya da ok ve yay taşıyan muhafiz vardır; ardından da yedi sekiz yüz kadar çok süslü atlara binmiş muhafızlar gelir; onların arkasında da bir kaç esir ve şeref kıtasından çocuklar [acemioğlanlar] bulunur. Sultan bir saat kadar ibadetini yaptıktan sonra Tanrı adına etrafa birkaç kuruş atar ve sonra gider."[74]

Tören alayı padişahın Cuma sabahı, paşaları, yeniçerileri ve okçularıyla birlikte camiye gidişini temsil etmektedir. Favoli, 1545'te bir Cuma günü toplanan selamlık sahnesini şöyle anlatmaktadır:

> Önden üç bin ya da daha fazla yeniçeri gidiyor; hiç kesintisiz sıralar halinde dizilmişler... bir o kadar da okçu var, sadakları okla dolu...onların ardından yeniçeri ağası, iki beylerbeyi, sancak beyleri, sipahi oğlanlar, solaklar, bostancılar, kadılar, vezir ya da subaşı, müftü, at üzerinde dört paşa ve en sonda da kar beyazı bir ata binmiş Süleyman geliyor. Önünde toplanmış halk büyük bir saygı gösterisiyle başını önüne eğiyor, yer yer onu önünden geçerken çekinerek alkışlıyor ve efendilerinin ayaklarını öpmek ister gibi kendilerini yere atıyor... Ve o, çok sakin, yüzünde büyük bir memnuniyet, huzur ve geçilen her sokakta selamlanan hükumdarın mağrur ifadesiyle gözlerini sağa ve sola çeviriyor. Karekteri icabı, barışçı biçimde ona biat eden halkını kendine bağlamayı biliyor...[75]

Solakların varlığı özgün olsa da, atın ve Süleyman'ın duruşu, Louvre'da bulunan ve gene Coecke'e atfedilen ama aslında Mardochée'nin yaptığı desendekinden hiç de farklı değil.

1549'da Thevet, Süleyman'ın önü sıra yedi bin yeniçerinin yürüdüğünü, dört paşanın ardından tek bir atlının geldiğini yazmıştı: "Hepsinin ortasında küçük adımlarla ilerleyen bu sipahi kadifeden koşumlu çok güzel bir ata binmişti; koşumu küçük doğu incileriyle bezeliydi; Süleyman da zümrütler, yakutlar, elmaslar ve benzer taşlarla bezeli ve çok güzel kumaştan yapılmış bir kaftan giymişti, bu, hayal edilebilecek en zengin kıyafetti... Kendi adıyla anılan camiye öyle büyük bir düzen ve atların nal sesinden başka hiçbir şeyin duyulmadığı öyle bir sessizlik içinde gidiyordu ki, sokaklarda tek bir kulun dolaşmadığına hükmedebilirdiniz; oysa sokaklarda çok büyük bir kalabalık vardı." Thevet'nin *Cosmographie du Levant*[76] adlı eserinde Coecke'ün deseninin acemice yapılmış bir kopyası yer almaktaydı.

Sultan'ın önünden solaklar gidiyordu. Nicolay töreni şöyle anlatır: "Solakların sayısı üç yüzdür; Büyük Senyör'ün muhafızı olmak için yeniçe-

Resim 9. Boğaziçinin bahçeleri.

rilerin arasından seçilmiş en yiğit, en adanmış ve en iyi okçulardan oluşur... Silah olarak ok ve ellerinde gerilmiş altın yaylar taşırlar; ok atılmaya hazır olur ve diğer oklar sırttaki bir tirkeşe (ya da sadak) konmuştur. Büyük Türk araziye çıktığında ya da camiye gittiğinde bu şekilde kuşanmış olarak onun etrafında ikişer ikişer dizilirler; sağ tarafta solaklar, sol tarafta da sağlaklar yer alır ve bu düzeni hiç değiştirmezler; zira zorunluluk hasıl olursa ya da Senyör'ün arzusu üzerine ok atmaları gerekirse, hiçbiri sırtını sultana dönmemiş olur."[77]

BÜYÜK TÜRK'ÜN SARAYININ TASVİRİ

Alastair Hamilton *Arap Kültürü ve Osmanlı Şaşası* adlı kitabında Pieter Coecke'e atfedilen bir gravürün bazı parçalarını yayınlamıştır: "Kostantiniye'de ikamet eden Büyük Türk Süleyman'ın sarayının ve adamlarının kıyafet şeklinin tarifi," Anvers, 1553.[78]

Bu başlık akla Antoine Geuffroy'un, *Estat de la cour du grant Turc, l'ordre de sa gendarmerie & de ses finances*[79] (Büyük Türk'ün sarayının, muhafızlarının ve maliyesinin durumu) adlı, bir baskısı 1542'de Anvers'te yapılan kitabını getiriyor.

Bu, tek parçadan yapılmış, 189 x 36 cm boyutlarında olup birden çok desenin birbirini izlediği ama, *Mœurs et fâchons*'da olduğu gibi araya bölmelerin girmediği bir gravürdür. Bu gravürün arkasında, biri elyazması, diğeri de daktilo makinasıyla yazılmış ve eserin "*Mœurs et fachons*"un parçası olduğunu ve eksiksiz tek kopyasının Londra'da bulunduğunu belirten bir not vardır. Notta eserin tarihi, yayınlanış tarihi olan 1553 olarak belirtilmektedir. Bu karışıklık belki de Coecke'ün eserlerini sayarken Marlier'nin bu kopyadan bahsetmemesinin nedenidir.

İlk bakışta sol tarafta yer alan desenlerin *Mœurs et fâchons* ile hiçbir benzerliği yokmuş gibi bir izlenim edinilir. Bunlar, sarayı, sultanın bahçelerini ve bir camiin girişini temsil etmektedir; buna karşılık sağ tarafta yer alan selamlık sahnesi *Mœurs et Fachons* ile büyük bir benzerlik gösterir, ama sanki onu tersine çevirmiştir; tören yürüyüşü burada soldan sağa doğrudur ve İstanbul'un panoraması yoktur. Tablo, Süleyman'ı sarayından kamu alanına giderken göstermektedir. Gravürün üzerinde öyküyü anlatmak

üzere, günümüzün çizgi romanlarındakine benzer "bulutçuklar" vardır! Aslında fotoğraf çekilerek yapılan bir montaj, bunun bir taslak olduğunu göstermekte ve tablonun bütününü hayal etmeye imkân vermektedir: İlk iki desen arka planı betimlemektedir, buna karşılık Süleyman'ın camiye gidişini gösteren geçit alayı resmin ilk planında yer alacaktı (bkz. Resim 8). Sarayın resminin altında "büyük taşlar" ibaresi yer alır ve desen padişahın geçit alayının üzerine konmuştur; öte yandan caminin iki parçasını birleştirmek gerekmektedir. Bu durumda 94,5 x 72 cm büyüklüğünde ve yukarıdaki iki desenin selamlık töreninin arka planını oluşturduğu büyük bir gravür ortaya çıkmaktadır. Bu da bize *Mœurs et Fachons*'un gravürlerinin yapısını vermektedir; ancak bunlar orijinal desenlerdir.

İkinci desenin altında *Mœurs et fachons*'daki metinlere çok benzeyen bir metin yer almakta ve orada şöyle denmektedir:

> Okur, Kostantiniye'de Büyük Türk'ün iki sarayda ikamet ettiğini fark edecek; birinde kendi kadınları hadımlar tarafından korunuyor, öbüründe ona hizmet eden devşirme çocukları oturuyor –onlar, yeniçeriler, yani Türk'ün en kuvvetli askerleridir. Sarayın yanında, yüksek selvilerle dolu mükemmel bir bahçe var. Büyük Türk eğlenmek için Boğaz'ı geçip Pera'ya veya Kadıköy'e gidiyor. Bütün bu yerler mümkün olduğu kadar tabiata uygun olarak resimlendirilmiştir.

Soldan itibaren ilk desen mimari bir çizimdir; iki kemerden birinde Topkapı Sarayı, solunda yer alan içoğlanlar okuluyla [Enderun] birlikte gösterilmekte, sağdaki kemerde de harem yer almaktadır. Ortada Süleyman tahtında oturmuş, bir elçiyi kabul ederken gösterilmiştir. Başka bir deyişle burası Topkapı'nın üçüncü avlusudur ve sembolik olarak arz odasını temsil etmektedir. Tuvalin kompozisyonu Bernard van Orley'in, Aziz Tomas ve Aziz Mathias'ı,[80] temsil eden bir triptikten (üç parçalı resim) esinlenmiştir; merkezi eksenin iki tarafındaki binaların ortasında bir manzara görülmektedir.

En sol uçta, "çocukların beslendiği saray" yer alıyor. Sahne, gençleri –içoğlanlarını– binadan çıkarken resmetmekte; başlarında tüylü külahla-

rı bulunmakta ve ortadaki metinde "aşiretin çocukları" ibaresi yer alıyor ki bu, aslında devşirme[81] demektir.

Bu kemerin arkasında görünen manzara Pera'ya benzemektedir; bu ad (son gravürcünün hatası sonucu) ikinci sayfanın altında gösterilmiştir. Ortada divana katıldığı varsayılan Süleyman burada açık havada gösterilmiştir.

"Büyük Türk Tahtında."

Taht bir tür divan ya da sedirdir, "Türk" orada bağdaş kurarak oturur. Ayaklarının altına konmuş bir minderde tören kılıcı durmaktadır ve bu sahne divana kabul merasimlerinin dışında görülmez...

"Venedik elçisi Türk'e nasıl hitap edecek"

Elçi huzura sultanın solundan girer, üzerinde uzun bir entari –Venediklilere has bir giysi– vardır. Bir kez huzura kabul edilmiş bir Venedik elçisinin Süleyman'a "nutuk attığını" biliyoruz: Daniele de Ludovisi 13 Mart ve 21 Nisan 1534 arasında, Venedik donanmasıyla Türk gemileri arasında bir yıl önceki "Azizler bayramı" sırasında patlak veren olaylardan kaynaklanan sürtüşmeyi konuşmak üzere huzura çıkmıştı.[82] Peter Coecke, eğer Venedikli Marco di Nicolo'nun yanında olmuş olsaydı, o da huzura çıkabilir ve "halı örneklerini" sunmak için bir fırsat yakalamış olabilirdi. Ancak, Sultan Süleyman'ın Corneille de Schepper'i ilk kez kabul ettiği, 23 Haziran 1533 tarihli görüşmeye ise, haberi olsa bile katılamazdı. Schepper, ilk seyahatıyla ilgili hatıratında bu görüşmenin ayrıntılarını yazmıştır: Paşalarla yenen öğlen yemeğinin –turşu, gül reçeli, Çerkez tavuğu, limonlu pirinç– ardından elçilerin kabul edildiği arz odası'na[83] götürülür:

> ...Büyük bir bahçeden bir dehlize gelince, çok iyi bir düzende bulunan kapıcılar tarafından kabul edildik; önce paşalar girdiler, sonra da ikimiz; dehlizin ikinci kapısına gelince azıcık bekledik; dehliz ile padişahın odası arasında, çok güzel sütunlarla süslenmiş bir meydan var; sonra büyük padişahın odasına vardık; orada iki kapıcı Hierosme efendiye içeriye ilk onun girmesi emrini verdiler, Hierosme [padişahın] diz yerinden elbisesini öptü; ondan sonra ben de aynı şekilde girdim.

Padişah yaldızlı ve kıymetli taşlarla süslenmiş bir kumaştan yapılma, yerden azıcık yüksek bir tahtta oturuyordu; etrafında paha biçilmez minderler vardı, odanın duvarları, lacivert ve altın mozaiklerle süslenmişti; odanın sobası som gümüş ve altınla kaplanmıştı; odanın yanındaki duvardan bir çeşme akıyordu, çeşmenin yanında, suyu içmek için bir altın bardak asılıydı; bütün dehlizlerin duvarlarında mozaikler vardı. Girdikten sonra, geleneksel selamın ardından, büyük padişahın elbisesini diz hizasından öptüm, çünkü böyle bir hürmetten hoşlanıyorlar. Büyük padişah, İbrahim Paşa'nın o gün dediğine göre, 40 yaşında, yakışıklı bir adam, uzun boylu, koyu tenli, yuvarlak yüzlü, ince ve şişman arasında iyi orantılı, ağız ve burun arası az mesafeli, açık ama siyah bir sakal, çene sakalsız, boyun uzun,[84] gözler ve bakış şahin gibi keskin, güzel burun kartala yaklaşan biçimde ama çarpık değil, orantılı ağız, uzun eller, elbisesi yaldızla kaplanmış; parmaklarında birkaç elmas ve çok büyük bir yakut. Eteğini öptükten sonra geri döndüm, sırtımı hiç çevirmeden, çünkü onlar için terbiyesizlik olur ve altı, yedi adım büyük padişahın oturduğu yerden geriye gittikten sonra üç paşanın duvar dibinde ayakta beklediği yere geldim; her ikisi de ağa olan iki kapıcının tuttuğu girdiğimiz kapının pek uzağında bulunmuyorduk.

Ertesi yıl, 17 Mayıs 1534'te, Sultan Süleyman ile yapılan, İbrahim Paşa'nın katılmadığı ilk görüşme çok daha gergin geçer ve yeniçerilerin bağrışlarıyla son bulur. Schepper bu görüşmeyi raporunda şöyle anlatıyor:

17 Mayıs'ta, Corneille Türklerin imparatorunun sarayına girdi. Yeniçerilerin ve sipahilerin olağan gösterişiyle ağırlandı, ama geçen yıla göre sayıları çok daha azdı. Ayrıca Trakya'dan Boğaz'ı geçenler de geri çağrılmıştı. Corneille Divan ya da hükümet denen kurula girdi. Orada üç paşa, Ayas, Kasım paşalar ve Hayreddin ya da Barbaros denilen paşa vardı. Onlarla yemek yedi. Barbaros ile İspanya, bu ülkenin coğrafyası ve hem soğuk hem de sıcak olan iklimi konusunda konuştu. Sonra Türklerin imparatorunun huzuruna çıktı, padişah

onu elini öpmesine izin vererek onurlandırdı. Ferdinand'ın selamlarını sunduktan sonra onun mektubunu takdim etti. İmparator mektubu almadı ve onu Ayas Paşa'ya vermesini söyledi. Üç paşa ayakta duruyorlardı; padişaha daha yakın duran Ayas'ın arkasında Kasım ve Kasım'ın arkasında da, Hayrettin ya da Barbaros duruyordu, Onun yanında Bâb-ı Hümâyun'nun tercümanı Yunus bey durmaktaydı. Onun arkasında imparatorun oturduğu divana en yakın yerde ise Corneille duruyordu.

Sultan Süleyman'ın İbrahim Paşa'nın bir yıl önce vaat ettiklerini tartışma konusu eden uzun bir görüşmenin ardından, "Divandan çıkarken Corneille ve erkânı yeniçerilerin saldırısına uğradılar; yeniçeriler onlara kaba ve ne dediği anlaşılmayan çığlıklar, hakaretler ve alaylarla bağırıyor, aralarından bazıları onları öldürmek istedikleri anlamına gelen "Spagna! Spagna!" kelimeleriyle köpekler gibi havlıyordu. Yanlarında bulunan çavuşlar bu barbarca saldırıyı önlemek için hiçbir şey yapmadılar. Corneille bu duruma, yapabileceği başka şey olmadığı için sabırla katlandı. Bu hakaret Ayasofya Kilisesi'nin arkasına gelinceye kadar sürdü ve çavuşlar bu arada hiçbir şey yapmadılar."[85]

Tablonun sağ tarafında kemerin altında şu satırlar yer alır: Burada Büyük Türk'ün kadınlarının tutulduğu saray ya da köşk vardır" –biraz ilerde de "haremağaları tarafından korunurlar" ibaresi okunur.[86] Burası haremin girişidir.

Arkadaki manzaranın Boğaziçi'ni temsil ettiği düşünülebilir; burada bir burnun ucunda Avrupa kalesini (Rumeli Hisarı) seçmek mümkündür.

[Resmin alt kısmında] "Burada Türklerin kaldırırken güçlerini ortaya koydukları ağır taşlar vardır" denilmektedir. Aslında bir tür değirmen taşına benzeyen bu taşlar söz konu desende değil, buraya konulması gereken sağ taraftaki desende yer almaktadır.

"Büyük Türk'ün Eğlendiği Bahçe"

Daha sonra sözü edilecek uzun selviler üslup olarak *Mœurs et fâchons*'da yer alan selvilere benziyor. Desendeki insanlar ve hayvanlar bir av

sahnesinde yer alıyorlar; bir okçu, köpekler ve avın peşinden gidenler gerilmiş ağa doğru koşan bir geyiğin arkasından koşmaktalar, ki bu manzara şaşırtıcı şekilde Eylül ayında getirilen halıyı bize hatırlatmaktadır. Bu bahçe Topkapı Sarayı'nı temsil eden resmin devamında yer alsa ve arkada görünen manzara da oradaki manzaranın devamı olsa da, girizgâh metni "saraya bağlanan" ifadesine yer verdiği ve "Türk eğlenmek için deniz kolunun öte yanına geçer" diye eklediği için buradaki bahçe mutlaka Topkapı'nın eteklerindeki park olmayıp, Boğaziçi'ni çevreleyen ve imparatorun avlanmaya çıktığı farklı bahçelerin idealleştirilmiş bir versiyonunu temsil ediyor olabilir.[87]

"Pera şehri"

Bu kelimeler üzerinde birçok kule, minare, bir köprü ve rıhtıma bağlanmış sandalların göründüğü küçük bir adanın üstüne yazılmıştır. Burası Boğaziçi'nin girişindeki Kız Kulesi'nin bulunduğu, imparatorluk bahçelerinin karşısındaki yere denk düşmekle birlikte, üstyazı yanlış yere konmuş gibi görünüyor. Zaten genel metinde sultanın Coecke'ün yazdığı gibi "Pera'ya (ya da Kalkedon'a) gitmek için deniz kolunun öte yanına" geçtiğinden söz edilir. Burası Boğaz'ın öte yanındaki Kadıköy'dür. Kız Kulesi'nin üzerinde bulunduğu adacık, olduğundan çok büyük ve tarihinde hiç olmadık biçimde binalarla dolu gösterilmiştir. Aynı şekilde Boğaziçi'ni çevreleyen tepeler de dimdik dağlar şeklinde çizilmiştir (bu, Flaman ressamlarının "yassı ülke" (*plat pays*) dağlarını olduklarından yüksek gösteren tablolarını akla getiriyor...).

İki küçük sahneye daha işaret edelim: Bunlardan birinde kayık sefası yapan bir çift, diğerinde de bir kadırga temsil edilmektedir.

"Cami"

"Burada Türklerin müezzini bağırarak camiye çağırıyor"

Bina *Mœurs et fâchons*'daki selamlık resminin ortasına konulan camiye çok benzemektedir; Coecke minarelerden her birine bir müezzin ve caminin girişindeki kemerli geçite konmuş külah şeklindeki çadırın önünde zurna çalan müzisyenler resmetmiştir. Bu kemerli geçit tuhaftır, zira o tarihte (ne de daha sonra) yapılmış hiçbir camide böyle bir yapıya rastlanmamaktadır; kaldı ki, dua sırasında müzik çalınması da adetten değildir.

Resmin ucuna doğru caminin üst tarafı alt kısmına yaklaşmıştır ve oradan binaya yeniçerilerin girdikleri görülür.

"Selamlık"

"Büyük Türk her Cuma günü İslam kanunlarına göre abdest almak ve namaz kılmak için camiye gidiyor. Sokaklarda at üzerinde Büyük Türk'ün önünde ilerleyen, bu işe mahsus kişiler tarafından dallar atılıyor. Paşalar ve Büyük Türk'ün vilayetlerinin büyük valileri olan beylerbeyleri, camiye giderken genellikle ona eşlik ediyorlar."

Bu tablo *Mœurs et fachons*'un en son parçasına en yakın olanıdır; fakat hipodrom ve İstanbul'un panaroması burada yer almaz. Tören alayı burada çok daha detaylı çalışılmıştır, Süleyman'ın güzel bir portresi vardır ve dalların ayaklarının altına atılışı gösterilir (ki bu sahne, Süleyman'ın 1532'de Belgrad'a şanlı girişini de hatırlatmaktadır). Metin –bunun Süleyman'ın 1532'de Macaristan'a düzenlediği seferden dönüşünü kutlayan bir sahne olduğunu düşünen Karabacek'in aksine– bir Cuma sabahı merasimi olduğunu açıkça belirtir.

Resmin üst köşesinde ilk desende sözü edilen büyük taşlar ya da değirmen taşları yer almaktadır; ama bunların yanında neden burada bulunduğu anlaşılamayan bir fil –aslında Corneille de Schepper'in önünden filler geçmiş ve o bunu 1534 tarihli raporunda yazmıştı– de görülür: "Büyük Türk Corneille'in evine dört fil ve iki aslan gönderip onları oynattı; bir de maymun vardı; bu büyük şeref, onları getirenlere 12 düka verdim."[88]

Gassot: "Başka bir yerde, acayip büyük iki fil var, biri söylendiğine göre 100 yaşında, diğeri daha genç; onlara birkaç Türk ve Arap bakıyor; şarap almak için azıcık para karşılığında onlara yaklaşmanıza izin veriyorlar, büyük bir borazana benzeyen hortumlarıyla ilginç şeyler yaptırıyorlar ..."[89]

Lorichs de Süleyman'ı bir filin yanında gösteren bir gravür yapmıştır.

Sonuç

Coecke'ün başka desenleri, "Doğu seyahatının anıları"[90] başlığı altında Aragon'da 1792'de öldürülen Charles-Joseph'in oğlu prens Charles-Antoine de Ligne'in koleksiyonunda yer almaktaydı. Bu bilgi, Adam

Bartsch'un 4 Kasım 1794'te Viyana mühendislik akademisinin salonunda yapılacak toplu satış için hazırladığı katalogda belirtilmişti. Toplam altı adet olan bu desenleri Bartsch şöyle anlatır:[91]

> Koeck (Pierre) van Alost, 1553'te Anvers'te ölmüştür. Bu altı birbirini izleyen ve kuş tüyünden kalem ve koyu renk mürekkeple yapılmış desenin konuları şöyledir:
>
> 1. Ata binmiş bir genç hanım onu yürüyerek izleyen bir başka genç kadınla konuşuyor. Bu iki kadın oryantal üslupta çok değişik şekilde giyinmişlerdir; bindiği atın da arabaya koşulan atlar gibi muhteşem bir koşum takımı vardır;
> 2. Benzer bir konu; kıyafetler daha değişiktir;
> 3. İki kadının bu kez kılıç kuşanmış ve zırh gibi bağlanmış bir kalkan taşıyarak gösterildiği bir başka desen;
> 4. Ayakta duran, bütün silahlarını kuşanmış ve önündeki ata binmiş biriyle konuşan genç bir savaşçı;
> 5. Atını koşturan bir adamın peşi sıra hızlı adımlarla giden, kolunda bir kalkan asılı siyahi bir kadın;
> 6. Ata binmiş genç bir kadın ve ardından yürüyerek onu izleyen, kolunda küçük bir meyve sepeti taşıyan kadın. Her ikisi de aynı kıyafeti giymektedirler.
>
> Bütün parçalar aynı büyüklüktedir. E.L. folyo.

Halka açık bu satış yapılmamıştır. Gerçekten de koleksiyonun bütünü arşidük Albert de Saxe-Teischen ve karısı tarafından satın alınmış ve Albertina koleksiyonunun çekirdeğini oluşturmuştur. Ne yazık ki, P. Coecke'ün desenleri koleksiyonda değildir ve eğer hâlâ mevcut iseler başka bir yerde olmalıdırlar.[92]

Coecke'ün gravürlerinin çok özel bir kaderi oldu. Bunlar sonradan Türklerle ilgili üretilen çeşitli görsel malzemenin başlangıç noktasını oluşturmaktaydılar: Nicolas de Nicolay,[93] *Moeurs et coutumes des Turcs*'ü resimleyen ve *Codex Vindobonus*'un yazarı Bartelemeo di Pezzana'nın ortağı

Melchior Lorichs, elçilerin erkanında yer alan ressamlar[94] bunların başlıcalarıdır. Coecke'ün sünnet düğünündeki kadınları Nicolay'ın hamama giden kadınlarına dönüşür ve daha sonra Ingres'in "Türk Hamamı" tablosunda karşımıza çıkar; tıpkı "Türk fahişesi" adlı deseninin sonradan 17. yüzyılda "Türk genç kızı"na dönüşmesinde ve 19. yüzyılda Dévéria'nın* tablolarına girmesinde olduğu gibi... Rembrandt'ın kişisel koleksiyonunda *Mœurs et Fachons*'un bir nüshasının bulunduğu da bilinmektedir.

Halılara ne oldu? Operasyonu başlatan tacirlerin vaat ettikleri gibi Anvers'e döndüler mi? Yoksa İstanbul'da mı kaldılar? İmparatorluk hazinesinden bir görevli Tavernier'ye, 17. yüzyıl ortalarında, tahtında oturan V. Karl'ı temsil eden bir halının sarayın bir köşesine, Avrupa'dan gelme kitaplar, haritalar ve yerkürelerle birlikte atılmış durumda olduğunu söylemiştir.[95]

Topkapı Müzesi yöneticilerinin sarayın çok zengin depolarında günün birinde Brüksel halılarını bulmaları en iyi dileğimiz...

* Achille Dévéria (1800-1857), Fransız ressam ve illüstratör (ç.n).

Ek

Nogarola ve Lamberg'in Ağustos 1532 Tarihli Elçilik Raporları

1532 başında Türkiye'de savaş hazırlıklarının başladığını öğrenen Ferdinand, Joseph de Lamberg ile Kont Lionardo de Nogarola'yı birkaç yıl sürecek hatta belli bir haraç karşılığında sürekli olabilecek bir barış anlaşmasının pazarlıklarını yürütmek üzere gönderir. 27 Mayıs'ta Niş'e varırlar; orada onlara padişahı beklemeleri söylenir. İbrahim oraya 11 Haziran'da varır ve iki gün sonra, I. François'nın elçisi Rincon'un da hazır bulunduğu bir toplantıda kendileriyle görüşür; Fransız temsilci Türkleri sakinleştirmek –gerçekte onları saldırmaları için kışkırtmak– amacıyla resmi olarak gelmiştir. Padişah kendilerine 17 Temmuz'da ateşkes tekliflerinin reddedildiğini bildiren, dolayısıyla bir savaş ilanı olan bir mektup verir; fakat aynı zamanda ordusunu Köszeg kuşatmasına kadar izlemek mecburiyetinde bırakır. Kuşatmanın sonunda 1 Eylül'de serbest bırakılırlar. Kendilerine altınla işlenmiş elbiseler giydirilir ve ellerine mor renkli, altından bir mühürle mühürlenmiş bir torba içinde bir mektup verilir. Nogarola et Lamberg Ferdinand'ı Linz'de 11 Eylül'de bulur ve ona raporlarını sunarlar.[96] Bu raporun Fransızca bir versiyonu V. Karl'a iletilir:[97]

> "*Türk'ün elçilikleri hakkında*"
> Romalıların kralının elçileri, Türk'e veda etmeye gittiklerinde, Rincon'u İbrahim Paşa'nın yanında buldular. Sanki onu tanımıyormuş gibi yerlerine oturdular ve İbrahim ile konuşmaya başladılar; İbrahim sadede geldi. Elçiler ona, tanımadıkları yabancılar önünde işlerinden konuşmadıklarını söylediler, ama onları özel olarak dinlemek isteseydi, uygun şekilde cevap verirlerdi. İbrahim o adamı tanıyıp tanımadıklarını sordu; onlar, gizleyerek onu tanımadıklarını söylediler. İbrahim onun, onunla iyi anlaşan dost Fransa kralının elçisi olduğunu söyledi; bu dostluk yüzünden kral, Hıristiyanlığa kötülük yapılmasın diye, İbrahim'e elçisini göndermişti. Elçiler ona, demek bu kral çok Hıristiyan lakaplı bir kral gibi davranıyor, dediler. O zaman, Rincon İtalyanca dedi ki, oraya başkalarının işlerini

dinlemek için gelmemişti, elçilerin işlerini öğrenmeye çalışmıyordu, ama çok Hıristiyan kral efendisi onu büyük gazi Türk padişahına teşekkür etmeye göndermişti, çünkü ihtiyaç olduğu zaman, ona hem asker hem para yardımı yapmıştı. Bunun dışında eğer bu çok Hıristiyan kral, Türk'ün Hıristiyanlığa karşı büyük hazırlık yaptığını öğrenince, iyi niyetle hizmet ederek onu uslandırmak istemeseydi çok büyük nankörlük olurdu. Hıristiyanlığı harap etmemesi için elçi göndermişti. Elçiler nankörlükten kaçmasının iyi olduğunu ve çok Hıristiyan kralın her zaman Hıristiyanlığın ortak iyiliğine çalıştığına inandıkları cevabını verdiler. Başka konuşmalar da oldu ama bunlar konu dışıydı; ama elçiler vakit uygun olmadığı için sert konuşmalardan kaçındılar.

Elçilerin bir gün ordunun konaklama yerinde bulundukları sırada,[98] Hıristiyanlıktan dönme, İtalyanca konuşan ve orduda önemli bir görevde olan bir Türk geldi, Nogarola kontunun bir adamıyla konuşmaya başladı, konta söylebileceği çok şey vardı, ama onunla konuşamazdı ve ona söyleyeceklerini kralına bildirmesini istedi. Dedi ki, en büyük isteği Türkiye'den kaçmak ve bizim kutsal dinimize dönmekmiş, ama Hıristiyanlıkta o kadar kötü Hıristiyan vardı ki, bir kötü Hıristiyan veya iyi bir Türkten hangisinin daha iyi olduğunu bilmiyordu, çünkü Türkiye'de Fransız elçisinin ihaneti kadar büyük kötülük hiçbir zaman görülmemişti. Dediğine göre, o Fransız elçisi "Hıristiyanların imparatorunun [V. Karl] önce Fransız kralını geceleyin haince nasıl esir aldığını, onu hapishaneye attıktan sonra [esir aldığı] çocukları için nasıl fidye istediğini ve daha sonra bu çocukları büyük miktarda para ödeyerek geri almak gerektiğini, bu imparatorun zalim bir hükümdar olduğunu, sadece başkalarının mallarına zorla el koymak istediğini, o yüzden herkes tarafından nefret edildiğini" anlatmıştı. Fransa kralı bu yüzden intikam almak istiyordu; gazi Türk padişahının, Romalıların imparatorunun Macaristan krallığına el atmasına izin vermeyeceğini öğrenince, savaşa tutuşmak istedi ve imparatorun kötülüklerini cezalandırmak için, padişahtan savaşa girmesini rica etti, kendisi de öbür taraftan yardım edecekti. Büyük

Türk, kralın dostluk teklifini red etmeyeceğini, yardımına da, kendi kuvveti bütün dünyaya karşı yettiğine göre, pek gerek olmayacağını umduğunu, direnç görüp görmeyeceğini anlamak için yola çıktığı cevabını verdi.

Bu cevabı aldıktan sonra, Büyük Türk gülmüş. Rincon çıktıktan sonra İbrahim şunları söyledi: "Baksana, Allah bu gavûr Hıristiyan köpeklerine belasını veriyor. Onları birbirine kırdırıyor, örneğin bu kral kendi öz kayinbiraderine karşı uğraşıyor. Artık cesaret edip yürüyelim, ona ceza vermemize Allah fırsat verdi."

Her gün birkaç Türk bize gelip barışı sadece Rincon'un engellediğini, Fransa kralının Türkle kendi dinine karşı savaştığı için itibar kaybettiğini söylüyordu. Çok önemli kişiler de bunu elçilere defalarca teyid ettiler.

NOTLAR

1 Yorumları ve destekleri için, Encarnacion Sanchez, Maria-José Rodriguez Salgado, Gülru Necipoğlu, Delmarcel, Miguel-Angel de Bunes Ibarra'ya ve Anvers kenti Stedelijk Prentenkabinet'ine teşekkür ediyorum.

2 AGR SEA 767 f° 70-71, Gachard ve Piot, *Collection de Voyages*, III, 539-541. Mösyö de Malines aslında imparatora verilen bir lakaptır; 1533'te Schepper de "M. de Malines"e Konstantinopolis'ten şifreli bir mektup göndermişti ve oradan Venediklilerin ilaç olarak kullandıkları Ermeni tozunu [*bol d'Arménie*; seramik yapımında kullanılan sülfürlü kil] götürdüğünü söylemekteydi. V. Karl'ın Süleyman nezdindeki elçileri için benim makaleme bkz. "Les ambassadeurs de Charles Quint auprès de Soliman le Magnifique," *Anatolia Moderna*, 2000.

3 Bkz. Tayyib Gökbilgin, "Rapports d'Ibrahim Paşa sur sa campagne d'Iran," *Anatolia Moderna* I, IFEA- Adrien Maisonneuve, 1991, s. 187-230; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 1949, s. 336 ve d.

4 A. Henne, *Histoire du Règne de Charles Quint en Belgique*, 1859, c. II, 82.

5 O. Hoste, *Pieter Coecke van Aelst (1502-1550). Leven en werk. Kritische studie*, Bruges, 1986. http://balat.kikirpa.be/DPB/FR/FMPro?-db=Dictionnaire.fp5&-lay=web&-format=Detail_notice.htm&ID_dpb=910&-find. Özellikle bkz. G. Marlier: *La renaissance flamande. Pierre Coecke d'Alost*, (der.) Robert Finck: Bruxelles, 1966, s. 55-73: "Mœurs et Fachons des Turcs."

6 Bkz. G. Marlier: *La renaissance flamande. Pierre Coecke d'Alost*, (der.), Robert Finck: Brüksel, 1966, özellikle s. 55-73: "Mœurs et Fachons des Turcs"; *Van Dirk Martens tot Pieter Coecke van Aelst (1450-1550)*, Stedelijk Museum Oud-Hospitaal Aalst'da açılan serginin katalogu, 23 Haziran-17 Eylül 2000; Balis, A., De Jonge K., Delmarcel, G., Lefébure, A., *Les Chasses de Maximilien*, Paris, 1993.

Thomas Campbell ve d., *Tapestry in the Renaissance: Art and Magnificence*, sergi katalogu, New York, New Haven, Londra, 2002. http://balat.kikirpa.be/DPB/FR/FMPro?-db=Dictionnaire.

7 L. Guicciardini, *Description de touts les Pais-Bas*, 1582, s. 151.

8 L. Guicciardini, *Description de touts les Pais-Bas*, 1582, s. 92. Bkz. Guy Delmarcel, *La tapisserie flamande du XVe au XVIIIe siècle*, Lannoo: Tielt/Belgique, 1999; Pierre van de Walle ile ilgili değinmeler için, s. 20, 135, 364.

9 *Le livre des peintres de Carel van Mander, Vie des Peintres flamands, hollandais et allemands* (Harlem, 1604, (der.) Henri Hymans, Paris, Librairie de l'art – J. Rouam, 1884, c I, ps. 184-189. Bkz. Jan Op de Beeck, *Mayken Verhulst 1518-1599: Les manières turques d'une Dame artistique*. Malines: Centrum voor oude kunst 't Vliegend Peert, 2005. Marlier'nin özeti olan bu eser, Peter Coecke'ün ikinci karısının hayatından söz etmektedir; yazar gravür dizisinin onun ölümünden sonra desen defteri esas alınarak yapıldığı kanısındadır.

10 Jean Corneille (Jan) Vermeyen, Harlem yakınlarında Beverwyk'te 1500'te doğdu, Brüksel'de 1559'te öldü, Saint-Géry'e gömüldü; "Madam'ın ressamı" olarak tanınır ve Tunus'un fethi konulu halıların kartonlarını yapmıştır. Bkz. Jean-Jacques Altmeyer, *Marguerite d'Autriche, sa vie, sa politique et sa cour*, Brüksel, 1540, s. 187; H.J. Horn, *Jan Cornelisz Vermeyen: painter of Charles V and his Conquest of Tunis*, Doornspijk: Davaco, 1989.

11 Günümüzde Viyana Kunshistorisches Museum'dadır. Bkz Campbell, *Tapestry...*, s. 268.

12 Bkz. Linda Jansen, "Serial products in the workshop of Pieter Coecke van Aelst: a working hypothesis," H. Vergoustraete, J. Couvert (der.), *La peinture ancienne et ses procédés: Copies, répliques, pastiches*, Peeters: Leuven, 2006, s. 173-180.

13 *Die alder vermaertste antique edificien van templen, theatren, amphitheatren bescreven*, Anvers: Gillis van Diest, 1546.

14 Dr. Alfred von Wurbach, *Niederländisches Künstler-Lexicon auf Grund Archivalischer Forschungern Bearbeitet*, Vienne-Leipsig, Verlag von Halm und Goldmann, 1906; *Dictionnaire critique et documentaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs de tous les temps et de tous les pays* (Bir grup Fransız ve yabancı ressam tarafından hazırlanmıştır), Librairie Gründ, Paris, 1976, t. III, 87. Cornelius Grapheus ve Pieter Coecke van Aelst, *Triumphe van Antwerpen. De seer wonderlijcke/ schoone/ triumphelijcke incompst van den hoogmogenden Prince Philips, Prince van Spaignien, Caroli des Vifden, Keysers sone. In de Stad van Antwerpen, anno MCCCCCXLIX (1549). Duer Cornelium Grapheum der selver stadt secretaris/ warachtelijck en leventlijck int Latijn bescreven*, Anvers, Gilles van Diest, 1550, 29 tahta üzerine yapılmış gravür ile. *Le triumphe d'Anvers faict en la susception du prince Philips, Prince d'Espaigne (Premierement compose en langue latine... et depuis traduicte en francois.)* Ayrıca bkz. A. J. Goris, "Turksche Kooplieden te Antwerpen in de XVIe eeuw," *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1922, c. XIV, s. 30-8.

15 Brüksel şehir arşivi, R. 3411, s. 292 "épitaphier de Saint-Géry": Tablo n° 88.

16 Amanda Wunder, University of Wisconsin, Madison, "Western Travelers, Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe," http://www.lib.washington.edu/subject/History/bi/hist498-schmidt/art.pdf.

17 Zikr. Jules Houdoy, *Les tapisseries de haute-lisse: histoire de la fabrication lilloise du XIVe au XVIIIe siècle et documents inédits concernant l'histoire des tapisseries de Flandre*, Lille - Paris: A. Aubry, 1871, s.

66. İmge yasağı, İbrahim Paşa'nın Halep'e gitmesinin ardından resim karşıtı ortodoksluğun yükseldiğine işarettir. Oysa kendisi sarayının önüne Buda'dan getirdiği heykelleri dikmişti (bkz. aşağıda hipodrom tasviri).

18 *Le livre des peintres de Carel van Mander*, s. 184-189.

19 Félibien, *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellens peintres anciens et modernes*, Paris: Sébastien Mabre-Cramoisy, 1685, Cilt I, s. 553. Ryszard Szmydki, "La tenture de l'Histoire de Josué de Vienne et les tapissiers bruxellois Dermoyen," *Artibus et Historiae*, cilt 26, n° 52 (2005) s. 93, Coecke'ün bir dokuma atölyesi kurmak için gönderildiğini ekler. Mukavelede bunu düşündürecek hiç bir iz yoktur.

20 Georg Braun, *Theatrum urbium praecipuarum mundi*, Köln, 1572, c. iv s. 10. (Latince metin Fransızcaya şu başlıkla çevrildi: *Théâtre des principales villes de tout l'Univers*, Köln, 1618. (Bütün dünyanın önemli şehirlerinin tiyatrosu).

21 Jacob Rehlinger (1500-1570, bkz. *Deutsche biographische Enzyklopädie*), Augsburg belediye başkanı, Augsburglu tacir, kentin büyük bir ailesinden gelen Ulrich'in oğluydu (1534'te, vergi kayıtlarında en az yirmi Rehlinger adına rastlanmıştı), Fugger'lerle akraba idi (Anton Fugger 1527'de muhtemelen yeğenlerinden biri olan Anna Rehlinger ile evlenmişti), adı Dürer'in Hollanda'da yaptığı seyahatın defterinde (*le Journal de voyage*) geçer, onunla Anvers'deki Fugger malikânesinde akşam yemeği yer. Dürer onun bir portresini bir düka karşılığında yapar. Rehlinger 1529-1530 arasında Fugger'lerin Napoli'deki acentesinde, sonra Venedik'te 1534-35 arasında ve en sonunda 1538-40 arasında yeniden Anvers'te yöneticilik yapar. Osmanlı İmparatorluğu ile ticari bağlarını Venedik'teyken kurar. Bkz. Hildebrandt (der.), *Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger,1539-1642*, Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit, XIX, I, Stuttgart, 1996, n° 11. Peter Burschel Mark Häberlein, Familie, Geld und Eigennutz Patrizier und Großkaufleute im Augsburg des 16. Jahrhunderts, http://www.dhm.de/ausstellungen/kurzweil/geschi3.htm.

22 Pierre van de Walle'ın adı da simsar olarak Yedi Günah konusunda yapılmış bir dizi halının Macaristan kraliçesi Marie'ye satışı sırasında (1544) geçer; İngiltere'ye lüks mal ithal eder, serbest geçiş hakkı vardır, Londra Sarayı ile Fuggerler arasında aracılık yapar, Romulus ve Remus konulu bir dizi halının VIII. Henry'ye satılmasını sağlar (Thomas Campbell, *Henry VIII and the Art of Majesty. Tapestries at the Tudor Court*, Yale University Press: New Haven ve Londra, 2007, s. 224, 247, 254, 299, 306, 322, 336), daha sonra *Ovid'in Metamorfozları*'nın 1556'da II. Felipe'ye satılmasında aracılık yapar (Buchanan ve Burlington), ancak adı Anvers'e ihracat yapan tacirler arasında geçmez. Bkz. Arnout Balis, Krista De Jonge, Guy Delmarcel ve Amaury Lefébure, *Les Chasses de Maximilien*, Paris, Réunion des Musées Nationaux, 1993; Iain Buchanan, 'The Tapestries Acquired by King Philip II in the Netherlands in 1549-50 and 1555-59. New Documentation', *Gazette des Beaux-Arts*, 141, Ekim 1999, s. 132 –152. Pierre'in oğlu Jan van de Walle de, Cosimo dei Medici'ye 1551'de halı satmıştır.

23 Arşın. 1 Anvers arşını=0.6896 metre.

24 Bernard van Orley tarafından resimleri yapılan, 1528 ve 1531 arasında Dermoyen atölyesinde dokunan ve 1531'de Brüksel şehri tarafından V. Karl'a armağan edilen yedi parçadan oluşan halı dizisi. Günümüzde Napoli'de Capodimonte müzesindedir. Mukavele hangi halının kastedildiğini belirtmiyor. Fransız kampını gösteren halı 8,18 m. x 4,40; I. François'nın yakalanmasını temsil eden 7,89 m. x 4,35,

büyüklüğündedir. Bkz. Campbell, *Tapestry...*, s. 321. Dermoyen için: Alphonse Wauters, *Les Tapisseries bruxelloises, Essai historique sur les tapisseries et les tapissiers de haute et de basse lisse*, Brüksel, 1878.

25 Bkz. Delmarcel, *Les chasses...*, *Maximilien'in Avları*'nın *Eylül Ayı* 5,63 m. x 4,40, boyutlarındadır; bu da Türkiye'ye gönderilen parçaya yakın bir büyüklüktür. Prof. Delmarcel bu halının nispeten küçük olması nedeniyle seçildiğini düşünmektedir. Öte yandan kendisi, mukavele temelinde *Maximilien'in Avları*'nın 1531-1533 arasında dokunduğunu göstermiştir. (*a.g.e.* ve "Les tapisseries des Chasses de Maximilien: rêve et réalité," *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'art*, LIII, 1984, s. 119-128; "A propos de deux tentures de tapisseries bruxelloises d'après Bernard van Orley," *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'art*, LX, 1991, s. 121-123; Ayrıca Campbell, *Tapestry...*, içindeki makale, s. 329-338), Demek ki, Sophie Schneelbag-Perelman'ın önerdiği gibi 1548'de dokunmuş değildirler. Bkz. *Les chasses de Maximilien. Les énigmes d'un chef-d'œuvre de la tapisserie*, Chabassol, Brüksel, 1982. Rehlinger'in mukavelesi 1548'den eskiye gitmektedir. Halıların hepsinin maliyeti 20.043,75 dükadır (buna Rehlinger ve van de Walle'nin elde etmeyi düşündükleri kâr dahil değildir). Bu fiyat *Maximilien'in Avları*'nın çok altındadır; bu dizinin maliyeti 136.125 düka idi. Dolayısıyla Dermoyen'ın ya daralmış bir piyasada fiyat kırması ya da fiyatı artıran ve halılara değerini veren altın ve gümüş ipliklerin miktarını azaltması gerekiyordu.

26 H. Kellenbenz, "Jakob Rehlinger, ein Augsburger Kaufmann in Venedig," *Beiträge zur Wirtschafts und Stadtgeschichte. Festschrift für Hector Ammann*, Wiesbaden, 1965, s 362-379. Nuremberg'de saklanan Venedik mukavelesinin metnini vermektedir (Nuremberg Stadtarchiv, ref. E 23: von Tezelsche Familiestiftung, Akte VII nr. 5); H. Kellebenz, "Handelsverbindungen zwischen Mitteleuropa und Istanbul über Venedig in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts," *Studi veneziani*, 1967, IX, s 193-199; H. Kellebenz, "Venedig als Internationales Zentrum und die Expansions des Handels im 15. und 16. Jahrhundert," *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente*, (der.), H. Beck ve d., Olschki, Floransa, 1987, I, s. 298. Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg- Papal Rivalry," *The Art Bulletin*, Eylül 1989, cilt LXXI, n° 3, s. 419-421.

27 Kellebenz, "Jakob Rehlinger..."

28 "Con estas era huna que m'escribe Marco de Nicolo que es el 10, y el era que suele yr al Turco y esta agora en huna villa fuera de aqui, por ella entendera Vra Md, lo que dize del Turco y Sophi y la voluntad que tiene de yr a besar los pies de Vra Md, a la qual suplico mande escrevirme si sera servido que vaya, y a lo que comprendo no seria inconveniente que Vra Md lo oyesse, por ser muy platico en las cosas del Turco lo que comprehendo no seria inconveniente que Vra Md lo oyesse, por ser muy platico en las cosas del Turco, como quier que tengo por cierto que su intencion sea de yr por recoger todo lo que podra de V.M. y de su Casa para referir al Turco y mostrarle que es diligente y entremetido y por hazer sus hechos" (Lope de Soria'dan imparatora, AGS, Estado, Venecia, leg. 1311, f° 154 du 20 Eylül 1535; V. Karl o sırada Tunus dönüşü Palermo'da bulunuyordu). Bu ve izleyen metnin kopyalarını veren Miguel-Angel de Bunes'e teşekkürüm sonsuz.

29 "En postreras l[et]ras que son venidas de Costantinopoli, son del primero del pasado y contienen lo que Vra Md, entendera por el sumario que sera con esta, tienesse por citero que partira de alli este verano Barbarossa, con alguna armada para molestar las cosas de Vras Mdes, pero ne sera armada de calidad que pueda hazer daños de importancia, pues no tienen aparejo para hazerla fu-

erte pero dizesse entre el vulgo que son concertados con el rey de Francia y el turco y esto se puede creer, pues ambos temen de la grandeza del emperador, mi señor./ El Marco de Nicolo de que se haze mencion en el sumario que le cortaron la cabeça, hera un joyelero desta ciudad que se abia entremetido en andar del Rey de Francia al Turco y del Turco al dicho rey de Francia, y fue acusado de ser ezpia doble y passava las comisiones que le davan y por esto hizo tal fin./" (Lope de Soria'nın imparatora mektubu, AGS, Estado, Venecia; leg. 1312, f° 12, 27 Mart 1536).

30 Crescentio, *Navtica mediterranea*, 1602.

31 Gachard, *Analectes historiques*, 1856, cilt III, 8e seri s. 200-233, n° CCLXV: "Relation envoyée à l'empereur, de la turbation du peuple de Brusselles..." Brüksel ayaklanmasıyla ilgili olarak bkz.: *Trésor National*, c. II, 1842, 51-66 "Episodes de l'histoire de Bruxelles " yazan, L. Wauters.

32 Bkz. Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power, etc."

33 Piero Zen'in mektubu, 4 Haziran 1529, Sanuto, *Diarii*, Haziran 1529, 581.

34 Piero Zen'in mektubu, 11 Şubat 1533, Sanuto, *Diarii*, LVII, Mart 1533, s. 632-634.

35 Piero Zen'in mektubu, 9 Haziran 1530 Sanuto, *Diarii*, LIII, 344; Setton, III, 344, fn. 133.

36 Alvise Marco Contarini'ye, Buda, 17 Eylül 1529; Venedik, Bibliotheca marciana, class. VII, cod. 1933, zikr. Kretschmayr, Heinrich, *Ludovico Gritti; eine monographie*. Viyana, 1896, s. 86.

37 İmparatorluk dragomanı Yunus Bey'in Nogarol'da, 1536'da, güzel, modern saatler gönderilmesi yolundaki talebi.

38 AGR SEA 768, f° 124-125, ekte yer alan daha önce yayınlanmamış metin.

39 "Instruction à vous nostre chier et féal secrétaire Cornelio Sceppere de ce qu'aurez faire, solliciter, remonstrer et procurer devers le Turcq," AGR SEA 766- f° 138-145, "Instructions de Charles V à Schepper, 26 mars 1533," Fransızcası, Gachard ve Piot, *Collection des Voyages des Souverains des Pays-Bas*, c. III, Brüksel, F. Hayez, 1881, s. 457-460.

40 C. de Schepper'in *Hatıratı*, Mss. BR Brüksel, s. 15-16.

41 1532'de, Süleyman'ın ordusu Macaristan'da küçük Köszeg (Güns) kalesi önünde duraklamış ve avlanma ile hamam arasında vakit öldürmeye başlamıştı.

42 HHStA, Turcica, I. 7 Konv. 1 f° 5r-12v, İtalyanca orijinali için bkz. Chesneau, *Voyage de M. d'Aramon* ve *Austro-Turcica* 1541-1552, R. Oldenbourg Verlag: Munih, 1995, s. 134-135. Roggendorf, 1529 yılındaki Viyana'nın savuncusunun oğlu idi; 1546'da Osmanlıların tarafına iltica etmeye çalışmıştı.

43 W. Stirling Maxwell, *The Turks in 1533. A series of drawing made in that year at Constantinople by Peter Coeck of Aelst and published by his widow in Antwerp in 1553*, Londra- Edinbourg, 1873 baskısı tam başlığı taşıyan tek Londra baskısının yeniden basılmış şeklidir. Bkz. Dr. Waagen, *Treasures of Art in Great Britain*, Londra, 1854-1857, IV, 39 [bkz. http://www.research.ku.edu/explore/v2n1/coecke_g.html]. (Marlier'nin yorumlarını basit bir İngilizce'ye çevirmektedir). Georges Marlier, *La Renaissance flamande. Pierre Coecke d'Alost*. Brüksel, 1966, s. 55-75. Bkz. F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700*, Menno Herzberger, Amsterdam, cilt IV, s. 198-199, resimlerin röprodüksiyonlarını yayınlamakta ve eski yayınlar hakkında bilgi vermektedir:

- Lipmann, *Kupfertische und Holzschnitte alter Meister*
- Friedländer, *Altniederländische Malerei*, cilt XII, resim xxix.
- Nijhoff, Nederlandsche Houtsneden, 1933, resim 268-281 ve 364.

Woodcut 16. yüzyıl Müslüman hayatı hakkında genel bilgi vermektedir, Yale Bulletin ve Calendar

January, 18, 2002. Bkz. www.research.ku.edu/explore/2nl/woodcutAlastair ; Alastair Hamilton, *Arab Culture and Ottoman Magnificence in Antwerp's Golden Age*, The Arcadian Library, Oxford University Press'le birlikte, Cenevre-Londra, 2001, s. 20-34. Dört resim Schefer tarafından *Voyage de Monsieur d'Aramon*, Leroux, 1887 içinde yayınlanmıştır; Bunların "çok ender bulunan ahşap üzerine baskı tekniğiyle yapılmış on yedi gravürden oluşan bir dizinin parçası olduklarını söyler. Muhtemelen Anvers'te 16. yüzyılın ilk yarısında yapılmışlardır. Bulgaristan ve Konstantinopolis ile ilgili manzaraları resmederler ve muhtemelen V. Karl ve Ferdinand'ın ajanlarına eşlik eden bir sanatçı tarafından yapılmışlardır. Tarihleri 1536'dan önceye gitmelidir, zira Sultan Süleyman'ın ve maiyetindekilerin geçtikleri Konstantinopolis hipodromunda Ofen'den İbrahim Paşa'nın getirdiği heykeller görünmektedir. Oysa, bunlar sadrazamın ölümünden sonra meydandan kaldırılmıştır. " (s. Lxi). Bu gravürleri ve bundan sonraki *Tasvir*'dekileri yayınlamam için gösterdikleri kolaylıktan dolayı Anvers Stedelijk Prentenkabinet'e teşekkür borçluyum.

44 Delmarcel, *a.g.e.*, s. 116-117, 155-156. Bir *Romulus ve Romus* dizisi Pierre van de Walle tarafından VIII. Henry'ye, bir diğeri oğlu Jan tarafından 1550'de II. Felipe'ye satılmıştır. Ayrıca bkz. 1540 tarihli, *Eneas ve Didon* konulu bir halının kenarında yer alan kadın figürleri (*a.y.*, 90). İnsan biçiminde sütunlar *Vertumne ve Pomone* (*a.y.*, 130) halısında da kullanılmıştır. Ayrıca Coecke'ün atölyesinde çalışan Cornelis Bos (1506-1556), 1546'da Paris'te *Livre de moresques, tres utile et necessaire à tous orfèvres, tailleurs, graveurs, painctres, tapissiers, brodeurs, lingières et femmes qui besoingnent de l'esguille* adlı bir kitap yayınladı. Bu muhtemelen Anvers'te yayınlanmış bir eserin yeni baskısıydı ve grotesk motiflerin yayılmasına katkıda bulundu (eserin tek kopyası New York'taki Metropolitan Musem of Art'da bulunmaktadır). Bkz. Cecilia Paredes, "Termes et Caryatides dans la "tenture" de Vertumne et Pomone," *Annales d'histoire et d'archéologie*, ULB, XVIII, 1996, s. 45-62; Cecilia Paredes, "Des jardins de Vénus aux Jardins de Pomone. Note sur l'iconographie des décors des tapisseries de Vertumne et Pomone," *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'art*, LXVIII, 1999, ps. 75-112.

45 *Libri tre delle cose de Turchi*, 5.

46 Cengiz Orhonlu, "Meslekî Bir Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1972, I, s. 93-138; Tschudi, Rudolf, *Der Asafnâme des Lutfi Pascha nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel*, Mayer ve Müller, Berlin, 1910. Bkz. Pierre Belon: bl. lix- 59: "Qu'il n'y ait aucunes hostelleries en Turquie, mais qu'on trouve des hospitaux où se loger" (Türkiye'de hiçbir otel yok, ama ikamet etmek için imarethaneler bulunuyor); ayrıca bkz. lxvij- 65- "Que les Turcs soyent gents qui sçavent mieulx charger & descharger baggage en allant par pays" (seyahat ederken, Türkler çok iyi bagaj yükleyip boşaltmayı biliyorlar). Temmuz 1533'te, Schepper Küçükçekmece'de Abdüsalam'ın imarethanesinde (bugün mevcut değil), Çorlu'da Ahmet Paşa'nınkinde, sonra Hafsa'da başka bir imarethanede kaldı ama, Edirne'den sonra uyumak için çadır ve kulübeler kurmak gerekiyordu.

47 *Libre tre delle cose de Turchi.*

48 Corneille De Schepper'den İmparator'a, Prag, 3 Ağustos 1534, AGR SEA 767, f° 117-118, Gachard ve Piot, III, 547-549.

49 Marlier, Josef von Karabacek'in 66 sayfalık elyazması bir incelemesine yaslanmaktadır. Kendisi, Viyana'daki Avusturya İmparatorluğu Kütüphanesinin müdürüydü ve bu elyazması yayınlanmamıştır; Viyana Ulusal Kütüphanesinde incelenebilir. Birinci bölümün 1918'de yayınlanan *Abend-*

ländische Künstler zu Konstantinopel başlıklı bir incelemenin ikinci bölümünü oluşturması düşünülmüştü.

50 *Libre tre delle cose de Turchi libri*, Venedik, 1539, 7.

51 Chesneau, Jean, *Le voyage de Monsieur d'Aramon: ambassadeur pour le Roy en Levant.* (yay.) Ch. Schefer, s. 12.

52 Gassot, Jacques, *Le Discours du voyage de Venise à Constantinople, contenant la querelle du grand Seigneur contre le Sophi, avec élégante description de plusieurs lieux, villes et citez de la Grèce,...*: Paris: Antoine Le Clerc, 1550, s. 7.

53 Moisés ben Baruch Almosnino, *Crónica de los reyes Otomanos*, (yay.), P. Romeu Ferré, 1998, s.157.

54 Luigi Bassano, *Costumi et i modi particolari della vita de' Turchi*, s. 56.

55 Cengiz Orhonlu, "Köprücülük," *VII. Türk Tarih Kongresi. Ankara. 25-29 Eylül 1970*, Ankara, 1973, c. II, s. 701-708. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları n° 31, İzmir, 1984; Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1998, s. 164-173, Rudolf Tschudi, *Der Asafnâme des Lutfi Pascha nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel*, Mayer ve Müller, Berlin, 1910, s. 12.

56 Bkz. Fresne-Canaye, *Voyage du Levant*: "Ramazan boyunca geceleri camilerin minarelerinde fenerler yakılır ve halk böylece ertesi gün oruç tutulacağını anlar" (s. 117) ve bayram sırasında "öğlene doğru, evrensel ve kamusal huzuru kutlamak için, Saray'dan, Tophane'den ve Tersane'den, tıpkı Romalıların en önemli kutlamalarında yapıldığı gibi müthiş bir top atışı başlardı... şehrin her yanında şarkılar, kanun, saz ve Türklerin kullandıkları diğer müzik aletlerinin sesleri duyulurdu" (s. 116-117). Gülru Necipoğlu bunun daha çok dindışı bir kutlama olduğu yorumunu benimsiyor. Buna karşılık Postel, sultanın zaman zaman "havai fişek gösterileri yaptırdığını, havaya füzeler atıldığını, avcıların barutla atış yaptıklarını, ok atıldığını" (III, 10) söylüyor.

57 Julius Held, *Dürers Wirkung auf die niederländische Kunst seiner Zeit*, La Haye, 1931, s. 129-130.

58 Ayva: 1847 yılına ait, Topkapı Sarayı'nda bulunan meyvelerle ilgili bir elyazması, 25 farklı ve hepsi de İstanbul yakınındaki bahçelerde yetişen ayva çeşidinden söz etmektedir. Bkz. Günay Kut, "Meyve Bahçesi," *Yemek ve Kültür*, 12 (2008), s. 48-64.

59 Fresne-Canaye, Philippe du, *Le voyage du Levant (1573)*, (der. ve not.), H. Hauser, Paris, Ernest Leroux, 1897, s. 93 [*Fresne-Canaye Seyahatnamesi, 1573*, Kitap Yayınevi İstanbul, 2009]. Süleyman'ın türbesini de ziyaret etmişti (s. 104).

60 Gassot: "Sultan Mehmet'ın camiinin yanında hangi milletten, yasadan, dinden, hayat şartından olursa olsun herkesin kalabildiği bir hastane vardır; orada üç günde bir bal, pirinç, et, ekmek, su ve yatacak yer verilir ve güzel çeşmelerde yıkanmaları sağlanır" der (s.10).

61 Kenarda "Türkiye'nin kadınları" ifadesi yer alıyor.

62 Théodore Spandouyn Cantacasin, *Petit Traicté de l'origine des Turcqz*, (der.), Ernest Leroux, Paris, 1896, "De la circoncision des Turcz." Bu metin tıpkıbasım olarak basılmıştır: *Cosmographie de Münster*, Bâle, 1552.

63 *Hodœporici Byzantini, Libri III*, ["Bizans'ta gezinmek için üç kitap"] Latince manzum olarak yazılmış, Louvain'de 1563'te basılmıştır. Kitap, Granvelle kardinaline ithaf edilmiştir. Merhum André Deisser bu uzun destanı Fransızcaya çevirmiştir, ama çeviri henüz yayınlanmamıştır.

64 Bu benzerliğe dikkatimi çektiği için Encarnación Sanchez'e teşekkür borçluyum.

65 Bugün İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılan bina gravürde görünmemektedir.

66 "Les fouilles de l'Hippodrome de Constantinople," *Gazette des Beaux-Arts*, 1930, I. sayı, s. 216.

67 "Heretik/ sapkın" Şeyh İsmail Maşukî ve on iki tilmizi 1529'da hipodrom meydanında idam edilmişlerdir (Yurdaydın, *Osmanlı Devleti*, 228).

68 Maurand, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople* (1544), Paris, Ernest Leroux, 1901, s. 230-231.

69 Bkz. Pierre Gilles, *De la Topographie de Constantinople*, s. 334-335; P. Janin, *Constantinople Byzantine*, 1964, s. 189. İmarethanenin yerine sonradan Mühendishane ve bir Ticaret Mektebi yapılacaktır (Mamboury).

70 Bkz. Constantin Porphyrogénète, *Le Livre des Cérémonies*, Kitap 1, yay., Belles Lettres, s. 6 et 16.

71 Gassot, *a.g.e.*, s. 10: "orada kısa süre önceye kadar Macaristan'dan getirilen bronzdan bir Herakles heykeli vardı ama, kaldırıldı." Öbür iki heykel Venus (ya da Diana) ve Apollon'u temsil ediyordu.

72 Wiegand, "Der Hippodrom von Konstantinopel zur Zeit Suleimans der Gr.," *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, c. XXIII, 1908.

73 *De la République des Turcs*, 53-54.

74 Fresne-Canaye, Philippe du, *Le voyage du Levant (1573)*, (yay. ve not), H. Hauser, Paris, Ernest Leroux, 1897, s. 120-121 [*Fresne-Canaye Seyahatnamesi, 1573*, Kitap Yayınevi İstanbul, 2009]: "Camiye gitmeye gelince, Sultan Süleyman her Cuma camiye giderken, şimdiki padişah (II. Selim) benim Konstantinopolis'te olduğum üç ay zarfında sadece iki kez gitti."

75 *Hodæporici Byzantini*, 663-817 dolaylarında. Bkz. ayrıca Postel, *De la République des Turcs*, 53-54; André Thevet, *Cosmographie de Levant*, Lyon: Jan de Tournes ve Guil. Gazeau, 1556, s. 60-61; Nicolas de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations*, vs. s. 146.

76 Thevet, André *Cosmographie de Levant*: ek şekillerle zenginleşmiş yeni baskı, Lyon: Jan de Tournes ve Guil. Gazeau, 1556, s. 60-61. Başka bir röprodüksiyon da başka bir sultan ile *L 'histoire de la decadence de l'empire grec*, kitabının kapağında yayınlanmıştır. Bkz. Âvcıoğlu, Nebahat. 2001. "Ahmed I and the Allegories of Tyranny in the Frontispiece to George Sandy's Relation of a Journey," *Muqarnas XVIII: An Annual on Islamic Art and Architecture*. Gülru Necipoglu (der.), Leyden: E.J. Brill, s. 6.

77 *Les navigations, pérégrinations*, vb. s. 146.

78 Anvers, Stedeljike Prentenkabinet, ref: R 167 (eskiden B 1387). Resmi ilk olarak Gülru Necipoğlu yayınlamıştır. Bkz. *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Architectural History Foundation ve The MIT Press, New York-Cambridge, Londra, 1991, s. 106-107. Yazar ressamın 16. veya 17. yüzyılda yaşamış ve "Chalcocondyle, Laonicus" illüstrasyonuna esin kaynağı olmuş bir anonim olduğunu düşünmektedir. Bkz. *L'Histoire de la décadence de l'Empire grec et establissement de celuy des Turcs, par Chalcocondile,...* (çev.), B. de Vigenère, Paris, A. L'Angelier ve M. Guillemot'nun dul karıları, 1620. Kendisine tablonun bütününü görmeye imkân veren yorumlarından dolayı teşekkür ediyorum.

79 Antoine Geuffroy, *Estat de la cour du grant Turc, l'ordre de sa gendarmerie & de ses finances avec ung brief discours de leurs conquestes depues le premier de ceste race, d'ung chevalier de Rhodes à son amy*, Anvers, Jehan Steels, 1542.

80 Viyana, Kunsthistorisches Museum.

81 Kantakuzenos: "Türk imparatorları adet olduğu üzere üç yüz çocuğa bakarlar; bu çocuklar onların "oda" dedikleri yerlerde kalırlar. Hükümet çocuklara harem ağalarının hizmet vermesini emretmiştir. Usta kâtip olana kadar ders veren hocaları vardır. Bunlar ailelerinden alınmış Hıristiyan çocuklardır." Geuffroy: "Bu sarayda beş yüz civarında sekiz ila yirmi yaş arasındaki çocuğa bakılır. Büyük Türk onları hem okuma hem de silah kullanma konusunda eğitir ve kafalarını çeler. Bilhassa okuma yazmayı, kanunları bilmeyi, ata binmeyi, ok atmayı ve yeteneklerine uygun başka savaş veya yazı çalışmalarını öğretir. Onlara ders verenler, kanunları çok iyi bilen yaşlı hocalardır. Bu çocuklara yılda iki defa, bayramlarda, yani onların paskalyalarında yeni elbiseler ve papuçlar verilir; bazıları ipekten, bazıları da yündendir. Ve Büyük Türk onların dairelerde çalışacak yaşa gelinceye kadar saraydan çıkmalarına izin vermez." Postel, III, 2-4: " Bu gençlerin en yaşlısı 20 ya da 22 yaşındadır; hepsi Hıristiyanların esir alınmış yakışıklı çocuklarıdır ve seçilmelerinde dış görünüşleri önemli yer tutmuştur (ki Türkler bu işten çok iyi anlarlar). Sayıları 700 veya 800 kadar olan bu esirler sarayda beslenir ve genellikle padişahın önünde yürüyen en güzel atlara binmiş şeref kıtasına dahil olurlar." *a.y.* 10-11: "Genellikle oturduğu sarayında Hıristiyanların çocukları olan yedi, sekiz yüz kadar genç adam vardır; bunlar, ona sunulan esirlerin en seçkinleridir ve Arapça, Türkçe harfleri öğrenmelerine büyük önem verilir; bunun yanı sıra kanunları, Türklerin kullandıkları her türlü silahı, ata binmeyi ve onu koşturmayı öğrenirler. Sultan onlarla aynı binada yaşadığı için zaman zaman onları çalışmaları sırasında izler; bazen de kepenklerin ardından, kendi görülmeden onları seyreder; eğer aralarından biri fizyonomisi veya zerafeti nedeniyle hoşuna giderse onu yanına davet eder ve ona hediyeler, ince gümüş veya altın iplikle işlenmiş brokar elbiseler ya da sultaniler verir. Saray'a yeni girmiş olan Fransız delikanlı Cabazolles'e yaptığı gibi. Bazen havai fişek attırır, füzeler ateşlenir, ahşap şatocuklar ateşe verilir, barut patlatılır, ok atılır, zira, canı çektiği zaman, yani sık sık onların çalıştıkları mekâna gider. Bazen kendisi de kanunlarını yorumlayanları dinler ama daha çok, Arapçasından Aristotoles ya da İbn-i Rüşt okumayı tercih eder, bazen de yaşlı hocaların, yani hukuk doktorlarının görüşlerini sorar; burada yaşayan genç adamlar hadım edilmiş haremağaları tarafından korunurlar, hatta binanın *çeşnigirbaşı* denen, odalara yiyecek ikmali sağlayan hazinecisi bile hadım edilmiştir; bu binada 24 yaşını aşmış, doğa yasasına tabi olan hiç kimse yoktur; bunun iki istisnası padişah ve bostancıbaşıdır." Bu bina hakkında bkz. Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, a.g.e.*, s. 111-122.

82 Senatoya sekreter Daniello de Ludovisi tarafından sunulan 3 Haziran 1534 tarihli rapor; Alberi, Magliabechiana'dan almıştır: MSS. sınıf 24, kod 48; Belge burada yanlışlıkla Domenico Contarini adı altında yer almaktadır. ASF, Miscellanea Medicea, 103 (30): Ludovisi'nin Venedik Senatosu'na 1534'te (Floransa arşivlerinde yanlış olarak belirtildiği gibi 1550'de değil) gönderdiği 14 sayfalık rapor. Bu metin yayınlanmamış görünüyor.

83 Schepper'in Hatıratı, 38.

84 Geuffroy'ın *Briefve description de la court du Grand Turc*, 1542 tarihli betimlemesinde şunlar söylenmekte: "Süleyman adlı kral şimdi elli yaşlarında olmalı; duyduğuma göre uzun boylu, ince kemikli, sıska ve hatları düzgün olmayan biriymiş; yüzü esmer ve yanık, kafası tıraşlı imiş, sadece tepesinde bir tutam saç varmış; bütün Türklerin yaptığı gibi... Bu saç tutamı sarığı tutmaya yarıyormuş. Alnı yüksek ve geniş, gözleri iri ve siyah, burnu iri ve biraz kartal gagası gibi çarpıkmış; bıyıkları uzun ve kızılmış, çenesi tıraşlı, boynu uzun olup, padişah hüzünlü, asık suratlı hatta melankolik

imiş, az konuşur, az gülermiş; fakat kızdığı zaman öfkesi büyük olurmuş, etrafı kırıp geçirirmiş ve hareket etmekten hiç hoşlanmazmış..."

85 Schepper'in raporu, von Gevay, *Akten und Urkunden* (Latince).

86 Harem için bkz. Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, a.g.e.*, s. 159-183.

87 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, a.g.e.*, s. 184-209, ve "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture," *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires: Theory and Design.* Attilio Petruccioli (der.), Leyden-New York: E.J. Brill, 1997, s. 32-71.

88 Filler, Süleyman'ın 1530'da oğullarının sünneti için düzenlediği şölenlere de katılmıştı: Sanuto, *Diarii*, LIII, 445 ve 451. Belon, *Des Singularités*, v.b., I. 131: "Çok eski ve sıradan insanların Constantinus'un sarayı dedikleri bir sarayın yıkıntıları görülüyor. Türk orada fillerini ve öteki yumuşak başlı hayvanlarını besliyor. Konstantinopolis'te Büyük Türk'ün vahşi hayvanlarını muhafaza ettiği bir yer var; burası, hipodromun bitişiğindeki eski kilise: Kilisenin her direğine bir aslan bağlanmış, bu sık rastlanmayan harika bir olay, zira hayvanları istedikleri zaman bağlarından çözüyor, onlara çeşitli numaralar yaptırıyor, sonra yeniden bağlıyorlar, bazen şehre bile götürüyorlar..." Chesneau, aynı hayvanat bahçesi üzerine şunları yazmış: "Bu yerde iki fevkalade büyük fil var; söylendiğine göre yaşlısı yüz ya da yüz yirmi yaşındaymış, ötekisi otuz otuz beş yaşlarındaymış ve o biraz daha ufak ..." Maurand da aynı yaşları veriyor (bkz. *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople* (1544), Paris, Ernest Leroux, 1901, s. 213-215). Thévet ise aslanları ve ayıları üzerinde ziller ve çanlar olan kalın bir demir zincire bağlanmış şekilde elçilerin evlerine getirdiklerini ve onları eğlendirmek için çeşitli numaralar yaptırdıklarını söyler [*La cosmographie universelle d'André Thévet*, c. II, Lyon, 1575, 839, gravür eklidir]. Belon'un "arslanhane" işlevi gördüğünü söylediği eski kilise için bkz. Necipoğlu, *Topkapı, a.g.e.*, s. 48.

89 *Le discours du voyage...*, s. 12.

90 Th. De G. Severeyns'e göre: "Accroissement du Musée de Bruxelles," *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 20. yıl, Brüksel-Gand-Leipzig, 1881, s.202. Ligne prensinin koleksiyonuna ait bilgiler için Pierre Mouriau de Meulenacker'e teşekkürü borç bilirim.

91 *Catalogue raisonné des dessins originaux des plus grands maîtres anciens et modernes qui faisaient partie du cabinet du prince de Ligne*, Brumauer: Viyana, 1794, in-8.

92 Albertina'nın müdürü Madam Marian Bisanz-Prakken'e bu koleksiyon hakkında verdiği bilgiler için teşekkür ediyorum.

93 Nicolas de Nicolay, *Les Navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie, avec soixante figures au naturel*, Lyon, chez Roville, 1567; yeni baskı: *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*, Presses du CNRS, Paris, 1989.

94 *Codex Vind.* 8626, Avusturya Ulusal Kütüphanesi, *FMR*, N° 5, Ekim 1984, s. 89-114.

95 J.B. Tavernier, *Nouvelle relation de l'intérieur du serail du Grand Seigneur*, Paris, 1675, s. 142-143 ; [*17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007].

96 Bkz. Charrière, *Négociations du Levant*, I, 207-208; Sanuto, *Diarii*, LVI, 15, 27-28, 45, 88, 100, 111, 303-304, 363, 365, 383, 432, 434, 521-522, 620, 680, 706-709 ve 767-769, 782-785, 799; LVIII, 441. Bourrilly, "Les diplomates de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522-1541)," *Revue Historique*, 1913, cilt 113, s. 277. Bkz.V. Hammer, Solakzade, Ali ve Büyük Nişan-

a Mustafa Celalzade'nin tarihlerini kullanır: *Tabakat-ül-memalik*; Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II cilt, İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1949, 320; Tauer tarafından yayınlanan Anonim İranlı, 526; Von Gévay, *Akten und Urkunden*, I-5, n° XXV, s. 27, 36-37, 87-89; Matuz, Josef, *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleymân des Prächtigen. Ein chronologisches Verzeichnis*, Fribourg, 1971, 38, n° 87-89.

97 AGR SEA 768 f° 124-125, yayınlanmamıştır; metin 1535 yılına ait bir kutuya konulmuş olmakla birlikte bu raporun bir tercümesidir (özet). Nogarola/ Lamberg raporu için bkz. von Gevay, *Urkunden*, Linz, Eylül 1532, c. IV, s. 37 (Almanca).

98 Ordu kampı kastediliyor.

Faruk Bilici

XIV. LOUIS DÖNEMİNDE FRANSA İLE TÜRKİYE ARASINDAKİ KÜLTÜREL İLİŞKİLER

M*émoires pour l'instruction du Dauphin*'de (Veliahtın Eğitimi için Anılar) XIV. Louis Osmanlı İmparatorluğu'na geniş bir yer ayırmaz,[1] ama oğluna "yerkürenin her yanına dikkatle bakmasını, her an bütün ulusların gelişmelerini izlemesini (...), bütün sarayların sırlarını, bütün prenslerin ve ayrıca bütün yabancı temsilcilerin mizaçlarını ve zaaflarını öğrenmesini tavsiye eder.[2] Bu amaçla, ünlü "kapitülasyonlar"ın tanıdığı özgürlükten yararlanarak Osmanlı topraklarına kültürel, sanatsal, tarihsel ve bilimsel bilgiler toplamak üzere Fransız otoriteleri tarafından görevlendirilen çok sayıda diplomat, din adamı, asker, tacir, seyyah, maceraperest ve kalem erbabı gönderilir.

Osmanlılar açısından aynı şeyi söylemek kolay değildir. Balkanlardaki toprakların (Macaristan, Erdel, Yunanistan...) bazı seçkinleri Orta ve Batı Avrupa ile temas içinde olsalar da, padişahın tebaasının ezici çoğunluğu Osmanlı topraklarının dışına çıkma ihtiyacı duymadığı gibi, Batıya seyahat etme fikrine de çok uzak durmaktaydı. 19. yüzyıla kadar genel olarak Avrupa, özel olarak da Fransa ile kültürel alışverişler Osmanlının hükümranlığı altındaki devletlerle sınırlı kalmıştır. Zaten Osmanlı, o sırada Cezayir'den Kafkasya'ya, Kırım'dan Sudan'a uzanan ve içinde binbir zenginlik ve hayranlık kaynaklarını barındıran gerçek bir dünya-ekonomiydi (Braudel anlamında). Ender olarak gönderilen olağanüstü elçiler ve onlara eşlik eden heyetlerin varlığı bu genel kuralı değiştirmez, kaldı ki, Batı Avrupa'da Müslüman Osmanlı tebaadan herhangi bir kişiyi ağırlayacak bir alt-yapı da yoktur. Voltaire, "Babıâli'ninKonstantinopolis'te Hıristiyan prenslerinin büyükelçi bulundurmalarına karşılık Hıristiyan saraylarda bir tek elçi bile bulundurmaması ve bunu burnu büyüklük nedeniyle yapması, yanlış bir politikadır. Çünkü yabancı elçiler sultanın yakınına girip

bazen gizli kararlardan bile haberdar olabiliyorken, Divan, Hıristiyanlar arasında olup bitenler hakkında tam bir cehalet içindeydi"[3] demektedir. Onun için karşımıza eşitsizlik esasına dayanan bir ilişkinin bütün özellikleri çıkmaktadır: İki ülke arasında varmış gibi görünen karşılıklı bağımlılık aslında kaçınılmaz olarak Fransa'nın yararına işlemektedir. Fransız arşivlerini dolduran sayısız diplomatik, ticari, etnolojik ve arkeolojik raporun benzerlerini Türk arşivlerinde aramak boşuna bir çaba olur. 1721 yılına gelene dek fiilen hiçbir Türk elçisi, misyonu bittikten sonra bir rapor sunmamıştır. Osmanlı sarayının Batı dünyası hakkındaki bilgisi esas olarak şifahidir ve bunların da çok küçük bir bölümü bugün var olan arşivlerde saklanmıştır. XIV. Louis'nin Fransa'sı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, özellikle de kültürel ilişkiler incelenmek istendiğinde, bir yandaki belge bolluğuna karşılık öbür yanda hemen hemen hiç belge bulunmaması ister istemez bir sorun yaratacaktır.

XIV. Louis'nin Osmanlı İmparatorluğu içindeki kültürel politikasının temelleri

Gene Voltaire'e göre, "düşünenleri, bundan daha da az sayıda olan zevk sahiplerini esas alırsak, dünya tarihinde adı anılmaya değer sadece dört yüzyıl vardır."[4] Bunlar, Filip ve İskender'in yaşadıkları Helen çağı, Lucretius, Vergilius, Horatius ve Ovidius gibi büyük filozofların damga vurdukları Caezar ve Augustus'un çağı, Konstantinopolis'in II. Mehmed tarafından fethini izleyen üçüncü çağ ve dördüncü olarak da "XIV. Louis'nin çağı"dır. Kralı ve dönemini anlattığı biyografiye de bu adı vermiştir. Filozof, bu dört çağdan mükemmele en fazla yaklaşanın, öbür üç çağın buluşlarıyla zenginleştiği için, muhtemelen XIV. Louis'nin çağı olduğunu düşünmektedir. Zira onun zamanında "savaşlara, din ayrılıklarına rağmen" Avrupa'da tam bir "edebiyat cumhuriyeti" kurulmuştur; "Bütün bilimler, bütün sanatlar birbirlerinden destek almış, bu cumhuriyeti akademiler oluşturmuştur... Her daldan gerçek bilim adamları, her yana yayılan ve her yerde bağımsızlığını koruyan bu büyük düşünce toplumunun iç ilişkilerini sağlamlaştırmışlardır."[5] 17. yüzyıl, bazı entelektüellerin yardımıyla Osmanlının da bu "cumhuriyet"e dahil olmaya başladığı bir çağ oldu.

Bu dönemde Osmanlı padişahı nezdinde görevlendirilen bütün Fransız elçilerine verilen genel ve özel talimatların ardında, imparatorluğun siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel kapasitesini anlama yönünde ciddi bir merak, bir öğrenme iştahı sezilir. Fransa-Osmanlı ilişkilerinin çok geri bir düzeye indiği 1660-1670 yıllarında bile, bu "bilme," "öğrenme" tutkusu hiç azalmamıştır. XIV.Louis'nin devlet idaresini bizzat ele aldığı dönemi izleyen ilk on yıla, eski Doğu politikasında görülen anlaşmazlığın damgasını vurduğu doğrudur. Bu dönemde iki farklı eğilim ortaya çıkmış, karşı karşıya gelmiş, çatışmıştır. Bir taraftan Kral, Hıristiyan dayanışması, gösteriş merakı, ama asıl Osmanlı İmparatorluğu ile Akdeniz'de ve Orta Avrupa'da var olan rekabet nedeniyle kendini İslam'a karşı Hıristiyanlığın koruyucusu ilan etmekten vaz geçmiyordu. Ama öte taraftan da Fransa'nın çıkarı gerektirdiği için, ailevi ilişkiler dışındaki her alanda, Babıâli ile ilişkileri sürdürmekteydi.

Gençlere yönelik ünlü Dil Oğlanları okulunun kurulması da tam bu döneme rastlar. Şüphesiz o sırada kral, Girit meselesi nedeniyle çıkan Venedik-Osmanlı savaşında onu Venedik ile Papa'ya askeri yardım yapmak zorunda bırakan vicdani yükümlülükten kurtulmuştu. Kandiye'nin 1669 Ağustos ayında Türklerin eline geçmesinin ardından kabul edilen 18 Kasım 1669 ve 31 Ekim 1670 tarihli kararnamelerle bu kurum tesis edildi. Buna göre, her üç yılda bir yaşları 9-10 olan altı oğlan çocuk, masrafları Marsilya Ticaret Odası tarafından karşılanmak kaydıyla İzmir ve İstanbul'daki Kapusen manastırlarında Türkçe öğreneceklerdi.[6]

Başlangıçta günlük hayat ve kançılarya ihtiyaçları gözetilerek kurulan bu Colbert kurumu, zamanla din yayma amaçlı ikinci bir işlev daha yüklendi. Zira Kapusen rahiplerinin yetiştirdiği bu çocukları İngiltere'ye götürüp Anglikan misyonerleri yapmak isteyen İngilizlerin rekabeti devreye girmiş, amaçlanan hedefe ters düşen sonuçlar ortaya çıkmıştı. Bu yüzden 1700 yılında bir hanım, Türkiye'deki genç Katolik Ermeniler için harcanmak üzere 10.000 Fransız lirası bağışta bulununca XIV. Louis Cizvit tarikatının teşvikiyle bu ulustan on iki çocuğun, o sırada Cizvitler tarafından yönetilmekte olan Louis le Grand Kolejinde okutulmasına karar verdi. Aslında bu "Ermeniler" farklı halklardan gelen Doğu Hıristiyanlarıydı. Okul nihai biçimini ancak 1721'de Philippe d'Orléans'ın saltanat naipliği sırasında kazandı.

Bu okulun felsefesi başlangıçta, iyi tercümanlar (dragomanlar) yetiştirmekti. Oysa, bu okulun öğrencisi, hocası ve en sonunda müdürü olmuş olan Venture de Paradis'ye göre iyi bir tercüman, "kendi ulusunun diline ilâveten, Latinceye çevrilmiş Doğu kaynaklı sözlüklerden ve eserlerden yararlanabilmek için yeterli miktarda Latince, İtalyanca, günlük hayatta kullanılan Rumca, Türkçe, Arapça, Farsça da bilmeliydi ki, düzgün bir tercüme yapabilsin ve yazıya dökebilsin. Ayrıca, büyük güçlerin çıkarlarını, ticaretin ilkelerini, yeterli düzeyde tarih ve coğrafya, en önemlisi de Türkiye'nin kanunları ile adetlerini, Osmanlı hükümetinin nasıl çalıştığını ve idarenin kurallarını bilmesi gerekiyordu. Vasatın üzerinde bir öğrenci için bile bu en az yirmi yıl süren bir eğitim süreciydi."[7]

Bu demektir ki, Türkçe, rahip Bignon'a göre, Yunanca, İbranice ve Arapça gibi "kutsal kitaplara nüfuz etmeyi sağlayan bir dil olmasa da,"[8] diplomasi, ticaret, tarih ve başka bilimlerde geçerli kabul edilen bir dildi.

Ancak, kültürel siyaseti yürütmekle görevlendirilen asıl kişiler büyükelçiler olmakta devam etmektedir. Bu bağlamda seyahatlarıyla ilgili önemli anılar bırakan baba ve oğul La Haye'lerin (1639-1670) yanı sıra özellikle 1670'te Babıâli ile eski "kapitülasyonları" yeniden müzakere etmek ve Fransa'nın Doğu ve Yunanistan Hıristiyanlarının koruyucusu olduğunu hatırlatmakla görevlendirilen Nointel Markisini anmadan geçemeyiz. Kendisi 1673'te yeni kapitülasyonların imzalanmasından sonra Ege Denizi'ne, Suriye'ye, kutsal topraklara ve Yunanistan'a uzanan büyük bir seyahat yapmıştır. Tabii ki, esas amacı Doğu Akdeniz'deki kutsal toprakları, orayla yapılan ticareti ve dini sorunları incelemekti, ama kişisel tutkusu daha çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun olabildiğince zengin, tarihi-topografik bir tablosunu oluşturmak, en çok ziyaret edilen yerleri tanıtan bilgileri derlemek ve olabildiğince çok eski eser (antik kalıntı) toplamaktı. Nointel bu seyahate çıkarken yanında iki ressam götürmüştü: Adı bilinmeyen bir Flaman ressam ve Le Brun'ün yardımcısı Jacques Carrey (1649-1726). Carrey[9] veya "anonim Flaman"[10] arkeolojik sit alanlarında kayda değer ne varsa ve özellikle 1687'de Venediklilerin bir bombasıyla yıkılmış olan Partenon'un ünlü kabartmalarıyla ilgili desenler yaptılar.Yıkılmış kalıntıları yakın dönemin binalarıyla[11] iç içe gösteren bu desenlerin bu yerlerle ilgili "gerçeği" gözler

önüne sermesi bekleniyordu. Nointel'inki kadar göz kamaştırıcı olmasa da, Gauilleragues'ın (1679-1685) seyahatı da imparatorluğu derinlemesine tanımak ve kayda değer bir kültürel birikim toplamak için yapılmıştı.

Buna karşılık dönemin tek önemli Osmanlı elçisi Süleyman Ağa idi ama, bu misyona bir dizi yanlış anlama, rekabet ve gerilim damgasını vurdu. Elçi Süleyman Ağa'ya Paris'te geçirdiği altı ay zarfında dayatılan bütün kısıtlamalara rağmen, elçinin Fransız başkentinde bulunuşu pek çok ilginç olaya sahne olmuş, bu arada kahvenin Fransa'da tanınmasını da sağlamıştır. Elçinin ziyaretinden iki yıl sonra Paris'teki ilk "kahvehane," Saint-Germaine fuarı sırasında Pascal adlı bir Ermeni tarafından açılacaktı. Molière'in *Kibarlık Budalası* (*Le Bourgeois gentilhomme*) piyesini yazması da bu bağlamda olmuş, piyesin ilk temsili 14 Ekim 1670'te Chambord Şatosu'nda kralın huzurunda yapılmıştır. Kralın bir tür protokol skandalına yol açan elçi tecrübesinden sonra, piyesi "mükemmel" bulduğu söylenir.

Seyyahlar ve Bilginler

Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kültürel ilişkiler gerçekte diplomatik görevlilerden çok, seyyahlar üzerinden kurulmaktaydı. XIV. Louis zamanında Osmanlı topraklarına seyahat etmenin nasıl bir tutku haline geldiğini göstermek için kaleme aldığı, *Seyahat tiyatrosu, klasik çağdan bir sahneleme*[12] adlı eserinde François Moreau günümüzde rehber kitaplar diyebileceğimiz eserlerdeki malzemeyi kullanır. Aynı şekilde Pierre Duval gibi "kralın coğrafyacısı" lakabına sahip haritacılar, seyyahlara ya da bu tür kitaplara meraklı olanlara yol göstermek amacıyla benzer kitaplar yayınlamaya başlar.[13] Seyyahın, devletin ona verdiği görevin dışında geçirdiği günlere bir mazeret bulmak için seyahatın "faydalı" olması gerekmektedir. Nitekim, Charles-César Baudelot de Dairval adlı biri, "mükemmele erişmek, yeteneklerini geliştirmek ve hatalarını düzeltmek"[14] ve aynı zamanda kültürel bir etkinlik olarak seyahata gerçek bir methiye düzmek için, bir tür seyahatın felsefi incelemesi sayılabilecek *De l'Utilité des voyages et de l'avantage que la rechérche des antiquités procure aux savans*[15] (Seyyahatın faydaları ve eski eser toplamanın bilginlere sağladığı yarar) adlı bir kitap yazar. Daha uzmanlaşmış görünen Sieur de la Croix da, *Etat général*

de l'Empire othoman depuis sa fondation jusque à présent, par un solitaire turc[16](Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan günümüze genel durumu: Yalnız bir Türk'ün anlattıkları) başlıklı tercümesine, "Osmanlı İmparatorluğu'na ve Kudüs'teki kutsal mekânlara seyahat edecekler için, nasıl davranmak gerektiğini, yolları ve ziyaret edilmeye değer yerleri anlatan çok yararlı bilgiler" diye bir bölüm eklemiştir (III. Cilt, s. 1-88). Jean-Baptiste Tavernier'nin (1605-1689) Türkiye ve İran'a yaptığı altı seyahatı anlatan kitaplarının ilk üç cildi de, büyük ölçüde 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçerek İran'a gitmeyi sağlayan yollara ayrılmıştır.[17] Öte yandan, 1712'de geleceğin yabancı ülkelerdeki Fransız temsilcilerini yetiştirmek üzere, o sırada dışişlerinden sorumlu devlet bakanı olan Torcy markisi tarafından kurulan Siyaset Akademisine kral naibi tarafından 1715'ten itibaren seyahat raporlarını bir araya getirecek bir kütüphane kurma görevi verilmiştir.[18] Kimisi amatör, kimisi de meslekten seyyah olan bu kişiler arasında örneğin, "kralın özel temsilcisi"[19] Laurent d'Arvieux (1635-1702) de vardır ve Osmanlı eyaletlerinin "örf ve adetleri" üzerine hem çok bilgi vermiş hem de yorumlar yapmıştır. Pétis de la Croix (soyunun üçüncü kuşağından Alexandre-Louis-Marie) tarafından haklı olarak eleştirilmiştir (ancak kendisi bu eleştiriyi uydurma yazar ve tercüman adları kullanarak yapmıştır).[20] Aynı şekilde "zamanının en büyük botanik bilgini"[21] sayılan ve Voltaire'e göre gene "kralın emriyle"[22] seyahat eden Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708) da bu kişilerden bir başkasıdır. Seyahatına yazılı raporları okuduktan ve özellikle Roma'da Herbelot ile karşılaştıktan sonra çıkan Jean de Thevenot'ya (1633-1667) gelince, o da bize, Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelmesinden önceki[23] karışıklık döneminde[24] Osmanlıların siyasal ve sosyal durumu hakkında çok ilginç gözlemler aktarır. Pietro Della Valle'nin (1586-1652), Roma'da 1650-1663 arasında yayınlanan *Fameux voyages*[25](Ünlü seyahatlar) adlı eserinin *Lettres de Turquie, de Perse et d'Inde* (Türkiye, İran ve Hindistan mektupları) adıyla yayınlanan Fransızca tercümesi (1661-1664) de bu dizide yer alan eserlerden biridir.

Biz bu bildiri çerçevesinde XIV. Louis'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, "Büyük Türk'ün imparatorluğu ile Fransa arasında gerçek kültürel köprüleri kurdukları için" yarı-resmi seyyahları sayılabilecek dört seyyah

üzerinde duracağız. Bu seyyahlar, Grelot, Gravier d'Ortières, Galland ve Sieur La Croix'dır.

Muhtemelen 17. yüzyılın ortalarında Melun'da doğmuş olan Grelot, klasik dillerin (Yunanca, Latince) yanı sıra İtalyanca, "gündelik" Rumca, Türkçe, Arapça, Farsça bilmekteydi; ayrıca geometri, desen ve mimari konularında sağlam bir birikimi vardı. İstanbul'a yaptığı seyahat sırasında (1670-1672), desenler ve mimari planlar da içeren raporunu yazmak için gerekli malzemeyi toplamıştır. Grelot ayrıca Marmara kıyılarını da gezer, Bursa'ya kadar uzanır ve son derece etkileyici "Hellespont ve Propontide manzarası"[26] adlı desenini yapar. Seyyah J. Chardin'in kitabına eşlik eden bazı İran şehirlerinin desenlerini de Grelot yapmıştır.

Birkaç kez kendisini kabul eden kral onu ilgiyle dinler ve desenlerine büyük bir dikkatle bakar. Grelot seyahat notlarını yayınlama ayrıcalığını elde eder. Ne var ki, *Relation* adlı eseri ancak 1680'de yayınlanabilecektir.

Grelot İstanbul'a hayran kalmıştır ve krala onu çok etkileyen görüntüleri armağan etmek istemektedir. Adeta, "yeryüzünün başşehri olmayı hakkeden" Osmanlı başşehrinin konumunu ve güzelliğini anlatabilecek sıfat bulmaktan acizdir. Grelot seyahatından çok memnun kalmıştır ve şehri bütün seyyahlarda görülen bu heyecanla anlatır:

> Konstantinopolis seyahatı şüphesiz çok keyifli bir seyahattır; şehrin konumuna doğanın kattığı güzellikler kadar, Doğu imparatorlarının geride bıraktıkları eserlerin ihtişamı karşısında hayran kalmamak elde değil.[27]

Grelot, Aya Sofya'nın ve Süleymaniye Camii'nin planlarını çıkaran ilk seyyahlardan biridir. Sultanahmet ve Yeni Valide camileriyle ilgili desenleri de 17. yüzyılda yapılmış ender eserlerdendir:

> [Marmara Denizi'nden gelirken Kız Kulesi hizasında] Gözün evreni alabildiğine geniş bir açıdan kucakladığı tek noktaya gelinir. Konstantinopolis'in buradan görünüşü kadar güzel bir başka görüntü yoktur, hatta hayal bile edilemez. Buraya ilk gelişimde büyülü bir şehre girdiğimi sandım...[28]

> Bir yerde güzellik ve bolluğun her ikisinin de eşit olarak bulunması için doğa ve sanat elele verdiklerinde herhalde hiçbir yerde Konstantinopolis'teki kadar başarılı olamazdı.[29]

Grelot Türkler hakkında düşündüklerini de söylemek ve Osmanlı başşehrine düzenlenebilecek bir harekâtta nelerin kaale alınması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmak istemişti. Ama kendini tuttu. Zira "Doğuya yapmayı planladığı yeni seyahatı sırasında "bu barbar insanların faizini de bindirerek ondan acımasızca öç almalarından" çekinmişti.

Grelot'nun metni ondan sonra gelen, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na 1685-1687 yılları arasında iki yolculuk yapan Gravier d'Ortières gibi seyyahlar için model oluşturdu. Resmi olarak "Kutsal yerleri" denetlemekle görevlendirilen bu seyyah, gayri resmi olarak, Avrupalı müttefiklerin desteğiyle yürütülecek olası bir askeri harekâtı planlamak için, limanların, hassas noktaların ve özellikle Konstantinopolis'in planlarını ve haritalarını çıkardı.[30] Görüldüğü gibi Gravier d'Ortières'inkinden farklı olarak Grelot'nun derdi askeri değil, esas olarak entelektüel ve sanatsaldır.

Buna karşılık, tıpkı Combes kardeşler gibi Gravier d'Ortières gerçek anlamda bir kıyamet senaryosu öngörmektedir. Buna göre Osmanlı orduları imparatorluğun çözüldüğünü ve sultanın hiçbir emir ya da yardım gönderemeyeceği Asya'ya kaçtığını öğrenince dağılacak, katliamdan kimse kaçamayacaktır.

Genellikle adı *Binbir Gece Masalları*, elyazması ve madalyaların toplanması ya da Herbelot'nun *Bibliothèque orientale*'ıyla (Doğu Kütüphanesi) birlikte anılan Galland, Gravier d'Orvières'in tam zıddıdır. Osmanlı entelektüelleriyle ilişki kuran ender seyyahlardan ve şarkiyatçılardan biri olması bakımından gerçek bir kültür elçisi ve hümanisttir. Galland Doğu Kütüphanesinin en temel kaynaklarından biri olan Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb vel-Fünûn* (Kitap Adları ve Bilimlerle Kuşkuların Giderilmesi) kitabını okuyarak genel olarak İslami kültürün, özel olarak da Osmanlı kültürünün derinliğini keşfeder. "Doğu Kütüphanesi için girizgâh niteliğinde bir söylev" adlı metni, Türk bilimsel ve edebi yayınlarını savunmak için yapılmış benzersiz bir çabadır.

Araplara biraz iltifat ediliyor, eskiden bilimleri geliştirmek için önemli bir gayret gösterdikleri söyleniyor; İranlılara nezaket atfediliyor, doğru da yapılıyor; ama Türklere gelince, sadece adları bile öyle bir hışım yaratıyor ki, Türk demek düpedüz barbar, kaba ve tamamen cahil bir millet demek oluyor ve bu ad altında Osmanlı İmpartorluğu'nun hâkimiyeti altında yaşayan herkesten söz ediliyor.

Oysa böylesine karalamak, onlara haksızlık yapmaktır. Zira, onları barbarlıkla ve kabalıkla suçlamak gibi bu önsözün amacının dışında kalan ve gereksiz bir yer işgal edecek olan konuları bir yana bırakır ve cehalet konusuna gelirsek, bilimler ve edebiyat gibi bu üç halka özgü dallarda, ne Araplardan ne da İranlılardan geri oldukları ve bu konulara imparatorluklarının kuruluşundan beri ilgi gösterdikleri söylenmelidir. Doğu Kütüphanesinin kanıtladığı ve kendi tarihlerinin gösterdiği gibi, gerek doktrin gerek yazılarıyla çok beğenilen, çok ünlü pekçok din ve hukuk bilginleri vardır. Ayrıca çok ünlü ve üretici tarihçilerinin, sultanlarının kararlarının yanı sıra, düşüncelerinin ne denli derin olduğunu gözler önüne seren, geçen yüz yılın sonuna doğru, beş yüz doksana varan pek çok parlak şairlerinin olduğu tarihlerini yayınlamış bir yazardan anlaşılmaktadır. Her yerde olduğu gibi şiir, düz yazıya kıyasla, şeyleri ancak zihin inceliği ve hassasiyetinin işareti olan daha canlı renklerle ve daha soylu bir tarzda dile getirmenin yoludur.[31]

Galland daha sonra Kâtip Çelebi'ye ve Doğu Kütüphanesinde yer alan *Keşfü'z-Zünûn*'a değinerek şöyle der: "Hacı Halife'nin kütüphanesi, hemen hemen bütünüyle kütüphaneye dahil edilmiştir. Bay d'Herbelot sadece kitapta yer alan konuları yeterince açığa çıkarmayan ya da konusu okurların dikkatini çekecek kadar önemli görünmeyen başlıkları dışarda bırakmaya karar vermiştir."[32] Bu satırları "büyük filozof ve iyi bir tarihçi" olarak nitelenen Kâtip Çelebi'nin kısa biyografisi izler.

Galland'ın İslam ve Doğu kültürüne hümanist bir yaklaşımı vardır. Doğulu bilginlere yöneltilen eleştirileri tersine çevirerek, "Neden Doğulular Batılıların eserlerine ilgi göstermiyor?" sorusuna, "Çünkü Doğuya özgü

kültür birikimi öyle zengindir ki, Doğuluların Batıyı inceleyecek zamanları yoktur" cevabını veriyor:

> Pek çok kişinin yaptığı gibi, neden bizim kitaplarımızı okumak, tarihimize vakıf olmak, doktrinimizi ve bilgeliğimizi incelemek için gerekli olan dillerimizi öğrenmiyorlar diye şaşıranlara verilecek tek cevap kendi kaynakları üzerinde çalışmakla meşgul olduklarıdır.[33]

Galland birçok Türkçe eseri, özellikle Kâtip Çelebi'nin *Takvîm'üt Tevârih* (Yaradılıştan bu yana Muhammedi kronoloji), Hoca Saadüttin Efendi'nin (1636-1599) *Tâc'üt-tevârih* (*Osmanlı Tarihi*)[34] ve Mustafa Naima'nın, "Osmanlı Yıllıklarının Tercümesi" (*Târih*)[35] adlı eserlerini tercüme eder.

Sieur de la Croix'ya gelince (?-1704),[36] İstanbul'a ilk kez 1670'te, başşehirdeki Fransız büyükelçisi Nointel'in sekreteri-tercümanı olarak geldi. XIV. Louis'ye 1673 kapitülasyonlarıyla ilgili metni getiren kişi oydu. Colbert tarafından kütüphanesi için elyazmaları bulmakla görevlendirilmesi de bu vesile ile oldu. Ayrıca Türk otoriteleri nezdinde ve Polonya'da bazı zor misyonlar üstlendi. 1685'te büyükelçi Guilleragues'un ölümünden sonra yeni elçinin (Girardin) gelmesine kadar, elçilik işlerinin yürütülmesinde Madam Guillargues'a destek olan kişi de oydu. Fakat de la Croix asıl, 1684'te yayınlanan (Paris, Cl. Barbin, 2 cilt), başta *Mémoires contenant diverses relations très curieuses de l'Empire othoman* (Osmanlı İmparatorlu'unu ilgilendiren çok ilginç raporları da içeren anılar) olmak üzere yayınladığı eserlerle bilinir. Yazdığı diğer kitaplar şunlardır: *Guerre des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie*[37] (Türklerin Polonya, Moskofya ve Macaristan ile savaşları); *La Turquie chrestienne sous la puissante protection du roi de France*[38] (Fransa kralının güçlü himayesi altındaki Hıristiyan Türkiye); *Etat général de l'Empire othoman depuis sa fondation jusqu'à présent et l'abrégé des vies des empereurs par un solitaire turc*[39] (Yalnız bir Türk tarafından görüldüğü kadarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri genel durumu ve imparatorların hayatı) ve birkaç başka elyazması ve yayınlanmamış eserdir.[40]

Kâtip Çelebi ve Hezârfen Hüseyin Efendi, hiç şüphesiz, entelektüel alışverişleri en iyi yansıtan şahsiyetlerdir. Hüseyin Efendi Yunanca ve

Latinceye hâkimiyeti sayesinde Marsigli kontuyla, Demetrius Cantemir'le, François Petits-Lacroix ve Antoine Gallant'la entelektüel ilişkiler kurmuştur.

Bu eserlerin ötesinde Sieur de la Croix'nın, tıpkı François de Pétis de La Croix gibi, özel bir merakı vardır: Hezârfen Efendi ile tanışmakla kalmamış, asıl önemlisi Hüseyin Efendi'nin eserlerini tercüme etmiştir. Nitekim *Etat général de l'Empire othoman*...adlı eserinin, "imparatorların hayatı" başlığını taşıyan önemli bir bölümü (Cilt II, s. 285-470 ve III, s. 1-599) Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, *Telhis'ül beyân fi kavânin âl-i Osman* başlıklı, 1669'da IV. Mehmed'e sunulan eserinin tercümesidir. Aynı şekilde François Pétis de La Croix da onun *Tenkîh-i tevârih-i mülük* adlı eserini *Histoire de toutes les dynasties mohamétanes* (Muhammed sülalelerinin Tarihi) şeklinde tercüme etmiştir (yayınlanmamış eser).

Sonuç: Peki Türkler neredeydiler?

Fransızların Osmanlı kültürüyle ilgili olarak yürürttükleri bu çok yoğun faaliyete bakınca, Osmanlıların Fransa'nın tarihi, coğrafyası, dili ve edebiyatıyla ilgili olarak nerede olduklarını sormak meşrudur. Aslına bakılırsa 17. yüzyılda Türklerin, daha doğrusu Osmanlı idaresinin elinin altında Fransa tarihiyle ilgili, o da bir önceki yüzyıldan kalma tek bir tarih kitabı vardır.Yeniden basıldığı için, *La Première Histoire de France en turc ottoman: Chroniques des padichahs de France, 1572* (Osmanlı Türkçesindeki ilk Fransa Tarihi: Fransa padişahlarının hikayesi)[41] adlı bu kitabın varlığından haberimiz oldu. Bu kitap büyük ölçüde 1567'de Paris'te yayınlanan *Receuil des effigies des roys de France* (Fransa krallarının portreleri) adlı bir derlemenin tercümesidir. Tanınmış vezir Nişancı Feridun Bey'in talimatıyla tercüme edilen-uyarlanan bu kitap, az çok Osmanlı kroniklerinin modeline uygun olarak Pharamond'dan IX. Charles'ın saltanatının ilk yıllarına uzanan sürede tahta çıkmış 61 Fransa kralı hakkında bilgi vermektedir. Osmanlı tarihçiliğinde türü içinde tek olan bu eser, 16. yüzyılda Osmanlıların her şeye rağmen, dış dünya ile, özellikle de 1536'dan beri padişahın müttefiki olan Fransa'yla ilgilendiklerini göstermektedir. Kısa sürmüş bir "Doğu'nun Batıcılığı"nı[42] yansıtan bu deneyim 17. yüzyılda tekrarlanmayacaktır. Konu-

su Fransa olan bir seyahat raporunun yazılması için Fransa'daki naiplik döneminde büyükelçi olarak görevlendirilen Yirmisekiz Mehmed Efendi'nin (1680?-1732) 1721'deki ziyaretini beklemek gerekecektir.[43]

Fransız kültürü konusunda olmasa da, genel olarak Avrupa kültürü söz konusu olduğunda öncülük yapan kişi gene Kâtip Çelebi'dir. Kâtip Çelebi'nin bu alandaki tecrübesini izleme fırsatını *Cihân-nüma*'nın yazılışı sırasında elde ediyoruz. Gerçekten de Gérard Mercator'un yarım yüzyıl kadar önce yazılmış *Atlas Minor (Küçük Atlas)* eseriyle tanışması, yazarımızın hayatında önemli bir dönüm noktası olacaktır. Çalışmalarında ayrıca Lorenzo d'Anania[44] ile Cizvit Gianpietro Maffei'ye[45] gönderme yapmaktadır. Bunun için İslama dönmüş hayli esrarengiz bir Fransız din adamından, Şeyh Bektaşi Mehmed İhlasî'den[46] yardım aldığını söyler:

> Kâfir krallıkları üzerine İslami kitaplarda hiçbir şey yazılmadığı için, frenklerin *Atlas Mâcûr (Major-Büyük Atlas)* kitabındaki şekillerden yararlanmak ve [metni] tercüme etmek istedik. Eski Fransa rahiplerinden İslama dönmüş Şeyh Mehmed İhlasî Latin dilini kullanmakta çok usta olduğu için, *Atlas Minûr (Küçük Atlas)* bir buçuk yılda tercüme edildi ve ona "Işık huzmesi" (Levâmi'un-nûr) adını verdik. Daha sonra *Cihân-nümâ*'yı hazırlamaya giriştik ve ayrıca bir de frenk tarihi tercüme edildi. Bu, kâfir krallarıyla ilgili bir tarihtir. [Bunun dışında] 'Saltanatın İhtişamı' (*Revnak'us- saltanat*) adlı Konstantiniyye tarihini de tercüme ettik.[47]

Her halükârda, *Cihân-nümâ'yı* yazdığı dönemde Kâtip Çelebi bu işe iki kez girişmiştir, başka bir deyişle, iki farklı *Cihân-nümâ* metni oluşur.[48] Birincisi sadece İslami kaynaklara dayanarak yazılmaya başlanmıştır, ancak yazar *Atlas Minor*'un varlığından haberdar olunca bu proje yarım kalır. Dolayısıyla ikinci *Cihân-nümâ*, birincisinden tamamen farklıdır.

Yazarın kişisel elyazmaları 158 sayfadan oluşur...bunlardan ilk 44'ü Osmanlı Türkçesinde kaleme alınan, bir yüzyıl öncesinden beri Avrupa'da geliştirilmekte olan coğrafya biliminin amaçları ve yöntemleri üzerine öncü bir çalışma niteliğindedir. İçeriği büyük ölçüde *Atlas Minor*'dan alınmış

olmakla birlikte Kâtip Çelebi'nin pek çok yorumu da vardır. Eserin geri kalanında ise Japonya'dan başlanarak doğudan batıya doğru dünyanın sistemli bir tasviri yer alır. Öldüğü sırada yazar 41. bölüme, Kafkasya'ya ve *Ermeniye*'ye gelmişti.[49]

Fransa ile ilgili kaleme alınan ilk raporu, dikkatli bir gözlemci olan Osmanlı büyükelçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye borçluyuz. Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kültürel ilişkilerin dengesizliğinin pekâlâ bilincinde olan Mehmed Çelebi'ye tek bir misyonla –ayrıca protokol yönünden de eli kolu bağlıdır– bu boşluğu doldurmak gibi imkânsız bir görev verilmiştir.

Notlar

1 Bunun tek istisnası, 1665'te sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa tarafından kabul edildiği sırada diplomatik bir olaya yol açan büyükelçi Denis de la Haye'dan sözettiği 1666 yılıdır. (Louis XIV, *Mémoires pour l'instruction du Dauphin*, yayına haz., Pierre Goubert, Paris, Imprimerie nationale, s. 170-172.

2 Zikr. François Bluch, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, s. 338.

3 Voltaire, *Oeuvre complètes, Histoire de Charles XII* (yeni baskı), Paris, Carez, Thomine et Fortic, 1820, s. 236.

4 Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, Paris, Librairie de Firmin Didot Fils et Cie, 1864, s. 1-2.

5 *A.y.*, s. 392.

6 Andrei Pippidi, "Drogomans et enfants de langue," F. Hitzel (der.), *Istanbul et les langues orientales*, Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, l'Harmattan, Inalco, 1997, s. 131-140; Robert Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, cilt V, Paris, 1957, s. 225-226.

7 Venture de Paradis, Archives du ministère des affaires étrangères (MAE), Mémoires et documents, Turquie, cilt 156, f. 169. Bu sözler 1797'ye aittir.

8 Gilles Veinstein'in Collège de France'taki açılış konferansında (*Leçon inaugurale*) atıfta bulunduğu Bignon'un ifadesi için bkz. Paris, Collège de France, 1999, s. 8-9.

9 Bu sanatçıyla ilgili olarak bkz. "Un artiste troyen au service de l'ambassadeur de France à la Sublime Porte," *Bulletin de la Societé de l'Histoire de l'art français*, 2001/ 2002, s. 67-87 ve desenler. Doğu temalı çok ilginç desenlerden bir bölümü Louvre Müzesi'ndedir. Bu desenlerden yola çıkarak Jacques Carrey (1649-1726) halen Atina'daki Gennadius Kütüphanesinde bulunan "Büyük Senyörün muhteşem yürüyüşü" adlı bir yağlı boya tablo ve başka Doğu desenleri yapmıştır.

10 Daha fazla ayrıntı için bkz. Irini Apostolou'nun, *Les Voyageurs français en Orient, leurs illustrations au XVIIIe siècle*, Université de Paris-Sorbonne, Ocak 2003, 2. Cilt.

11 Nointel'in seyahatı için bkz. François Moreau, *le Théatre des voyages: une scénographie de l'âge classique*, Paris, Presse Paris Sorbonne, 2005, s. 134-135.

12 Bkz. 11. dipnot, PUPS (collection imago mundi), 2005, cilt I, s. 584.

13 *A.y.*, s. 28.
14 Cilt 2, Paris, P. Aubouin et P. Emery, 1686.
15 *A.y.*, cilt I, s. 16.
16 Paris, P. Hérissant, 1695, 3 cilt.
17 Jean-Baptiste Tavernier, *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier...qu'il fait en Turquie et en Perse et aux Indes*, Paris, Gervais Clouzier et Claude Barbin, 1676.
18 F. Moreaux, *a.g.e.*, s. 52.
19 *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire à la porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres échelles du Levant*, 7 cilt, Paris, A. Cailleau, 1735.
20 *Lettres critiques de Hadgi- Mehemmed Efendy à Mme la marquise de G*** au sujet des mémoires de M. le Chevalier d'Arvieux, avec éclaircissements curieux sur les... Orientaux, traduites du turc en françois par Ahmed Frengui, renégat flamand*, Paris, 1735.
21 Voltaire, *a.g.e.*, s. 594.
22 Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roy*, Paris, imprimerie royale, 1712, 2 cilt ve Lyon, Bruyset éditeur, 1717, 3 cilt.
23 Jean Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant: dans laquelle il est curieusement traité des estats sujets au Grand Seigneur...*, Paris I. Bilaine, 1664.
24 1655'te meydana gelen oylarlarla ilgili olarak bkz. *A.y.*, s.147-155.
25 Pietro Della Valle, *Les famevx voyages de...avec un denombrement tres-exact des choses...qu'il a veues dans la Turquie, l'Egypte, la Palentine, la Perse, & les Indes orientales...le tout écris en forme de lettres, addressées au Sieur Schipano...*, 4 cilt, Clozvier, 1661-1664.
26 Guillaume-Josephe Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, enrichie de plans levez par l'auteur sur les lieux et des figures de tout ce qu'il y a de plus remarquable dans cette ville, Présentée au roi*, Paris, Pierre Rocolet, Veuve de Damien Foucault, 1680, s. 1.
27 *A.y.*, s. 3-4.
28 *A.y.*, s. 68.
29 *A.y.*, s. 69-70
30 Gravier d'Ortières'in planları, raporları ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılabilecek "Haçlı" seferleriyle ilgili misyonunun gelişmeleri için bkz. Faruk Bilici, *Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul/ XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Tasarısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, XIX+380.s
31 *A.y.*, s. XVII.
32 *A.y.*
33 *A.y.*, s. XXI.
34 BNF, manuscript français, No: 6074-6075. Bu, "*Suite...autrement dit du second volume, le premier volume manquant*" (*Devam...Başka deyişle kaybolmuş ilk cildin devamı*) denilen metindir.
35 BNF, manuscrits français, No: 6076-6079.
36 François Pétis de la Croix (1653-1713) ile karıştırılmamalıdır. Söz konusu belgeye "François" adı eklenmiştir, ama bu muhtemelen metni kopyalayan kişinin hatasından kaynaklanmıştır.
37 M. Guéroult, Paris 1689. Bu, Hezârfen Hüseyin'in *Telhîs'ül beyân fî kavânin-i âl-i Osmân* (Osmanlı kanunlarıyla ilgili kısa bilgiler) adlı kitabının tercümesidir.
38 P. Hérissant, Paris, 1695.

39 Bay de la Croix tarafından tercüme edilmiştir, 3 cilt, Paris, P. Hérissant, 1695.

40 Paul Sebag, "Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle: F. Pétis de la Croix et Sieur de la Croix," *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, No. 25-26/Eylül 1978, s. 89-117.

41 Jean-Louis Bacqué-Grammont tarafından tercüme edilip yayına hazırlanmıştır, Paris, l'Harmattan, 1997.

42 Deyim Jean-Louis Bacqué-Grammont'undur, *a.g.e.* s. LII

43 Bu rapor Fransızcada, *Paradis des infidèles* başlığıyla yayınlandı, Paris, François Maspero, "La découverte," 1981.

44 Kâtip Çelebi, 1582'de ölen bu yazarın, *Universale Fabrica del Mondo* kitabının o yıl Venedik'te yapılan ikinci baskısından yararlanır.

45 1535'te Nice'te doğan, 1603'te ölen Maffei, *Bergamatis e Societata lesv Historiarum Indicarum Libri XVI*, kitabını yazmıştır, Brescia, 1600.

46 Bacqué-Grammont'un Kâtip Çelebi'nin Latince ve İtalyanca bildiği yolundaki tezi henüz doğrulanmamıştır. Ona göre: "IV. Murad'ın hayli köktenci ve Deli İbrahim'in (1640-1648) çalkantılı saltanat dönemlerinden çıkıldıktan sonra birkaç on yıl daha, tedbirli olma adına kültürlü bir Osmanlının cihad konusu olan 'Savaş Alemi'ne ait dilleri bildiğini kendine saklaması anlaşılır bir şeydir," a.g.e. Bu şaşırtıcı şahsiyetle ilgili bilgi için Yalova'daki bir siteye bakmak gerek.*http://www.subasimahtarlik.com/HaberDetay.aspx?HaberID=525*.

47 *Mizan'ul-l-hakk*, s. 144.

48 Hamit Sadi Selen, *"Cihân-nümâ," Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VII, seri, ° 33, TTK, 1957, s. 121-136. .

49 J.-L. Bacqué-Grammont, *a.g.e.*, Cihân-nümâ üzerine referans kitabı niteliğindeki eser bugün için Gottfried Hagen'in çalışmasıdır: *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Kâtip Çelebis Cihânnümâ*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2003.

19. YÜZYIL TÜRKİYE'SİNDEN BİR KOZMOPOLİT GASPARE FOSSATI, İKİ DÜNYA ARASINDA BİR "KILAVUZ" (1837-1858)

Gaspare Fossati, küçük kardeşi Giuseppe (ve daha az olmakla birlikte üçüncü kardeşleri, mühendis Virgilio) "Tanzimat" döneminde, daha doğrusu 1837-1858 yıllarında İstanbul'un kültürel ve sanatsal panoramasına hâkim olmuş şahsiyetlerdir.

Bir süre sonra sadrazam olacak Mustafa Reşid Paşa'nın esin kaynağı olduğu ve genç padişah Abdülmecid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Humayûnu, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Hükümetin imparatorluğu ve başşehrini Batılılaştırma kararı, Avrupalı mimarların önünü açmıştır. İstanbul, göç tutkusunun harekete geçirdiği köylülerin akınıyla hızla büyür.

Şehir alanı Batıdaki uygulamalara uygun şekilde imara açılır. Başşehri inşaat malzemesi olarak ahşabın kullanılması nedeniyle sık sık tarumar eden yangınların ardından, felaket bölgelerinde imparatorluk başşehrinin Avrupalılaşmasına uygun düzenli planlar yapılarak şehir dokusunun yeniden biçimlenmesi sağlanır.

Gülhane Hatt-ı Humayûnu'nun kabul edilmesinden birkaç ay önce onaylanan bir kararname ile şehrin gelişmesine yön verecek genel ilkeler belirlenmiş ve geniş caddelerin, parkların ve rıhtımların açılması öngörülmüştür.

Bunun yanı sıra haberleşme araçlarının gelişmesine bağlı olarak, tren istasyonları, postaneler, mal stoklamak için antrepolar, oteller gibi altyapılar da inşa edilmektedir. "Tanzimat"ın başşehri aynı zamanda lüks mağazaların, kahvehanelerin, tiyatro salonlarının da şehridir. Devlet gücünü ve modernliğini, İslami geleneklere saygıyı da ihmal etmeden pek çok bina-

nın, okulların, resmi dairelerin, hastanelerin, kışlaların vb. inşa edilmesiyle ortaya koyar.

Gaspare Fossati gibi bir insanın o dönemin başşehrini saran Batılılaşma tutkusuna tümüyle denk düşen biri olması pek de tesadüf değildir.

Gaspare ve kardeşleri, kökleri Lugano Gölü'nün kıyısındaki sevimli Morcote köyüne giden, 16. yüzyılda Venedik'e göç etmiş bir mimar, sanatçı ve edebiyatçı sülalesinden gelmektedirler.

Gaspare'ın, Aydınlanma çağı Venedik'inde mimar ve gravürcü olan büyük dedesi Giorgio Domenico ünlü bir "Mimari Tarihi" yayınlamıştı. Dedesi Carlo Giuseppe mimar ve filozof idi.

Demek ki, Fossati Kardeşler kendi başlarına bir şahsiyet olmanın ötesinde, teknik ve sanat yönünden kayda değer yetenekleri olan bir aile grubuna mensuptular.[1]

Üç kardeş arasındaki en etkileyici şahsiyet olan Gaspare (1809-1883) gençliğini babasının mütahit olduğu Laguna şehrinde geçirdi. İnşaatlarda çalışarak deneyim kazandı. Çok gençken Milano'daki Brera Akademisinde okumuş, daha sonra 1830'lu yıllarda Roma'da yaşamıştı. "Ebedi şehirde" iken orada yaşayan arkeologlar ve aralarında Giuseppe Valadier'nin de bulunduğu mimarlarla yakın temas içinde bulunmuştu. Roma'daki Popolo Meydanı'nda neo-Mısır üslubunda bir obelisk inşa eden Valadier'nin etkisinde kaldığı kesindir. 1840'ta yapılması planlanan Gülhane Hatt-ı Şerif'i için anıt –ki, yapılmamıştır– için hazırladığı çizimlerde bu etki çok açık görülür.

Roma'da ayrıca Medici Villa'sında misafir edilen mimarlardan Labrouste, Duc ve Léon Vaudoyer'nin yanı sıra kurumun yöneticisi olan ressam Horace Vernet ile de tanışır. Hayatın rastlantıları sonucu Fossati ile Vernet'nin yolları, Tessin'deki Bellinzona Kanton Arşivinde saklanan "Fossati Vakfı Arşivinde" bulunan bir desenden anlaşıldığı gibi İstanbul'da yeniden kesişecektir. Roma dönemi, Campanie'ye yaptığı bir seyahat ve Paestum kazılarına aktif şekilde katılması genç adamın hayatı üzerinde belirleyici olmuştur. Gaspare kısa sürede dikkatli bir topograf, titiz bir arkeolog, "manzara"ya (*veduta*) duyarlı bir ressam ve desinatör olduğunu kanıtlar.

1832'de bir süreliğine Morcote'ye döndükten sonra Saint-Petersburg'a gider ve orada Brera Akademisinden ve Roma seyahatından beri ta-

nıştığı eski arkadaşı heykeltraş Domenico Maderni ile buluşur. Fossati o sırada Saint-Petersburg'da çok faal olan bir mimar ve mühendis ailesinin, Ruscaların dostluğundan ve onu Rus aristokrat ailelerine ve saraya takdim eden Kont Giulio Litta'nın himayesinden yararlanır.

Kısa süre sonra Gaspare Saint-Petersburg Güzel Sanatlar Akademisine üye kabul edilir (1835) ve 1836'da sarayın resmi mimarı olur. Çok yoğun çalışır ve kiliseler, mezar anıtları, hastaneler, özel konutlar gibi çok farklı projeler gerçekleştirir. 1837'de mimar Francesco'nun kızı ve İstanbul'da en yakın iş ortaklarından biri olacak olan Alessando'nun kız kardeşi Giuseppina Rusca ile evlenir.

Rusya deneyimi, Gaspare'ın eğitimi sırasında edindiği geleneksel palladyen* bileşenini Giacomo Quarenghi'nin eserlerinden öğrendikleriyle harmanlama imkânını verir.

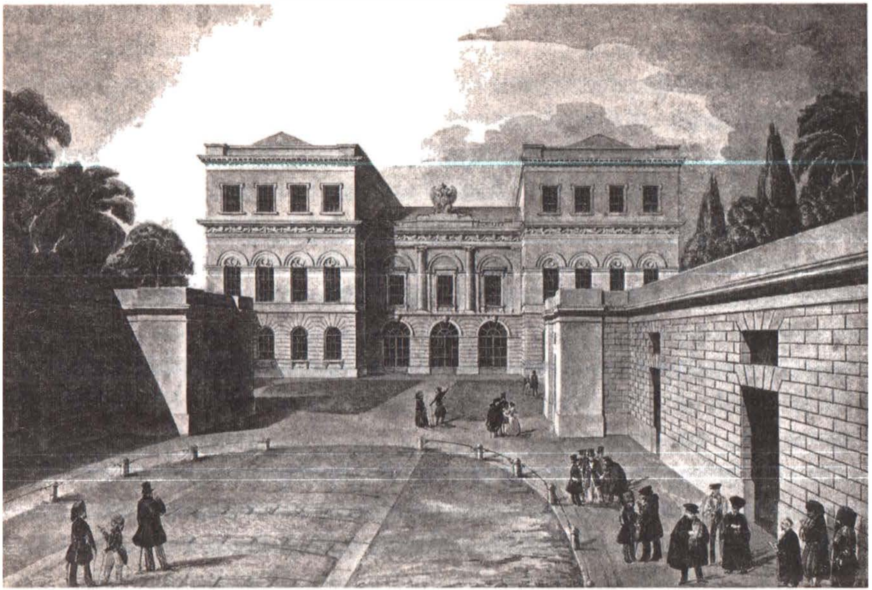
Bu üslup, Quarenghi tarafından II. Katerina için inşa edilen imparatorluk sarayında uygulanmış ve Gaspare'ın İstanbul'da inşa edeceği yeni imparatorluk tiyatrosu projesinin başlıca esin kaynağı olmuştur.

1837'de I. Nikolay tarafından, Rusya İmparatorluğu'nun Boğaz kıyılarındaki gücünü ve saygınlığını simgelemesi beklenen Rus elçilik binasını yapmak üzere İstanbul'a gönderilir (Bkz. resim 1, 2, 3).

Böylece 19. yüzyılın Batılı bir mimarı için olağanüstü bir macera başlar. Fossati sosyal hayata ayak uydurmakta hiç zorlanmaz ve şehrin en ünlü mimarı olur. İlk yaptığı konut ve binalardan itibaren malzeme olarak taş kullanmıştır. Kısa bir süre sonra kardeşi Giuseppe (1822-1891) de ona katılır. Aralarında sıkı ve ilginç bir sanatsal ilişki kurulacak, Giuseppe, Gaspare'nin adeta *alter ego*'su (onu temsil eden kişi) olacaktır. Böylece Fossati Kardeşler, onlara çocukluklarının Venedik'ini hatırlatan İstanbul'a devamlı olarak yerleşmeye karar verirler.

Rus elçilik binasının inşaatı onları on yıl kadar meşgul edecektir. Pera[2] tepelerinde çok elverişli bir konumdan yararlanan saray çok geniş imkânlarla inşa edilmiştir ve Fossati'nin mimarideki klasisizm[3] anlayışının en mükemmel örneğidir. Binadaki kapı demirleri ve kuyu için yaptığı projeler

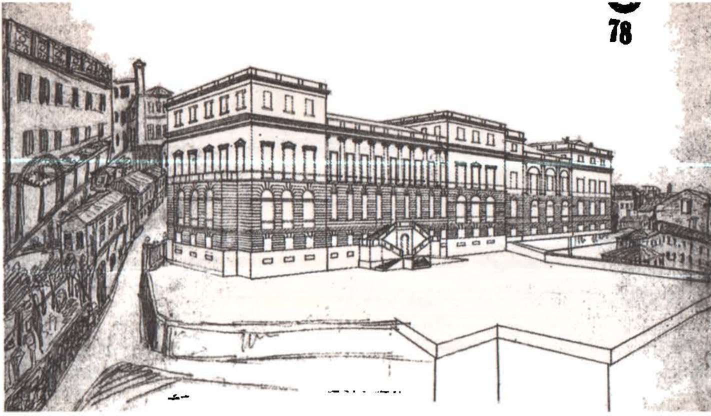
* Venedikli mimar Andrea Palladio'nun Rönesans döneminde yarattığı bir mimari stil (ç.n).

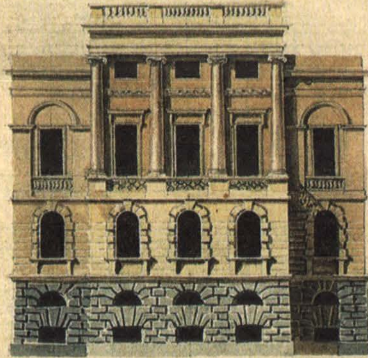

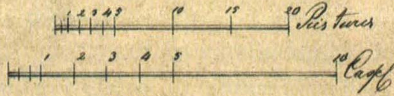
Resim1. G. Fossati, Konstantinoplis'teki Rusya Sefaret Binası, 1850 dolayları Bellinzona Kanton Arşivi (Tessin)

"uygulamalı sanatlara" ve "mikro-mimari"ye gösterdiği ilgi ve dikkati kanıtlaması bakımından özellikle ilginçtir. Ayasofya'nın restorasyon çalışması sırasında çizdiği avize taslağı, mobilyalar, şömineler ve localar, kafesler gibi, büyük çalışmaların yanında daha önemsiz gibi görünen yapılar da aynı ilginin kanıtlarıdır. Bu Brera Akademisinin çok-disiplinli geleneğinin bir parçasıydı ve Fossati'nin, mimarın rolü farklı alanlara açık olmalıdır şeklindeki genel vizyonunun da bir ifadesiydi.

Frantz List'in 1847 yılındaki seyahatı sırasında manzaranın güzelliğini seyrederek piyano çaldığı sosyal hayata açık bir alan olan Rus elçilik binasının inşası kamuoyunun iligisini çekmekte gecikmeyecekti. Dönemin ekonomik konjonktürünün iyi olması ve Abdülmecid'in Batı yanlısı yönelimi Fossati'ye verilen siparişlerin artmasını sağlamıştır. Gaspare, padişahın işlerinin yanı sıra pekçok kamu binasının (tiyatrolar, kahvehaneler) dini binanın (Galata'daki Aziz Pietro ve Paoli Kilisesi) ve özel konutların inşası

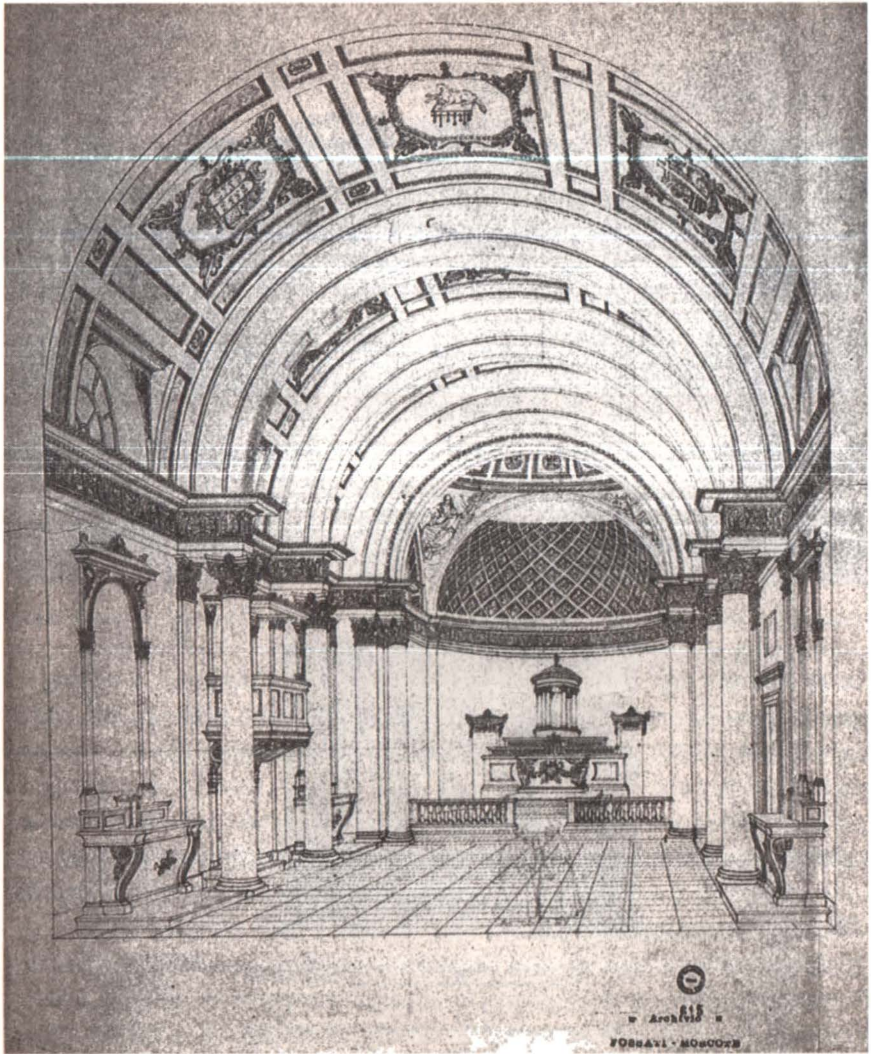

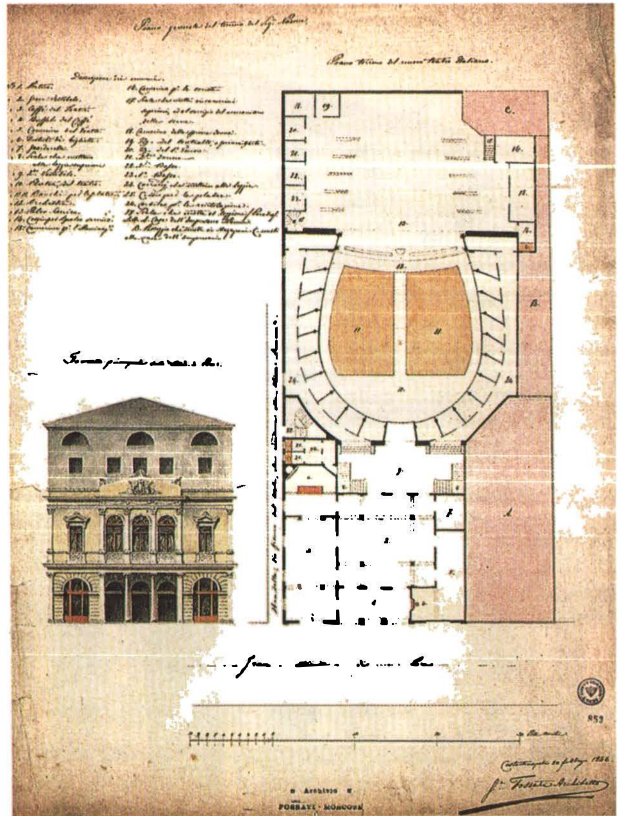

Resim 2. G. Fossati, Rus Sefaretinden bir Manzara, 1840

Resim 3. G. Fossati, Rus Sefareti'nin Cephesinden bir Detay, 1848-1849

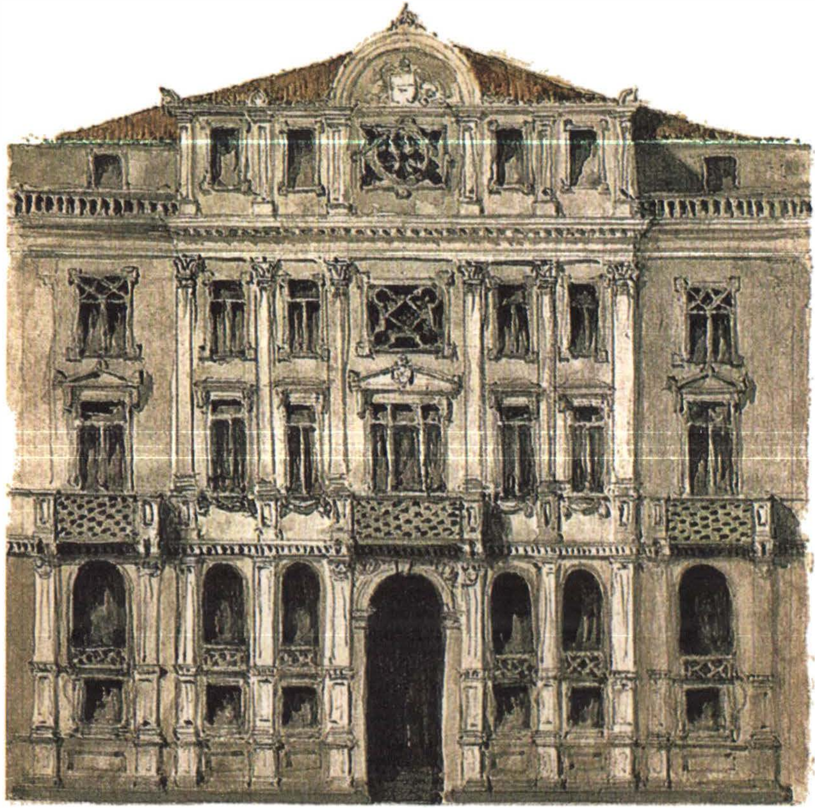

Resim 4. G. Fossati, Galata'daki Aziz Pietro ve Paoli Kilisesi, 1841

Resim 5. G. Fossati, Yeni İtalyan Tiyatrosu, 1846

(bkz. resim 5b) için durmadan çalışır (bkz. resim 4,5). Mimar kardeşlerin müşterileri yabancılar kadar Türklerdir; eylem alanları hayli geniştir, eski şehrin merkezinde, Pera'da olduğu gibi Boğaziçi'nde de çalışmışlardır. Gaspare ve Giuseppe zamanla başşehrin atmosferine alışarak işlerine renk, yerel zevkler, modalar gibi unsurları katacaklardır. Gerçekleştirilmiş ya da gerçekleştirilememiş (ki bunların bir bölümünün projeleri "Fossati Vakfında" saklanmaktadır) çok sayıda önemli projenin hepsini saymamız mümkün değildir. Bunlardan şehrin o dönemden bu yana yaşadığı değişiklikler (yangınlar, depremler vb.) nedeniye ayakta kalmış olanları pek azdır. Bu-

Resim 5b. G. Fossati, İtalyan Evi, 1850 dolayları

nunla birlikte, bunlardan özellikle simgesel önemi olan birkaçına değinmek gerekir.

Abdülmecid, Osmanlı kültüründe yeni bir çağı haber veren üniversite projesini Gaspare'a teslim eder (bkz. resim 6). Ayasofya'nın yakınında, merkezi ve simgesel olarak önemli bir yerde 1845 ve 1847 arasında inşa edilen neo-klasik üslupta bir binadır.[4]

Gene hükümetin siparişi üzerine Sultanahmet Meydanı'nda (tarihi Hipodrom Meydanı) Palladio'nun etkisini yansıtan geç neo-klasik üs-

Resim 6. G. Fossati, Konstantinopolis Panaroması (ilk Darülfünun binası da görülmektedir), 1852

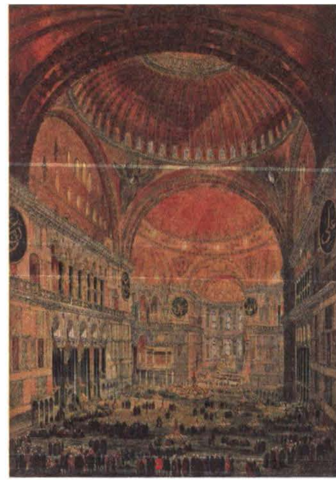
lupta yapılmış Mekteb-i Sanayi (1846-1848) binasını inşa eder. Ona aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nin hafızasının korunduğu Hazine-i Evrak, yani devlet arşivi binası da sipariş edilmiştir. Bu binanın simgesel ağırlığı çok önemlidir. Bu yapıda, 1827'de Brera Akedemisinden mezun olurken ona birincilik ödülünü kazandıran Milano Arşivi projesinin izlerini bulmak olasıdır.

1847'te padişah, güçlü bir muhalefete rağmen, Ayasofya'nın restorasyon çalışmasını Fossatilere emanet eder. Gaspare'ın 1837'de İstanbul'a ilk geldiği sırada yaptığı bir desen, bu olağanüstü yapıya gösterdiği ilgiyi ele verir. Fossati kardeşler Venedik'teki Aziz Marcos Bazilikasını çok iyi bilmektedirler. Bir kez daha Venedik, başlangıç noktası ve model olmuştur. Ayasofya'nın sadece iki yılda tamamlanan çalışmaları mimarlarımızın Türkiye macerasında, "macera içinde macera" denebile-

Resim 7. G. Fossati, Ayasofya Camii, 1852

cek, apayrı ve olağanüstü bir sayfa oluşturmaktadır (bkz. resim 7, 8, 9). Yüzlerce işçinin çalıştığı bir ekibin başında, dışardan kayınbiraderleri ressam Antonio Fornari'nin desteğini alarak teknik bakımdan çok ciddi sorunları tek tek çözmeye çalışırlar. Bir yandan da, kilisenin dört yüz yıldan beri imparatorluk camisine çevrilmesinden kaynaklanan duvar resimleri meselesi ellerini kollarını bağlamaktadır. İç dekorasyon üzerinde çalışırken olağanüstü mozaikleri ince bir sıva tabakasıyla örterek korumayı başarmışlardır. Günümüzde bile bu restorasyon çalışmasının hoş sürprizleriyle karşılaşılmaktadır: 2009'da gerçekleştirilen yeni çalışmalar sırasında kuzeydoğu pandantifinde *seraphim* yüzünü temsil eden dev bir mozaik ortaya çıkarılmıştır. Bu kadar önemli bir çalışmanın İtalyan mimarlara verilmesi, padişahın onlara beslediği güveni göstermek bakımından ilginçtir. Aralarında çok yakın bir ilişki vardı ve Fossatiler

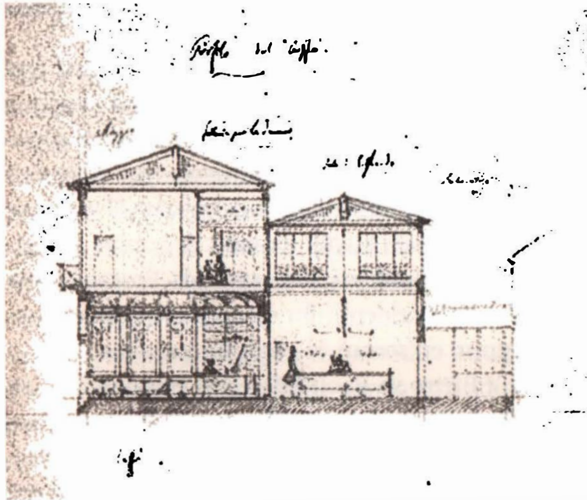

Resim 8. (G. Fossati, Ayasofya'dan Nef ve Hükümdar Kasrı, 1852
Resim 9. Fossati, Ayasofya Camii Üst Galerileri, 1852

bu ilişkiyi kurmak için günbegün emek vermişlerdir. Türkçe de öğrendiler, ancak resmi temaslarda genellikle günün iletişim dili olan Fransızcayı kullanıyorlardı.

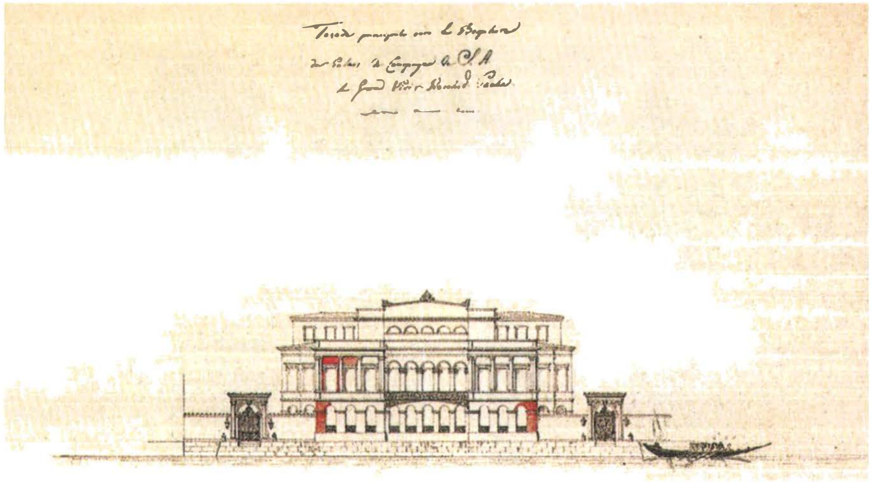
Ayasofya'nın içindeki hünkâr mahfili Bizans'tan kalma sütunlardan yararlanarak yapılmıştı; altın yaldız kaplamalı kafes ve mermerden oyulmuş rokoko tarzındaki yeni Kasr-ı Humayûn ise mimarların yerel kültürden yararlanmada ne kadar ileri bir noktaya eriştiklerini gösterir. Restorasyon çalışması bittikten sonra padişahın bu olayın anısına bastırdığı madalyalarını Gaspare ve Giuseppe, 13 Temmuz 1849'da düzenlenen büyük törende, doğrudan padişahın elinden alacaklardı. İstanbul'da geçirdikleri süre zarfında Fossatiler çok önemli başka nişanlarla da ödüllendirileceklerdi. Bu da olağanüstü başarılarının ve onlara beslenen derin saygının en somut ve görünür işaretidir.

Gaspare, Galata'daki Aziz Pietro ve Paoli Kilisesini yeniden inşa etti, Galatasaray'da halen "Çiçek Pasajı"nın (Cité de l'Europe) bulunduğu yerde yeni İtalyan Tiyatrosu da denilen Naum Tiyatrosunu yaptı. Büyükbabasının Venedik'teki ünlü Aziz Beneto Tiyatrosu ile yakından ilişkili olduğu

Resim 10. G. Fossati, Restorasyonu Tamalandıktan sonra Çinili Köşk (içerden görünüş), 1845

Resim 11. G. Fossati, "Oriente" Kahvehanesi, 1850

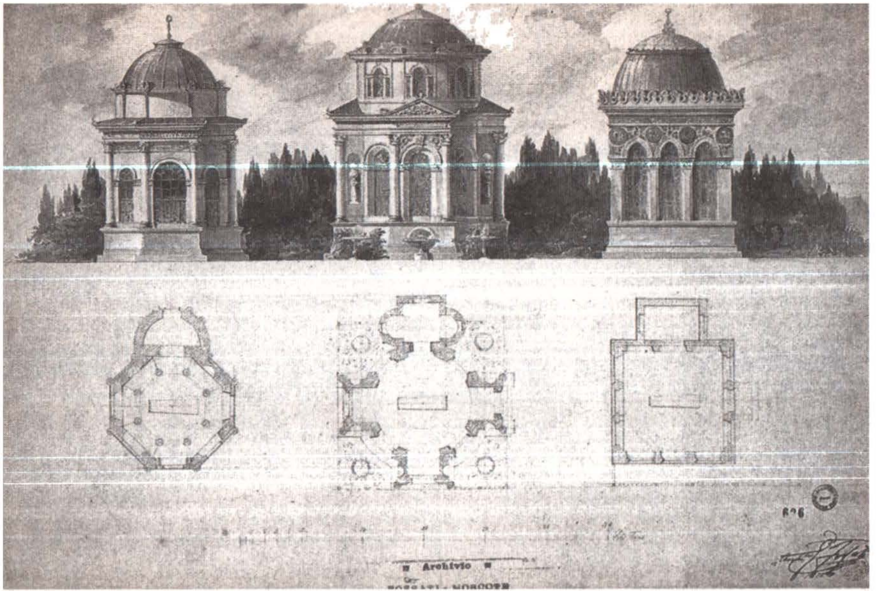
Resim 12. G. Fossati, Sadrazam Reşid Paşa'nın Yazlık Köşkü, 1847

unutulmamalıdır. Venedik'te Antonio Selva tarafından inşa edilen "Fenice"nin anısı da Naum Tiyatrosu projesinde yaşatılmıştır.

Yıllar ilerledikçe iki mimar ve kardeşleri mühendis Virgilio yeni kurulan belediye komisyonlarına (Beyoğlu Belediyesi'nin imar ve yangınları önleme komisyonları gibi) üye oldular. Gaspare, Bellinzona arşivinde saklanan el yazısı bir metninde bu görevinden iftiharla söz eder.

Kamu binalarının yanı sıra –az önce sayılanlara ilaveten Beyazıt'taki askeri hastane (Bab-ı Seraskeri Hatanesi) ve telgraf idaresi (Tegrafhane-i Amire) gibi başka binalar da anılabilir– Fossati, Pera'da ve Boğaziçi'nde pek çok özel konut da yapmıştır. Bu alanda hayal gücünü alabildiğine serbest bıraktığı ve yaşadığı ülkenin yerel gelenekleri ve dil kurallarını özümsediği görülür.

Sadrazam Mustafa Reşid Paşa için yaptığı saray (halen Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi olarak kullanılan Sahilsarayı, bkz. resim 10) rengin bir ifade aracı olarak başarıyla kullanıldığı bir binadır. Çok renklilik (polikromi) dönemin mimari kültüründe sık rastlanan bir temadır.

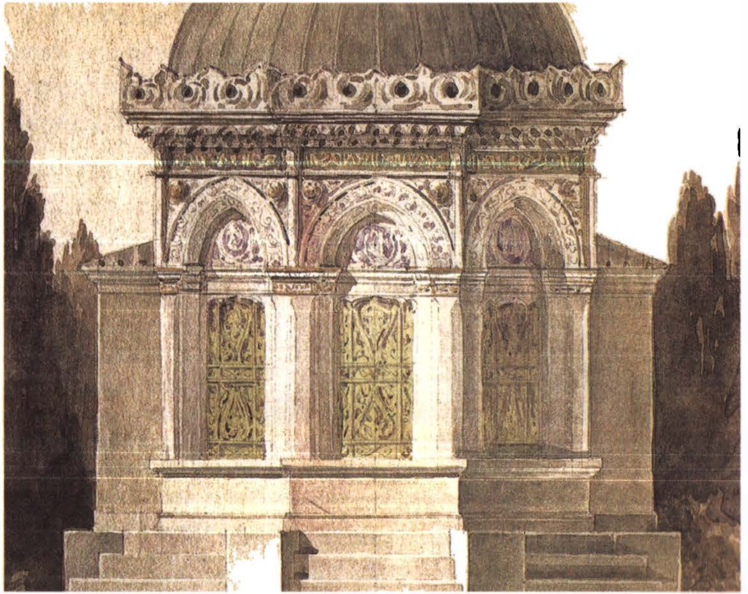

Resim 13. G. Fossati, Üç Türbe ve planları, 1858

Gene Boğaziçi'ndeki "İtalyan Sarayı" (*casa italiana*) Venedik mimarisinden, özellikle Santa Maria dei Miracoli Kilisesi'nin ön cephesinden izler taşır. Balkonlar ise şark üslubunda yapılmıştır. Bu hayli eklektik projede Venedik ve Bizans iç içe geçer.

Üretimindeki bu zenginlik ve çeşitlilik Fossati'yi neo-klasik ve akademik mimarlar arasında görmemizi zorlaştırmaktadır. Gaspare, çar ya da padişah için yaptığı resmi binalarda neo-klasik bir mimar olmayı sürdürse de, sancılı biçimde oluşmakta olan yeni bir mimari siyasetine geçiş sürecini de ifade eder. Mimari müdahalelerinin çeşitliliği mimarın rolü üzerine genel vizyonunu ortaya koyduğu kadar, dönemin İstanbul toplumunun taleplerine ayak uydurma yönünde büyük bir esnekliği de yansıtır. Bu yaklaşım sonradan şehirde çalışma fırsatını bulan yabancı mimarların önünü açmıştır (bkz. resim 11).

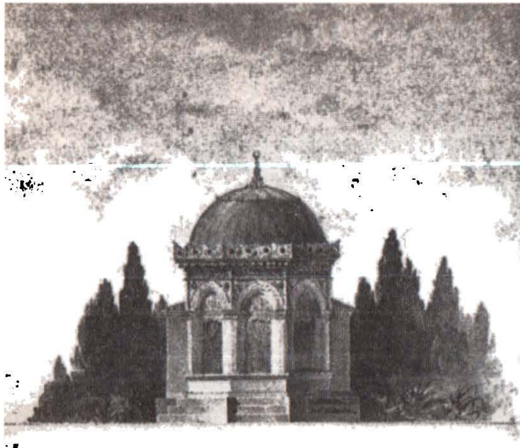
Hem mimar hem de ressam olan Fossati'nin mimari eser ile doğa ve çevre arasında kurduğu ilişki de altı çizilmesi gereken bir noktadır. Zaman

Resim 14.
G. Fossati,
Türbe, 1858

içinde yaşadığı şehrin kentsel gerçekliğine derinliğine nüfuz ettiği ve onu benimsediği görülmektedir. Bizans ve Osmanlı dünyalarına vakıf olması, geleneğe gösterdiği saygı, o sırada Avrupa'da çok az bilinen bir kültüre duyduğu ilgi sayesinde şarkiyatçılık olgusunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Boğaziçi'nde geçirdiği son yıllarda gerçekleştirdiği türbe projeleri şark esinli tasarımlardır (bkz. resim 12). Fossati aynı sayfa üzerinde yan yana üç çizim yapmıştır. Bunlardan ilki klasik, ikincisi maniyerist, üçüncüsü ise *mauresque* (İspanya'da Müslümanların etkisini taşıyan mimari üslup) tarzındadır. Böylece şarkiyatçılık eklektik projelerin geliştirildiği belli başlı laboratuvar olur. İstanbul'da geçirdiği yıllar Fossati için, Venedik'in Şark'ın ticari ve sanatsal kapısı olması gibi, oraya açılan tarihi bir kapı olan Güney İtalya'ya yaptığı gençlik seyahatını tamamlayan mükemmel bir adımdır.

"Türbeler," Mustafa Reşid Paşa'nın öldüğü 1858 yılına tarihlenebiliyor. O sırada ekonomik konjonktür öncesine göre farklıdır, zira Kırım Savaşı mimari alanında yatırım yapma imkânlarını daraltmıştır. Artık büyük

Resim 15. G.Fossati, Sultan İçin Anıt Türbe, 1858.

İstanbul macerası sonuna yaklaşmaktadır (bkz. resim 13, 14, 15).

O yıl Gaspare elli yaşındadır. Kariyerinin zirvesinde, şan şöhrete kavuşmuş olduğu bu dönemde Morcote'ye dönmeye karar verir, Giuseppe de bir yıl sonra onu izleyecektir.

Artık Morcote, Milano ve Venedik arasında, İtalyan kültür hayatının merkezinde yaşamaktadırlar. Şark'taki mesleki ilişkilerini korumuşlardır ve zaman zaman projeler (o sırada Venedik Sarayı'na yerleşmiş olan Avusturya elçilik bahçesinin genişletilmesi projesi, Piemont-Sardunya diplomatik temsilcilik sarayı projesi gibi) gönderirler.

1866'da Çemberlitaş'ın restorasyonuyla görevlendirilen mimar Barborini –ki birkaç yıl önce bu konuyu incelemişlerdir– onlardan görüş ister. Zaman ilerledikçe şarkiyatçılık bir nostalji konusu olmaya başlamıştır. Morcote'deki evlerinde *mauresque* motifler hâkimdir. Giuseppe babevinde bir "salotto turco" (Türkiye salonu) yapar. Dağa yaslanmış küçük mezarlıkta kendileri için 1869'da inşa ettikleri mezarı bugün de görmek mümkündür: Bizans stilindeki mezarı *mauresque* tarzda sütun başlıkları süsler. Yapının olağandışı bir sanat macerası ve estetik anlayışının açık bir manifestosu olduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz.

Fossatiler Avrupa ve İtalyan mimarisinin İstanbul'daki varlığının çok önemli bir anını temsil etmişlerdir. Ressam, çok-yönlü mimar, restoratör, arkeolog ve uygulamalı sanatlara ilgi duymuş sanatçı kimlikleriyle Boğaziçi kıyılarında çalışacak olan pek çok başka mimarın önünü açmışlardır.

Notlar

1 T. Lacchia, *I Fossati architetti del Sultano di Turchia*, Roma, 1943; C. Palumbo Fossati, *I Fossati di Morcote*, Bellinzona, 1970; *1809-1883. Gaspare Fossati, Architetto Pittore, Pittore Architetto*, sergi katalogu, L. Pedrini Stanga ve R. Grassi (der.), Lugano-Rancate, 1992; I. Palumbo Fossati, "La straordinaria avventura in Turchia dei fratelli Fossati, architetti e pittori," *Venezia e Istanbul: Incontri, confronti e scambi*, E. Concina (der.), Udine, 2006.

2 Pera'da bir yangın çıkmış ve büyük taş bloklardan yapılma Fransız, İngiliz büyükelçilikleri ve Venedik Sarayı (günümüzde İtalyan elçilik konutu olarak kullanılmaktadır) dışında tek bir bina ayakta kalmamıştır. Sultan Abdülmecid'in bu binalara hayran olduğu söylenir.

3 Saint-Petersburg'da bazı özel konutlarda kullandığı neo-gotik ve pitoresk sapmalardan sonra Fossati düzene, yani klasisizme dönmüştür.

4 Bu binaya daha sonra, 1933'te yanmadan önce başka bir işlev verilecektir: Kırım Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz askerleri tarafından işgal edilen bina, daha sonra Adalet Bakanlığına tahsis edilecekti. Bu, halen İstanbul Adliye Sarayı'nın bulunduğu alanda inşa edilmiş ilk Darülfunun binasıdır.

1853'TE MEYDANA GELEN İZMİR OLAYI: 19. YÜZYILDA KAPİTÜLASYONLAR

Martin Koszta adlı bir kişi 22 Haziran 1853 günü öğleden sonra saat 17'de Osmanlı liman şehri İzmir'de bir lokantanın önünde birini bekliyordu. Orada lokantanın İtalyan sahibinin kızıyla buluşacaktı, ama buluşma gerçekleşemedi. Çünkü Koszta bir grup silahlı adamın saldırısına uğradı; onu fena halde dövdüler ve suya attılar. Koszta su yüzüne çıkar çıkmaz, sandallarda beklemekte olan başka bir grup adam onu sudan çıkardı. Elini kolunu bağladılar ve İzmir limanında demirlemiş *Hussar* adlı Avusturya gemisine götürdüler. Koszta'nın tutuklanması –ya da sonradan Batı basınında söz edilen şekliyle kaçırılması– emrini İzmir'deki Başkonsolos Peter Ritter von Weckbecker vermişti. Tam o sırada konsolos ile İzmir Valisi Âlî Paşa toplantı halindeydiler. Konsolos validen şehirde yaşayan bir Macar suçluyu tutuklama emri vermesini istemek için oradaydı ve paşanın bu talebi reddettiği sırada Koszta çoktan Avusturya gemisine götürülmüştü.[1]

Koszta bir suçlu değil, bir siyasi mülteciydi. Macaristan ordusunda eskiden yarbay olan Koszta 1848 Macar devrimine katılmıştı. Habsburglar devrimi bastırdıktan sonra binlerce Macar radikali Osmanlı-Bulgar sınırını geçerek sığınma hakkı talep ettiler. Babıâli ile Avusturya yetkilileri arasında yapılan görüşmelerin ardından Macarlara Amerika Birleşik Devletleri'ne serbest giriş hakkı tanındı. Koszta da bunlardan biriydi. Bir buçuk yıl kadar İngiltere'de kaldıktan sonra Ellis Adası'na* 1851'in sonbaharında ulaştı. İngilizce öğrendi ve birkaç gelgeç işten sonra New York'ta bir kereste deposunun sahibi, onun gibi eski bir 1848 devrimcisi olan, August Ritter adlı bir Almanın yanında çalışmaya başladı. Koszta kısa sürede, denizaşırı bölgelerde genişlemek isteyen bu işletmede memur oldu. 1852 yazında Rumca, İtalyanca ve artık İngilizce de konuşabilen Koszta'dan patronu yeniden Doğuya giderek işletmenin bir kolunu orada kurmak için ne gibi imkânlar oldu-

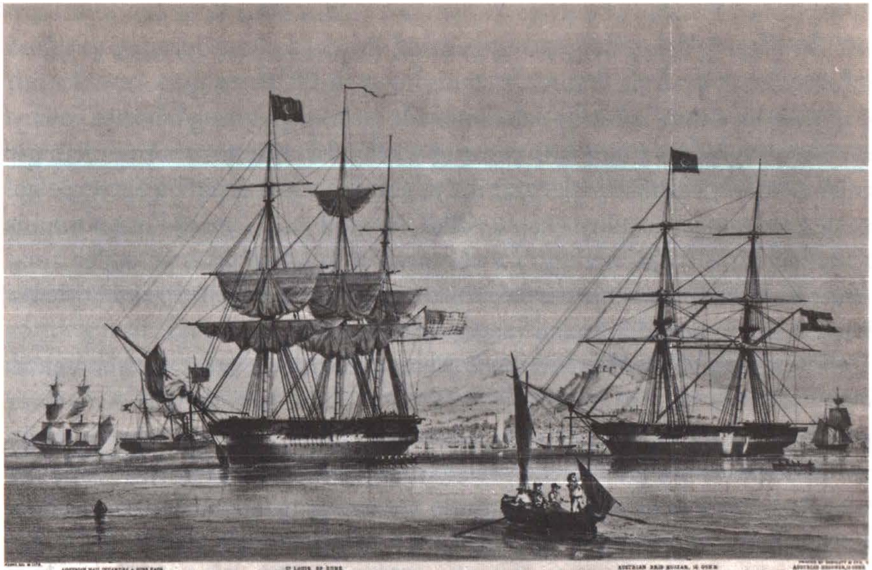
* Ellis Adası New York'un karşısında, göçmenlerin ABD'ye giriş yapmak için geldikleri yer –ç.n.

ğunu araştırmasını istedi. O sırada Koszta Avusturya-Macaristan tabiyetinden çıkmış ve vatandaşlığa geçmenin ilk aşaması olan Amerikan bayrağına bağlılık yemini etmişti. Henüz Amerikan vatandaşı olmasa da Türkiye'de bir Amerikan şirketinde çalışmaktaydı.[2]

Seyahatı gereği Koszta İstanbul'a ve İzmir'e gittiyse de zamanının büyük bölümünü İzmir'de geçirdi. Orada hem Osmanlı hükümetine hem de Amerikan konsolosluğuna başvurarak Amerikan himayesinde olduğunun tescil edilmesini talep etti. Görünüşe bakılırsa Amerikan konsolosu bu talebi geri çevirdi. Fakat Osmanlılar ona adı konmamış bir "oturma izni" olarak kabul edilebilecek bir *tezkere* verdiler, böylece Amerika'nın himayesi altında olduğunu zımnen tanımış oldular. Ancak, İzmir'deki Koszta ile Viyana'daki muhatapları arasındaki bir mali işlemde bir şeyler yanlış gidince Koszta'nın adı kamuya yansıdı ve muhtemelen Avusturya konsolosluğunun dikkatini çekmesi de bu nedenle oldu.[3]

Martin Koszta'nın şiddete başvurularak tutuklanması birkaç nedenden dolayı önemli bir uluslararası olay haline geldi. İlk olarak, İzmir'deki Amerikan konsolosu Edward Offley, daha önce kabul etmemiş olsa da, bu kez Koszta'nın ABD vatandaşı (en azından onun himayesinde) olduğunu ileri sürerek bu kararı protesto etti. İkinci olarak tutuklama sırasında şiddete başvurulmuş olması önemli sayıda Macar göçmeninin yaşamakta olduğu İzmir'de Avusturyalılara karşı genel bir husumet doğmasına yol açtı. Öyle ki, *Hussar* gemisinin üç subayı karaya çıktıklarında, bir kahvede (Kaptan Paul'un kahvehanesi) saldırıya uğradılar ve aralarından biri öldü. Bu saldırının ardından Avusturyalılar Koszta'yı serbest bırakma fikrine büsbütün karşı bir tavır aldılar.

Bir başka önemli faktör de Amerikan donanmasıydı. Koszta'nın tutuklanışının ertesi günü, *St. Louis* adlı bir Amerikan şalupası İzmir limanına girmişti. Geminin kaptanı Duncan Ingraham olan biten hakkında önce İzmir'de oturan yabancılar, ardından da Amerikan konsolosu tarafından resmen bilgilendirilmişti.[4] Ortada dolaşan rivayete göre Avusturyalıların niyeti Koszta'yı Trieste'ye götürmekti. Bunun üzerine Ingraham gemisini *Hussar*'ın tam yanına demirledi; böylece Koszta'nın farkedilmeden gemiden çıkarılması imkânsızlaşmış oldu. Bu hareket kuşkusuz bazı riskler taşıyordu,

Resim 1. Solda St. Louis adlı ABD şalupası, sağda Avusturya gemisi Hussar. Gravürün altında "Kaptan Ingraham Amerikan onurunu savunuyor" yazılı
Kongre Kütüphanesinin izniyle yayınlanmıştır

zira Avusturya gemisinde 15 top vardı, ayrıca limanda demirlemiş Avusturyalılara ait 10 toplu bir başka savaş gemisiyle silahlarla teçhiz edilmiş buharlı iki posta gemisi bulunmaktaydı. Amerikan konsolosu ve kaptan İstanbul'daki Amerikan sefaretiyle telgraf yoluyla sürekli temas halindeydiler. Ve her ne kadar Ingraham'ın sonraki davranışı onun kişisel cesaretine atfedildiyse de, gerçekte elçilik ve konsolosluktan gelen emirler doğrultusunda hareket etmekteydi. Gene de karada yürütülen diplomasi tıkanma noktasına geldiğinde Ingraham kişisel inisiyatifini kullanarak 22 topunu *Hussar*'a doğru çevirdi ve eğer esir sekiz saat içerisinde serbest bırakılmazsa (bkz. yukarıdaki resim), onu silah zoruyla serbest bıraktıracağı tehdidini savurdu. Ingraham'ın ilk örneğini verdiği bu silah tehditli diplomasi (*gun-boat diplomacy*) karadaki kilitlenmiş görüşmelerin önünü açtı; Avusturya ve Amerikan

konsolosları Koszta'yı İzmir'de Fransızlara teslim etme konusunda anlaştılar. Bu karar 3 Temmuz günü uygulandı; Koszta serbest dolaşma yasağına tabi tutulmak kaydıyla Fransız hastanesine getirildi. Ertesi gün Amerika'nın Bağımsızlık Günü İzmir'de daha önce hiç görülmedik bir görkemle kutlandı. Birkaç ay süren diplomatik pazarlığın ardından Koszta'nın Amerikan gemisi *Sultana*'ya bindirilerek Amerika'ya gönderilmesi, yolda hiçbir yerde gemiden inmemesi koşuluyla kabul edildi. Avusturyalılar ayrıca Koszta'nın bir daha Osmanlı İmparatorluğu'na dönmemesi konusunda ısrar ettiler ama, Amerikan konsolosu onun bu koşulu kabul etmesini engelledi; zira böyle bir koşul hareket özgürlüğünden vazgeçmek anlamına gelecekti.[5]

Koszta Olayı *The New York Times* gazetesinde geniş bir yer buldu, olay hakkında bir dizi makale yayınlandı.[6] Gazete taraf tutarak Avusturya emperyalizmini kınamakta, Amerikalı donanma kaptanının kahramanlığını övmekte ve Osmanlıları kayıtsızlıklarından dolayı eleştirmekteydi. Bu makalede olayı daha sistemli biçimde ele almak istiyoruz. Hukuki açıdan bakıldığında olay milliyet kavramı ya da kurgusu etrafında dönmektedir. Vatandaşlıktan çıkarma, siyasi mültecilik ve hareket özgürlüğü gibi kavramların hepsi buna bağlıdır. Bütün bu meseleleri ele alırken beni esas ilgilendiren husus, bunlardan hangilerinin 19. yüzyıla özgü olduğunu ortaya çıkarabilmektir.

İlk önce, Avusturyalılardan başlayarak olayın taraflarını ele alalım. Koszta'nın adı Viyana ile İzmir arasındaki bir para transferi işinin sarpa sarması üzerine duyuldu. Bu kısmen teşhir etme/utandırma yöntemi, uluslararası ticaret ve finans sistemindeki herkes için geçerli olan, olağan bir uygulamaydı. Avusturya konsolosluğunu uyaran da muhtemelen adı etrafında kopan bu gürültü oldu. Buradan, konsolosluğun hayli hazırlıklı olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bunun nedeni de muhtemelen İzmir'de bir süreden beri bir Macar göçmen topluluğunun yaşamakta olmasıydı ki, "olay" sırasında onların da bir rolü olduğunu gördük. Koszta'nın tutuklandığı konusunda Amerikan donanma kaptanını konsolostan bile önce bilgilendirenler onlardı. Muhtemelen Koszta'nın Trieste'ye götürüleceği rivayetini de onlar çıkarmışlardı. Ayrıca Koszta'nın tutuklanmasının ertesi akşam meydana gelen ve *Hussar*'ın mürettebatından üç kişinin uğradıkları saldırının arka-

sındakilerin de gene Macarlar olması akla yakın görünüyor.[7] O sırada 1848 Devriminin anısı henüz herkesin hafızasında canlılığını koruyor olmalıdır. Hele Macar ayaklanmasını ancak Rus yardımı sayesinde bastırabilen ve benzer karışıklıkları ne pahasına olursa olsun önlemek isteyen Avusturyalılar için bu daha da geçerlidir. Avusturya konsolosunun, 1848 olaylarının önde gelen bir temsilcisi olan Koszta'ya karşı bu kadar sert bir önlem almasını açıklayan da kuşkusuz bu arkaplandır.

Eğer Koszta Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun alelade bir vatandaşı olsaydı, tutuklanışı, aşırı şiddete başvurulmasına rağmen, meşru görülebilirdi. Zira Batılı güçler suçluları tutuklayıp yargılanmak üzere kendi topraklarına götürme yetkisine sahiptiler. Ancak bu ayrıcalık kapitülasyonlarda yazılı değildi ve Amerikalılar da haklı olarak bu noktanın altını çizmekteydiler, ama bu, yüzyıldan uzun bir süreden beri yerleşmiş bir uygulamaydı.[8] Dolayısıyla Avusturyalılar suç işlediğinden şüphelenilen bir vatandaşlarını tutuklamak, alıkoymak ve Avusturya'ya göndermek hakkına sahip olduklarını ileri sürdüklerinde haklıydılar. Ancak bu genel kural Koszta'ya da uygulanabilir miydi?

Koszta ele geçirilip Avusturya gemisine götürüldüğünde defaatle sorgulanmıştı. Tutuklanış biçimiyle karşılaştırıldığında bu soruşturma oldukça medeni tarzda yürütülmüştü. Geminin kaptanı, Avusturya konsolosu, konsolosluk sekreteri ve gardiyanlık yapan mürettebattan birkaç kişi daha soruşturmada hazır bulunmuşlardı. Milliyeti sorulduğunda Koszta, Macar olduğunu ama Amerikan himayesi altında bulunduğunu söyledi. Koszta hukuki bir soruya siyasi bir cevap vermiş ve bu heyecanlı cevap kuşkusuz işlerin karışmasında etkili olmuştu. Avusturyalılar bu cevaptan, onun hâlâ imparatorun tebaası olduğu sonucunu çıkardılar. Demek ki tutuklanması meşru idi. Koszta tarafsız bir toprakta bulunuyordu ve henüz tam anlamıyla Amerikan vatandaşı olmadığına göre hâlâ imparatorun tebasıydı. Birkaç yıl önce Habsburg İmparatorluğu'nu, otoritelerin izniyle terketmiş olması bu durumu değiştirmiyordu. Avusturyalılara göre Koszta'nın Osmanlı İmparatorluğu'na geri gelmiş ve buradan Viyana'daki kişilerle irtibat kurmuş olması olgusu, İmparator'un Macarların iltica etmesine izin verirken öngördüğü koşullara ters düşüyordu. Dolayısıyla Koszta

Avusturyalıların bakış açısından yeniden Avusturya vatandaşlığına dönmüş sayılmalıydı.

Amerikalılar bu görüşü paylaşmıyorlardı, ama onların tepkisi de akılcı ve hukuk usulüne uygun olmaktan ziyade, heyecanlı ve siyasi idi. Başlangıçta tutuklamaya karşı çıkarken, bunun ahlaken doğru tavır olduğunu düşünmüşlerdi. Amerika Birleşik Devletleri bir devrimin ardından kurulmuştu; onun için Amerikalılar Macar halkına salt bu nedenle yakınlık duymaktaydılar. Bu duygu eldeki kaynaklarla belgelenebiliyor.[9] Amerikalılar, Avusturyalıların benimsediği bütün devrimcilerin suçlu oldukları kanısını paylaşmıyorlardı. Tersine, Macar siyasi mültecilerinin Amerika'ya gelişleri çok iyi karşılanmış, hatta devrimin lideri Louis Kossuth, Amerika'da meşhur olmuştu.[10] Bu koşullar, Amerikan konsolosu Edward Offley'in Koszta'nın serbest bırakılmasını –resmen bunu yapmaya hakkı olup olmadığından emin olmamasına rağmen– talep etmesini etkilemiş olmalıdır. Ancak bir kez protesto yapılınca, konsolosun başlattığı süreci durdurmak yenilgiye razı olmadan mümkün olamazdı. Koszta'nın Amerikan himayesinde olduğunu beyan ettikten sonra konsolosun önünde yapılacak iki şey kalıyordu: Ya bunu ispatlamalıydı ya da geri adım atacaktı.

Offley'in telgrafla görüşünü sorduğu Amerikan sefareti derhal attığı adımların arkasında durduğunu bildirdi, hatta Koszta'nın hemen serbest bırakılması için konsolos daha sert tedbirler almadığı için üzüntüsünü ifade etti. Ancak sefaret de, konsolosun ihtiyaç duyduğu hukuki cevapları bulmaktan acizdi. ABD ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1830'da imzalanmış olan "Ticaret ve Denizcilik Antlaşması" bir başlangıç noktasıydı kuşkusuz, fakat bu meselede fazla işe yaramıyordu. Antlaşma sadece dokuz maddeden oluşuyordu ve hiçbir konuda ayrıntıya inilmiyordu.[11] Antlaşmada sık sık Osmanlıların "başka dost güçlerle" olan ilişkilerine atıfta bulunuluyor (m. III), Amerikalıların da artık aynı sistemin parçası oldukları ima ediliyordu. Bu 19. yüzyıl antlaşması, 18. yüzyılda kesinleşen kapitülasyonlar paketine gönderme yapmakta ve ona dayandırılmaktaydı.[12] Nitekim, Offley Batılıların o dönemde sahip oldukları ayrıcalıklar bilinmeden 1830 antlaşmasını anlamanın zor olduğunu farketmekte gecikmeyecekti.

İspat yükünün Amerikan tarafında olması, tarihçi için bulunmaz bir fırsattır; zira önce İzmir'deki konsolos, ardından da Amerikan Kongresi vakayı belgelemek için büyük çaba harcamışlardır. Sonuç olarak, örneğin Koszta'nın Amerikan vatandaşı olma niyetiyle ilgili açıklaması gibi belgeler yayınlanmıştır.[13] Aynı şekilde yabancı ülkelerde kimin Amerikalı kabul edilmesi gerektiği ile ilgili hukuki tartışma kamuya mal olmuştur. Uluslararası hukuk açısından mesele basittir: Hiçbir ülke bir başkasına vatandaşını nasıl tanımlayacağını söyleyemezdi.[14] Başka bir deyişle, eğer Amerikalılar Koszta'yı kendi vatandaşları olarak kabul ediyor idiyse, hangi niyet ve amaç için olursa olsun, öyle kabul edilmeliydi. Ancak bunu kabul ederlerse bir içtihat başlatmış olacaklardı ki, bunun da dikkate alınması gereken sonuçları vardı.

Amerikalı gemi kumandanı Ingraham bir ultimatom vererek bir çözüm bulunmasını dayatmıştı. Eğer Avusturyalılar Koszta'yı sekiz saat içinde serbest bırakmazlarsa, bunu sağlamak için güç kullanacaktı. *The New York Times* Ingraham'ı attığı bu adım nedeniyle alkışladı ve sonradan kendisine bu olaydaki davranışı nedeniyle Kongrenin Şeref Madalya'sı verildiği zaman Ingraham'ın kahramanlık statüsü tescil edildi. Bunlar abartılı görünüyor. Zira sonradan bir Viyana gazetesinde yaptıkları açıklamaya göre Avusturyalıların Koszta'yı alıkoymak ya da Avusturya'ya geri götürmekte hiçbir çıkarları yoktu. Tersine, tek istedikleri Koszta'nın bölgeyi, bir daha gelmemek üzere terketmesiydi. Dolayısıyla öfkeli Amerikalı kaptan Koszta'yı ele geçirmek için şiddet kullanma tehdidini savurunca, Avusturyalılar olayı daha da tırmandırmak istemediler. Fakat İzmir'deki Amerikan konsolosu da olayları tırmandırmaktan yana değildi ve diplomatik bir çözüm bulunması için elinden gelen her şeyi yaptı. Fransız konsolosluğunu olaya ortak etmek onun fikriydi ve böylece derhal bir çözüm bulundu. Koszta'yı belli koşullar dahilinde Fransızların vesayetine bırakmakla Avusturyalılar hedeflerine ulaştıklarını savunabileceklerdi. Böylece Koszta da Avusturyalıların elinden, kullandığı hayli dramatik betimlemeyle "kaplanın pençesinden kurtulmuş" oluyordu[15] ki, Amerikalıların istediği de buydu. Böylece meseleyi gerçekte Edward Offley çözmüş oldu; Koszta'nın New York'a dönüş koşullarının kabul edilebilir olmasını o sağlamıştı. Aslında madalyayı hakkeden biri varsa, o da Offrey idi.

Avusturya İmparatoru ve Amerikan başkanının konumlarını tartıştıktan sonra şimdi sıra Osmanlı padişahının konumunu ele almaya geldi. Osmanlıların rolü hakkında bu aşamada söyleyebileceğimiz her şey geçici olmaya mahkûmdur. Zira henüz bu olayla ilgili Osmanlı arşivlerini inceleyecek fırsat bulamadım. Onun için şimdilik başka kaynakların ne dediklerine bakmakla yetineceğim. Avrupa basınında Osmanlılar kayıtsızlıkları nedeniyle eleştirilmektedir. Londra'da çıkan *Times*'a göre örneğin, Osmanlılar Amerikalıları eyleme geçmek için serbest bırakmak yerine kendileri eyleme geçmeliydiler.[16] Bunda bir haklılık payı olabilir ama , Osmanlıların başında daha büyük dertler vardı. Koszta'nın tutuklandığı sırada İstanbul'a bir Rus diplomatik heyeti gelmişti ve savaşın önlenmesi için son bir çaba harcanmaktaydı. Avusturya Rusya'nın müttefikiydi. Dolayısıyla tek bir adam yüzünden zaten karmaşık olan bir durumu daha da karıştırmanın alemi var mıydı? Sonunda diplomasi başarısız kaldı ve Avusturyalılarla Amerikalılar Koszta'nın hukuki statüsünü tartışırlarken Rus birlikleri Osmanlı topraklarını işgal etmeye başladılar. Bu, Kırım Savaşının başlangıcı olacaktı.

Öte yandan unutulmamalıdır ki, "İzmir Olayı" sadece on bir gün içinde olup bitti: Tutuklanma 22 Haziran'da gerçekleşti, 3 Temmuz'da da Koszta Fransız hastanesine nakledildi. Dört gün sonra Osmanlı hükümeti İzmir Valisi Âlî Mehmed Emin Paşa'yı görevden aldı.[17] Bu önlem Batıda Avusturyalıları yatıştırmak için yapılmış bir jest olarak algılanmıştır. Ancak, Âlî Paşa eski sadrazamdı ve İzmir'de sadece Aralık 1852'den beri bulunmaktaydı. Hükümet İzmir'e olayı soruşturmak için bir de müfettiş göndermişti; bu uygulama 18. yüzyıldan itibaren zaman zaman kullanılmaktaydı. Yapılanların çok geç kaldığı ve pek az olduğu düşünülebilir kuşkusuz, ama olay da hayli kısa sürede kapanmış ve Osmanlılar iddia edildiği kadar kayıtsız kalmamışlardır.

Sonuç

Bu olay bize 19. yüzyıl Osmanlı diplomasisi hakkında ne anlatmaktadır? Her şeyden önce 19. yüzyıl uygulamasının birçok yönden 18. yüzyıl uygulamasına çok benzediğini görüyoruz. Batılı konsolosların birbirleriyle kurdukları, ya da kurmaları beklenen ilişkiler az çok aynı tarzda yürütül-

mektedir. 19. yüzyılda imzalanan "antlaşmalar" da önceki kapitülasyon sistemine dayalıydı ve 18. ve 19. yüzyıl metinleri arasında pek az fark vardı. Bu önemli bir noktadır, zira güçler dengesinin 1853'te Avrupalılardan yana değişmiş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupa varlığı eskiden olduğu gibi kapitülasyonlarla belirlenen hukuki çerçeveye yaslanıyor, dolayısıyla belirsiz olmaları başta olmak üzere, kapitülasyonların bütün hatalarını sürdürüyordu.

Bu çağda sadece iki teknolojik yenilikten söz edilebilir. Birincisi telgrafın haberleşmeyi çok geliştirmesiydi.[18] İzmir ile İstanbul arasındaki görüş teatisi çok hızlanmış, bu da Amerikan sefaretinin daha önceki dönemlerde olduğundan daha fazla taraf olmasına imkân vermişti. Dahası, Koszta ile ilgili haberler telgrafla Trieste'ye geçilmekte, Atlantik'i aşmakta, oradan da Washington'a iletilmekteydi. Öte yandan bu hat üzerinde işleyen deniz ulaşım araçları da daha hızlıydı. Gerçi bu olaya taraf olan gemilerin hepsi yelkenliydi ama, bu sırada buharlı gemiler de çalışmaya başlamıştı ve haberleşmenin hem daha hızlı hem de daha güvenilir olmasını sağlıyorlardı. Bu ise İstanbul'daki diplomatik misyonların merkezdeki otoritelerin görüşünü almalarına imkân tanımakla kalmıyor, telgraf aynı zamanda Avrupa gazetelerinin de Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenler hakkında daha çabuk haber vermelerini mümkün kılıyordu. Koszta vakasında gazeteler Amerikan Dışişleri Bakanlığı resmen bilgilendirilmeden önce olayı haberleştirmekteydiler.[19]

Bu tür haberlere gösterilen halk tepkisi oldukça şaşırtıcıdır. Örneğin, Ingraham'ın davranışı pekçok İngiliz işçisinin hayranlığını uyandırmış ve ona bir armağan vermek için para toplamak amacıyla Ingraham Takdirname Fonu Komitesini kurmuşlardır. Toplanan 90 pound ile altın bir saat alınmış ve Amerikalı kaptana gönderilmiş, o da bu armağan için kendilerine teşekkür etmiştir.[20]

19. yüzyılın bir yeniliği de, Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikalıların sahneye çıkmasıdır. Daha önce gördüğümüz gibi Amerikalılar nasıl davranmaları gerektiğini her zaman çok iyi bilemiyorlardı, ama bunu umursamıyorlardı da. Bu, özellikle anlamlı bir noktadır. Artık Doğu Akdeniz'de alışılagelen eski uygulamalar "yeni" güçler olan Rusya ve Birleşik

Devletler tarafından sarsılmaya başlamıştır. Osmanlıların 18. yüzyıl sonunda yüzyüze kaldıkları doğrudan askeri çatışmaların karşı cephesinde Rusya vardır. 19. yüzyılda Amerikalılar kapitülasyon sistemine taraf olurken beraberlerinde siyasi ideoloji ve kendine güven karışımı bir esneklik getirmişlerdir. 1853'te Kaptan Ingraham'ın Koszta'yı kurtarmak için güç kullanma tehdidini savurması yeni ve önemli bir unsurdur ve silah tehditli diplomasinin (*gun-boat diplomacy*) ilk örneklerinden biridir.

Koszta Olayı aynı zamanda Amerikan hukuk tarihinde bir içtihad da oluşturmuştur. Her ne kadar, gerek gemi kaptanı gerekse Amerikan konsolosu yaptıkları için takdir edilmiş olsalar da, eylemleri Amerikan hukukuna göre yasal değildi. Amerikan başkanının açık desteği de bu durumu değiştirmiyordu. Amerikan Anayasa Mahkemesi olaydan ancak birkaç yıl sonra, Koszta Olayına olumlu bir göndermede bulunarak Amerika'nın yabancı ülkelerde yapabileceği meşru müdahele için bir içtihad oluşturdu. Bu içtihad günümüzde de geçerlidir. Bir Amerikan başkanı savaşa girme kararı aldığında dışişleri bakanlığının hukuk danışmanlığı dairesinden açık bir hukuki onay almak durumundadır. Örneğin 1992-1993'te başlatılan, sonu kötü bitten Somali operasyonu öncesinde de bu adım atılmıştır. Amerikan başkanının kongrenin onayını almaksızın bu tür operasyonlara karar verme yetkisine dair memorandumda anılan en eski hukuki örneklerden biri, 1853'teki Koszta Olayı'dır.[21]

NOTLAR

1 Russel D. Buhite, *Lives at Risk. Hotstages and Victims in American Foreign Policy* (Wilmington, DE, 1995), s. 29-30; aynı kaynak "genç bir Fransız boşanmış kadın" dan da söz eder. Bu ayrıntılar bu makalenin dayandığı resmi yazışmalara yansımamıştır: [ABD] Senatosu [33.Kongre oturumu] Ex. Dok. 40: "ABD başkanının Martin Koszta'nın Avusturya yetkilileri tarafından İzmir'de yakalanması vesilesiyle senato kararına ve İstanbul'daki Amerikan delegasyonunun yazışmalarına uygun olarak yaptığı açıklama"(Washington,1854), s. 64; Senato Ex.Dok. 53: "ABD başkanının Martin Koszta ile ilgili senato kararına, İzmir'deki ABD konsolosu ile İstanbul'daki Amerikan legasyonu arasında ve sözü edilen konsolos ile hükümet arasındaki yazışmalara uygun olarak yapılan açıklama" (Washington, 1854), 22 sayfa; Temsilciler Meclisi [33. Kongre: 1. Oturum] Ex. Dok. 91: "Martin Koszta'nın kaçırılışı ve kurtarılışı konusunda yapılan yazışmaların kopyalarının gönderilmesi ile ilgili olarak ABD başkanının yaptığı açıklama" (Washington, 1854), 92 sayfa.

2 Buhite, *Lives at Risk*, s. 29-30.

3 Bu olayla ilgili kısa bir tartışma için bkz. Lester H. Brune, *Chronological History of U.S. Foreign Relations cilt 1: 1607-1932* (New York, Routledge, 2003), 2. düzeltilmiş baskı s. 170-171; Carl Cavanagh Hodge ve Cathal J. Nolan (der.), *U.S. Presidents and Foreign Policy from 1789 to the Present* (New York, ABC-Clio, 2006), s.114; Frederick Van Dyne, *Citizenship of the United States* (Littleton, Co-Rothman, 1980), s. 70-74.

4 Ingraham ile ilgili olarak bkz. Clark G. Reynolds, *Famous American Admirals* (New York, 1978), s. 161-162.

5 Koszta Olayı hakkında İstanbul'daki Amerikan legasyonuna gönderilen ilk konsolosluk raporunun tarihi 5 Temmuz 1853'tür: Offley'den Marcy'ye, İzmir 5 Temmuz 1853, Senato Ex. Dok. 53, s 3-6. Bu, olayın *The New York* Times gazetesinde ilk kez yayınlanmasından tam bir ay sonraya rastlamaktadır. Gazete haberlerinde resmi yazışmada yer almayan ayrıntılar vardır.

6 Koszta Olayı ile ilgili olarak bkz. 5, 9 (üç başlık), 10, 11 (iki başlık), 12 Ağustos, 15 Aralık 1853 ve 11, 14 Mart 1854 tarihli nüshalar. Bu raporlardan bazıları olayla ilgili belgelere de yer vermekteydi ve 9 Ağustos 1853 tarihinde olayın başka gazetelerde nasıl ele alındığını gösteren bir inceleme yayınlanmıştı. Metinler için bkz. *The New York Times*'ın arşivi: http://www.nytimes.com/ref/membercenter/nytarchive.html.

7 Bununla birlikte 5 Ağustos 1863 tarihli *The New York Times*'ta yer alan haberde saldırının "çoğu İtalyan göçmeni on beş yabancının" işi olduğu yazıyordu.

8 Maurits H. van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Cosuls and Beratlıs in the 18th Century* (Leyden, Brill, 2005), s. 39-40.

9 *The Austro-Hungarian Question. Correspondence between Mr. Hulsemann, Austrian Chargé d'Affaires, and Mr. Webster, Secretary of State of the United States* (Washington, 1851). 23 sayfalık bu belge Habsburg İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri arasında daha önce, gene Macar devrimi meselesiyle ilgili olarak çıkan diplomatik bir atışmayı anlatmaktadır.

10 Donald S. Spencer, *Louis Kossuth and Young America: A Study of Sectionalism and Foreign Policy, 1848-1852* (Columbia, Univ. of Missouri Press, 1977).

11 Librarian and Keeper of the Papers (der.), *Treaties etc. between Turkey and Foreign Powers, 1835-1855* (Londra: Foreign Office-Dışişleri Bakanlığı, 1855), s. 697-700. Antlaşma 7 Mayıs 1830'da imzalanmıştı.

12 Daha önceki döneme ait kapitülasyonlar için bkz. Van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System, a.g.e.*

13 Bkz. Yukarıda 1 numaralı dipnot.

14 Bkz. J. H. Kramers, *Strafrechtspraak over Nederlanders in Turkije* (Türkiye'de yaşayan Hollandalılara uygulanacak Ceza Yasası, Amsterdam, A. H. Kruyt, 1915, s. 15). Yazar burada her ülkenin kimin kendi vatandaşı olduğuna karar vermekte serbest olduğunu belirtmektedir.

15 *The New York Times*'ın 15 Aralık 1853 tarihli nüshasında "Martin Koszta'dan Amerikan Halkına" başlıklı bir açık mektup yayınlandı. İlk satırlarda Koszta şunları söyler: "Avusturya tiranının kaplan pençesinden ikinci kez kurtularak özgürlüğüme kavuşmamı büyük ölçüde, bu birlik halkının cömert iradesine borçluyum (...)".

16 6 Ağustos 1853 tarihli *The New York Times*'tan aktarılmıştır.

17 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, cilt 1 (İstanbul, 1996), s. 269-270, özellikle 269. Burada paşanın 7 Temmuz'da sona eren Ramazan ayının sonunda "istifa eylediği" yazılmaktadır. Ayrıca bkz. *The*

New York Times, 5 Ağustos 1853. Burada ise, "İzmir Valisi Âli Paşa görevinden alındı ve yerine İsmail Efendi atandı. Nezib Efendi yeni görevinde kendisine yardımcı olacak. Emniyet işlerinden sorumlu olan bu kişi özel olarak üzücü olayın soruşturmasını yürütecek" denilmektedir.

18 Bu teknolojik yenilik konusunda bkz. Roderic H. Davison, "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire," aynı yazarın *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923* (Londra, 1990) adlı eseri, s. 133-165.

19 Senato Ex. Dok. 53: Mann'dan Offley'e, Washington, 6 Ağustos 1853 tarihli yazışmada şöyle deniyor:" Dışişleri on gün kadar önce *basın* yoluyla Amerikan vatandaşı olup pasaportu bulunan bir kişinin İzmir şehrinde yakalandığını ve limandaki bir Avusturya gemisine götürüldüğünü öğrenmiş bulunuyor." İtalik orijinal metinde de vardır. Atıfta bulunulan gazeteler Avrupa basını olmalıdır.

20 Ingraham Takdirname Fonu ile ilgili olarak bkz. http://www.chartists.net/ingraham.htm#smyrna.

21 4 Aralık 1992 tarihli, Başsavcı William P. Barr'ın imzasını taşıyan "Amerika Birleşik Devletleri Askeri Güçlerinin Somali'de Kullanılmasına Dair Yetki" adını taşıyan bu metin için bkz. http://www.justice.gov/olc/president.8.htm. Metnin Savcı Yardımcısı Timothy E. Flanigan tarafından imzalanan II. Bölümünde başkanın anayasal güçleri tartışılmaktadır. Bu bölümün 3 numaralı dipnotunda şöyle denmektedir: "Yabancı bir vatandaşın, Martin Koszta'nın yararına yapılan müdahele Anayasa Mahkemesi tarafından *In re Neagle*, 135 U.S. 1,64(1890) kararıyla kabul edilebilir bulunmuştur. Bu, yürütme organının "Anayasa'nın kendisinden, uluslararası ilişkilerimizden ve Anayasa'ya göre hükümete düşen himaye görevinden kaynaklanan" meşru bir uygulama örneğidir. (*a.y.*) Koszta Amerikan vatandaşlığına geçme niyetini ifade etmiş olsa da, olaylar sırasında henüz Amerikan vatandaşı değildi. İzmir'de olduğu sırada Avusturya hükümeti tarafından yakalandı ve bir Avusturya gemisinde tutuldu. Bir Birleşik Devletler deniz subayı Koszta'nın kendisine teslim edilmesini istedi ve "isteğine uyulmasından önce silahlarını Avusturya gemisine doğru çevirmek zorunda kaldı."(*a.y.*) "Mahkeme askeri müdaheleye izin veren bir kongre kararı bulunmadığını belirtti."

Odile Moreau

İKİ DÜNYA ARASINDA: OSMANLI SUBAYLARI, KÜLTÜREL AKTARIM VE SİYASAL ETKİLEŞİM

19. Yüzyılın İkinci Yarısı-20. Yüzyıl Başı

Giriş

Avrupa ve Osmanlı dünyası arasında kurulan ilişkiler eskidir. Hafızamızı tazelemek için sadece Osmanlının Avrupa'daki yayılışının 14. yüzyıla, I. Murad'ın saltanat dönemine (1360-1389) gittiğini hatırlatmakla yetinelim. Böylece 14. yüzyıldan başlayarak Osmanlılar ile Avrupalılar, tarihi güzergâhları, onu algılamaları ve anlamlandırmaları farklı olsa da, yan yana yaşanan, yer yer iç içe geçmiş tarihlerin aktörleri olmuşlardır. Avrupa ile Osmanlılar arasındaki siyasal etkileşim ve kültürel aktarımlar bu tarihin pek çok veçhesinden biridir. Çok yönlü olan bu etkileşimler, siyasi, askeri, teknolojik, kültürel ve ekonomik biçimler almaktaydı. Çoğu zaman değişkenlik gösteren bu ilişkilerin çok karmaşık olduğu da açıktır. Zaman zaman dostane alışverişler hatta yakınlaşmalar şeklini alsa da, ilişkiler gerilimden, yer yer çatışmalardan, anlaşmazlık ya da savaşlardan arınmış değildi. Tersine, tarih çalışmaları daha çok bu sonuncular üzerinde durmuştur. Fakat, bu çatışmaların ötesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkiler hem zengin, hem de renklidir.

17. yüzyıl sonunda ve 18. yüzyılda Avrupa zihniyetini derinden etkileyen aydınlanma çağı, *"le siècle des Lumières,"* Batı ve Doğunun birbirlerini daha önce görülmedik biçimde keşfetmelerine yol açtı. Bunun bir yansıması olarak Osmanlı İmparatorluğu bir yüzyıl sonra kendi Aydınlanma çağını yaşadı ve modernleşme ve sekülerleşme sonucunu doğuran kendi Rönesansını gerçekleştirdi. Osmanlı toplumunun değişme dinamiğinde ayakta kalma mücadelesi merkezi bir yer tutuyordu ve Osmanlı Devleti, Kuran'a dayalı gelenek ile Avrupa düşüncesini el ele götürerek kurumlarını reforma uğratma ve toplumunu dönüştürme konusunda olağanüstü bir kapasiteye

sahip olduğunu kanıtladı. 19. yüzyıl ortasında "Avrupa'nın meydan okuyuşu" artık ihmal edilmeyecek bir boyut kazandığında, yalnız Osmanlı İmparatorluğu değil, hemen hemen bütün Müslüman toplumlar "reformcu" akımın etkisine kapılmışlardı.

Askerler, yalnız savaş zamanında değil, barış döneminde de bu etkileşimlerin çok etkin aktörleri olmuşlardır. Bu bildiride, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkileri, 18. yüzyıl sonunda yapılan reformlar, 19. yüzyıl ortasının Tanzimatı ve 20. yüzyıl başına kadar süren reformlar sırasında ordunun ve bilimlerin modernleşmesini mercek altına alacak ve Osmanlı diplomalı subayı figürü üzerinden çözümlemeye çalışacağız.

III. Selim, kendinden önceki padişahların izinden giderek, ancak konuyu çok daha büyük bir kararlılıkla ele alarak 18. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda başlatılan modernleşme siyasetinin öncüsü olmuştur. Gerçekten de, ilk reformcu padişahın I. Abdülhamid (h. 1774-1789) olduğu söylenebilir. Bu siyaseti yetenekli ve onun görüşlerini paylaşan sadrazamlara yaslanarak şahsen yürütmüştür. Askeri alanda imparatorluğun savunmasını modern araçlarla sağlamak ister. I. Abdülhamid'in başlıca çabası bir topçu birliği kurmaya ve bahriyeyi yenilemeye yöneliktir. Topçu birliği, Fransa'nın hizmetine girmiş bir Macar soylusu olan Baron de Tott'a emanet edilir. Osmanlı İmparatorluğu'na 1755'te Vergennes ile birlikte gelmiş, onun görevlendirmesiyle imparatorlukta ve Kırım'da istihbarat misyonları yürütmüş, 1768-1774 Kırım Savaşını gözlemlemiş –ve analiz etmiş– ve önce III. Mustafa'ya, daha sonra I. Abdülhamid'e onun ilgisini çeken bazı reformlar önermiştir. 1774'ten itibaren İskoç Campbell'in ve Fransız Aubert'in yardımıyla yeni ve ateş gücü yüksek bir topçu birliği kurmaya girişecektir. Bu birlik, az sayıda ama iyi yetiştirilmiş askerlerden oluşmaktaydı, komuta kademesi daha güçlüydü ve Fransa'dan alınan toplarla donatılmıştı. Baron Tott Hasköy'de yeni bir top döküm atölyesi kurdu ve Bonneval Paşa tarafından kurulan eski mühendis okuluna yeni bir ivme verdi. Baron Tott 1776'da imparatorluktan ayrıldı fakat, getirdiği yeni kurumlar Campbell –Müslüman olmuştu– ve Aubert'in yönetimi altında yaşamayı sürdürdü.

III. Selim'in (h. 1789-1807) tahta çıktığı sırada Osmanlı askeri gücünün bir bütün olarak yeniden düzenlenmesi gereği açıkça hissedilir olmuştu. Padişah ve yakın çevresi reform yapma gerekliliğinin bilincindeydiler. III. Selim çağına damgasını vuran aydın padişahlardan biri olarak kabul edilir. Osmanlı ordusunda yapılan yeniliklerin yanı sıra başka ülkelere meraklı olduğu, bunlar arasında o sırada Fransız teknisyenlerinin tuttuğu ayrıcalıklı yer nedeniyle özellikle Fransa ile ilgilendiği bilinmektedir.[1] Saltanatın varisi olduğu (şehzade) sırada XVI. Louis ile yazışmaları da olmuştur. III. Selim Avrupa'nın önemli başkentlerine daimi elçi gönderen (1792) ilk padişahtır. Oysa İstanbul'da kurulan ilk yabancı elçiliklerin tarihi 15. yüzyıla, yani üç yüzyıl önceye gider.[2]

III. Selim Osmanlı ordusuna danışmanlık yapmaları için yabancı uzmanlar davet etti ve Avrupalıların askeri bilimlerini okutmak üzere okullar kurdu. Bahriye-i Humayûn Mühendis Mektebi 1773'te kuruldu, onu 1796'da özellikle topçular gibi daha uzmanlaşmış subayları yetiştirmek üzere kurulan Mühendislik Mektebi izledi. Her iki okul da Fransız Akademi modelinden esinlenmekteydi. Eğitim dili Fransızcaydı; Fransa'dan bir kütüphane getirtildi, Fransız hocalar işe alındı. Bütün bunlar, Osmanlıların Fransa modeline uyan bir subay kadrosu oluşturma arzusunu yansıtmaktadır. Ünlü haleflerinden, Baron François de Tott ya da Bonneval Kontundan (Humbaracı Ahmed Paşa) farklı olarak bu yeni danışmanlar Fransız hükümetinin resmi temsilcileri idi, Fransız ordusundaki rütbelerini ve Fransa'ya bağlılıklarını koruyorlardı. III. Selim döneminde İstanbul, yabancı subaylar, mühendisler ve teknisyenler için gerçek bir çekim merkezi haline gelmişti.

III. Selim, Fransız, İngiliz ve Alman eğitmenler tarafından yetiştirilmiş, kendine has mali kaynaklarla donatılmış ve üyeleri esas olarak Anadolu'dan toplanmış yeni bir piyade ordusu (Nizâm-ı Cedîd) kurmaya karar verdi. Bu reformlar, 1770 Çeşme yenilgisinden sonra yeni denizcilik teknolojileriyle donatılması gereken bahriyede de uygulandı. Ne var ki, yeni denizcilik teknolojileri, bu alanda giderek daha fazla ve önemli sayıda yabancı teknisyen kullanma gereği nedeniyle Avrupa'ya teknoloji yönünden bağımlı olmaya yol açtı. Yabancı mühendisler, teknisyenler, mimarlar, gemi

yapımcıları ve yerel tersanelerin çalışanları arasındaki etkileşim, çok verimli bir dinamik yarattı. Ayrıca bu yabancı teknisyenler mühendis mekteplerinde kuramsal ve uygulamalı dersler de vermekteydiler.[3] Yabancı eğitmenler tarafından yetiştirilen bu fidelik sonradan bilgi aktarımı ve yerel düzeyde etkileşim anlamında son derece önemli bir rol oynadı.

Ancak 1807'de yeniçeriler III. Selim'in şeyhülislam tarafından tahttan indirilmesini ve reformların durdurulmasını talep ettiler. Böylece reformlar rafa kalktı. Yeniçeriler, reformların kendilerini ortadan kaldırmayı hedeflediğini tesbit ederek ulemanın bir bölümüyle ittifak kurmuş ve şeriatın uygulanmasını isteyen bir kampanya yürütmüşlerdi. Reformların İslamın ilkelerine ters düşen yasadışı yenilikler (bida') olduğunu ileri sürmekteydiler.

Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır arasındaki modernleşmeci rekabet

Müslüman dünyasındaki reformlar birbirini karşılıklı etkilemek ve çok-merkezli olmak gibi bir özellik taşırlar. III. Selim'in başlattığı orduyla ilgili bu ilk reform denemesini, etrafını Avrupalı –özellikle İtalyan ve Fransız– danışmanların sardığı Kavalalı Mehmed Ali'nin (h. 1805-1848) farklı alanlarda yaptığı reformlar izledi. Bu reformlar da, modernleşme yolunda Mısır'la rekabete girişen Osmanlı İmparatorluğu'nu etkiledi. Modernleşmekte olan bir Mısır'ın varlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit eder hale gelmesi, Osmanlıları, Mısır'ın tehtidkâr örneğine karşı yeni bir modernleşme süreci başlatmaya itmekteydi. Kahire'de Memlûkların hükümranlığına 1811'de son verilmesi, modernleşme hareketinin başlangıcını oluşturmuştu. Ardından 1815'te Nizâm-ı Cedîd Mısır'da uygulamaya kondu. Sultan II. Mahmud (h. 1808-1839) Mehmed Ali Paşa örneğini, öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi ve teknik bilgilerin öğretiminde yabancı dillerden yararlanılması alanlarında aynen benimsedi. Mehmed Ali, Fransa'ya öğrenci gönderme programını 1818'de başlatmıştı.

Fakat reformların yapılmasına gerçekten başlanması 19. yüzyılda Tanzimatla birlikte oldu ve II. Mahmud'un "geleneksel" yeniçeri ordusunu lağvetme ve yerine silah altına alınanlardan oluşan bir ordu kurma kararıyla (1826) somutlaştı. Ordu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk reformdan geçen kurumu idi ve ivmesi, içten ve dıştan gelen tehditlere karşı kendini koruma

saikiyle içerden gelmişti.[4] Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirmek, devlet ve toplumu her düzeyde dönüştürmek bir dizi reform yapılmasını gerektiriyordu. Toplum düzeyinde gerçekleştirilen sivil reformlar Tanzimat döneminde (1839-1876)[5] gündeme getirildi ve uygulandı; bunlar 1826'da orduda başlatılan reformları içermiyor/ kapsamıyordu. Ne var ki, bu yeniden düzenleme deneyimi, gerek askeri gerek sivil alana ilişkin kapsamlı (global) bir stratejiye bağlıymış gibi görünüyor. Tanzimat reformlarının kilit unsuru Sultan Abdülmecid'in (h. 1839-1861) 1839'da ilan ettiği Gülhane Hâtt-ı Şerîfi idi ve sonradan 1856'da ilan edilen Hâtt-ı Hümâyûn ile netleştirilecekti. Yeniçeri ordusunun lağvedilmesinde olduğu gibi, bu da geçmişle köprüleri atma isteğinin bir ifadesidir. Osmanlı İmparatorluğu bu reformla, kendini Müslüman bir hanedandan çok, bürokratik ve hoşgörülü modern bir devlet olarak tanımlamayı ve Avrupa'ya göre hasımdan çok işbirliği yapılabilir bir ortak olarak konumlamayı seçmiştir.[6] Nitekim, Kırım Savaşı'nın ardından 1856'da toplanan Paris Kongresinde Osmanlı İmparatorluğu, "Avrupa camiasının" (*concert Européen*) asli üyesi olarak kabul gördü.

Askeri Mühendishânelerin kurulması

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa modeline uygun olarak açılan ilk laik okullar, denizde ve karada sineye çekilmesi gereken askeri yenilgilerin ardından gündeme geldi. 18. yüzyılın başından beri Osmanlılar, danışmanlıklarına bireysel olarak başvurulan yabancı uzmanlarla tanışmıştı. Daha önce gördüğümüz gibi Kont Bonneval (1675-1747) I. Mahmud, Baron de Tott'da III. Mustafa (1757-1774) döneminde görevlendirildiler. Fransız etkisinin yayılmasına ve ordunun Avrupa modeline göre yeniden düzenlenmesine hizmet ettiler. Kont Bonneval, 1734'te kurulan matematik okulunu (Hendesehâne) denetliyordu. Ardından 1773'te Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın girişimiyle 1770'te Osmanlı donanmasının Çeşme'de uğradığı yenilgiye tepki olarak kurulan donanma mühendis mektebinin (Mühendishâne-i Bahri Humayûn) kurulmasında rol aldı. Bu, o sırada Avrupa'da bilinen teknikleri öğreten ilk mektepti. Hedefi, geometri, coğrafya, haritacılık ve gemi yapımını bilen bahriye subayları yetiştirmekti. Bu mektebin en önemli hocası, Arapça, İtalyanca, İngilizce ve Fransızca bilen bir matematikçi olan Sey-

yid Hasan Efendi idi. Mektepte, bireysel vasıflarına bakılarak istihdam edilen Avrupalı hocalar çalışmaktaydı. Daha sonra, 1795'te mektep, özellikle topçu subaylarını yetiştirmek için kurulan yeni mühendishaneyle, Mühendishâne-i Berrî-i Humayûn ile birleştirildi. Bunlar, okullu mühendis, yani askeri mühendisliği bilen subaylar yetiştirmek için kurulmuş ilk askeri okullar idi ve o sırada astronomi okutulan tek kurumlardı. Bu okullarda okutulan Fransızca bir süre sonra Askeri Mühendishanede zorunlu dil haline getirildi. Bu okullardan mezun olan subaylar sonradan önemli bir rol oynadılar. Örneğin eğitimine Askeri Mühendishanede başlayan Derviş Paşa, subaylık rütbesini kazandıktan sonra (1834) eğitimini tamamlamak için Avrupa'ya gönderilmiş, İstanbul'a döndükten sonra Harbiye'de ve ardından 1863'te açılan ilk üniversitede fizik ve kimya dersleri vermiştir.

Yeni askeri okulların açılması

19. yüzyılın ilk yarısında askeri okulların açılması Osmanlıların reformculuk çabalarında çok önemli sonuçlar doğuran bir seçimdir. Modern denilen sivil okullardan daha önce açıldıkları için onlara göre daha ilerdeydiler. Sivil okulların sayısı ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında artacaktı. Askeri okullar, "modern" denilen dallarda, yani bilim konularında yapılan eğitimde öncülüğü ele geçirmişlerdi. Ayrıca, kısa sürede Osmanlı eyaletlerini içine alan ve reformların yayılmasında etkili olan bir ağ oluşturdular. Bu kıymetli diplomalar parlak kariyerlere adım atmak ve sosyal merdivende tırmanmak için gerekli kapıları açan sihirli bir anahtar işlevi görüyordu. Diplomalı subaylar 19. yüzyıl boyunca ordunun çoğunluğunu oluşturan "alaylı" subaylar tarafından kabul edilme mücadelesi verdiler. 1908'deki Jön-Türk ayaklanmasıyla sonlandırılan bir çatışma da ordu içindeki bu iki kesim arasındaki mücadeleydi.

Yabancı uzmanlara yapılan çağrı

19. yüzyılda yabancı uzmanlara yapılan çağrı, başlatılan modernleşmeci girişimler nedeniyle bambaşka bir boyut kazandı. Osmanlı hükümetinin orduyu modernleştirme projelerini hayata geçirmek için Babıâli nezdinde görevli Batılı ülkelerin askeri misyonlarında çalışan uzmanlarına başvurması, yani

Batının bilimsel kaynaklarına seslenmesi çok önemli bir adımdı. Bu konudaki adımlar devletler arasında yapılan ikili anlaşmalarla belirleniyordu ve yabancı devletler görevlendirilecek kişileri kendi misyonları içinden seçiyorlardı.

Zamanla, Avrupa'dan esinlenen ve ilkokuldan yüksekokula uzanan bir askeri okullar piramidi oluştu. Önce,1827'de Askeri Tıp Okulu (Tıbbiye) açıldı, ardından askeri rüştiye ve en sonunda da 1845'te kurmayları yetiştiren Harbiye ya da Harp Okulu kuruldu. Böylece Tıbbiye, mühendis mekteplerinin ardından Avrupa modeline göre kurulan üçüncü okul oldu. Daha önce hekimler pratikten yetişmekteydi. Okul açıldıktan sonra 1870'e kadar dersler yabancı dillerde okutuldu, bu tarihten sonra Türkçe kullanılmaya başladı. Öte yandan sivil okullar ile aradaki mesafeyi göstermek bakımından, ilk sivil tıp fakültesinin İstanbul'da 1866'da kurulduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Mektepli subaylar Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin modernleşmesine de katkıda bulunmuşlardır. Eğitim ve kültürleri mektepli subaylara iki dünya arasında aktarıcı, mihmandar ya da rehber rolü oynama imkânını vermekteydi. Avrupa askeri okullarında verilen formasyon ve kültürün Osmanlıya taşınmasında aracı olmak gibi bir işlev görmüşlerdir. Böylece Osmanlı askeri okulları yeni kimliklerin oluşumunu desteklemişlerdir.

Bu açıdan 1873 yılında Harbiye müdürlüğüne atanan Süleyman Paşa'nın kendini Avrupa standartlarına dayandırılan yeni askeri rüştiyeler ve harp okulları için ders programları hazırlamaya adaması vurgulanmalıdır. Askeri okullarda okutulmak üzere pek çok ders kitabını bizzat kendisi yazmıştır. Askeri orta dereceli okulların (rüştiyeler) açılması sırasında modern bilimsel programların tercihinde önemli bir rol oynamıştır. Askeri okullarda okutulan edebiyat kitapları da Batılı ve liberal düşüncelerin yayılmasına katkıda bulunmuştur.

Genç Osmanlılara yakın bir ilerlemecilik düşüncesine bağlı olan –ki, bilindiği gibi Genç Osmanlılar reformların laik karakterine eleştirel biçimde yaklaşmaktaydılar– Süleyman Paşa, siyasi olaylara da bulaşmış, bu da düşüşünü hızlandırmıştır.[7] Harbiye Bakanı Hüseyin Avni Paşa'ya yakın olan Paşa, Abdülazîz'in (h.1861-1876) 30 Mayıs 1876'da, meşruti bir monarşi kurmak amacıyla tahttan indirilmesinde önemli bir rol oynamıştı. Harp Okulunun müdürü kimliğiyle öğrencilere silah kuşanma emri vermiş

ve Dolmabahçe Sarayı'nı sarmak üzere Beşiktaş'a doğru ilerleyen ilk Harbiye birliğinin komutasını bizzat üstlenmiştir.

Yabancı diller

Yukarıda görüldüğü gibi yabancı dillere özel bir önem atfedilmekteydi. Avrupa'ya açılabilmek için yabancı dil bilmek vazgeçilmez bir önkoşuldu. Önce, bilimlerin okutulduğu dilleri öğrenmek gerekiyordu. Fransızcanın bu bakımdan oynadığı önemli rol vurgulanmalıdır. Gerçekten de, 19. yüzyıl Fransızcası hem diplomasinin hem de edebiyatın diliydi. Yabancı dil öğrenmek bir önkoşuldu ama, Sultan II. Mahmud'un 1827'de Askeri Tıbbiye'yi açarken söylediği gibi bu, "zorlukların dayattığı bir zorunluluktu."

> Hedefimiz önce sizlere tıp literatürünü öğretmek sonra da bu bilgiyi Türkçe olarak memleketin her yanına yaymaktır. Dolayısıyla bu bilimi hocalarınızdan öğrenin ama, sonra da Türkçe olarak yayılması için elinizden gelen her çabayı gösterin. Çünkü, hekim olma iddiasındaki birtakım insanların yabancı ülkelerden gelmesinden ve burunlarını her şeye sokmalarından hiç memnun değilim.[8]

Bu yeni bilgiler ilk aşamada yabancı hocalar, daha sonra pek çok eseri tercüme eden, en sonunda da kendi kitaplarını yazan reformcular tarafından öğretildi. Bu tercüme hareketi, dış dünyadan gelen bilgilerin öğrenilmesi için son derece önemli bir adımdı. Birçok subay da bilimsel eserleri tercüme etti.

Askeri okullarda eğitim vermenin ötesinde diplomalı subaylar sivil eğitim kurumlarında da rol oynadılar. Örneğin önde gelen bir Osmanlı entelektüeli olan ve felsefe ve ahlak konularında birçok eser yazan Abdurrahman Sami Paşa, 1857 yılında kurulan Maarif Vekaleti'ne ilk nazır olarak atanmış ve dört yıl bu görevde kalmıştır.

Osmanlı öğrencilerinin yabancı ülkelere gönderilmesi

İlk aşamada Osmanlı hükümeti Osmanlı öğrencilerini eğitim görmek ya da daha üst bir düzeyde tamamlamak için yurtdışına gönderdi. Da-

ha sonra, 1880'den itibaren, Alman misyonunun Osmanlı Devleti bünyesinde etkili olduğu yıllarda da Alman subaylar Osmanlı ordusunda görevlendirildi ve Osmanlı stajyerleri Alman ordusunda görev yapmak üzere gönderildiler.

Osmanlıların Avrupa'ya öğrenci göndermesi 1834 yılında başladı. İlk yıllarda, 1834 ila 1838 arasında beş öğrenci Londra'ya gitti, 1835'te beş öğrenci daha Viyana'ya gönderildi. 1836'da Avrupa'ya gönderilen altı öğrenciden biri Paris'e, dördü Viyana'ya, biri de Londra'ya gittiler. 1838'de Viyana'ya gönderilen on öğrenciyle birlikte yurtdışına giden ilk dalga öğrencilerin sayısı yirmi altıya ulaştı.

İlk başta, birkaç öğrenci Mehmed Ali Paşa tarafından Paris'te kurulan (1826-1835) ve kısa bir aradan sonra tekrar açılan (1844-1849) Mısır Okulu'na yönlendirilmişti.[9] Bu okul, öğrencileri askeri harp, topçu ve istihkam okullarına hazırlamak için kurulan Saint-Cyr ve Politeknik okulları örnek alınarak kurulmuştu.[10] Sultan II. Mahmud, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi konusuna –ve bunu sadece askeri alanla sınırlandırmamaktaydı– büyük önem vermiştir. Fransızca 1840'tan beri Harp Okulunda programın parçası olan bir ders olduğundan, bu dili öğrenmek bir zorunluluk haline gelmişti.

1856'da Gülhane Hâtt-ı Hümâyununun ilanı bu eğilimi güçlendirdi ve gruplar halinde gönderilen öğrencilerin sayısı arttı. Sonra 1857'de Paris'te, Fransız Milli Eğitim Bakanının himayesi altında bir Mekteb-i Osmaniye açıldı. Gelecekteki kadrolarını yetiştirmek için Paris'te okul kurma hususunda Mısır ve Osmanlılar arasında bir paralellik bulunduğu açıktır. Mekteb-i Osmaniye, harp okulundan ama, onun yanı sıra veterinerlik okulu ve başka askeri okullardan gelen altmış öğrenci kabul etmekteydi. Derslerde Paris Harp Okuluna hazırlık okulunun programı izlenmekteydi, hocaları arasında hem Fransızlar hem de Türkler vardı. Okulun faaliyetleri 1864 yılına kadar sürdü. Okul kapanınca öğrenciler uzmanlık alanlarına tekabül eden Fransız okullarına dağıtıldılar. Ancak 1870'te patlak veren Fransa-Prusya Savaşı bu değişim programına nokta koydu ve bütün öğrenciler geçici bir süre için Belçika'ya kaydırıldılar.[11]

1867'de imparatorluğun en saygın lisesi olan Galatasaray Sultanisi'nin açılması, yani Osmanlı seçkinlerini yetiştirecek okulun Paris'teki eski

Mekteb-i Osmaniye'den farklı olarak Osmanlı başkentinde kurulmasına karar verilmesi bir dönüm noktası oluşturur. Bu lise, farklı etnik kökenlerden gelen Osmanlı öğrencilerine Fransızca dilinde eğitim vermekteydi. Ardından 1874'te daha fazla sayıda genç askerin yetiştirilmesi için dokuz askeri hazırlık okulu (rüştiye) açıldı. Osmanlı öğrencilerinin farklı Avrupa askeri akademilerine gönderilmesi hareketi 1880'e kadar sürdü. O tarihten sonra, 1882'de Osmanlı İmparatorluğu'na bir Alman misyonunun gelmesiyle birlikte Almanya ile ayrıcalıklı ilişkiler dönemi başladı. Stajyerlerin Alman ordusuna gönderilmesi, askeri okullarda Alman doktrininin ağır basmasına koşut bir gelişmeydi. Osmanlı ordusundaki rütbeleri ne olursa olsun bu stajyerler Alman ordusunda üsteğmen rütbesini alıyor ve bu üniformayı taşıyorlardı.

Askeri ressamlar ve fotoğrafçılar

Hayli parlak bir kariyere sahip olan tanınmış Osmanlı askeri ressamları ve fotoğrafçıları bir bakıma *avant-garde* (öncü sanat) bir çizgide yer alırlar. Geniş anlamda sanat faaliyetlerine katılırlar, Avrupa tarzı oryantalizm ve Osmanlı tarzı oryantalizm arasındaki etkileşimde etkili olurlar. Osmanlı topraklarındaki Batı resminin ilk Türk temsilcileri sayılan Süleyman Seyyid ve Şeker Ahmed Paşa, aynı kuşağa mensupturlar ve benzer güzergâhlar izlemişlerdir.

Süleyman Seyyid (1842-1913) Üsküdar'da doğmuştu, Anadolu yakasındaki Maltepeli Hacı İsmail Efendi'nin oğluydu. Askeri hazırlık okuluna ve sonradan Harbiyeye giderken yaptığı desenler ve sulu boyalarla hocalarının (Schranz ve Kes) dikkatini çekti. Sultan Abdülaziz onu eğitimini sürdürmek için Fransa'ya gönderdi. Orada önce Mekteb-i Osmaniyeye ardından Güzel Sanatlar Okuluna devam etti. Dokuz yıl boyunca Cabanel'in (1823-1889) atölyesinde çalıştı, sonra 1875'te İstanbul'a döndü. Harbiye'ye güzel sanatlar hocası olarak atandı, ancak bu görevini birkaç yıl sürdürebildi. Aynı okulun güzel sanatlar bölümünde hoca olan Şeker Ahmed Paşa ile aralarında sanat konusunda Paris'teki öğrencilik yıllarında başlayıp zaman içinde derinleşen bir görüş farkı ve çelişki vardı. İşte bu nedenle görevinden istifa etti ve 1880 yılında Kuleli Askeri Lisesinde başka bir göreve atandı. Daha sonra 1884'te Tıbbiye'ye geçti ve orada 1910 yılına kadar güzel sa-

natlar dersleri verdi. Emekli olduğu sırada albay rütbesine ulaşmıştı ve otuz altı yıl boyunca askeri okullarda resim dersi vermişti. Subaylar ve askeri tabibler arasında şöhret sahibi olan bu realist ressam, Üsküdar'da Boğaziçi'ne bakan, "Nuh Kuyusu" denen büyük bir ahşap konakta yaşamaktaydı.

Asıl adı Ahmed Ali olan Şeker Ahmed Paşa da (Üsküdar, 1841-1907) Türk resminde Batı resminin ilk temsilcilerinden biridir. Eğitimine Askeri Tıbbiyede başladı ve Harbiyede (1856) devam etti. Burada desen alanındaki yeteneğini ortaya koydu. On sekiz yaşında Harbiye'de yardımcı profesör oldu. 1862'de çalışmalarına değer veren Abdülaziz onu eğitimine hükümet desteğiyle devam etmek üzere Paris'e gönderdi. Fransa'ya natürmort sanatını öğrenmek üzere gönderilen Osmanlı öğrenci grubuna dahil oldu. Paris'te Mekteb-i Osmaniyede ve ardından dokuz yıl süreyle Güzel Sanatlar Okulunda okudu; Gustave Boulanger ve Jean-Léon Gérome'un öğrencisi oldu. Tablolarını ilk kez Paris'te, 1869'da sergiledi. Fransa ile Prusya arasında savaşın patladığı dönemde, 1871'de İstanbul'a döndü. O sırada rütbesi yüzbaşı idi. Askeri Tıbbiyeye desen hocası olarak atandı; başka okullarda da desen dersleri verdi. 1873'te İstanbul'da açılan ilk resim sergilerinden birini düzenledi ve sonradan pek çok başka sergiye katıldı. Bir yandan da Dolmabahçe Sarayı'nda bir koleksiyon oluşturmaya girişti. Dikkat çeken bir yanı da, askeri hiyerarşide hızla yükselmesi ve saray için özel görevler üstlenen askeri misyonda otuz yıl hizmet etmesidir.

Şeker Ahmed Paşa'nın eseri, Batı sanatının taklidinden çok bir sentez arayışını yansıtır. Çalışmaları Barbizon Okulu denilen ve doğayı resimlerinin öznesi olarak yansıtmak isteyen ressamlara yakın bir evrim izlemiştir. Ününü "naif" bir ressam olarak yapmıştır. Öte yandan eserlerini imzalarken ve tarih düşerken hem Batıya hem de Doğuya gönderme yapan kültürel işaretler kullanırdı. İmzasını Arapçayı Latin harfleriyle yazarak atarken tablolarına düştüğü tarih de hem Hıristiyan hem Rumi takvime uygun olurdu.[12]

Fotoğrafçılık da Osmanlı ordusunda el üstünde tutulan bir modern bilimdi. İlk kez 1805'te İngiltere'den getirtilen bir "karanlık kutu" Mühendishâne-i Berri-i Humayûndaki desen derslerinde kullanılmaya başladı. Daha sonra desen derslerine fotoğraf dersleri de eklendi. Fotoğrafçılık ardından kara ordusunda ve bahriyede de kullanıldı. Harbiye'den ve Mühendishane-

den mezun olan ilk diplomalı askerler 1860'lı yıllarda mezun olan Hüsnü Bey (1844-1896), Servili Ahmed Emin (1845-1892) ve Üsküdarlı Ali Rıza Paşa (?-1907) idi. Fotoğrafçılık üzerine pek çok kitap tercüme ettiler. İlk tercüme edilen kitap, 1873'te yayınlanan *Usul-ü Fotoğraf Risalesi* (*Le guide de l'art de la photographie*) adlı, Yüzbaşı Hüsnü Bey tarafından çevrilen kitaptı.

1890'lı yıllarda II. Abdülhamid fotoğrafçılıktan o sırada Batıda yaygın olan Osmanlıyla ilgili olumsuz görüşleri dengelemek için yararlandı. Fotoğrafları hem bir ikna ve propaganda hem de Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olumlu bir imaj yaratma aracı olarak kullandı.[13] Bu imaj politikasının en çarpıcı yanlarından birisi, Osmanlıların evrensel sergilere –özellikle 1893'teki Chicago sergisine– katılmaları ve bu amaçla imparatorlukla ilgili yepyeni bir görüntü sunan klişelerin hazırlanmasıydı.

Fotoğrafçılık, onu bizzat kullanan ve gelişmesini teşvik eden II. Abdülhamid döneminde ayrıcalıklı bir yer tuttu. Kendine ait bir çekim ve banyo laboratuvarına sahip olan padişah, Yıldız Sarayı'nda otuz bin klişeden oluşan özel bir koleksiyon da oluşturmuştu. Tercih ettiği fotoğrafçılar, Harbiye Nezaretinin baş fotoğrafçısı olan Ali Rıza ve 1867'den beri padişahın resmi fotoğrafçıları olan, Pera'da bir fotoğraf dükkânı işleten Ermeni Abdullah Biraderlerdi. 1886'da *Fotoğrafçılığın Esasları* adlı bir eser yazan ve Mühendishaneden diploma almış bir topçu subayı olan Ali Sami Aközer Prens Burhaneddin'e fotoğrafçılık dersleri vermek üzere saraya gitmekteydi. Kendisine 1898 yılının Ekim ve Kasım aylarında Alman İmparatoru II. Willhelm ve İmparatoriçe Augusta'ya İstanbul'dan Kudüs'e, Şam'a, Beyrut'a ve nihayet Baalbek'e yaptıkları seyahat sırasında refakat etmek ve bu geziyi ölümsüzleştirmek görevi verilmişti. 1899'da yaver yapılan fotoğrafçı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün resmi ziyaretlerini fotoğraflamakla görevlendirildi.

II. Abdülhamid imparatorluğun modernleşmesini gözler önüne seren çok sayıda albüm yapılmasını sağladı. Bu muhteşem Yıldız koleksiyonu, egzotik ve oryantalist görüntülerin ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili, önemli Batı kütüphanelerine girmesi amaçlanan imajlar içermekteydi. 1893'te II. Abdülhamid Washington'daki Kongre Kütüphanesine elli bir albüm hediye etti, ertesi yıl aynı koleksiyon British Museum'a

da hediye edildi. Burada, Osmanlı modernleşmesini, mimaride, orduda ve özellikle eğitimde gerçekleştirilen reformları yansıtan seçilmiş fotoğraflar yer alıyordu. Şaşırtıcı olan, bu albümlerde demir yollarına dair hiçbir imajın bulunmamasıdır.

Sonuç

Mektepli subaylar için iki dünya arasında yer almak ne anlama geliyordu? Her şeyden önce, eğitimli olmaları ve yabancı ülkelerde edindikleri tecrübe nedeniyle iki dünya arasında yer almaktaydılar. Eğitimleri, yabancı dil bilgileri, başka dünyalara açık olmaları, kendi toplumlarından bir ölçüde uzaklaşmaları, onları Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kültür elçisi konumuna yerleştirmişti.

Askeri okullarda modern bilim eğitimi almak, mektepli subayların dünya görüşünü değiştirme yolunda etkili olmuştu. Yabancı dilde okutulan ya da bu dilleri bilmeyi gerektiren bu bilgiler, başka bir dünya görüşüne kapı aralıyor, genç subayların kendi toplumlarına mesafeli durmaları sonucunu da veren yabancı kültür biçimlerine açık olma tavrını davet ediyordu. Bu anlamda Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında modernliği ve yeni düşünceleri taşıyan kültürel aracılar, mihmandarlar oldular.

Mektepli subaylar yeni entelektüel kuşakların ortaya çıkmasında da etkili oldular. 1860'lı yıllarda anayasacılık taleplerini gündeme getiren Genç Osmanlılar hareketine katıldılar. Bir kuşak sonra, 1889'da Askeri Tıbbiye'de oluşan ve onların inisiyatifiyle gelişen Jön-Türk hareketini desteklediler. Askeri okullarda edebiyat derslerinin okutulmasından beslenen yeni düşüncelerin –ve bu çerçevede gündeme gelen anayasacılık hareketinin– siviller ve askerler arasındaki etkileşimlerle yayılmasını sağladılar. 1876'da meşrutiyeti savunan hükümet darbesi sırasında ordu siyasete bulaştı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından II. Abdülhamid ordunun siyaset yapmasını engellemek istedi. Bu nedenle subayların siyasi eylemleri yer altına indiyse de, 1908'deki Jön-Türk isyanı ordunun siyasete yeniden dönmesiyle sonuçlandı.

Osmanlı mektepli subaylarının aktarıcı ve rehber olarak belli bir rol oynadıkları kesindir. Avrupa'dan aldıkları, onunla paylaştıkları bilgiler –ki askeri bilgileri fersah fersah aştıkları, teknikleri ve sanatsal bilgileri de kap-

sadıkları biliniyor– onları iki dünya arasında yer alan subaylar olarak konumlandırmaktaydı. Ortak diller, düşünceler, dünya görüşleri mutlaka paylaşma, hatta bilgi düzeyinde Avrupa'ya ait olma duygusuna yol açmış olmalıdır. Osmanlı mektepli subayları, ordunun ve bilimlerin modernleşmesine katkıda bulundular. Aynı şekilde 19. yüzyılda Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşturdukları iki dünya arasında kurulan diyaloga hizmet ettiler. Ancak, bu yeni bilgilerin yol açtığı farklılık ve kimlik algılamalarından kaynaklanan ikircimleri de unutmamak gerekir. Ayrıca, Osmanlı subaylarının dışa açılmalarının sadece Avrupa'ya doğru olmadığını, Müslüman dünyaya yönelik yatay ilişkileri de içerdiğini hatırda tutmalıyız. Bu sayede Osmanlı modelleri Osmanlı topraklarının çok ötesine yayılmış ve Osmanlı mektepli subayları çok yönlü etkileşimlerin merkezinde yer almışlardır.

Seçilmiş kaynakça

Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire besieged*, 2007, Harlow, Perason, Longman.

Virginia H. Aksan, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, 2004, İstanbul, Isıs Press, Analecta Isiana, LXXV.

Deniz Çalışır, Semra Ögel, "Osmanlı Mimesis: Şeker Ahmed Paşa'nın resimleri bağlamında bir değerlendirme" *İTÜ Dergisi, Sosyal Bilimler*, İstanbul, cilt 2 (no.1), Aralık 2005, s. 69-79.

Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World around it*, 2004 (yeni baskı 2007), Londra-New York, I. B. Tauris.

Carter Vaugh Findley, "The Tanzimat," Reşat Kasaba (der.), *Turkey*, Cilt 4, *Turkey in the Modern World*, 2008, Cambridge, Cambridge Univ. Press, s.11-37.

Carter Vaugh Findley, "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmet Midhad meets Madame Gülnar," *The American Historical Review*, Şubat, 1998, s. 15-49

François Georgeon, *Abdulhamid II, Le sultan calife (1876-1909)*, 2003, Paris, Fayard.

Şükrü Hanioğlu, *A brief History of the late Ottoman Empire*, 2008, Princeton-Oxford, Princeton Univ. Press.

Henry Laurens, John Tolan, Gilles Veinstein (der.), *l'Europe et l'islam, Quinze siècles d'histoire*, 2009, Paris, Odile Jacob.

N. İslimyeli, *Asker Ressamlar ve Ekoller* [Peintres militaires et écoles], 1965, Ankara.

Ussama Maksidi, "Ottoman Oriantalism," *The American Historical Review*, cilt 107, No. 3, Haziran 2002, s. 768-796.

Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu. Askeri "Yeni Düzen"in İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914*, 2010, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Odile Moreau, *Réforme de l'État et réformismes au Maghreb (XIXe-XXe siècles)*, 2009, Paris-Tunus, L'Harmattan-IRMC.

Odile Moreau, *L'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire (1826-1914)*, 2007, Paris-İstanbul, Maisonneuve ve Larose, "passé ottoman, présent turc" koleksiyonu.

Odile Moreau, Abderrahmane El Moudden (der.), "Réforme par le haut, réforme par le bas: la modernization de l'armée aux 19e et 20e siècles, *Quaderni di Oriente Moderno*, Roma, XXX n.s. (LXXXIV), 5, 2004.

Odile Moreau, "La réforme par le haut: experimentation de la réforme de l'armée dans le monde musulman méditerranéen contemporain," O. Moreau, A. El Moudden (der.), *Réforme par le haut, réforme par le bas: la modernisation de l'armée aux 19e et 20e siècles*, a.g.e.

Adnan Şişman, *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri (1839-1876)*, 2004, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe, The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, 2010, İstanbul, ISIS.

Thierry Zarcone, *La Turquie moderne et l'islam*, 2004, Paris, Flammarion.

Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey, Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, 2008, Londra-New York, I. B. Tauris.

1 İlk Osmanlı elçiliklerinin etkin bir diplomasi yürütme isteğinden çok, Avrupa'daki gelişmeleri yakından izleme arzusunun bir sonucu olarak kurulmuş oldukları görülüyor.

2 Osmanlıların Avrupa'da daimi elçilik bulundurmadıkları bir dönemde birçok Avrupa elçisi İstanbul'a yerleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu nezdinde açılan ilk elçilik, 1454'te kurulan Venedik balyosluğu idi; 2 Ekim 1450 tarihli Osmanlı-Venedik barış ve kapitülasyon anlaşmasının ardından kuruldu. İkinci olarak 1535'te Fransa elçiliği açıldı. Onu 16. yüzyıl sonunda İngiltere (1583) ve Hollanda (1612) elçilikleri izledi. Rusya elçiliği daha geç bir tarihte, 17. yüzyılda, İsveç ve Polonya elçilikleriyle aynı zamanda açıldı. Polonya elçiliğinin kurulması çok önceden, 1621 tarihli anlaşmayla planlanmıştı ama kararın uygulanması zaman aldı. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa elçilikleri eski İstanbul'da değil, Pera'da (Beyoğlu) yerleştiler. Bkz. Gilles Veinstein, "L'Europe et le Grand Turc," H. Laurens, J.Tolan, G. Veinstein (der.), *L'Europe et l'islam. Quinze siècles d'histoire*, Paris, 2009, Odile Jacob, s. 234-235.

3 Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey, Sultan Selim and the Modernisation of the Ottoman Navy*, 2008, Londra-New York, I.B.Tauris, s. 165.

4 Odile Moreau, *l'Empire ottoman à l'âge des réformes. Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire (1826-1914)*, Paris-Maisonneuve ve Larose, "passé ottoman, present turc" koleksiyonu.

5 Osmanlı tarihinde reform, yeniden düzenleme anlamına gelen Tanzimat terimi 1839'da başlayan ve 1876'da tamamlanan bir döneme işaret eder. Tanzimat dönemi daha önce başlayan reformların hızlanarak sürüdürüldüğü bir dönemdir. Bkz. Carter Vaugh Findley, "Tanzimat," Reşat Kasaba (der.), *Turkey*, cilt 4, *Turkey in the Modern World*, Cambridge, Cambridge Univ. Press. s. 11-13.

6 Ussama Maksadi, "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review*, cilt 107, no. 3, Haziran 2002, s. 770.

7 1878'deki Osmanlı-Rus Savaşının ardından Osmanlı yenilgisinden sorumlu tutulan paşa askeri mahkeme önüne çıkarıldı, rütbeleri geri alındı ve hayat boyu sürgüne mahkûm edildi. Yeni padişah II. Abdülhamid istenmeyen pek çok kişiyi savaş sonrasında açılan bu tür davalarla tasfiye etmiştir. Bkz. O. Moreau, *L'Empire...*, *a.g.e.*, s. 174 ve d.

8 Orhan Koloğlu, "Réforme de l'Etat alla Turca," Odile Moreau, *Réforme de l'Etat et réformismes au Maghreb (XIXe-XXe siecles)*, 2009, Paris-Tunus, L'Harmattan-IRMC, s. 44.

9 Adnan Şişman, *Tanzimat döneminde Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri (1839-1876)*, 2004, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 14-16.

10 A. Şişman, *a.g.e.*, s. 88.

11 A. Şişman, *a.g.e.*, s. 89.

12 Deniz Çalışır, Semra Ögel, "Osmanlı Mimesis: Şeker Ahmed Paşa'nın resimleri bağlamında bir değerlendirme," *İTÜ Dergisi: Sosyal Bilimler*, İstanbul, Cilt 2 (no.1) Aralık 2005, s.78.

13 François Georgeon, *Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909)*, 2003, Paris, Fayard, s. 275-276.

Nora Şeni

KENTSEL DİPLOMASİ, İSTANBUL İMAJININ YENİ ELÇİLERİ

İstanbul'un 2010 yılında Avrupa'nın Kültür Başkenti seçilmiş olmasını Türk işadamları elit kesiminin yıllardır yürütmekte olduğu diplomatik/kentsel stratejinin bir ürünü olarak da okumak gerek. Bu iki yönlü stratejiyi şöyle açıklamak mümkün:

A) Kültürü ve çağdaş sanatı işlevselleştirerek İstanbul'un *kentsel* dönüşümünü sağlamak;

B) Bu kenti global dünyanın bir metropolü olarak sunmak, çekiciliğini artırmak üzere muhayyelelerde yer etmiş eski Osmanlı başkentinin Avrupai imajını, kozmopolit ve dinamik karakterini, sanatsal avangard etkilere ayak uydurabilir gözüken yapısını neredeyse *diplomatik bir strateji* çerçevesinde öne çıkartarak Türkiye'nin geri kalanından ayırdetmek. Peki, İstanbul'un ve dolayısıyla Türkiye'nin imajını uluslararası arenada yeniden sahneleyen, yeniden "pazarlayan" bu hareketin niteliği nedir ve aktörleri kimlerdir? Bu hareket bir devlet, bir belediye, bir parti politikası mıdır, yoksa özel kişilerin izlediği davranış modellerinin kesiştiği noktada oluşan ortak bir çizgi midir? Yirmiyi aşkın yıldır İstanbul'un kültürel ve mekânsal peysajını değiştirmekte olan dinamiğe, aktörlerine nasıl yaklaşmak gerekir, yeni bir kültürel altyapıyla ortaya çıkmakta olan kenti nasıl tanımlamak gerekir?

Bu yazı, bu soruları ve açtıkları alanları göz önünde tutarak, söz konusu hareketin kentsel/mekânsal çehresi kadar diplomatik yüzünü de irdeleyecek. Aktörlerin insiyatifleri bu iki sahnede de etkilidir. Peki mekânın ve kentin değerlendirilmesinde "kültürel" olgunun önde gelen araçlardan biri olarak yerleşmesiyle kente "çekicilik katan" kültürel kurumları ve etkinlikleri hayata geçirenlerle, İstanbul'un uluslararası sahnede Batı dünyasının bir metropolü olarak var olmasını sağlayan, metropoller arası rekabette Türkiye'nin vitrini olan kültürel bir İstanbul yarıştıranlar aynı kişiler midir? Bunlar ve ortakları hangi mantıklarla hareket etmektedirler? Sözkonusu "kentsel çekiciliği" ne gibi ögeler oluşturmaktadır?

Son yirmi yılda İstanbul'da uluslararası standartlara uygun yirmi kadar yeni müze kuruldu. Bunların ortak özelliği hepsinin özel şahısların insiyatif ve imkânlarıyla, iş dünyasının önde gelen ailelerinin iradesiyle kurulmuş olmaları. Bu müzelerden ilki Sadberk Hanım Müzesidir (1980). Sonradan sırasıyla Sabancı Müzesi (2002), İstanbul Modern (2004), Pera Müzesi (2005), Rezan Has Müzesi (2006), Santralistanbul (2007), kuruldu. 2008'de ise Elgiz ailesi sahip olduğu galeriden sonra, ismini taşıyan müzeyi kurdu. Bunun yanı sıra yıldan yıla tekrarlanan kültürel etkinlikleri de saymak mümkündür; mesela Uluslararası İstanbul Bienali 2011'de 12. etkinliğini gerçekleştirecek, Uluslararası İstanbul Film Festivali ise 30. yılına basacak. İstanbul Jazz festivali 1986'dan beri her yıl dünya jazz severlerini İstanbul'a çekiyor. Bu gelişimin ilk dürtüsünü verenler ve gerçekleştirenler özel sektöre mensuptur. İşadamları, Türk ekonomik dünyasının zengin aileleri bugün müze kurma ve sanat koleksiyonları oluşturma konusunda rekabet halindeler, yarışıyorlar. Onları harekete geçiren dürtüler hangi mantıklara uymaktadır?

Konuya kentsel/mekânsal açıdan yaklaşarak girelim: Kültürel donanımın kentsel mekân değerinin artırılması için önemli bir araç olarak benimsenmesinden beri, yani 1990'lardan bu yana, müze yeni bir kentsel dönüşüm paradigmasının merkezi haline geldi. Bu yeni paradigma, müzenin yanı sıra kentsel bir projenin, bu projede rol alacak ünlü bir mimarın ve bir de koleksiyonunu bağışlayacak bir sanatseverin varlığını gerekli kılıyor. Özel ya da kamusal bir müze kurmak gibi kalıcı eylemler kadar, dönemsel olarak ya da bir defalığına organize edilen festivaller, bienaller gibi "kentsel ritüeller"[1] haline gelen tüm etkinliklerin toplamı olan kültürel ve sanatsal girişimlerin mekânsal etkilerini analiz eden bir de literatür gelişti.[2]

Ne var ki bu gelişme, bu süreçte ortaya çıkan işadamı/ koleksiyoncu/bağışçı/müze kurucusu gibi özel aktörlerin hangi mantıklara göre davrandıklarını açıklayabilecek yeni çözümleyici yaklaşımların oluşmasına neden olmadı.[3] Aslında bu aktörü tanımlamak, bir ideal-tip oluşturmak ve toplumsal rolünün dönüşümünü betimleyebilmek için onu tarihsel süreç içerisinde konumlandırmak gerekir. Söz konusu aktör tipi sadece bugüne mi aittir? Eğer öyleyse, neden şimdi ortaya çıkmıştır? Yoksa, 19. yüzyıl sonun-

daki "filantrop" ve "mesen" elit tipinin yeniden ortaya çıkışı mıdır? Bu elitler, tıpkı Henri Cernuschi (1821-1896), Moïse de Camondo (1860-1935) ya da Eduard André (1833-1894), Nélie Jacquemart (1814-1912) gibi, sanat eserleri ve resimlerin koleksiyonunu yapıyor, onları bu amaca uygun biçimde yaptırdıkları malikanelerine yerleştiriyor ve nihayet hepsini, bir müzede toplanmak üzere devlete bırakıyorlardı. Sanat/mekân ya da kültür/ şehir ara-kesitlerinin bu önemli figürüne dair bugün ne söylenebilir? Bu aktörden metropollerin kültürel sahnesindeki yerini sürdürmesi ve sağlamlaştırması mı beklenmelidir? Bu rol kentsel mantıkları kuvvetli bir biçimde etkileyecek, yönlendirecek midir? Bunlar kültürel politikaların özelleştirilmesiyle ilgili telaffuz edilmeyen sorgulamalardır. Karşımıza çıkan bir diğer soru da şudur: Özel sektörün, mesenlerin kültürel ve sanatsal inisiyatiflerinin önemli olduğu bağlamlarda "genel menfaat, ortak çıkar" nasıl ve kim tarafından tanımlanmaktadır?

Bu yazı birer *ideal tip* olarak yaklaşılan bu aktörlerden biri olan "işadamı/koleksiyoncu/bağışçı/müze kurucusu" tipi üzerine düşünme girişimidir. Burada bu aktörü yönlendiren saikler ve mantık belirlenmeye, gerçekleştirdiği faaliyetlerin İstanbul kentsel yapısı üzerine etkileri tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Müzeyi yeni şehircilik eyleminin merkezi unsurlarından biri olarak ele alan paradigmanın gelişmesine koşut olarak Fransa'da ve dünyada yepyeni bir yazın gelişti ve kültürel ve sanatsal girişimlerin "kentsel rituel" olarak çözümlemesine girişti. Fransa'da akademik araştırmalar daha çok kamusal politikalara öncelik tanımakta, özel girişimlere nadiren ilgi göstermektedir. Yapılan çözümlemeler neredeyse sadece kamusal aktörlerin stratejilerini gün ışığına çıkarmakta. Oysa, müze kurma ya da festival organize etme işine girişen özel aktörler ya da en azından kâr amacı gütmeyen vakıflar da vardır.

Mekâna dair soruları ele alan kavramsal/analitik çerçeve Louvre Müzesinin Lens şehrinde (*le Louvre-Lens*) ya da Pompidou Kültür Merkezinin Metz'de şube açmalarına açıklık getirebilmekteyse de, örneğin Paris'te Bastille Meydanı'na yakın bir yerde bulunan *Maison Rouge Fondation Antoine de Galbert* ya da Montreuil'de, kamudan hiç destek almadan, bir başına *l'Espace Louis Clayeux* merkezini oluşturan, orada kendi koleksiyonunu ser-

gilemek isteyen, kendi kendini yetiştirmiş ve uzun vadede girişimini bir belediye müzesine dönüştürmek isteyen Marcel Brient'ın macerası hakkında fazla işe yaramamaktadır.[4]

Demek ki, Fransa söz konusu olduğunda 19. yüzyılda karşımıza çıkan ve sanat eserleri biriktiren işadamı/ koleksiyoncu/ bağışçı/ müze kurucusu yaratıcılara benzeyen aktörleri analiz etmeye yarayan araçlardan yoksunuz. Oysa, François Pinault ya da Bernard Arnault[5] gibi kişiler, Eduard André ya da Henri Cernuschi'nin 19. yüzyıl sanatında oynadıkları rolün izini günümüzde sürmekte değiller midir ?[6] Kuşkusuz konu Türkiye olunca, bu figürün yeniden değil, ilk kez ortaya çıkmasından söz edilmelidir. Gerçekten de, Osman Hamdi'ye, sosyal bir öncü olarak sanat eserleri toplama ve bağışlama dürtüsüne uygun davranan bir işadamı gözüyle bakmak mümkün değildir. İlerleyen satırlarda, işadamı/koleksiyoncu/bağışçı/ müze kurucusu aktör üzerine düşündüğümüzde Osman Hamdi'nin nasıl bu ideal-tipe uygun olmadığı anlaşılacak.

Bunun için, Seine kıyılarını ve 19. yüzyılı bir yana bırakıp rotamızı İstanbul şehrine çevireceğiz, benimsediğimiz yaklaşım da *bugünün tarihi*ni yazma çabası olacak. Gerçekten de, İstanbul yirmi yıldan beri uluslararası kültürel olaylar alanında şaşırtıcı bir canlılık sergilemektedir;[7] bunun başını hızla gelişen, "kâr amacı gütmeyen" bir sektör çekiyor. Türkiye'de 1980'li yıllara kadar eylem tekeli Kültür Bakanlığı'na aitti. Oysa, 2005'te düzenlenen 9. İstanbul Bienalinin baş küratörü olan ve aynı yıl New York'ta yayınlanan *Art and Auction* dergisinin yılın en başarılı yüz kişisinden biri olarak seçtiği Vasıf Kortun'un da dediği gibi, "Türkiye devletinin yirmi beş yıldan bu yana sanatla (üretimiyle, sergilenmesiyle) bir ilişkisi kalmamıştır ve İstanbul'un sanatsal evrendeki canlılığı tümüyle bağımsızların eseridir."[8] Devletin bu geri çekilişinden beri özel vakıflar ve yükselen yeni aileler, ülkenin olmasa da, en azından İstanbul'un sanat ve kültür manzarasını dönüştürmüşlerdir. Bu dinamizmde mutlaka şehrin 2010 yılı için "Avrupa Kültür Başkenti" olarak seçilmesinin de bir payı vardır.[9]

Geçerken, 1836'da Charles Fourier adlı bir seyyahın Konstantinopolis'i "dünya başkenti," "dünyanın olası birleşik hükümetinin merkezi"[10] olarak gördüğünü hatırlatmakta yarar olabilir. Ama bu öykünün, Osmanlı

başkentinin Batılı muhayyelesine büyüleyici ve ele avuca sığmaz bir nesne gibi göründüğü başka bir çağa ait olduğu da vurgulanmalı.

Ele aldığımız dönemde bizi ilgilendiren soruyla ilgili olarak İstanbul'u örnek vaka haline getiren bir özelliğinden söz edilmeli: Mesen/koleksiyoncu/bağışçı olmadan önce sözü edilen işadamlarının hepsi, kendi adlarını taşıyan üniversiteler kurdular. Esas olarak 1990'lı yıllarda gündeme gelen bu "üniversite kurma" evresinin ardından aynı aileler 2000'li yıllarda "müze kurma" dönemini başlattılar.

İstanbul'da kültürel sahnede öne çıkan üç aile vardır; Koç, Sabancı ve Eczacıbaşı aileleri. Son zamanlarda bu çevrenin dışından gelen (*outsider*) ve aynı profile sahip olmayan biri daha bu üç hanedana katıldı ve yenilikçilik ve yaratıcılık yönünden onların ötesine geçti. Oğuz Özerden ve ortakları, birlikte Bilgi Üniversitesini ve Santralistanbul kültür merkezini kuran entelejensiyanın parçasıdırlar. İlk iki ailenin servetleri İkinci Dünya Savaşından sonra yaşanan ekonomik kalkınma sürecinde oluştu; ithal ikamesi denilen politikadan yararlanan otomobil, beyaz eşya ve tekstil sanayilerinde yoğunlaştılar. Eczacıbaşı ailesine gelince, onlar servetlerini 20. yüzyılın başında ilaç sanayiinde uzmanlaşarak edindiler. Her üç hanedan da altmışlı yıllardan itibaren faaliyet alanlarını çok çeşitlendirdi. Bugün dünyanın en önde gelen zenginleri arasında yer almaktalar. 2000 yılından sonra her üç aile de İstanbul'da bir çağdaş sanat müzesi kurdu. Bu "mesenlik" evresinden önce, her üçü de bir "filantropi" evresinden geçmişti; bu evrede öncelikle eğitim, kısmen de sağlık alanlarında yardımseverlik faaliyetlerinde bulundular.

Burada, filantropi ve mesenlik kavramlarını kesin biçimde tanımlayabilmek için şu ek bilgileri hatırlatmak gerekir. 18. yüzyıl aydınlanma çağı olarak bilinir; buna karşılık 19. yüzyıl hiç kuşkusuz, filantropların çağı[11] olarak görülmelidir. Biraz şematik görünse de, bu yardımseverlik biçimi, "dünyanın gidişatından duyulan memnuniyetsizlik" döneminin ardından gelen ve *zekât*[12] ya da *sedaka*[13] gibi yardım biçimlerinin geriledikleri ve henüz devletin sosyal yardım düzeneğinin oluşmadığı bir dönemde ortaya çıkan yardım tarzı olarak tanımlanabilir. Filantropiyi harekete geçiren, daha önceki yardım biçiminde olduğu gibi acıyı dindirerek tanrı sevgisini ortaya koymak

değildir. Hedefi tedavi etmekten çok uyarmaktır. Üretimin gelişmesini, zenginliğin artmasını destekler. Eğitim, sağlık düzeyinde etkili olur ve daha önce bilinmeyen sosyal kontrol biçimleri oluşturur. Bu açıdan bakıldığında Fransa'da ilk filantropların devrimin önder kişileri arasından çıkması şaşırtıcı değildir. Bu yeni pratikler Osmanlı topraklarına kadar yayılır; Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerindeki filantroplar karşımıza kiliselerin iktidarıyla rekabet eden dindışı elitler olarak çıkar ve "modern" denilen eğitim sistemini desteklerler. Sosyal aidiyetin güçlü bir işareti olan filantropi 19. yüzyılın sonunda yardım alanını yeni konulara doğru genişletir, sanatları, sanatçıları, bilimsel araştırmayı ve arkeolojiyi desteklemeye başlar. Böylece filantroplar mesen olurlar. Sanat eserlerini, tabloları koleksiyonlarında toplamak, bunları devlete bağışlamak, müzeler kurmak, o sırada "saray aristokrasisinin" yerini almaya uğraşan burjuvazinin vazgeçemeyeceği davranışlar haline gelir.[14]

Filantropinin bilinen değişik yardım biçimlerinden farklı bir yere oturduğu açıktır. Hiçbir başka "yardımseverlik" biçimi uzun vadeli etkileri olan bu kadar çok eyleme imza atmamıştır. Başka hiçbir "yardımseverlik" biçimi Fransa'da, filantropi kadar eleştirilmemiş ve sonunda da unutturulmamıştır. 19. yüzyılda Victor Hugo onu sosyal eleştirinin nesnesi haline getirmişti; onun yerini 1970'li yıllarda sosyoloji aldı ve filantropiyi "kapitalizmin destekçisi" olmanın ötesinde, normatif karakteri nedeniyle eleştirinin odağına yerleştirdi. İngiliz yazınında filantropi/gönüllülük/kâr amacı gütmeme ve bakım (*care*) gibi temalar etrafında pek çok araştırma yapılırken Fransa'da bu konulara ayrılmış eserlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Catherine Duprat'nın[15] mükemmel çalışması Temmuz Monarşisi* ile son bulmaktadır. Oysa filantropi faaliyetleri 19. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi 20. yüzyılın ilk yirmi yılında etkin olmayı sürdürmüştür. Filantropiyi bir araştırma konusu haline getirme konusundaki bu çekince ya da zorluk, kendi başına incelenmesi gereken bir konudur.

Filantropinin normatif olduğundan hiç şüphe edilemez. Zaten onu "başkasını sorun etme" yolunda atılan diğer adımlarla karşılaştırarak

* Fransa'da 1830 devriminin ardından X. Charles'ın tahttan indirilip yerine Louis-Philippe'in çıkarıldığı, 1848 devrimine kadar süren döneme verilen ad –ç.n.

incelemek de bu yüzden önemlidir. Bu bize filantropiyi "iyilik yapan" ile "iyilik yapılan" arasındaki bireysel ve ailevi ilişkiye dayalı bir tür patronaj biçimi olan paternalizmden ayırma imkânını vermektedir. Paternalizm bir yandan himaye düşüncesine dayanmakla birlikte bir yandan da himaye edilen üzerinde vesayet kurmayı içerir.[16] Günümüzde kamuoyu, vakıfların (kamu yararına denilenler) ve büyük çaplı filantropik eylemlerin önemi hakkında, Amerikalı Warren Buffet'in Afrika'da *aids* hastalığıyla mücadele eden Bill Gates'in vakfına yaptığı büyük bağış nedeniyle bilgilenmiş bulunuyor. Bu eylemlerin Fransa'da da taklitçileri ortaya çıktı: Fransız Vakıfları Gözlemevinin verdiği bilgiye göre (2 Nisan 2008 tarihli rapor), "Fransa'da 2007 yılında kurulan vakıfların sayısı 2001 yılına kıyasla % 30 artmıştır. Sektör 2005 yılında 3,7 milyar euro harcamıştır; bu da 2001'e kıyasla sabit euro üzerinden % 10,4 oranında bir artışa tekabül etmektedir."[17]

Mesenlik ile şirket mesenliği olarak tanımlanabilecek *sponsorluk* arasında da bir fark vardır.[18] Bu sonuncusu, özel şirketlerin kâr amaçlı faaliyetlerinin gerektirdiği pazarlama ve iletişim stratejilerinin bir parçasıdır. Gerçi büyük ailelerin başlattıkları hareket sonradan kurulan vakıflarca kurumsallaştı. Buna paralel olarak büyük ulusal müzelerin mali özerkliklerini kazanmaları istendiğinden beri hepsinin "para toplama" anlamına gelen *fundraising* alanında uzmanlaştıkları görüldü. Bu politika, 1990'lı yıllardan bu yana büyük kuruluşların bir tür işletme normuna dönüşen "Louvre dostları," "Dekoratif Sanatlar dostları" gibi bir dizi yan kuruluşun ortaya çıkmasına yol açtı. Mesenliği teşvik etmek için kurulan *Admical* derneğinin eski başkanı Jacques Rigaud, Fransa'da şirket mesenliğinin ortaya çıkmasını, paradoksal görünse de "Jack Lang'ın kültür kredilerini 1982 yılında bir kat artırma" kararına bağlamaktadır. Kendisi, "komünist Guy Hermier bize: Madem ki devlet bu işe baş koydu, artık size karşı değiliz"[19] dediğini de hatırlamaktadır. 2000'li yıllardan beri kamusal müzelerin statüsü bağış aramaya ve almaya daha uygun hale getirildi, en önemlisi de özel şirketlerle "partnerlik" ilişkileri kurmaları mümkün oldu.

Simdi bu parantezi kapatıp, İstanbul'a dönelim.

Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul'da kurulan özel müzelerin ilkidir. 1980'de açılmıştır, savaş sonrasının ilk Türk Müslüman burjuvazi kuşağının öncüsü, sanayici Vehbi Koç'un (1901-1996) karısının adını taşımaktadır.[20] Aralarına inşa edilen yeni bina ile birbirlerine bağlanan iki yalıya yerleşmiştir; Boğaz'ın Avrupa yakasının kuzeyinde bulunan Büyükdere semtinde yer almaktadır. Bu küçük müze, şehir merkezinden hayli uzaktır. "Azaryan evi"[21] olarak bilinen iki yalıdan biri 1950'de Koçlar tarafından yazlık olarak satın alındı. Yalıyı müze haline getirmeye 1978'de karar verdiler. Binaların ilk dönüşümü, 1978-1980 arasında ünlü mimar Sedat Hakkı Eldem'in projesine uygun olarak gerçekleştirildi. Müze halen 400 m^2'lik bir alana yayılmaktadır. Burada başka nesnelerin yanı sıra İslam-öncesi döneme ait bir arkeolojik eser koleksiyonu yer almaktadır. Koleksiyon, 20. yüzyılın başlarında, bugüne kadar hakkında hemen hemen hiçbir şey yazılmamış Hüseyin Kocabaş adlı bir kişi tarafından oluşturulmuştur. Aslında Koçlar bu koleksiyonu 1983'te satın almışlardır. Koleksiyonda, Hitit, Grek, Bizans medeniyetlerinden kalma eski yağ lambalarından takılara kadar pek çok nesne yer almaktadır.

Şehir merkezinin dışında kalan ve fazla dikkat çekmeyen bu müze Koçların girişimleri açısından bir deneme tahtası, bir tür deneyim platformu olarak görülebilir. İki kuşak sonra aile üyeleri bu müzeyi, belediyenin "kültür vadisi" olma işlevini verdiği Haliç'e taşımayı planlamaktalar.

Amerika'nın en iyi okullarında okumuş, sanatsever bir kişi olan Vehbi Koç'un oğlu Rahmi (d. 1938), Taşımacılık, Sanayi ve İletişim Müzesi adını taşıyan kendi müzesini Haliç'te Hasköy'de kurdu. Müzenin kurulması için restore edilen bina eski bir Bizans kilisesiydi; 18. yüzyılda çıpa imal eden bir dökümhaneye dönüştürülmüş, sonradan depo olarak kullanılmıştı. Rahmi Koç dökümhaneyi 1991'de satın aldı, müzeyi 1994'te açtı ve daha sonra özelleştirilen Hasköy gemi inşaatı atölyesini de satın alarak mekânı genişletti. Rahmi Koç'un girişimi Haliç kıyılarındaki küçük işletmelerin yıkılması, arazilerin devletleştirilmesi yolunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 1984-1989 yılları arasında uygulanan "temizleme" çalışmasının ardından gerçekleşti. Buradaki atölyeler, işyerleri, fabri-

kalar yıkılarak yerlerine yeşil alanlar yapıldı, ulaşımı kolaylaştıran bulvarlar açıldı. Böylece Rahmi Koç'un girişimi "kaosun ortasındaki tuhaf inci" denilen Haliç'in küçük bir bölümünün kazanılması sonucunu doğurdu. Eylemin başarısı muhtemelen burada sergilenen koleksiyondan çok, sit alanının korunmasıyla ilintilidir. Gene de burada ilginç sergiler de düzenlendi: 2006'da Leonardo da Vinci'nin desenlerinin teşhir edildiği sergi hayli başarılı oldu ve hem müzenin hem de bulunduğu mevkiin dikkatleri üzerine çekmesine yol açtı. Bu müze ile yirmi yıl kadar sonra kurulan (Eylül 2007) Santralistanbul kültür merkezi ve Bilgi Üniversitesi kampusu Haliç kıyılarının "kültürel" araçla dönüştürülmesini amaçlayan ve bugüne kadar yaşayan yegane projelerdir.

Eski sit alanlarını kazanmak, tarihi mirası korumak Rahmi Koç'un misyonlarından biri olarak dikkat çekiyor. İşadamı, Ankara'da da 2005'te, 16. yüzyıldan kalma bir kervansarayın yıkıntıları üzerinde Çengelhan Sanayi Müzesi'ni kurdu. Ankara Kalesi'nin kapısının tam karşısında yer alan bu sit alanı Rahmi Koç Müzeler ve Kültür Vakfının gerçekleştirdiği tarihi mirası koruma ve müze inşa etme misyonunun ikinci örneğidir.

Bu Koç müzelerinin, Sadberk Hanım ve Taşımacılık ve Sanayi müzelerinin açılmalarından önce kayda değer bir reklam kampanyası yapılmadığı gibi medyada gürültü de kopmamıştı. Burada bugüne kadar gerçekleştirilen sergiler de büyük olay yaratmadı. Hayli mütevazı bir görünürlükleri olduğu söylenebilir.

Koç mesenliğinin bu ilk evresiyle ilgili olarak, deneysel nitelikte olduğu, el yordamıyla yol aldığı ve tevazu sınırlarını zorlamadığı söylenmelidir. Ancak Koçların girişimi başka aileler için bir model oluşturmuş, özel sektör aktörlerinin tarihsel mirasa sahip çıkabilecekleri gerektiği düşüncesini yerleştirmiştir. Adları bundan böyle yeniden değerlendirme, mirasa sahip çıkma ve eski eserleri ve yerleri koruma girişimleriyle birlikte anılacaktır. Aile elit içerisindeki lider konumundan yararlanarak aynı sosyal mevkiye erişmek isteyenlerin uyacakları bir model oluşturmuş ve örnek alınması gereken "davranış kalıplarını" belirlemiştir.

2000'li yıllarda kurulan sanat kurumları ilk kuşak müzelerin mütevazı halesini görünmezliğe itecek türdendir. Yeni hamleyi yapmak haneda-

nın kurucusu Vehbi'nin kızı Suna Kıraç'a (d. 1941) düşmüştür. 2005'te kocası İnan Kıraç ile birlikte Pera Müzesi'ni açacaklardır. Müze bir önceki yüzyıldan kalma, Tepebaşı semtindeki Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan –ki, 1920'lere kadar bu caddeye *rue des Petits Champ* denirdi– Bristol Oteli'ne yerleşti. Avrupalıların ve Levantenlerin gezindikleri bu cadde Konstantinopolis'e yolu düşen pek çok seyyahın yazılarında övüle övüle bitirilememiştir. Tepebaşı eski Galata ve Pera semtlerinin birleşme noktasında yer almaktadır ve İstanbul'un elçilikleri, kahvehaneleri, tiyatroları, bankaları, büyük mağazaları barındıran en Avrupai semtidir. Müzelerini ve koleksiyonlarını bu semtin ortasına yerleştirerek ve kuruma eski "Pera" adını vererek Koç/Kıraçlar İstanbul'un ve sanatların Avrupa izinde giden veçhesinde yer alma isteğini belli etmişlerdir. Bristol Oteli'nin müzeye dönüştürülme projesi mimar Sinan Genim'e verilmiş, o da eski binanın sadece güzel dış cephesini korumaya karar vermiştir. Müzenin açılışına medyada hayli gürültü koparan bir olay damgasını vuracaktır: Koç/Kıraçlar, Osman Hamdi Bey'in[22] ünlü *Kaplumbağa Terbiyecisi* tablosunu satın almışlardır. 3,1 milyon euroya satın alınan tablo, o güne kadar herhangi bir açık artırmada satışa sunulan en pahalı Osmanlı tablosudur. Bu satış sırasında Kıraçlar kendileri de müze kurucusu olan bir başka aileyle, İstanbul Modern'i kuran Oya ve Bülent Eczacıbaşı ile karşı karşıya gelmişlerdi. Bu çift tabloyu elde edebilmek için açık artırmada fiyat artışına gitmiş, ama başarılı olamamıştı. Basının yakından izlediği bu çatışma zengin Türk aileleri arasındaki önderlik mücadelesinin artık sanat koleksiyonları ve kültürel kurumlar alanına da sıçradığını göstermekteydi.

Suna-İnan Kıraç Vakfı (2003) ve Pera Müzesi ile birlikte Koç ailesinin "kültürel" eylemi bir üst vitese geçti. Artık hırsları kültür mirasına sahip çıkma ve korumayla sınırlı kalmayacak, doğrudan sanatsal yaratıcılığı hedefleyecekti. Seçimleri de belliydi: Osmanlı ressamlarının ve /veya Osmanlılarla ilişkili eserlerin toplanmasına öncelik veriyorlardı. Pera Müzesi'nde sergilenen şarkiyatçı ressamlar koleksiyonunda Osmanlı ya da Avrupalı ressamlara ait üçyüzden fazla tablo bulunmaktadır. Aralarında Konstantinopolis'te çok uzun süre yaşadığı için "Türk ressam" lakaplı Cenevreli Liotard (1702-1789) ve özellikle Flaman kökenli Fransız ressam Jean-Baptiste Van Mour

(1671-1737) bulunmaktadır; bu ressam tablolarında elçiliklerde verilen davetleri ve Osmanlı sarayının ihtişamını yansıtmasıyla ünlüdür.

İstanbul şehriyle ya da Anadolu'daki arkeolojik sitlerle ilgili araştırma merkezleri oluşturmak, zengin ailelerin üstlendikleri bir başka misyondur. 2006 Ekim ayında Vakıf, Pera Müzesinin bitişiğinde İstanbul Araştırmaları Enstitüsünü hizmete açtı. Burada 2007 Haziran ayından bu yana halkın da yararlanabildiği bir kütüphane bulunmaktadır.

Koç/Kıraç çifti halen 140 milyon euro'ya satışa çıkmış olan ve Pera Müzesi'nin hemen karşısında yer alan TRT/Devlet Televizyonu binasını satın almaya çalışmaktadır. Amaçları içinde konser ve tiyatro salonlarının, sanat galerilerinin yanı sıra bir de ticaret merkezi bulunan bir kültür merkezi oluşturmaktır. Bunun için davet edilen mimar Frank Gehry'dir. Geliştirdiği iddialı proje[23] İstanbul'un ufuk çizgisini değiştirecek niteliktedir ve Guggenheim Müzesi'nin (ki, o da bir Gehry eseridir) Bilbao ile ilgili olarak yarattığı "mucize"nin cazibesine kapılmış olan mesen çift, inşa etmek istedikleri kültür merkeziyle mimari bir olay yaratmak ve binayı İstanbul'un yeni *logo*'suna dönüştürmeyi –Eiffel Kulesi'nin Paris için olduğu türden– ummaktadırlar.

Suna ve İnan Kıraç'ın yerleşim stratejisi

Suna ve İnan Kıraç'ın üç büyük girişiminin (müze, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, proje halindeki kültür merkezi) ortak bir özelliği vardır: Hepsi aynı küçücük pafta üzerinde, eski Pera'nın (bugünkü Beyoğlu) batısındaki *Petits Champs* Sokağı'nda toplanmıştır. 13.-15. yüzyıllar arasında Ceneviz kolonisi olan bu paftanın çevresinde, elçilikler, Avrupa temsilcilikleri, kiliseler ve 19. yüzyıldan itibaren de Rum ve çeşitli Hıristiyan cemaatlerinin filantropları tarafından kurulan okullar yer almaktaydı. Mahalle o yüzyıldan beri Osmanlı elitlerinden bir bölümünün taklit etmeye çalıştığı Batılı hayat tarzının simgesi olmuştu. *Petits Champs* Sokağı'nda Pera Palas, Büyük Londra Oteli ve Pera Müzesi'nin yerleştiği Bristol Oteli gibi lüks oteller inşa edildi. Görmüş olsaydı Walter Benjamin'i büyüleyecek türden pasajlar[24] açıldı, bankalar, kahvehaneler, büyük mağazalar, tiyatrolar burada toplandı. Ancak mahallenin şaşaası şehrin kuzeye doğru genişlemesiyle birlikte söndü. Düşüşü 5-6 Eylül 1956'da Müslüman olmayanlara ait dükkânla-

rın yağmalandığı saldırıyla birlikte hızlandı, 1960'tan sonra mahalleye göçmenler yerleşti. 1990'lı yıllardan beri mahalle yavaş bir "burjuvalaşma" sürecine girdi ve Stefanos Yerasimos'un yazdığı gibi İstanbul entelenjiyasının "merkezi yeniden ele geçirme" süreci başladı;[25] bu süreç Kıraç Müzesinin ve kültür merkezinin buraya yerleşmesiyle birlikte hızlanmaya başladı.

Kıraç kurumlarının yer seçimi iki aşamalı bir stratejiye uygun görünmektedir. İlk aşamada Kıraç çifti çöküş halinde ama, eski saygın Avrupa mirasının izlerini taşıyan bir bina satın aldı. Bristol Oteli artık kapanmış, ama hafızalara İstanbul'un kültürel çeşitliliğinin altın çağı olarak nakşolmuş bir çağın kalıntısıdır. Pera Müzesini buraya kurmakla Kıraçlar, eski İstanbul'a, özellikle Pera'ya ait olan ünlü "halkların ve dinlerin mozaiği" mitini temellük etmek istemekteler. Müze binası bugün de Avrupai, hoş bir köhneliğin lüksünü akla getiriyor. İkinci aşamada ise ailenin halen sahip olduğu ün bu eski binaya yansıtılmakta, çağrıştırdığı çöküş ve terkedilmişlik hissini silmekte ve onu Koç/Kıraç ailelerine atfedilen "başarı öyküsüyle" (*success story*) özdeşleştirmektedir.

Böylece mesen damgasını şehre vurmuş oluyor. Bu mekanizma İstanbul'un Avrupai kimliğini dirilterek mahalleyi yeniden değerlendiren bir motor işlevi görmektedir. Mahalle gün geçtikçe dinlenceye, Batı tarzı lükse, kültürel ve sanatsal tüketime ayrılmış bir semt niteliği kazanmakta. Bununla birlikte mahallenin değerlenmesi ve tanıtımı Kıraçların eyleminin asıl hedefi değildir; bu bir yan etki olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştır. İleride göreceğimiz gibi, kültürel etkinliklerine yön veren asıl mantık neredeyse diplomatik denebilecek bir rolden, Türkiye'nin yeni imajını tanımlama gayretinden beslenmektedir.

Üçüncü Koç Kuşağı: Ömer, sanata düşkün "*dandy*"

Sanata düşkün, işin erbabı kişisi görünümüyle Ömer Koç aileye yeni bir imaj katmıştır. 1962'de doğan Ömer Koç orta öğrenimini İstanbul'da Robert College'de ve İngiltere'de Millfield School'da tamamladıktan sonra eğitimine ABD'de, Washington'daki Georgetown Üniversitesi ile New York'taki Columbia Üniversitesinde devam etti. 2010'un Mayıs ayında ailesinin çağdaş sanata hasredilmiş bir mekân oluşturma projesini gerçekleş-

tirdi; gene eski Pera'da, İstiklal Caddesi üzerinde, teyzesi Suna Kıraç'ın kurduğu Pera Müzesi'nden birkaç yüz metre ötede ARTER adlı merkezi kurdu. ARTER müze olarak tanımlanmamakta olup, çağdaş sanat eserlerini sergilemeye adanmıştır. Sergilenen eserler 2007'den beri oluşturulan Vehbi Koç Vakfı koleksiyonuna aittir; ilk sergi *Starter* adını taşımaktaydı. Türk basını, Ömer Koç'un kişisel koleksiyonundaki eserlerin bunu izlemesini beklemektedir. Bir zamanlar François Pinault'nun kişisel koleksiyonuyla ilgili olarak yaptığı gibi, Ömer Koç da kendi koleksiyonuyla ilgili gizemi korumaktadır. Michael Sailstorfer'ın, şişme, gerçek boyutundaki T72 tankı örneğin, binanın İstanbul'un en işlek caddelerinden birine bakan vitrininde sergilenmektedir. Binanın üst katlarında da Sophie Calle, Richard Hamilton, Rebecca Horn, İlya ve Emilia Kabakov, William Kentridge, Olaf Metzel, Nam June Paik imzalı eserler yer alıyor.

Ömer Koç İsis yayınevi işbirliğiyle Osmanlı diplomatik belgelerini yayınlayan bir tarihi eserler koleksiyonu da oluşturmuştur.

Mesenliğin öncüsü olarak Filantropi: Koç Üniversitesi

Kıraç/Koçların mesenlik ve filantropluk faaliyetleri, eğitim ve sağlık alanındaki çalışmalarına değinilmezse eksik kalacaktır. Müze/tarihi miras yaratıcısı faaliyetlerine başlamadan çok önce aile kendini savaş sonrasının ilk kuşak işadamlarına önder olarak kabul ettirmiş ve bunu yalnız ekonomik başarı anlamında değil, yükselen burjuvazinin uyması gereken "standartları" oluşturarak da yapmıştır. Filantropi alanındaki bu "nasıl yapmalı" tavrı, yeni cumhuriyet elitleri arasında benimseyip yaymaya çalıştıkları en önemli "göreneklerden" biridir. Vehbi Koç 19. yüzyılın Avrupalı ve Amerikan filantroplarının izinden giderek altyapı bağışları yoluyla yüksek öğrenimi ve tıbbı desteklemiştir.

1993'te, Asya yakasında, Boğaz'ın kuzeyinde, Vehbi Koç Üniversitesi kuruldu. Üniversite esas olarak Amerikan modeline göre kurulmuştu ve eğitim dili İngilizce idi. İleri teknolojiyle *(hightech)* donatılmış kampusundan Karadeniz görülmektedir. 1993'te açılan "işletmecilik" okulu ilk günden belirli bir saygınlık kazanmıştır ve Avrupa düzeyinde elde ettiği eşlik sayesinde giderek daha uluslararası bir çehreye bürünmektedir. "Yöne-

tici masteri" üniversiteye *Frankfurter Allgemeine Zeitung* gazetesinde belirtildiği üzere, Avrupa'nın en iyi yirmi ticaret okulu arasında yer alma olanağı sağlamıştır.[26]

Koç grubunun kurucusu Vehbi Koç'un "hâkimiyet" evresine damgasını vuran filantropi döneminden devralınan "kamusal sorumluluk" göreneği bugün mesenlikle paralel olarak gelişmektedir. Bu yeni mesenliğin evreni kaçınılmaz olarak uluslararasıdır. Rekabet halindeki yeni kuşak mesenlerin ufku, dünyadır. Sanatsal bir birikim oluşturmak, tarihi mirası korumak, mesenliğin görünür hedefleridir. Ancak Kıraçların ihtirası çok yönlüdür: Onlar için önemli olan uluslararası arenada François Pinault, Bernard Arnault ya da Guggenheim gibi bir koleksiyoncu ya da müze kurucusu olmaktır. Küreselleşmiş bir sanat evreninde müzeler ve koleksiyonlar da uluslararası normlara uymak durumundadır. Kendilerine atfettikleri misyonun ikinci ayağı ise, kamusaldır, neredeyse diplomatik denebilir ve hedefi Türkiye'nin vitrini olan İstanbul'u Batı dünyasındaki büyük metropollerle yarışır hale getirmektir. Bunun en belirgin kanıtı da, Frank Gehry'ye emanet ettikleri kültür merkezi projesidir. Gehry, Jean Nouvel, Zaha Hadid, Tadao Ando gibi mimarların yanı sıra kültürel donanımın mekân üzerindeki eylemde araçsallaştırılması gerektiğini savunan paradigmayı oluşturanlardan biridir. Bu paradigmada, yaptığı binanın "uçukluğuyla" içindeki koleksiyonu bile ezen ünlü müze mimarının ve yaptığı modern müzenin büyük bir şehir projesini yönlendirmesi beklenmektedir. Bu inşaattan ayrıca, şehrin sembolü, logosu, markası haline gelerek zihinlere kazılması beklenmektedir. Türkiyeli mesenler Koç/Kıraç –ki, bu alandaki tek örnek değildirler– tutarlı bir vizyona sahip olduklarını müzeleri için seçtikleri yer ile ortaya koymuşlardır. Bu yer, İstanbul'un turistik imajının yaslandığı Bizans ve Osmanlı kalıntılarını (Aya Sofya, Sultan Ahmed Camii, Topkapı Sarayı gibi) barındıran tarihi yarımada olamazdı. Yeni müzelerin mekânı ancak, Pera (bugünkü Beyoğlu), İstanbul Limanı ya da Haliç kıyıları gibi, sanayi faaliyetleriyle kirlenmeden önce, 19. yüzyıl sonunda Osmanlı üst tabakasından hanımların gezinti yeri olmuş semtler olabilirdi.

Koç ailesinin başlıca rakibi ama, aynı zamanda ortağı olan Sabancı ailesi Güney Anadolu kökenlidir; servetini Adana yöresinde yapılan pamuk üretimi ve tekstil sanayiinden sağlamıştır. Sabancı grubu borsaya kayıtlı olmakla birlikte, Amerikan *Forbes* dergisi tarafından 3,2 milyar dolar olarak tahmin edilen servetinin % 80'i şirket hisselerini elinde tutan aile üyelerinin mülkiyetindedir. Şirketin yıllık geliri –ki, Carrefour, Du Pont, Toyota, BNP Paribas, Hilton Grubu, Philip Morris, IBM gibi şirketlerle ortaklıkları vardır– 2003'te 7,3 milyar dolar idi ve aynı yıl elde ettiği net kâr 583 milyon dolara ulaşmıştı.

Sabancı Üniversitesi şehir merkezinden kırk kilometre uzaktaki Tuzla'da, Asya kıyısının Güney ucundaki bir sanayi bölgesinde, İstanbul'u Ankara'ya bağlayan otoyolun üzerinde bulunmaktadır. 1994'te açılmıştır. Sabancılar üniversitelerinin mükemmelliği hedeflediğini belirtmiş, misyonunu "birlikte yaratma ve gelişme" ilkesine dayalı bir "dünya üniversitesi" (*world university*) kurmak olarak belirlemişlerdir.[27] Yöneticileri kurumun yenilikçiliğini vurgulamakta ve ülke içinde ya da dışındaki hiçbir benzer kuruluşu model almadığını söylemektedirler. Eğitime –İngilizce yapılmaktadır– 1999'un Ekim ayında başlanmıştır. Bu çok modern kampusta 2007 yılında 2500 öğrenci okumaktaydı.

Koleksiyonlar ve Müze

Sakıp Sabancı (1933-2004) beş erkek kardeşin en büyüğü ve "iletişimde" en başarılı olanıydı; basınla daima çok iyi ilişkiler kurmuştu. Kamuoyunun dikkatini Osmanlı sanatına olan merakına ve koleksiyonuna çeken de basın oldu. Hayli renkli, "biraz halk tipi" bir kişi olan Sakıp Sabancı, babasının Hıdiv İsmail Paşa'nın torunu Prens Mehmed Ali Hasan'dan satın aldığı, Emirgân'daki Atlı Köşk'ü, orada oturmak için elden geçirdi. Bu köşkün tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine, dönemin çalkantılarına tanıklık etmektedir.[28] 1951'de Hacı Ömer Sabancı köşkü prensten ailesinin yazlık konutu niyetine satın alır. 1966'daki ölümünün ardından köşk 1975 yılında Ömer Holding Şirketi'nin mülkiyetine geçer. 1969-1999 arasında Hacı Ömer'in oğlu Sakıp ailesiyle birlikte burada yaşar. Konut, için-

deki sanat koleksiyonu ve eski mobilyalar 1998 yılında kırk dokuz yıllığına Sabancı Üniversitesi'nin kullanımına tahsis edilir; üniversite 2002 yılında burada Sakıp Sabancı Müzesini hizmete açar. Bu koleksiyonda hat sanatının beş yüz yıllık örnekleri ve aralarında ibadet araçları, Kuranlar, dua kitapları gibi dört yüz kadar eserin yanı sıra hanedana ait yemek takımı parçaları, saltanat fetvaları (hat sanatı örnekleridir), imparatorluk saraylarının tören kayıtları, şiir defterleri vb. bulunmaktadır.

2005'ten bu yana müzede Türkiye'nin sanat yaşamında yeni bir dönemi başlatan büyük sergiler açılmıştır. 2004'te eskiden İslam Eserleri Müzesinin müdürlüğünü yapan Nazan Ölçer, Sabancı Müzesi'nin yönetimine getirilir ve Topkapı Sarayı Müzesini yöneten ilk kadın olan Filiz Çağman'ı da yönetim kadrosuna alır. Uluslararası planda tanınan, daha önceki başarıları nedeniyle pek çok ödülle ödüllendirilmiş bu iki kadın, İstanbul'daki müzecilik macerasını yeni bir güzergâha oturturlar. İşe başlar başlamaz Nazan Ölçer Türkiye'de yabancı bir sanatçıya ayrılmış ilk büyük sergiyi hazırlamaya girişir: Picasso Sergisi (Kasım 2005-Mart 2006). Sanatçının 135 parça eserinin yer aldığı sergide –ki, bazıları sanatçının ölümünden bu yana hiç sergilenmemiş eserlerdir– tabloların yanı sıra desenler, heykeller ve seramik parçalar da bulunmaktaydı.[29] Dev bir tanıtım bütçesinden yararlanan sergi çok başarılı oldu. Şehir merkezinden uzak ve ulaşımı zor olsa da –gene de Boğaz'ın aynı kıyısındaki Sadberk Hanım Müzesi'ne göre daha kolay ulaşılmaktaydı– Emirgân'a kadar gitmekten kaçınmayan çok sayıda meraklı sergiyi gezdi. Üç ayda 250.000 ziyaretçi oraya kadar gelip saatlerce kuyrukta beklemeyi göze almıştı. Böylece o vakte kadar "kendi halinde" bir mahalle olan Emirgân şehrin "yüreğine" yakınlaştı, İstanbulluların muhayyelesinde sadece ailelerin hafta sonu gezintileri için geldikleri bir yer (ki, bu da ancak otomobili olanlar için söz konusuydu) olmaktan çıkarak[30] gözde bir sanatsal etkinlik mekânı oldu. Emirgân'ın kazandığı bu yeni kimliğin ne kadar kalıcı olacağı tartışılabilir. Müzenin tanınır olması kamu güçlerini bu semte ulaşımı kolaylaştıracak önlemler almaya yöneltebilir mi? Ulaşım zorluğunun sürmesine rağmen, müzede peşpeşe büyük sergilerin açılması insanı etkilemekten geri kalmıyor. Müze'de Picasso sergisinin ardından Rodin[31] (yaz 2006), Cengiz Han

(sonbahar 2006), Salvador Dali (sonbahar 2008) ve Joseph Beuys (sonbahar 2009) sergileri açıldı.

2007'de, müzenin hedefleriyle Louvre Müzesinin yabancı ülkelerdeki özel kuruluşlarla ortaklıkları destekleyen yeni politikasının kesiştiği ortaya çıktı. Bu buluşma iki kuruluş arasında bir sözleşme imzalanmasına yol açtı. Fransız kamuoyunu sarsan Abu Dabi'de bir "Çöllerin Louvre"u kurma projesi için sözleşmenin imzalanmasından birkaç ay sonra Sabancı Üniversitesi yönetim kurulu başkanı Güler Sabancı ile Louvre Müzesinin Müdürü Henri Loyrette, iki kurum arasında bilimsel ve kültürel işbirliği yapmak üzere bir sözleşme imzaladılar. Bu sözleşme, 2007'nin sonunda Sabancı Müzesi bünyesinde bir "Müzecilik Araştırmaları Merkezi" kurulmasını öngörüyordu. 2008'den itibaren, Louvre Müzesi ve bu merkez aralarında, "ziyaretçilerin anadil ve kültür farklarını gözeterek kabulü ve erişim, ziyaretçilere verilecek destek, konferanslar, dinletili ya da yazılı rehberler konusundaki deneyimlerini paylaşmak; öğrenciler, ücretli çalışanlar, sanatçılar gibi farklı hedef kitlelerinin eğitimi, ücret ve üyelik politikaları ve nihayet ziyaretçiler üzerine yapılacak inceleme ve araştırmalar"[32] gibi konularda işbirliği yapmayı öngördüler. 2008 Mayıs ayında Sabancı Müzesi, "İstanbul, İsfahan, Delhi: XV.–XVII. yüzyıllar arasında İslam imparatorlukları" sergisini ağırladı. Bu sergide, "dünyanın en zengin koleksiyonlarından biri olan Louvre'un İslam Sanatları bölümünden gelen 200 kadar eser"[33] bir araya getirilmişti.

Louvre ile yapılan bu anlaşmanın Sabancıların lehine işlediğinden kuşku edilemez. Ancak koleksiyon/bağış/müze vakıfları alanında geçerli olan kurallar rekabet yoluyla hızla yayılmakta ve aynı alanda yer alan bütün kurumlar için bağlayıcı nitelik kazanmaktadır. İlerde başka Fransız kamu müzelerinin İstanbul'daki özel müzelerle işbirliği yapmak için yeni mali kaynaklar yaratacağından, "gelişmekte olan" İstanbul müzeleriyle anlaşmalar imzalayacaklarından, böylece önde gelen Türkiye mesenlerinin eser ödünç alma ve sergi düzenleme politikalarını etkileyeceklerinden emin olabiliriz.[34]

3. Eczacıbaşılar

Servetlerini İkinci Dünya Savaşından sonra edinen Eczacıbaşılar, Koç ve Sabancılardan farklı olarak 20. yüzyılın başından itibaren eşrafa katılan İz-

mirli bir ailedir. Adları esas faaliyet alanlarına işaret etmektedir. Süleyman Ferit Bey'in (Eczacıbaşı, 1885- 1973) biyografisinde İzmir'de üniversite diplomasına sahip olan ilk eczacı olduğu vurgulanmaktadır. Ailenin kurucusu ilk çalışma yıllarını İzmir'deki yoksullar hastanesinin hizmetinde geçirmiştir. Belki de genç kimyagerin hayırseverlik/filantropi duyarlılığı ilk kez burada uyanmıştır. Hayat öyküsünü yazanlar Birinci Dünya Savaşı yıllarında kendini hastalarına adadığının altını çizerler; o dönemde İzmir'e göç çok hızlanmış, kolera, tifüs salgınları ve açlık halkı kırıp geçirmiştir. 1950 ve 1990 arasında grubun faaliyetleri esas olarak ilaç sanayiinde yoğunlaşmakla birlikte, inşaat malzemeleri, kâğıt, finans ve bilgi teknolojilerine doğru açılmaya da başlar.

Daha önce sözü edilen ailelerden farklı olarak Eczacıbaşı ailesi eğitim alanına yönelik bir strateji geliştirmezken, ilgisini çok erken bir tarihten itibaren kültür alanına yöneltir. Bu alandaki ilgisi müze kurmakla değil, kültürel etkinlikler sahnesinde dünya gündemine oturmakta gecikmeyen sanat etkinlikleri düzenlemekle başlar. Uluslararası İstanbul Müzik Festivali ve İstanbul Bienali bunların başlıcalarıdır. Süleyman Ferit Bey'in oğlu Nejat Eczacıbaşı (1913-1993), İstanbul Kültür ve Sanat Vakfını, (İKSV) kurma adımını 1973'te atar ve kurum o gün bugündür, İstanbul'daki kültür ve sanat etkinliklerinin önde gelen aktörü olmayı sürdürür.

İlk müzik festivali 1973'te düzenlendi. 1977'de İKSV Avrupa Festivaller derneğine üye oldu. Müzik festivalini 1982'de ilki yapılan ve günümüze dek kapalı gişe süren bir etkinlik olan Sinema Günleri izledi. Bu etkinliğin başarısı Uluslararası İstanbul Film Festivalinin (1989) doğumunu müjdeledi. 1994'ten itibaren Uluslararası İstanbul Festivali, Uluslararası İstanbul Jazz Festivali ve İstanbul Müzik Festivali şeklinde ayrıştı. Şehrin, banliyö tren garları, terkedilmiş sokakları ve antrepolar gibi farklı yerlerinde gerçekleştirilen bienallerin yanı sıra, *Turkey Now* festivali, "Jazz günleri" gibi etkinlikler ve yıllardır gerçekleştirilen tiyatro festivali, İKSV'nin İstanbul'un hayatını renklendiren "şehir ritüelleri" arasına girmiştir. İKSV *Culturesfrance*'ın yanı sıra Fransa'da 2009'da yapılan "Türkiye Mevsimi"nin kordinatörlerinden biri olarak da faaliyet gösterdi.

Eczacıbaşılar Koç ya da Sabancı aileleri gibi üniversite kurmadılar ama, 1959 yılında Bilimsel ve Tıbbi Araştırmalar Ödülünü oluşturdular. Bu

ödül, iki yüz kadar tıbbi araştırmanın gerçekleşmesini ve araştırmacılara onlarca araştırma bursu verilmesini sağladı. Bu ödül çerçevesinde yapılan tartışmalar, sağlık ve tıp konularında karşılaşılan güncel meselelerle ilgili gerçek bir düşünce platformunun oluşmasına yol açtı. Eğitim ve araştırma konusuna, kurdukları Türk Eğitim Vakfı (1966) aracılığıyla eğilseler de, Eczacıbaşı ailesi enerjisini sanatlara ve bir kültür politikasının oluşturulmasına yoğunlaştırdı. Üst kademe bürokratlardan bağımsız bir işadamları evreni oluşturmak, Nejat Eczacıbaşı'nın peşini bırakmadığı bir hedef olmuştur.

Nejat Eczacıbaşı 1954'te İstanbul Üniversitesi İşletme Enstitüsü ile Türk Yönetim Derneğinin kuruluşunda eş-başkanlık yaptı. 1961'de İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Konseyinin kuruluşuna önayak oldu ki, bu kuruluş sonradan çok etkin, bağımsız bir stratejik araştırmalar örgütü olan Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfına (TESEV) dönüşecekti. Eczacıbaşı, TÜSİAD'ın da önde gelen kurucularındandı. Bu dernek, Türkiye'de demokrasinin durumu hakkında –Kürt meselesi dahil olmak üzere– bir rapor hazırlatmak ve sonuçlarını yayınlatmakla, gerçekten bağımsız bir kuruluş olduğunu gösterdi.[35]

Bu tablo, çağdaş Türk sinemasının canlılığını borçlu olduğu Nejat'ın küçük kardeşi Şakir Eczacıbaşı'ndan söz edilmezse eksik kalmaya mahkumdur. Tıpkı ağabeyi gibi kimya mühendisi olan Şakir (1929- 2010) kariyerine ilk adımlarını, sinema düşkünü bir amatör fotoğrafçı olarak attı. İstanbul ilk Sinematek'ine onun sayesinde kavuştu (1965). İstanbullu sinemaseverler bu sayede Federico Fellini, Milos Forman, Ingmar Bergman gibi ustaların filmlerini neredeyse Avrupa'da vizyona giriş tarihleriyle eşzamanlı olarak görebildiler. 1980'de Şakir Eczacıbaşı İstanbul'da Uluslararası Sinema Günlerini yarattı ve bu girişim birkaç yıl sonra uluslararası bir sinema festivali şeklinde kurumsallaştı. 1993'ten ölümüne kadar İKSV'nın yönetim kurulu başkanlığını yürüten Şakir Eczacıbaşı, bir tür kültür bakanlığı gibi faaliyet gösteren bu kuruluşun başında, İstanbul'u uluslararası sanat ve kültür etkinlikleri evreninin içine yerleştirmeyi hedefleyen bir politika izlemiştir. Öne çıkarmaya çalıştığı şehir, Bizans'tan kalma eserleriyle, Osmanlı mimarisi ve saraylarıyla, antik sarnıçlarıyla ünlü eski şehir değil, sineması, müziği, festivalleri, bienalleri ve uluslararası kolokyumlarıyla çağdaş sanatların sahnelen-

diği modern şehirdir. Açık hedefi sanatları tanıtma ve İstanbulluların ayağına getirme arzusu gibi görünmekle birlikte, gerçek ihtirası daha derine inmektedir. Aslında yapmak istediği, Türkiye'nin 19. yüzyılda devletlere "ilerleme" ve "uluslarına medeni milletler topluluğunda hakettikleri yeri kazandırma" yolunda verilen görevi dillendiren "fetiş formüle" uygun bir yer sağlama kaygısının ötesinde, İstanbul'un, dünya metropoller ağının vazgeçilmez bir parçası olduğunu, kısacası var olduğunu kanıtlamaktır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik hedefi Eczacıbaşıların eylemine yön verse de,[36] bu hedefe varmanın yolu, İstanbul'u yeniden sahnelemekten geçmektedir ve bu, kendi kendine yeten, özerk ve baskın bir hedef haline gelmiştir. Bu alanda İKSV'nin oynadığı rol inkâr edilemez. Vakıf, 2003'te Avrupa Kültür Forumu (*Forum Européen de la Culture*) ödülünü kazanmıştır ki bu ödül, AB tarafından "kültürlerarası diyalog ve hoşgörüyü geliştirmek için çalışan kişi ve kuruluşlara" verilmektedir. İKSV İstanbul'un 2010 yılında "Avrupa Kültür Başkenti" olarak seçilmesi için uğraşan çeşitli girişimlerin bir araya gelmesini başaran koordinasyon kurulu olarak da çalışmıştır.

İstanbul Bienali kuşkusuz Türkiye'nin uluslararası planda en iyi bilinen ve önemsenen sanatsal etkinliğidir. 2007 Venedik Bienalinin yöneticisi Robert Storr'un *Le Monde* gazetesinin muhabiri ile yaptığı görüşmede Charles Esche ve Vasıf Kortun tarafından düzenlenen İstanbul Bienali hakkında söylediklerini aktaralım: "Hazırladıkları sergi ve sergiledikleri canlılık beni çok etkiledi. Keşke aynı yaklaşımı Venedik Bienali'nde biz de sergileyebilmiş olsaydık."[37] Robert Storr gazetecinin Venedik Bienalinde bir Türkiye bölümü yaratmakla Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine destek vermiş olup olmadıkları sorusuna da şu cevabı vermektedir: "Avrupa'nın geri kalanında olduğu gibi Türkiye'de de milliyetçiliğin tırmanması kaygı vericidir. Bu mütevazi kararla ben, çağdaş Türk kültürüne destek vermek istedim."[38] Nejat Eczacıbaşı'nın İKSV'yi kurarken, onu vitrin şehir-İstanbul'un ötesinde Türkiye'nin imajı için çalışan bir tür dışişleri bakanlığı gibi tasarlamış olması, bu görüşle uyumludur. Zira, "bienal" etkinliği ile İstanbul'un imajı Venedik ile ve onun çağdaş sanatlardaki öncü yeriyle özdeşleştirilmektedir. Kaldı ki, bir şehre orada yapılan kültürel etkinlik yoluyla şehri temsil etme işlevinin verilmesi olgusu çok da yeni değildir. Bilinen en iyi örnek her

halde Salzburg Festivali olmalıdır. Bu müzik olayının şanından yararlanılarak 20. yüzyıl başından beri ulusal ve siyasi kimlik meseleleri yansıtılmaya çalışılmıştır. Önce Nazi ideolojisinin vitrini olarak (1938-1945 arasında) kullanılan festival, İkinci Dünya Savaşı sonrasında şehri yöneten Amerikalılar tarafından da "cumhuriyetçi, demokratik ve Nazilerden arınmış bir Avusturya'nın yaratılmakta olduğunun güçlü ifadesi olarak kullanılmaya çalışılmıştır (...)."[39]

İstanbul'da İKSV'nın etkinlikleri, özellikle bienal, birden çok misyona hizmet etmektedir: Çağdaş sanatı desteklemek, yaygınlaştırmak ve ulaşılır kılmak, İstanbul'un imajını, şehrin metropoller arası rekabette var olabilmesi için değiştirmek, Türkiye'nin AB üyeliği hedefini ilerletmek ve Batı blokunun bir parçası olan kimliğini vurgulamak, bunların belli başlılarıdır. Araçsallaştırılan ve öne çıkarılan şehir, tarihi kalıntıların, Bizans kiliselerinin, Osmanlı mimarisinin ve İslam sanatlarının şaheserlerini barındıran anıtsal-İstanbul değildir. Dünya metropolleri arasında çağdaş sanatların canlılığıyla uluslarararası sahnenin ön sıralarına tırmanan şehirler arasında bir şehirdir.

Bu yeni kentsel kimliğin oluşturulması için yapılan işlerden biri de İstanbul Modern Müzesinin kurulmasıdır. 2004'ün Aralık ayında Şakir Eczacıbaşı ile Oya ve Bülent Eczacıbaşı'nın işbirliğiyle gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de bu adı hak eden ilk çağdaş sanat müzesidir. İstanbul limanının yenilenmekte olan antrepolarında, Aya Sofya ve Topkapı Sarayını ziyaret etmek için koşuşturan turistlerin yoğunlaştığı tarihi yarımadanın öte yanında kurulmuştur. Bu turistler bundan böyle "gezilerine" İstanbul Modern'i de dahil edecekler midir? Bugüne kadar hiçbir anket bu yönde güvenilir bir bilgi üretmemiştir. Ancak, 8000 m2 alana yayılan müze uluslararası planda tanınmak için elinden gelen her şeyi yapmaktadır. Müze müdürü olarak seçilen kişilerin kimlikleri de bunu gösteren bir işarettir.

Müzenin 4 numaralı antrepoda kurulması projesi Tabanlıoğlu Mimarlık şirketine emanet edilmiştir. Şirket daha önce şehir merkezinde bir tür mamuta benzer şekilde yükselen dörtköşe Atatürk Kültür Merkezi binasını inşa etmiştir; binada halen Devlet Filarmoni Orkestrası, Balesi ve Operası faaliyet göstermektedir. İstanbul Modern inşaatının 6,5 milyon euroya

mal olduğu söylenmektedir. Eczacıbaşı grubu yatırımın ancak bir bölümünü finanse etmiş, buna karşılık projenin yürütme sorumluluğunu üstlenmiştir. 2005'te İstanbul Modern'i işletmek üzere yeni bir vakıf kuruldu. Burada sergilenen eserlerin –toplam 8000 parça– büyük bölümü özel koleksiyonlardan gelmektedir: En büyük devlet bankası olan İş Bankası koleksiyonu, Oya ve Bülent Eczacıbaşı koleksiyonu, Nejat Eczacıbaşı koleksiyonu vb. Bazı eserler İstanbul Modern Sanat Müzesi, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi gibi kamu müzelerinden ödünç alınmıştır. Avea ve Hedef Alyans şirketleri finansmana destek vermişlerdir. Ayrıca projeye Deutsche Bank ve Berlin Guggenheim da katkıda bulunmuşlardır.

Bu müzenin tarihi çok öğreticidir; sanat ve kültür alanında özel sektör ile kamu sektörü arasındaki ilişkilerin zaman içindeki değişimini yansıtmaktadır. Eczacıbaşılar 1980'li yılların sonunda Haliç kıyısında bulunan ve yenilenme çalışmalarına konu olan eski bir dokuma fabrikasının, Feshane'nin[40] çağdaş sanat müzesine dönüştürülmesi çabasına girişmişlerdi. Fabrikanın müzeye dönüştürülmesi projesi, Paris'teki Orsay Müzesi'ni gerçekleştiren mimar Gae Aulenti'ye emanet edilmişti. Ancak o sırada belediye başkanlığını elinde bulunduran ve cumhuriyetin ilk yıllarından devralınan bürokratik/devletçilik geleneğinin taşıyıcısı CHP, gerekli izinleri vermedi. Birkaç ay sonra, halen "Müslüman-muhafazakâr" partinin lideri olan Recep Tayyip Erdoğan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığına seçildi. "İslami" hareketten gelmesine rağmen eski liman sit alanında çağdaş bir sanat müzesi kurulması projesini o destekleyecekti. Karşılığında müzenin açılışı için 2005 yılının ilk ayları olarak öngörülen tarihin beş ay öne çekilmesini ve Türkiye'nin AB üyeliği statüsünün resmen kabul edileceği, üyelik müzekerelerinin başlatılacağı tarih olan 17 Aralık 2004'e denk düşürülmesini istedi. Müzenin açılış töreni, bu tarihten birkaç gün önce yapıldı. Tören sırasında müzenin beyaz duvarlarına, Jacques Chirac, Tony Blair ve Gerhard Schröeder'den o gün gelen ve çağdaş Türkiye'nin Batılı ve Avrupalı kimliğini alkışlayan kutlama mesajları yansıtıldı. Bülent Eczacıbaşı verdiği bir demeçte, "Başbakan müzenin sembolik önemini derhal kavradı" demekte ve şöyle devam etmekteydi: "Avrupa Birliği'ne kültürel bakımdan doğulu olduğumuz kadar batılı da

olduğumuzu göstermeye çalıştığımız şu dönemde, bu çok iyi bir örnek oluşturmaktadır."

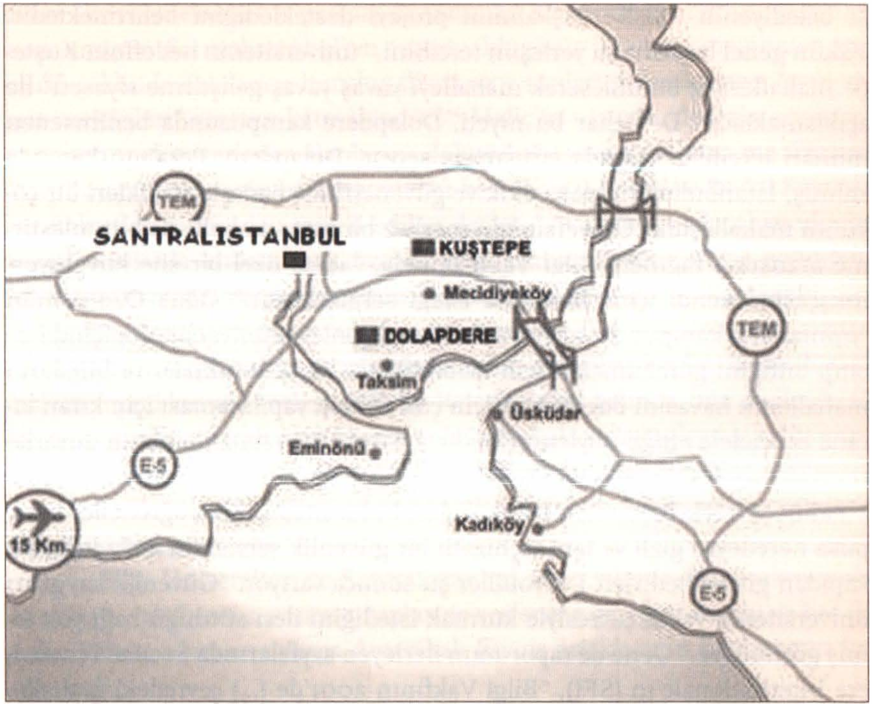
Bu tür açılış törenlerinin Türk dış politikası tarafından araçsallaştırılmasının tek örneği bu olay değildir. Batı blokuna aidiyetinin kanıtlarını sunması beklenen Recep Tayyip Erdoğan dünyanın projektörlerinin çevrildiği bu gibi yerlerden yararlanmak için elinden gelen tüm çabayı harcamıştır. Zira, hükümetine yöneltilen Batı karşıtı olma şüphelerini bertaraf etmeye yarayan bu tür olaylar İstanbul'un dünya metropolleri arasındaki rekabette yerini almasını sağlamaktadır. Çağdaş sanatın en ince örneklerinin sergilendiği bu müzeler, Türkiye'nin vitrini olan İstanbul vasıtasıyla en azından sanal olarak Avrupa Birliği'nin parçası olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Müslüman-muhafazakâr parti önde gelen filantrop/mesen ailelerin projelerine sahip çıkmıştır. Bundan böyle özel müzelerin açılış tarihleri başbakanın burada eyleme taraf bir aktör olarak boy gösterebilmesi için kaydırılacak, öne alınacak ya da ertelenecektir. Bir sonraki bölümde ele alacağımız Santralistanbul için de aynı şey söz konusu olmuş, müzenin açılış tarihi Recep Tayyip Erdoğan'ın AB'nin Türkiye ile ilgili hayati kararının alınmasından önce Avrupa'ya yapacağı ziyarete denk düşürülerek altı ay önceye, 8 Eylül 2007'ye çekilmiştir.

Ona esin kaynağı olan Londra'daki Tate Modern'den farklı olarak İstanbul Modern kurulurken hiçbir büyük inşaat çalışması yapılmamıştır. Eski İstanbul limanının dokları her yandan gelen yoğun taleplere konu olmuştu. Zira, sit alanı şehir merkezindeki Galata'nın kıyısında ve tarihi yarımadanın karşısında olduğundan olağanüstü bir konumdan yararlanmaktadır. Bugüne kadar sit alanını düzenlemeye talip olan hiçbir uluslararası proje sonuçlanmamıştır. En son olarak GalataPort adı altında 2005'te bir İsrail konsorsiyumunun kazandığı proje son dakikada durdurulmuştur. 1200 metre uzunluğunda, büyük gezi/otel gemilerinin yanaşacağı bir rıhtım ve inşa edilmesi öngörülen beş büyük otelden oluşan proje İstanbul Modern ve yerleştiği 4 numaralı antreponun haritadan silinmesi anlamına gelecekti. Projenin mimarları medyayı kullanarak, müze yönetimini şehrin kuzeyinde yeni inşa edilen bir alışveriş merkezine taşınmaya ikna etmeye çalışıyorlardı. Özellikle güçlü İstanbul Mimarlar Odasından kaynaklanan

şiddetli muhalefet karşısında GalataPort projesi "usul hatası" gerekçesiyle iptal edildi, böylece İstanbul Modern'in yeriyle ilgili mesele, şimdilik kaydıyla, gündemden düştü.

4. Farklı bir örnek: Bilgi Üniversitesi ve Santralİstanbul'un kurucuları

1996 yılında Bilgi Üniversitesini kurma girşiminde bulunan kişi zengin Türk ailelerinden gelen biri değildir. Bu üniversitenin kurulmasını mümkün kılan servet kısa süre önce, esas olarak o dönemde "pembe" denilen bir telefon hattının işletilmesinden elde edilmiştir. Bu *hotline*'ı kuran Oğuz Özerdem, o sırada gencecik bir adamdı; 1963 doğumluydu ve Türk hükümetinin verdiği bir bursla Cambridge Üniversitesinde, "basın, kamuoyu ve siyaset arasındaki ilişkiler" konulu master tezini yeni tamamlamıştı (1991). Bu modern zamanlar masalının en etkileyici yanı da, servetini oluşturur oluşturmaz genç adamın bunu eğitim projelerine tahsis etmesidir. 1993 yılında İstanbul'da bir anonim şirket kurdu (Bilgi Egitim AŞ) ve iki İngiliz eğitim kurumunun desteğiyle (London School of Economics ve University of Portsmouth) ilk aşamada "Istanbul School of International Studies" okulunun kurulmasına girişti. Türkiye'de yasaların değişmesi sonucu kâr amacı gütmeyen vakıfların üniversite kurabilmelerine izin verilince şirketini vakfa dönüştüren Oğuz Özerdem, bu ilk kurumu 1996'da Bilgi Üniversitesine dönüştürür. Yeni kurum, hoşgörü ve açık görüşlülük gibi değerlerin paylaşılması temasına vurgu yapmakta, "çağdaş evrensel değerler mozaiğine uygun olarak farklı hayat tarzlarına, inançlara ve düşünce biçimlerine sahip bireylere saygı gösterilmesi" ilkesini benimsemektedir.[41] "Türk toplumunun farklı kesimleri arasında yakın bağlar oluşturma" arzusunu, 2005'te "Ermeni sorunu" ile ilgili tarih kolokyumunun üniversite çatısı altında düzenlenmesi riskini almakla ortaya koyar. Yenilik, Bilgi Üniversitesinin tanıtım malzemesinde öncelikle vurgulanan bir kavramdır. Fakat, Koç ve Sabancı üniversitelerinde yapılandan farklı olarak – her iki üniversitede de Amerikan yönetim tekniklerinin taklit edilmesi, örneğin, performansın ölçülebilir tekniklerle değerlendirilmesi söz konusudur– burada yenilikten anlaşılan şey, yaratıcılığa atıfla tanımlanmaktadır. Başta sanat dalları olmak üzere, eski ve ke-

mikleşmiş eğitim yöntemlerinden "özgürleşmek" istenmektedir. Yenilik kavramı bu bağlamda "özgürleşme" ve "yaratıcılık" la aynı anlama gelmektedir. Halen Bilgi Üniversitesinin kent içinde üç kampusu vardır: Kuştepe, Dolapdere ve Haliç'in ucunda, 2007'de açılan Santralistanbul'a bitişik olan kampus. 2006-2007 ders yılında üniversiteye 9.546 öğrenci kayıtlıydı ve bunlardan 2.000 kadarı üniversiteden aldıkları bursla okumaktaydı.

Bilgi Üniversitesinin kurucularının şehircilik konusundaki duyarlılıkları bu üniversiteyi diğer üniversite kurucularından ayıran önemli bir vasıftır. Kampuslarını yerleştirdikleri mahallelerin yenilenmesi, onlara has özelliklerden biridir. Kuştepe kampusu Avrupa yakasındaki mütevazı bir mahallede kurulmuştur. İstanbul'daki özel üniversiteleri, "yeni sosyal alanlar" olarak ele alan bir inceleme yürüten David Béhar, kampusun yer aldı-

ğı belediyenin –Şişli– başkanının projeyi desteklediğini belirtmektedir. Vakfın genel başkanı bu yerleşim tercihini, "üniversitenin hedefinin Kuştepe mahallesiyle bütünleşerek mahalleyi yavaş yavaş geliştirme siyaseti" ile açıklamaktadır. D. Béhar bu niyeti, Dolapdere kampusunda benimsenen mimari tercihler ışığında tartışmaya açıyor. Dolapdere, Pera'nın kenarda kalmış, İstanbulluların yoksulluk ve güvensizlikle özdeşleştirdikleri bir çöküntü mahallesidir. Üniversitenin merkez binasını mahalle ile bütünleştirme arzusuna rağmen, Bilgi Vakfı burada, "adeta özel bir site kuruluyormuşçasına kendi içine kapanma isteği sergilemiştir." Oğuz Özerdem'in "mimarlarla kampus duvarının sokaktan geçenlerin üniversitenin içinde ne olup bittiğini görebilmeleri için olabildiğince alçak tutulması ve binaların mahallenin havasını bozmamak için çok yüksek yapılmaması için kıran kırana mücadele ettiği" söylenmektedir.[42] Ne var ki, yapılan binanın duvarları en az beş metre yüksekliktedir ve dış cephede penceresi olmayan "kör" binanın çevreyle hiçbir komşuluk ilişkisi bulunmadığı gibi, öğrenciler kampusa neredeyse gizli ve tam teçhizatlı bir güvenlik servisinin koruduğu bir kapıdan girmektedirler. J. Grouiller şu sonuca varıyor: "Güvenlik kaygıları üniversitenin yakın çevresiyle kurmak istediğini ileri sürdüğü bağı yok etmiş görünüyor." Gene de raporunun ilerleyen sayfalarında Société Financière Internationale'ın (SFI), "Bilgi Vakfının 2001'de (...) çevredeki mahallelerde yürütülen çeşitli etkinlikler için 5 milyon dolar harcadığını ve kampusların kuruldukları yerlerde çok sayıda küçük işletmenin ortaya çıktığını" belirttiğini hatırlatalım.[43] SFI'nin raporundan, mahalle için yapılan bu harcamanın İngilizce, muhasebe ve ilkokul öğretmeni olabilmek için açılan kurslara ayrıldığını ve Bilgi Vakfının belediyeye bir ilkokul hediye ettiğini öğreniyoruz. Bunlara öğrencilere hizmet sunan ve kampus çevresinde pıtrak gibi çoğalan küçük işletmeler ile üniversitenin önayak olduğu kamu taşımacılık hizmetlerini ve üniversiteyle ilişkili olarak inşa edilen konutları da eklemek gerekir.

Tate Modern gibi Santralistanbul da eskiden Silahtarağa'da bulunan terkedilmiş bir elektrik santralının yerinde kurulmuştur. Eski santral binası, içinde çağdaş sanatlar müzesi, enerji müzesi, sanatçılar için misafirhane, kütüphane, konser salonları ve kampusu tesisin yeşil alanına yayılan

Bilgi Üniversitesinin bir parçası da bulunan karmaşık bir bütün olarak tasarlanmıştır. Santralistanbul'un "yaratıcılık-görüş alışverişi-disiplinler arasılık" şeklinde özetlenen kuruluş ilkesi onu sayıları giderek artan "yeni sanat mekânları" arasına katmaktadır."[44] Haliç'in ucunda, denizin uzantısının metropolün yerleşim alanlarına dokunduğu yerde, 118.000 m2 üzerine kurulmuştur. Projenin başlangıcından beri (2004) Enerji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı tarafından temsil edilen devlet, "sit alanının ulusal ve uluslararası olaylarda kullanılmak üzere" Bilgi Üniversitesine tahsis edildiğini kayda geçirmiştir. Yerel yönetimin düşük düzeyde katılımı, Büyükşehir Belediyesi'ne bırakılan sorumluluğun üniversiteye tahsis edilen yeşil alanların bakımını sağlamakla sınırlı olmasından anlaşılmaktadır. Santralistanbul'un topraklarında yerleştiği Eyüp Belediyesi'ne gelince, ona da ilerde sitin çevresinde açılacak olan "sanat yolu"nun bakımını üstlenmek düşmüştür. "Belediye kamuya ait olan bu mekânın nasıl kullanılacağına, hangi sanatçıların davet edileceğine ve yapılacak eylemlere karar verme yetkisini Bilgi Vakfına vermiştir."[45]

Bilgi Üniversitesi ve Santralistanbul 2007 yılında bütçe sıkıntısıyla karşılaştı, vakıf yeni sermaye gruplarına seslenme gereğini duydu ve her iki tesisi yöneten konsorsiyuma Amerikalı finans ortaklarının katılmasına karar verdi.

Yazıya son vermeden birkaç konuda açıklama yapmak gerekiyor. Burada ileri sürdüğümüz görüşlerin kapsamına girmediği için, son yıllarda İstanbul'un mekânını olduğu kadar imajını değiştirmeye katkıda bulunan başka bir yaygın gelişmenin, sanat galerileri ve sergi salonlarının açılışının üzerinde duramadık. Ne var ki, kamu yöneticilerinden tek kuruş destek almadan açılan bu mekânların sayısı son on yılda hızla artmıştır. En yoğun oldukları semtler, İstanbul Modern'den, hızla burjuva/bohem (Fransızların deyimiyle *bobo*) bir yapıya bürünen Cihangir'e Boğazkesen Sokağı'ndan geçerek çıkılırken geçilen Çukurcuma ve Tophane'dir. Bu yazıda üzerinde durulmayan başka bir konu da, İstanbul'un, sanatçılarının ve galerilerinin, gözle görülür biçimde merkezi Doğu'ya, İran'a, Arap Emirliklerine ve Çin'e kaymakta olan uluslararası sanat piyasasına açılması olgusudur.[46] Öyle ki, 2008 yılında İstanbul'da *Sothesby's* sanatsal açık artırma evinin bir şubesi kurulmuş-

tur. Bu şube 2009 yılında Londra'da Türkiyeli sanatçıların eserleriyle ilgili çok başarılı geçtiği söylenen bir satış gerçekleştirdi. Pangaltı semtindeki, genç sanatçıların eserlerini sergileyen *PIST* platformu *Armory Show* ya da *Frieze* gibi kâr amacı gütmeyen sanat platformlarının yanında yerini almış bulunuyor. Nazif Topçuoğlu gibi Türkiyeli sanatçılar *Dubai's Green Gallery*'ye bağlı olarak üretim yapmaktalar. Üç ayda bir çıkan prestijli bir dergi olan *ICE Istanbul Contemporary*'nin yayınlanmaya başlaması, Türkiye'deki sanat dünyasında eleştiri geleneğinin yokluğu, sanat konusunda uzmanlaşmış yazar ve dergilerin azlığı şeklinde özetlenebilecek bir eksikliğin giderilmesinin ilk adımı olarak görülebilir. İran doğumlu, Londra'da yaşayan, kendi de koleksiyoncu olan ve Doğu ülkelerinin çağdaş sanatlarının Batıdaki elçisi olarak kabul edilen Maryam Eisler'in Hossein Amirsadeghi ile birlikte hazırladığı (kısmen Garanti Bankası tarafından da finanse edilen), *Unleashed, Contemporary Art from Turkey* adlı kitabın Thames & Hudson (Mayıs 2010) yayınevinde yayınlanmış olması önemi vurgulanması gereken bir gelişmedir. Zira bu kitap, Türkiye'deki çağdaş sanat üzerine yazılmış en kapsamlı eserdir. Gelişme halindeki bütün bu olguların bütünü, araştırılmayı bekleyen zengin bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır.

Sonuç

Yazımızda bahsettiğimiz özel müzecilik alanındaki bu patlama karşısında kamu sektörünün tepkisi nedir? Müslüman-muhafazakâr hükümetin geliştirdiği kültür politikası nasıl tanımlanabilir? Bu makalede, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın dünyanın projektörleri altında bulunan bu modern ya da çağdaş sanat mekânlarından yararlanma konusunda çok erken harekete geçtiğini belirtme fırsatımız oldu. Bu mekânlar, hükümetinin hissettiği Batıcılığa karşı durduklarına dair şüpheleri gidermekte ve İstanbul'u dünya metropolleri arasındaki rekabet alanında desteklemekte çok etkili olmaktadırlar. Türk sanatçılarının en dikkat çekenlerinin ürünlerinin sergilendiği bu müzeler, Türkiye'nin, vitrini olan İstanbul dolayımından Avrupa Birliği ile, sanal olarak da olsa, bütünleşmesini sağlıyorlar. Dolayısıyla Müslüman-muhafazakâr parti büyük filantrop/mesen ailelerin projelerini benimsemekte tereddüt etmedi. Ancak, hükümetin kültür siyaseti

alanındaki ihtirası bununla sınrlı kalmıyor. Recep Tayyip Erdoğan hükümeti iki yanlı bir siyaset izliyor: Bunlardan biri, bu yeni müzelerin dış dünyayla yürütülen diplomasiye hizmet etmek amacıyla kullanılmasını öngörüyor; diğeri ise, özel mesenleri kale almayan, kimlikle ilgili, pedagojik ve/veya propaganda amaçlı bir müzecilik anlayışıdır. Kamu yöneticileri bu ikinci siyaset çerçevesinde Osmanlı tarihini, dini, etnik, askeri gözlüklerle okuyan ve basite indirgeyen bir yaklaşım benimsemekteler. 2008'in sonunda, tarihi yarımadanın kenar mahallelerinden birinde kurulan İstanbul Fetih Müzesi üç mesaj vermeyi amaçlıyor: Osmanlılar savaş sanatında çok ileriydiler; İstanbul'un fethi İslamın bir gereğiydi; Osmanlılar hoşgörülüydü. Bu müze aslında, İstanbul'un surları önünde dumanları tüten topları gösteren bir dekorun, kılıç/kalkan ve top seslerinin eşliğinde sergilendiği tek bir büyük salondan ibarettir. Böylece, meseleyi karkatürleşme riskini göze alarak bu iki karşıt stratejinin "İstanbul'u pazarlamanın" iki farklı tarzını gözler önüne serdiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birisi iç tüketime yöneliktir ve mevcut rejim tarafından geliştirilmiştir; diğeri ise iç/dış tüketime yönelik olarak büyük mesen aileler tarafından sahnelenmektedir.

Aynı anda 2010 İstanbul Avrupa Kültür Başkenti Ajansı İstanbul'un çok dinliliğini vurgulayan tanıtımlar yapmayı seçmiş bulunuyor... İlk kez bir reklamda Rum, Yahudi ya da Ermeni isimli çağdaş Türkler yan yana yer alıyorlar.

İstanbul'u "pazarlamak" için kullanılan yöntemler, birlikte, şehrin imajını Türkiye'nin geri kalanından ayrı bir yere koymayı ve onu Batılılaşmış elitlerin kendilerini özdeşleştirmeyi kabul ettikleri ayrıcalıklı bir yere dönüştürmeyi başarıyor. Bu elitler bununla da kalmayıp, İstanbul romantizmleriyle hüzünlerini birleştiriyorlar ve Orhan Pamuk gibi onlar için de İstanbul, kaybolmuş bir cennettir artık...

Bu tespitlerden sonra, bu makaledeki esas amacımıza yani 1990'lı yılların İstanbul'unda işadamı/koleksiyoncu/bağışçı denilen kişiyi ortaya çıkaran mekânizmaların araştırılmasına geri dönelim. Bu yazıda söz konusu aktörün girişimlerini betimlemeye ve kendine biçtiği misyonları görünür kılmaya çalıştım. Bu misyonlar arasında, İstanbullu elitler için sanatsal ve kültürel arzı zenginleştirme misyonunun yanında, İstanbul'u dünya

metropolleri ağına yerleştirmek, onu yüzünü kesin biçimde Batıya dönmüş bir Türkiye'nin işaret fişeği yapmak üzere yürütülen diplomatik bir misyon da dikkat çekmektedir. Bu bağışçılar, kültürün şehirlerin yenilenmesi için kullanılması yolundaki çağdaş paradigmanın gereği olan eylemleri yapıyorlar. Yer seçimi, kendilerine biçtikleri misyonlara uygun şekilde (kamunun genel çıkarı için yapılıyormuşçasına) yapılmaktadır. Bu yapılırken pekâlâ çöküş halindeki semtlere kamusal ve özel hizmetlerin götürülmesi ya da buralardaki hayat şartlarının iyileştirilmesi gibi öncelikler benimsenebildiği gibi, çöküş halindeki semtin Avrupai geçmişinin diriltilmesi ya da ünlü bir mimarın elinden çıkma mimari bir eser, bir müze, bir kültür merkezi yaratılarak o mimarın önceki eserleriyle yarıştırmak, böylece yarattığı çarpıcı etki sayesinde İstanbul'a ait yeni bir sembol oluşturmak gibi bir derdin peşine de düşülebilmektedir.

Bu makalede bu yeni aktörün misyonları üzerine odaklanılmakla birlikte, aktörün kişisel motivasyonları ya da ihtirasını şekillendiren kişisel ufku üzerinde durulmamıştır. Bizi ilgilendiren daha çok, Türkiyeli işadamı/koleksiyoncu/ bağışçının diğerkâmlığını hangi sosyal özlemin harekete geçirdiğidir.

Yukarıda yaptığımız betimlemeden bu kişinin uluslararası büyük burjuvazinin en üst katmanını oluşturan dar "kulübe," sanat koleksiyoncuları, müze kurucuları çevresine dahil olma özlemi içinde olduğu sonucu çıkmakta. Ufku ulusal olmayıp dünya çapındadır. Zaten bu mesenleri 19. yüzyıl mesenlerinden ayıran en temel fark da burada yatmaktadır. 19. yüzyılda mesenler kendilerini rakipleri olan yurttaşlarıyla kıyaslamaktaydılar. Bugün ise Fransız François Pinault koleksiyonunu Venedik'e yerleştirmekte, eserlerini Sharjah Bienali'nden satın almaktadır. Paris'teki Kamondo müzesinin onarımını Japon firması Honda üstlenmektedir. Türkiyeli koleksiyoncu/ bağışçılar da artık bu uluslararası aktörler ağına dahil olmuşlardır. Koleksiyon yapmak/koleksiyonunu bağışlamak, küreselleşmiş burjuvaziye önderlik yapmak isteyenlerin uymaları gereken şartların başında gelen bir sosyal belirleyicidir. Buna şehirler arasındaki uluslararası rekabet de eklenmelidir ki, bu rekabet, özel kişiler olan "hayırseverler" arasındaki diğer rekabeti daha da kızıştırmaktadır. Onlara düşen rol, devletin (artık) yerine

getirmediği misyonları üstlenmek, *evergète*[47] rolü üstlenenler ile Mediciler, Borgialar ya da bize daha yakın bir dönemde ortaya çıkan Peggy Guggenheim gibi sanat hamisi mesenler arasında bir yerde bulunmaktadır.

Notlar

1 C. Landry, *The Art of City-Making*, Londra, Earthscan, 2006, s. 176.

2 Bkz. F.Bianchini, M.Parkinson (der.), *Cultural, policies and urban Regeneration; the West European Experience*, Manchester University Press, 1993, Manchester; F.Lucchini, *La Culture au Service des Villes*, Anthrops, Paris, 2002, H. Mommaas "Cultural Clusters and the Post-Industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy," *Urban Studies*, 3(2004), s. 507-532, Malcolm Miles, *Cities and Cultures, Critical Introductions to Urbanism and the City*, Routhledge, 2007; G.Saez (der.), "Institutions et Vie culturelles," *La Documentation Française*, Paris 2005; P. Tronquoy (der.), "Culture, Etat et Marché," *Les Cahiers Français*, 312 (2003); S. Zukin, *The Culture of Cities*, Cambridge, Blackwell Publisher, 1995.

3 Emmanuel Négrier, Laura Michel, Dorothée Yaouanc (der.), *Une politique culturelle privée en France? Les Nouveaux Commanditaires de la Fondation de France*, L'Harmattan, 2006; Jean-Michel Tobelem, *Musées et culture, le financement à l'américaine*, Pul, 1990; *La culture mise à prix, la tarification dans les sites culturels* (der.), L'Harmattan, 2005; *Le nouvel âge des musées, les institutions culturelles au défi de la gestion*, Armand Colin, 2005.

4 Louis Gabriel Clayeux "tablo taciri Aimé Maeght'ın"akıl hocasıdır. Marcel Brient'ı çağdaş sanatla tanıştıran da odur. Bu sayede Beaubourg'un satın alma komisyonunda üç yıl yer almıştır. (Bkz. Nathaniel Herzberg, "Marcel Brient, la collection d'une vie suspendue aux lenteurs de la justice," *Le Monde*, 4 Haziran 2007.

5 Bernard Arnault'nun mimar Frank Gehry'ye sipariş ettiği, Paris'teki *Acclimatation Bahçesi*'nin yakınındaki *La Fondation Louis Vuitton pour la création* (Louis Vuitton Yaratıcılık İçin Vakıf) projesi de mekânsal dönüşüm için kültürün araçsallaşması ve burda aktörün özel kişi olması açısından önemlidir.

6 Bkz. *Les donateurs du Louvre*, RMN, Paris, 1992; Véronique Long, *Mécènes des deux mondes; les collectionneurs donateurs du Louvre et de l'Art Institute de Chicago, 1879-1940*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007.

7 S. Yardımcı, *Kentsel Değişim ve Festivalizm: Küreselleşen İstanbul'da Bienal*, İletişim, İstanbul, 2005.

8 Vasıf Kortun ile haftalık *Şalom* dergisinde 5 Nisan 2006'da yapılan görüşme. Bu görüşmede Vasıf Kortun sanat kurumlarını "son kamusal alanlarımız"olarak tanımlıyor.

9 2013 yılı için bu alanda yarışan yedi şehir var: Lyon, Marsilya, Bordeaux, Nice, Saint-Etienne, Strasbourg, Toulouse. Bu sıfat söz konusu şehirler için imaj değiştirmek ve uluslararası planda tanınmak için bir vesile oluşturuyor. 2004'te 700.000 kişi Lille'i ziyaret etti ve bundan üç yıl sonra François Pinault koleksiyonunun bir bölümünü Fransa'da ilk kez orada sergiledi. Şehrin kültür başkenti seçilmekle kazandıkları konusunda bkz. Malcolm Miles, *Cities and Cultures, Critical Introductions to Urbanism and the City*. Routhledge. 2007.

10 Charles Fourier, *La Fausse Industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit et perfection extrême en toutes qualités*, Paris, Bossange père, 1836, s.783-784. Fourier düşüncesini "Notre foyer est Constantinople, local favorisé de toutes les perfections"yazısında sürdürmektedir. Ünlü "ütopyacı sosyaliste" göre şehrin "en istenir özellikleri" şunlardır:

1. Kullanışlı olduğu kadar muhteşem ve devasa limanı
2. Limanın hemen yanıbaşındaki temiz su kaynağının ihtiyacı karşılayabilir olması
3. Limanın çevresindeki kirli suları ve temiz su fazlasını tasfiye eden akıntılar
4. Büyük kıtanın ortasında yer alması ve küçük kıtaya deniz bağlantısı olması
5. Her bölgeden gelen ürünlerin ulaşım noktasında bulunması
6. Kara ve deniz yoluyla ulaşımın kesişme noktasında konumlanması
7. Yerel ve daha uzak yerleşimler açısından var olan sitlerin olağanüstü güzelliği

"(...) Bütün bu avantajları göz önünde bulundurulduğunda bu yerleşimin yeryüzünün merkezi olarak seçilmesi uygun olacaktır; umudumuz, şehri kentsel falanjlarla donatan ve bugünkü kötü kaliteli evlerimizden daha iyi olan evlerin yeniden inşası için gereken sürenin ardından 3. Uyum devresinden itibaren bunun gerçekleşmesidir."

11 Deyim Catherine Duprat'nındır, *Le Temps des philanthropes. La philanthropie parisienne des Lumières à la monarchie de Juillet.* Editions du C.T.H.S, Paris, 1993.

12 Müslümanlıktaki yardım yükümlülüklerinin tümü.

13 Yahudilikteki yardım yükümlülüğü.

14 Bkz. N.Şeni, *Philanthropes et Mécènes dans la ville; pour une politique culturelle contemporaine*, toplantısına sunulan bildiri. IFEA, UMR'in Etudes ottomanes et turques (CNRS-EHESS-Collège de France) bölümü ve Institut Français d'Urbanisme (Université Paris 8) tarafından Pera Müzesinde düzenlenmiştir (İstanbul, 25-28 Ocak 2008).

15 *Le Temps des philanthropes....a.g.e.*

16 Ayrıca bkz. Erik Aerts (der.), *Liberalism and Paternalism in the 19th century. Proceedings of the Tenth International Economic History Congress*, Leuven University Press 1990.

17 Bkz. *Le Monde*, 6-7 Nisan 2008, s.11. Annie Kahn imzasını taşıyan makalede "bu miktarın yarısı sağlık sektörüne gitmiş, %31'i sosyal destekleri finanse etmiş, % 6'sı da sanat ve kültür alanındaki etkinliklere ayrılmıştır"denmektedir.

18 Ayrıca "bağış"ve "armağan"konularıyla ilgili olarak bkz. Paul Veyne, *Le pain et le cirque*, Seuil, 1976.

19 Michel Guerrin ve Emmanuel de Roux, "Entretien avec Jacques Rigaud, ancien président de l'Admical », *Le Monde*, 14 Şubat 2008.

20 Kazanç yönünden 2004'te birinci sırada yer alan Koç grubunun aynı yıl, 96 şirketi vardı, 60.000 dolayında işçi çalıştırıyordu, 16,6 milyar dolar gelir elde etmişti ve net kârı 379 milyar dolardı. Dış pazarlara yaptığı ihracattan gelirlerinin % 35'ini elde ediyordu. Grubun el attığı sektörlerin ve önde gelen işletmelerinin başında:1. Ford, Otosan, Tofaş, Türk Traktör markalarını kullanan otomotiv sanayii, 2. Arçelik adıyla pazarlanan dayanıklı tüketim malları, 3. Gıda üretimi ve Migros kanalından yapılan gıda ürünleri dağıtımı, 4. Koçbank, Koçleaseing, Koç Allianz aracılığıyla gerçekleştirilen finans faaliyetleri, 5. Aygaz et Opet firmalarının yer aldığı enerji sektörü geliyordu. 2005'te Koç gruubu üç önemli firma satın aldı: Yapı Kredi Bankası (bankacılık ve sigortacılık), dağıtım şir-

keti Tansaş ve Tüpraş (akaryakıt rafineri şirketi). bkz:http://www.ubifrance.fr/secteur/fiche.asp?Reload=325&secteur=27&cleautonomy=3192924

21 Bu Ermeni ismi, eski mülk sahibinin ya da mimarın adı olabilir.

22 Osmanlı resminin öncülerinden Osman Hamdi Bey (1842-1910) Paris'te Jean Léon Gérôme' un öğrencisi olmuştur. İstanbul'a döndüğünde Arkeoloji Müzesi ve bugün Mimar Sinan Üniversitesi adını taşıyan Güzel Sanatlar Akademisini kurmuştur.

23 Özalp Birol, Suna-İnan Kıraç Vakfının yöneticisi kimliğiyle "*Philanthropes et mécènes dans la ville; pour une politique culturelle contemporaine*" adlı, 25-28 Ocak 2008'te, İstanbul'da (Pera Müzesi-IFEA) düzenlenen kolokyumda bu konuyla ilgili bir bildiri sunmuştur.

24 Hacopulos, Fresco, Aznavur, Carlmann bu pasajların en bilinenleridir.

25 Stephane Yerasimos, "Istanbul: La naissance d'une Mégapole," *Revue Géographique de l'Est*, Nancy, c. 37 (1997), 2-3, s.209.

26 Nicole Pope, "En Turquie, l'université Koç vise le marché oriental," *Le Monde* 27.09.04. *Le Monde* gazetesinin İstanbul muhabiri diplomalarla ilgili olarak İşletme Yüksek Okulunun Müdürü Barış Tan ile yaptığı görüşmeden şu bilgiyi aktarmaktadır: "Programımızı uluslararasılaştırarak Doğu Avrupa, Doğu Akdeniz, Orta Asya ve Körfez ülkeleri için bir merkeze dönüştürmek istiyoruz; şu sırada yabancı öğrencilerimizin oranı % 8 kadar. Bu oranı artırmak istemekteyiz."

27 Üniversitesinin sitesi için bkz: http://www.sabanciuniv.edu/eng/?genel/tarihce/tarihce.php

28 1848 ve 1884 arasında köşk sırasıyla Süleyman Re'fet Paşa, Yahudi Hoca Misak, reform hareketi Tanzimatı uygulamaya koyan Sadrazam Reşid Paşa'nın karısı Adile Hanım, Mısırlı Küçük Mehmed Ali Paşa, Mustafa Naili Paşa, Maksudzade Simon Bey, Hıdiv İsmail Paşa, Mısır Devleti ve nihayet Hıdiv Mehmed Tevfik Paşa'ya ait olmuştur. 1884'te Osmanlı hazinesi tarafından Sultan II. Abdülhamid adına satın alındı ve Montenegro Kralı I. Nikola'ya armağan edildi. Otuz yıl süreyle Montenegro elçiliği ve kraliyet sarayı olarak kullanıldı. 1913'te yeniden Osmanlı mülkiyetine geçen köşk, Sultan V. Mehmed Reşad'ın torunu Behiye Sultan tarafından satın alındı. 1925'te yıkıntı halindeki köşkü Hıdiv İsmail Paşa'nın torunu prens Mehmed Ali Hasan satın aldı ve bina mimar Edouard de Nari tarafından bugünkü haline dönüştürüldü. Birkaç yıl boş kalan köşkte prensin kızı İffet Hanım 1944 yılına kadar oturdu.

29 Nazan Ölçer, "Aslında bu sergi fikri bana ait değildir. Çok seyahat eden biri olan Sakıp Sabancı Picasso ile ilgili birçok sergi gezmişti. Eserlerden, yarattığı yankıdan, cezbettiği ziyaretçi sayısından etkilenmişti. Ölümünden az önce bir müze kurmayı ve açılacak ilk serginin Picasso'ya ayrılmasını istemişti. İşte şimdi bu isteği yerine geldi" demektedir. Devamında da şunları söyler: "Batılı bir ressama ayrılmış ilk büyük serginin Picasso'nun eserlerinden oluşması iyi bir seçimdir. Çünkü bu, evrensel, çok tanınmış bir isimdir. Bu etkinliğin başarılı olacağına inanıyorum. Türkiye'nin her yanından sergi rezervasyonları gelmeye başladı. Ziyaretçilerin sergiye olumsuz tepki vereceklerini sanmıyorum. Çünkü sergide sanatçının bütün etkinlik dönemlerini sergilemeye özen gösterdik. Türkiye, dünyaya açılması ve ayak uydurması gereken genç nüfusa sahip bir ülkedir; bu ayak uydurma ve kendini sorgulama süreci için Picasso'dan daha iyi bir örnek bulunamaz." http:// www.jesuismort.com/actualite/actualite-pablo-picasso/pablo_picasso_sur_le_bosphore-434.php

30 Emirgân kıyısında, Sabancı Müzesinin girişine yakın birçok büyük, ama mütevazı ve geleneksel tarzda açık hava kahvehanesi bulunmaktadır.

31 Rodin'in, aralarında "Öpücük," "Düşünen Adam"gibi en ünlü heykelleri de bulunan 203 parça eserinin yer aldığı bu serginin mali yükünü karşılamak için Sabancı Müzesi Akbank ile işbirliği yapmıştı. Serginin katalogunun hazırlanması için İstanbul'daki Fransız Kültür Merkezi ile işbirliği yapıldı.

32 Basın bülteni. http://www.infoturquie.com/NET/document/news/cooperation_entre_le_musee_skip_sabanci_et_le_louvre_en_2008/index.htm

33 *a.y.*

34 Paris müzelerinin yöneticileri ve temsilcileri 2007 Bienali sırasında Türkiye koleksiyoncuları/mesenleri ile tanışmak üzere İstanbul'a akın ettiler.

35 Bülent Tanör, *Demokratikleşme Raporu*, TÜSİAD, 1999.

36 Bkz. Şakir Eczacıbaşı ile *Akşam* gazetesinde yapılan görüşme: "Pazartesi röportajlari," 13.11.2006.

37 *Le Monde*, 7 Haziran 2007.

38 *A.y.*

39 Amélie Charnay, "Les enjeux diplomatiques du festival de Salzburg," Jean-Michel Tobelem, *L'arme de la culturelle. Les stratégies de la diplomatie culturelle non gouvernementale*, L'Harmattan, 2007, s.141. A. Charnay şöyle devam ediyor: "1955'te devletle ilgili antlaşma imzalandıktan sonra Salzburg Festivali müziğin baskın bir rol oynadığı kültürel bir özgüllük olarak ulusal kimliğin kurulmasında ayrıcalıklı bir yer tuttu. Avusturya tarihininin bir bölümü hasır altı edilerek Naziliğin ilk kurbanı olan ülke miti ön plana çıkarıldı. "

40 Feshane: Osmanlı erkeklerinin başlarına taktıkları fötrden yapılma başlık fes'in üretildiği fabrika.

41 D. Béhar *Les universités privées d'Istanbul*. IFEA dosyası, no.10, İstanbul, Intitut Français d'Etudes Anatoliennes, 2003, s. 7.

42 Julien Grouiller, *La reconversion de la centrale électrique Sılâhtarağa à Istanbul*, Institut Français d'Urbanisme, Université Paris 8, master tezi. s. 61.

43 A.y., s. 74

44 Bkz. *la Belle de Mai* sitesi, http://www.lafriche.org/friche/zdyn1/rubrique.php3?id_rubrique=341

45 J. Grouiller, *a.g.e.*

46 Bkz. IFEA'da *Contemporary Istanbul*, kolokyumunu düzenleyen Emin Mahir Balcıoğlu'nun "Istanbul dans le marché de l'art international"adlı konferansı, 18 Mart 2010: http://www.ifea-istanbul.net/website_2/index.php?option=com_content&view=article&id=83%3Aoya-delahaye-18-mars-2010-istanbul-dans-le-marche-de-lart-international&catid=61%3A2010&Itemid=131&lang=fr.

47 Türkçede karşılığı olmayan *evergète* kelimesi modern Yunancada "kamusal hayırsever"anlamına gelir. 19. yüzyıl sonunda Mısır, Anadolu ve Balkanlar'da okullar ve kamusal yapılar kuran zengin tacirlere ve bankacılara verilmiş olan bir isimdir. Bunlar, herhangi bir yasal ya da kamusal zorunluluk olmadığı halde mecburlarmış gibi toplum yararına okul, hastane, yetimhane kurmayı vazife bildiler ve bu konuda aralarında rekabete girdiler.

Paul Veyne şu soruyu sorar: "Neden Romalılar kendilerini servetlerini kamusal görev gereği feda etmek zorunda hissederlerken, Fransızlar hiç böyle bir şey hissetmezler, hatta vergi kaçırarak yükü başkalarına yıkmaktan çekinmezler? Bu soru kamuoyu baskısı ya da başkalarından utanma duygusu öne sürülerek cevaplanamaz; bu davranış ancak birey bu fedakârlıktan övünç payı çıkarı-

yorsa işler ve tarihin bazı dönemlerinde bu görev öne çıkarken, başka dönemlerde başka görevler öncelik kazanır. Onur ve ahlaki erdem her zaman var olmuştur. Tıpkı kamuoyu baskısının da her dönemde var olduğu gibi. Fakat neden bazı dönemlerde evergistler olmuştur da başka dönemlerde olmamıştır? (P.Veyne *Du pain...a.g.e.*. s.33) İşte bu soruyu cevaplamak için Veyne, 900 sayfa uzunluğunda bir kitap yazacaktır.

Katkida Bulunanlar

Dejanirah Couto, *École Pratique des Hautes Études* (Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu), Paris, Araştırma Yöneticisi Öğretim Görevlisi

Gilles Veinstein, *Collège de France* (Fransa Koleji), Paris, Profesör

Giancarlo Casale, *University of Minnesota*, (Minnesota Üniversitesi, ABD), Yardımcı Profesör

Jean-Louis Bacqué-Grammont, *CNRS* (Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi), Paris, Araştırma Direktörü

Rui Manuel Loureiro, *Universidade Lusófona* (Portekiz Dilinde Eğitim Veren Üniversite), Lizbon, Profesör

Vasco Resende, *École Pratique des Hautes Études* (Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu), Paris, Doktora Öğrencisi

José Alberto Rodrigues da Silva Tavim, *Instituto de Investigação Cientifica Tropical* (Tropikal Bölgeler Bilimsel Araştımalar Merkezi), Lizbon, Araştırmacı

Nicolas Vatin, *École Pratique des Hautes Études* (Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu), Paris, Araştırma Direktörü

Miguel A. Bunes, *Consejo Superior de Investigaciones Cientificas* (Bilimsel Araştırmalar Yüksek Konseyi), Madrid, CSIC'nin Direktörü

Evrim Türkçelik, *Consejo Superior de Investigaciones Cientificas* (Bilimsel Araştırmalar Yüksek Konseyi), Madrid, Araştırmacı

Nicola Melis, *Universita di Cagliari* (Cagliari Üniversitesi), Cagliari, Yardımcı Profesör

Claudia Römer, *Institüt für Orientalistik des Universitat Wien* (Viyana Üniversitesi Şarkiyatçılık Enstitüsü), Viyana, Profesör

Frédéric Hitzel, *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (Sosyal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu), Paris, *CNRS* (Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi), Araştırmacı

Alain Servantie, *Commission européene* (Avrupa Komisyonu), Brüksel, Araştırmacı

Faruk Bilici, *INALCO* (Doğu Dilleri ve Medeniyetler Ulusal Enstitüsü), Paris, Profesör

Isabella Palumbo-Fossati Casa, *Université de Picardie –Amiens* (Picardie-Amiens Üniversitesi), Profesör

Maurits van den Boogert, *University of Leiden*, (Leyden Üniversitesi), Leyden, Araştırmacı ve Brill Yayınları Araştırma Editörü

Odile Moreau, *Université de Montpellier* (Montpellier Üniversitesi), Montpelier, Araştırma Yöneticisi Öğretim Görevlisi

Nora Şeni, *IFEA* (Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul, Direktör

Dizin

İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ile merkezi Lizbon'da bulunan Calouste Gulbenkian Vakfı'nın ortaklaşa yayınladıkları, Fransa'daki "Türkiye Mevsimi" çerçevesinde (2009) Paris'teki Calouste Gulbenkian Kültür Merkezi ve Paris-Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı Uygulamalı Yüksek Araştırmalar Okulu'nun birlikte düzenledikleri bir kolokyumun ürünlerine dayalı bu kitap bize şaşırtıcı bilgiler sunuyor. İstanbul'un fethinden, Lozan Antlaşması'na kadar, birden çok medeniyetin stratejik buluşma noktasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa için meydan okunacak başlıca hedef konumundaydı. Avrupa kendini birkaç yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun aynasında seyretti ve onunla rekabet halinde iken bile, siyasal ve askeri gücü, yönetiminin mükemmelliği, maddi kültürünün inceliği karşısında hayranlığını gizleyemedi. Ama özümseme ile dışlama arasında gidip gelen bu hayranlık, sonunda, onu yok etme ihtirasına yenik düştü. Peki, acaba bu gidişat tek yönlü müydü? Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa'ya yönelik fetih ve dize getirme ihtiraslarından yoksun değildi. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupalı güçler arasında yüzyıllar boyunca sürmüş ilişkileri *connected history* (bağlı tarihler) perspektifinden ele alan *Harp ve Sulh; Avrupa ve Osmanlılar* eski bilgilerimize nüanslı yaklaşımlar getirmekle kalmıyor, yeni araştırmaların sonuçlarını da gün ışığına çıkarıyor; bu çerçevede her iki tarafta öbür tarafın nasıl temsil edildiğine dair imgelere ayrıcalıklı bir yer açılıyor, yakınlaşma biçimlerine, temas mekanizmalarına ve bu temasları kuran aracılara özel bir önem veriliyor. Kitap, Osmanlı konusunda farklı disiplinlerde uzmanlaşmış parlak bir araştırmacılar topluluğunu ve uluslararası planda öne çıkan Osmanlı tarihi uzmanlarından bazılarını bir araya getiriyor. *Harp ve Sulh; Avrupa ve Osmanlılar* ayrıca, dışa açılma dinamiği çerçevesinde, belki de ilk kez, Türkiyeli okurlara İspanyol ve Portekizli araştırmacıların çalışmalarını okuma imkânını vererek Akdeniz'in iki ucundaki tarihçilik anlayışlarını buluşturuyor.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ İLE KİTAP YAYINEVİ'NİN ORTAK YAYINIDIR.

ISBN 978-605-105-061-4

20,- TL